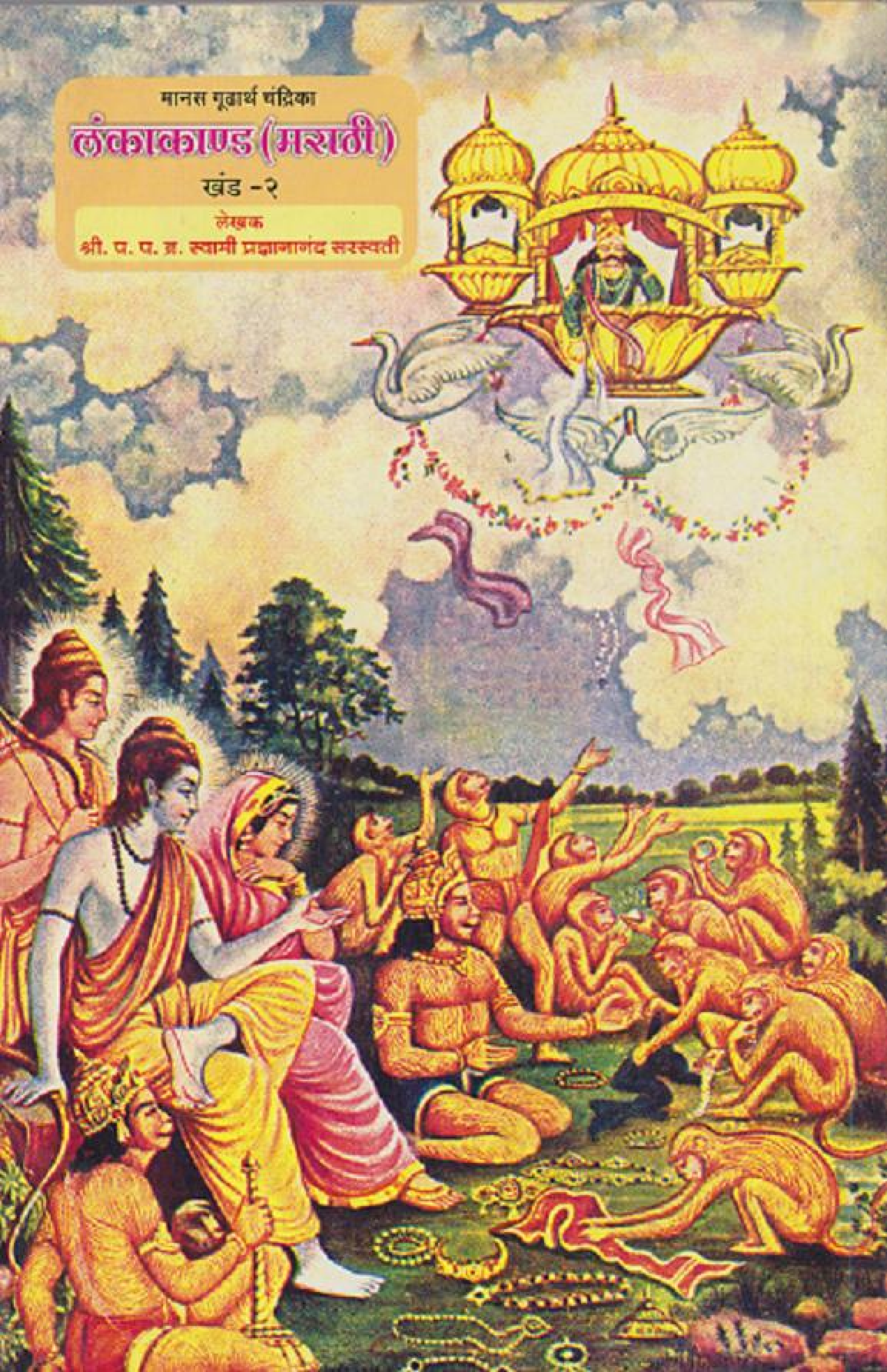
मानस गूढार्थ चंद्रिका

लंकाकाण्ड (मराठी)

खंड -२

लेखक
श्री. प. प. ब्र. स्वामी प्रज्ञानानंद सरस्वती

अनुक्रमणिका

प्रस्तावना

'मेघनाद बल-पौरुष संहार' प्रकरणाने या खंडाचा प्रारंभ होतो. कुंभकर्णाचे तेज लोप पावल्यानंतर आता रावणाच्या आशेचा एकमेव किरण राहीला तो मेघनाद किंवा इंद्रजित! हा पुत्रच रावणाची-पित्याची समजूत घालतो इथूनच या खंडाची सुरूवात होते. मेघनाद पित्याला आश्वस्त करतो की इष्ट दैवताद्वारे मला मिळालेल्या रथ आणि बळ या सार्मथ्याच्या जोरावर मी उद्या नेत्रदीपक पराक्रम करेन. या आश्वासनात कोणता महत्त्वाचा सिद्धांत दडला आहे ते प.पू.स्वामी टीकेतून लक्षांत आणून देतात. अन् त्यानुसार त्याने खरेच नेत्रदीपक युद्ध केले इतके की रामांना त्याने नाग पाशात बद्ध केले या प्रसंगावरचा विशेष अभिप्राय भगवान शंकर पार्वतीस काय सांगतात ते अत्यंत वाचनीय असे आहे. त्यानंतर मेघनादास दारूण पराभवास तोंड द्यावे लागल्याने त्याची लाजीरवाणी अवस्था त्याने केलेला शेवटचा निकराचा प्रयत्न, त्या प्रयत्नास 'बकध्यान' असे का म्हटले व ते कसे निष्फळ झाले हा भाग बारकाईने वाचावा. त्यानंतरची लक्ष्मण-मेघनाद लढाई व त्यात त्याच्या झालेल्या देहान्तावर अंगद हनुमान यांची तत्काळ प्रतिक्रिया फार विलोभनीय आहे. त्याच्या वधानंतर देवांनी केलेल्या पुष्पवृष्टीतला हेतू पाहून देवांच्या स्वार्थी स्वभावावर शिक्कामोर्तब कसे होते ते टीकेद्वारेच कळते. मेघनाद वधाचा रावण-मंदोदरीसह समस्त लंकेवर काय परिणाम झाला हे ही तुलसीदासांनी नेमके टिपलेले स्वामींनी उलगडून दाखविले आहे. त्यावर सर्वांचे सांत्वन रावण कसे करतो ते सुप्रसिद्ध सुभाषिताद्वारे गोस्वामी सांगतात- 'पर उपदेश कुशल बहुतेक हि.' अशा निवडक स्थळी प्रत्येक साधकास स्वपरीक्षा करून पहायला जणू प.पू.स्वामींनी सुरेख जागा करून ठेवल्या आहेत असे वाटते.

रावण युद्धाला निघतांना त्याला कसकसे अपशकुन होतात हे सांगून लगेच रामविन्मुखतेचे काय फळ मिळणार हे गोस्वामी सूचित करतात. रावण चतुरंग सेना, सुसज्ज रथ अनेक अस्त्रे-शस्त्रे कवच चिलखत इ. समग्र तयारीनिशी येताना पाहून श्रीरामांच्याकडे धनुष्यबाणाखेरीज काहीही नाही, इतकेच नव्हे तर पायात पादत्राणही नाही हे पाहून बिभिषणाचे कोमल भक्त हृदय कसे द्रवते अन् 'अति स्नेहः पापशंकी' नुसार तो श्रीरामांना काळजीपोटी जे प्रश्न विचारतो त्याच्या उत्तरादाखल प्रभू

त्याला धर्ममय रथ रूपकाद्वारे कसा सुंदर उपदेश करतात. जणू पुढील जन्मात कुरूक्षेत्रावर अर्जुनाला सांगण्याच्या गीतोपदेशाची ही रंगीत तालिमच! ही मानसातील आठवी गीती वा उपदेश इतका मननीय अन् हृद्य आहे की त्याची वाचकांनी अनेकवार पारायणे करावीत कारण यात ज्ञान, वैराग्य अन् भक्ती यांचा सुंदर मिलाफ असून भक्त लक्षणेही दडलेली आहेत. जितक्या पैलूतून पहावे तितके ज्ञान प्रकाशकिरण आपल्या हृदयाला प्रकाशित करीत राहतात.

रावणाने प्रथमच जातीनिशी रणांगणावर प्रवेश केल्याने कुंभकर्ण-मेघनादासह आपल्या अगणित सेनेच्या पराभवाचे उट्टे काढणे अन् मुख्यत्वे स्वतःच्या पराक्रमाचा प्रचंड अभिमान या सर्वांमुळे प्रारंभी त्याने केलेला घनघोर पराक्रम व प्रारंभी लक्ष्मणासह त्याचेशी लढताना कपिसेना का पराभूत झाली हे टीकेतूनच समजेल. हनुमानाच्या एका त्वेषपूर्वक मुष्ठिका माराचा रावणावर काय परिणाम झाला ते सविस्तर वाचावे. नंतर रघुवीरांनी रावणास दीर्घकालपर्यंत का व कसे झुंजवत ठेवले ते 'युद्धस्य कथा रम्या' नुसार मूळातूनच वाचून त्याचा आस्वाद घ्यावा. त्या युद्धप्रसंगी केलेले पावसाचे, रूधीर सरितेचे वर्णन त्यातील काव्यमतेमुळे रटाळ न होता उलट (वर्णनास ओघ वा गती मिळून ते) ओघवते वर्णन झालेले आहे. शिवाय युद्ध वर्णनात प्रसाद व ओज गुणाचाही भरपूर लयलूट आहेच. भयानक, वीर, बीभत्सादि रसांचाही परिपोष आहेच. शिवाय 'राम रावणयो र्युद्धं राम-रावणयोरिव' हे प्रसिद्धच आहे! तसेच हे युद्ध वर्णन अजिबात रूक्ष कंटाळवाणे वा रटाळ नाही उलट याचे वैशिष्ट्य म्हणजे काव्यरससंपृक्त करून शेवटी भक्तिरसाने भाव विव्हल करणारे असे झाले आहे.

सीता-त्रिजटा संवादातून त्रिजटेची व्यक्तिरेखा अधिकच भावगहिरी (सीतेची काळजी करणारी प्रेमळ माता या भावनेतून) कशी बनली आहे ते सविस्तर वाचूनच तो भावानंद लुटावा. रावणाची मायावी राक्षसी युद्धलीला व श्रीरामांची नरनाट्यानुसारी युद्धलीला हे अवलोकन करताना एक वेगळीच मजा येते. रावणाच्या नाभीकुंडी वसणारे पियुष त्याचे अध्यात्मपर व योगपर अर्थ वाचून खरोखरच वाचक थक्क होतो. त्यासाठी श्रीरामांनी रावणावर एकतीस बाण सोडण्याचे प.पू.स्वामींनी नेहमीच्या सिद्धहस्ततेने स्पष्टीकरण केले आहे. शेवटी रावण-वधानंतर त्याचे 'तेज' प्रभुवदनात सामावल्याचा

साश्चर्य आनंद कोणाकोणास व का होतो, अन् यापूर्वीचे त्याच प्रसंगाचे रहस्यही उलगडून दाखवले आहे.

रावण वध झाल्याबरोबर लगेच देव पुष्पवृष्टी करून श्रीरघुवीरांची स्तुती त्यातून रणधीर-रणवीर-रणशूर रघुवीरांचे सुंदर शब्दचित्र साक्षात पुढे राहते.

त्यानंतर पतिव्रता मंदोदरीचा विलाप व त्यातूनही तिची दिसणारी रामभक्ती अचूक टिपली आहे. रावणाची दाहक्रिया व बिभीषणाचा राज्याभिषेक ही कर्तव्ये पार पाडून मगच प्रभू श्रीराम सातेला भेटतात यात त्यांच्या मर्यादा पुरुषोत्तमाचे अनेक पैलु दृग्गोचर होतात.

हनुमंत-सीता संवादातून हनुमंताचे राम-सीता-पुत्रप्रेमाचे सुंदर दर्शन घडते. सीतेच्या अग्नि-दिव्यातील रहस्ये, लक्ष्मणांचा सेवा-भाव, अन् त्या अग्निदिव्यातून पारखून निघालेली 'कनक कमळाची कळी' 'नव नील नीरज' निकट कशी अनुरूप शोभायमानतेने विराजते याचे हृदयंगम चित्रण या साऱ्यातून पहावयास मिळते. यानंतर देवांनी केलेल्या आनंद प्रदर्शनाचा दर्जा निष्पाप निरपेक्ष कपिसेनेपेक्षाही कसा नीच आहे हे वाचताना प्रेम वा भक्तीच्या निकषांचे महत्त्व ध्यानी येते.

यानंतर सर्व देवकृत स्तुती, ब्रह्मदेवकृत, इंद्र व शंभुकृत स्तुती अशी नक्षत्र स्तुतींची अक्षरशः लयलुट लुटायला मिळते. अन् टीकेतून या प्रत्येक स्तुतीची सर्व वैशिष्ट्यें अगदी नक्षत्रांसह सविस्तर कळतात. या सर्वात शंभुकृत स्तुती का श्रेष्ठ आहे ते वाचकांनी सूक्ष्मतेने वा बारकाईने मननपूर्वक वाचून खात्री करून घ्यावी.

या स्तुतीच्या दरम्यान दशरथ-श्रीराम संवादातून उभयतांचे गुण-दर्शन घडते. श्रीराम-परमात्म्याकडून दशरथांना कोणते अलभ्य लाभ प्राप्त झाले हे वाचताना आत्मिक आनंद मिळतो. इंद्रालाही श्रीरामांनी मोठेपणा कसा प्रदान केला ते वाचताना श्रीरामांच्या औदार्याने मन भरून येते.

शंभूकृत मूळ-नक्षत्र स्तुतीनंतर ते श्रीरामांना कोणते अभिवचन देऊन जातात त्यातून त्यांचे श्रीराम प्रेम कसे पारदर्शीत्वाने जाणवते ते अनुभवावेच इतके अप्रतिम अनुभाव्य आहे.

बिभीषण व सुग्रीवासह सर्व कपींचे प्रभुंवरील प्रेम अन् त्याहीपेक्षा

प्रभुंचे त्या सर्वांवरचे प्रेम पाहताना मन भरून येते. अन् या सर्वांवर कळस म्हणजे प्रभुंचे भरतावरील प्रेम त्यामुळे अत्यंत त्वरेने पुष्पक विमानातून त्यांचे सर्वांसह अयोध्येस जाणे हा प्रसंग तर फारच रमणीय बनला आहे. भरताच्या स्मरणाने प्रेम विव्हल झालेले प्रभू पाहताना, प्रभूच्या नृष्टीसमोर आलेले भरताचे चित्र पाहताच अगदी कठोर हृदयी मनुष्य देखील द्रवीत होईल इतके भरताचे शब्दचित्र हुबेहुब वठले आहे.

पुष्पक विमानातील कपिंसमवेत हास्य-विनोद करणारे श्रीराम हे अगदीच वेगळे पण अगदी विलक्षण पद्धतीने कपिसारख्या मानवापेक्षाही नीच योनीतीलही भक्तांचे प्रेम जाणणारे प्रभु श्रीरामांचे एक आगळेच आकर्षक रूप मनी ठसते.

पुष्पकातून जाताना सीतेला युद्धातील वीरांच्या वीरमरणाची, रामेश्वर स्थापनेची माहीती देत देत सर्व वाचकांना दंडकारण्य, चित्रकुट, यमुना, प्रयाग, मार्गे अयोध्येप्रतचा हा प्रदीर्घ प्रवास अत्यंत वेगाने अगदी मनोगति पुष्पकाच्या वेगाने करवितात.

मर्यादा पुरूषोत्तम श्रीराम अत्यंत मर्यादा पूर्वक आदर्श राजाच्या भूमिकेतून हनुमंतास कोणत्या कारणास्तव भरताकडे पाठवतात हे वाचताना श्रीराम हे राजाच्या भूमिकेतून वज्रादपि कठोराणि अन् तितकेच स्नेहमूर्ती भरताबद्दल भावुकतेच्या दृष्टीकोनातून कोमल कुसुमाहून वा मृदुनि कुसुमादपि कसे होतात हे पाहताना त्यांचे परब्रह्मत्व अन् नरनाट्य दोन्हीही सहजी आत्मस्पर्श केरून जाते. ज्या भावुकतेने भरताला भेटण्यासाठी प्रभू आतुर आहेत, अगदी तितकीच आतुरता अन् पराकोटीची आत्मियता निषादराज गूह भेटीतही जाणवते.

अशा प्रकारे भावुक भगवान श्रीराम भरत भेटीची उत्सुकता शीगेला पोचवून लंकाकांडाची फलश्रुती सांगून गोस्वामी इथेच लंकाकांडास विराम देतात. अन् गोस्वामींनी प्रेम आश्वासनपूर्वक दिलेली फलश्रुती चारही प्रकार भक्तांना ही सारी फळे कशी मिळतात ते प.पू.स्वामी टीकेतून सखोल सविस्तर निवेदतात.

सरते शेवटी गूढार्थ चंद्रिकेच्या दृष्टीकोनातून गीतावलीनुसार दोन परिशिष्टे व तिसरे पद्म पुराणाचे परिशिष्ट नेहमीच्या पद्धतीने कोष्टकवार देऊन प.पू.स्वामी इथे लंकाकांड टीका समाप्त करतात.

उत्तरकांडात प्रथमतः भरताची आतुरता व भावविव्हलता अन् त्यानंतर या प्रदीर्घ रामविरहाच्या आतपात (प्रखर उन्हात) पोळून निघण्याऱ्या भरतांना राम भेटीने मिळालेली शीतलता कशी सर्व अयोध्येभर क्षणभरात पसरली त्याचा आस्वाद घ्यायला आतुर आहात ना, मग प्रतीक्षा करा. भरतासारखीच! कारण कडक उन्हाने हैराण होणाऱ्यालाच शीतल वटवृक्षाच्या छायेची तृप्ती मिळणार, होय ना? म्हणूनच भरताची आतुरता व भावविव्हलता सर्वांनाच श्रीरामप्रभु प्रदान करोत, ही प्रार्थना!

श्रीसीतारामचंद्रार्पणमस्तु!

प्रभाशिष्या रामदासी

लंकाकाण्डः खण्ड २

"मेघनाद-बल-पौरुष संहार" प्रकरण (७२/६-७८/२)

हिं *।मेघनाद तेहि अवसर आयउ।कहि बहु कथा पिता समुझायउ।।६।।*
।देखेहु कालि मोरि मनुसाई।अबहिं बहुत का करौं बडाई।।७।।
।इष्टदेव सैं बल रथ पायउँ।सो बल तात न तोहि देखायउँ।।८।।
।एहि बिधि जल्पत भयउ बिहाना।चहुँ दुआर लागे कपि नाना।।९।।
।इत कपि भालु काल सम बीरा।उत रजनीचर अति रनधीरा।।१०।।
।लरहिं सुभट निज निज जय हेतु।बरनि न जाइ समर खगकेतू।।११।।

म. *।मेघनाद ते अवसरिं आला। समजावी बहुपरीं पित्याला।।६।।*
।उद्यां बघा तुम्हिं मम पुरुषार्थ हि। अतां बढाया मारुन नार्थ हि।।७।।
।बल रथ अर्पित इष्ट दैवतें। बल न दाविलें तुम्हां तात तें।।८।।
।यापरि जल्पत रात्र संपली। कपिनीं व्दारें चारि रोधलीं।।९।।
।वीर काळसम भल्ल कपि इथें। रजनीचर रणधीर अति तिथें।।१०।।
।लढति सुभट निज निज जय-हेतू। समर वर्णवे ना खगकेतू।।११।।

अर्थ- त्याच वेळेस मेघनाद (तेथें) आला व त्याने बहुत प्रकारे बापाची समजूत घातली.।।६।। (आणि म्हणाला कीं) उद्या तुम्हीं माझा पुरुषार्थ पहा, आतांच बढाया मारण्यात काहीं अर्थ नाही.।।७।। इष्ट देवाने मला बल व रथ दिला आहे. (पण) हे तात! मी तें बळ आजपर्यंत तुम्हांला दाखविलें नाहीं (तशी वेळच नाही आली.) पण या प्रमाणे वल्गना करतां करतां रात्र संपली, व कपींनीं (लंकेची) चारी व्दारें अडविलीं (वेढा घातला)।।९।। इकडें काळासारखे भल्ल कपि वीर आहेत (तर) तिकडे अति रणधीर निशाचर आहेत.।।१०।। सगळे सुभट आपणांस जय मिळावा या हेतूने लढत आहेत, हे खगकेतु ! (गरुडा) त्या युद्धाचें वर्णन करणे अशक्य आहे.।।११।।

टीका. चौ. ६-८(१) मेघनाद आला - मेघगंभीर वाणीने शब्द

उच्चारीत घननाद आला. रावण शोक-चिंता-निराशा-सागरांत बुडत असतां तो ध्वनि ऐकून त्यास किंचित आशा वाटूं लागली असेल. येथे बापाची समजूत लेकाने घालण्याची पाळी आली. वडील माणसें ममतेने किंवा अहंकाराने हट्टास पेटून असले विपरीत प्रसंग कित्येक वेळी आपल्यावर ओढवून घेतात. (क) उद्यां बघा पुरुषार्थ.......नार्थ - नार्थ - न अर्थ, अर्थ नाही. मागल्या वेळीं मेघनाद रावणासच म्हणाला होता की 'कौतुक माझें सकाळी बघणें । फार करिन मी कशास वदणें' (४९।६) त्यावेळी पुष्कळ केले, पण एक साधा कपिसुद्धां मेला नाही, आणि केलेले सर्व व्यर्थ गेले व त्यामुळे दशानन 'अति विषण्ण बहु पिटी शिराला' (६२।५) असें घडलें, म्हणूनच म्हणतो कीं 'अती बढाया मारु नार्थ हिं' यावेळीं या सुतवचे भरंवसा येई असें घडले नाही, म्हणून 'प्रेमे त्यास मांडिवर घेई' असेही झाले नाही. (२) बल रथ अर्पित इष्ट दैवतें - रथा सुद्धां आकाशात अदृश्य राहून लढण्याचें अतुल सामर्थ्य व अजिंक्य असा रथ मेघानादाला अग्नीनेंच दिला होता. (क) वि.ल.ठे. - हे वाक्य अगदी साधें दिसतें पण यानें एक फार महत्वाचा सिध्दान्त ध्वनित केला आहे. इंद्र, अग्नि, यम, वरुण, सूर्य इत्यादि सर्व देवांचा मेघनाद महाशत्रु आहे. अग्नि, वायु यम इत्यादि सर्व दिक्पालांचा रावणही शत्रु आहे. ते सर्व देव या दोघांच्या मरणाची सतत वाट पाहात आहेत असें असतां इष्टदेवांने याला बल व रथ दिला कसा ? याचें उत्तर हेंच कीं 'मंत्राधीनं तु दैवतम्' 'न स्वर्गेषु न तीर्थेषु, नौषधीषु नगेषुच ऋषयो देवताः सन्ति मंत्रा एव तु देवताः।। साधकानां फलदातुं तत्तद्रुपं धृतं सुरैः। मुख्य स्वरूपं तेषां तु मंत्रा एव न चेतरत् ।' (मेरुतंत्र, प्रकाश ४). देवता मंत्राच्या अधीन असतात एवढेच नव्हे तर मंत्रच देवता असतात. मंत्राची ठरलेली देवता त्या मंत्रातूनच निर्माण होते. मंत्राचे अनुष्ठान यथाविधि केले म्हणजे मंत्रदेवता वश होते, व त्या मंत्राची स्वर्गस्थ देवता अगदी विरुद्ध असली तरी काहीं करु शकत नाही. असे आहे म्हणूनच मेघनादाला बल व रथ मिळालेला आहे. पुढे मेघनाद यज्ञविध्वंसनाच्या वेळीं याविषयी आणखी लिहिले आहे. हा रथ मायामय होता हे पुढील वर्णनावरुन कळते.

चौ. ९-११(१) यापरिं जल्पत - जल्पत शब्दानें सुचविले की मेघनादाने जे काहीं सांगितले ते शुष्क बडबडी सारखेच ठरणार आहे. तो

रघुपतीचे काही हि अहित करु शकणार नाही. (क) भल्लकपि काळसम वीर आहेत - याने सुचविले की ते असंख्य रजनीचरांचा संहार करणार पण रणधीर नसल्यामुळे पळ काढतील. रजनीचर अति रणधीर आहेत म्हणून ते मरतील, पळून जाणार नाहीत.

हिं. दो. ।मेघनाद मायामय रथ चढि गयउ अकास ।।
।गर्जेउ अट्टाहास करि भइ कपि कटकहि त्रास ।।७२।।
म. दो. ।मेघनाद मायामय रथीं जाइ गगनांत ।।
।।साट्टाहास गर्जे पडे धाक कीश-कटकांत ।।७२।।

अर्थ- मेघनाद मायामय रथांत (बसून) आकाशांत गेला, व अट्टाहासयुक्त गर्जला. तेव्हां कपिसैन्यांत धाक (भय) पडला. ।। दो.७२।।

टीका- अट्टाहास- फार जोराने हसणे, मोठा आवाज, स्वर व आक्रोश असे या शब्दाचे अर्थ कोषांत सापडतात. अमरकोषादिकांत हा शब्द सापडला नाही. येथे फार जोराने हसणे व मोठा आवाज हे दोन अर्थ योग्य आहेत. खूप जोराने मोठा आवाज काढीत हसला, हे हास्य अत्यंत तिरस्कार दर्शक आहे. नंतर तो मेघाप्रमाणे गर्जला. या नुसत्या गर्जनेनेच कपि सैन्यांत भीति उत्पन्न झाली. कोणी कुठे दिसत नाही व हसण्याचा भयंकर आवाज येऊन गर्जना झाली यामुळे घाबरले. (क) मायामय मायेचाच बनलेला. रथ तर दिसतो पण धरण्यास, त्यावर प्रहार करण्यास जावे तर काहीच नाही, अशी त्या रथाची स्थिति होती.

हिं ।सक्ति सूल तरवारि कृपाना। अस्त्र सस्त्र कुलिसायुध नाना।।१।।
।डारइ परसु परिघ पाषाना। लागेउ बृष्टि करै बहु बाना।।२।।
।दस दिसि रहे बान नभ छाई। मानहुँ मघा मेघ झरि लाई।।३।।
।धरु धरु मारु सुनिअ धुनि काना। जो मारइ तेहि कोउ न जाना।।४।।

मं ।शक्ति-शूल-तलवारि-कृपाणां। अस्त्र शस्त्र कुलिशायुध नाना।।१।।
।टाकी परशु परिघ पाषाणां। वर्षु लागला असंख्य बाणां।।२।।
।दाहि दिशा व्यापुन शर राहत। मघामेघ-झड जणुं बहु लागत।।३।।

।धरधर मारा ध्वनि ये कानां। कोण मारि उमजे कोणा ना।।४।।

अर्थ- तो (मेघनाद) शक्ति, शूल, तरवारी, कृपाण इ. अस्त्रे शस्त्रे, वज्र व नाना आयुधें, परशु, परिघ व पाषाण टाकूं लागला, व असंख्य बाणांची वृष्टि करुं लागला।।१-२।। बाण दाही दिशानां असे व्यापून राहिले कीं जणूं मघानक्षत्रांतील मेघांची जोराची झड (संततधार)च लागली।।३।। धरा, मारा, धरा, मारा असा आवाज ऐकू येऊ लागला, पण कोण (बोलतो व)मारतो हे कोणालाच उमजेना. ।।४।।

टीका- सूचना- या युद्धांतच रघुपति मेघनादाच्या नागपाशांत सापडणार आहेत. वा.रा. 'नागपाशबन्ध' हा एक स्वतंत्र सर्ग आहे. राम आणि लक्ष्मण या दोघानां नागपाशांत बद्ध करुन जमिनीवर पाडले आहेत, (सर्ग ४५प.)मानसांत लक्ष्मण नागपाशांत बद्ध झाले नाहीत. वा.रा. नागपाशबंधन कुंभकर्णाच्या पुष्कळ पूर्वी आहे. प.पु. व स्कंदपुराण यांत सुद्धां नागपाशबंधन वा.रा. प्रमाणेंच पुष्कळ आधी आहे, व गरुडानेच नागपाश विमोचन केले आहे. येथे मेघनादाला असा घवघवीत विजय मिळाल्यानंतर अति जरठ जांबवान मुर्च्छित पाडील व मेलेल्या उंदरासारखा लंकेत झुगारुन देऊन त्याच्या महा विजयाचें रूपांतर महा पराभवांत करील. (१) मघामेघ झड - मघा नक्षत्रात पावसाची झड - संतत धार - अशी लागते, काही भागात, की पावसाच्या धारांशिवाय आकाशांत - हवेत कुठे काहीच दिसत नाही, आकाशसुद्धां दिसत नाही. तशीच बाणांची वृष्टि होऊ लागली. जिकडे तिकडे बाणांशिवाय दुसरे काही दिसेनासे झाले. कोण, कोठून मारतो हे न कळल्यामुळे बाहुंत शक्ति, पराक्रम असून त्याचा काही उपयोग करता येईना, तथापि -

हिं. ।गहि गिरि तरु अकास कपि धावहिं।देखहिं तेहि न दुखित फिरि आवहिं ।।५।।
।अवघट घाट बाट गिरिकंदर। माया बल कीन्हेसि सर पंजर।।६।।
।जाहिं कहाँ ब्याकुल भए बंदर। सुरपति बंदि परे जनु मंदर।।७।।
।मारुतसुत अंगद नल नीला। कीन्हेसि बिकल सकल बलसीला।।८।
।पुनि लछिमन सुग्रीव बिभीषन।सरन्हि मारि कीन्हेसि जर्जर तन।।९।।

म. *।गिरितरुधर कपि गगनीं धावति। तो न दिसे तैं दुःखी परतति।।५।।*
।अवघड घाट वाट गिरिकंदर। माया बळें करी शर-पंजर।।६।।
।जाति कुठे व्याकुळ अति वांदर। सुरपति बंदि पतित जणुं मंदर।।७।।
।मारुतसुत-अंगद नल नीलां। व्याकुळ करी सकल बलशीलां।।८।।
।मग लक्ष्मण सुग्रीव बिभीषण। केले शर मारुन जर्जर तन।।९।।

अर्थ - कपि पर्वत व वृक्ष घेऊन आकाशांत धावले, पण तो (मारणारा) दिसेच ना तेव्हां दुःखी होऊन परत आले. ।।५।। त्याने अवघड घाट, वाटा, गिरिकंदरा इ. सर्व माया बळाने बाणांचे पिंजरेच करुन टाकले. ।।६।। जाणार कुठे पळून आता ? सर्व वानर असे व्याकुळ झाले कीं जणूं इंद्राच्या कारागृहात मंदर पर्वतच पडले आहेत. ।।७।। मारुतसुत (मारुती) अंगद, नल नील इत्यादि सर्व बलशाली वानरांना (सुद्धा) व्याकुळ केले. ।।८।। मग लक्ष्मण, सुग्रीव व बिभीषण यानां बाण मारुन त्यांचे देह जर्जर केले. ।।९।।

टीका - सूचना - युद्धाला रंग चढला पाहिजे, अखेर युद्धाचा परिणाम काय होणार याचा अंदाज कोणासच करता येऊं नये, म्हणून प्रभु हा सर्व मायेचा खेळ चालू देत आहेत. नाहीतर एकच बाण मारुन मेघनादाच्या मायेचा नाश केला असता, पण कोणाही वीराला अहंकाराचा वारा लागूं नये म्हणून जयापजयाचे पारडे झोके खात ठेवले आहे. आणि ब्रह्मदेवानें मेघनादाला दिलेला वर खोटा ठरुं नये म्हणून प्रभू स्वस्थ आहेत. तथापि प्रत्येक जयात वा पराजयात निशाचरांचा सारखा संहार चालू ठेवला आहे.(१) मेघनादानें प्रथम सर्व कपिसैन्याच्या वाटा अशा रोधल्या बाणांनी कीं कोणास पळून जातां येऊ नये. मग सर्व साधारण कपिवीरांना व्याकुळ केले. नंतर मारुत सुतादि बलशाली वानरांना व्याकुळ केले. मग त्यांच्यापेक्षा श्रेष्ठ वीरांना म्हणजे लक्ष्मण सुग्रीव व बिभीषणानां व्याकुळ केले. याप्रमाणे रघुपतिशिवाय बहुतेक सर्वानां त्याने युद्धांत जिंकले असे म्हटले तरि चालेल. फक्त जांबवान फार वृद्ध म्हणून त्याला मोकळा ठेवला आहे. आता रघुपतीवर प्रहार करुं लागेल व तो रावणसुत विजयाच्या अभिमानाने फुगून जाईल.

हिं. *।पुनि रघुपति सैं जूझै लागा। सर छाँडइ होइ लागहिं नागा।।१०।।*
।ब्याल पास बस भए खरारी। स्वबस अनंत एक अविकारी।।११।।
।नट इव कपट चरित कर नाना।सदा स्वतंत्र एक भगवाना।१२।।
।रन सोभा लगि प्रभुहि बँधायो।नागपास, देवन्ह भय पायो।।१३।।

म. *।मग रघुपतिशी करी युद्ध तो।सोडी शर तो नाग लागतो।।१०।।*
।व्यालपाशवश होति खरारी।स्ववश अनंत एक अविकारी।।११।।
।नट इव कपट चरित करि नाना।भगवान् सदा स्वतंत्र हि जाणा।।१२।।
।प्रभु बांधुनि घे रण शोभेस्तव।नागपाशि, भय देवांना तंव।।१३।।

अर्थ- मग तो रघुपतिशी युद्ध करू लागला, तो जो जो बाण सोडतो तो तो नाग बनूनच शरिराला लागू लागला.।।१०।। स्ववश, अनंत, एक, व अविकारी असलेले खरारी नागपाशांना वश झाले.।।११।। नटाप्रमाणे नानाप्रकारे माया (=कपट) चरित्र करीत आहेत, पण ते भगवान असल्याने सदा स्वतंत्र आहेत, हे लक्षात असावे.।।१२।। प्रभूंनी रणशोभेसाठी स्वतःस नागपाशात बांधून घेतले (पण) देवांना मात्र भय पडले.।।१३।।

टीका- (१) रघुपतिशी करी युद्ध तो. येथे रघुपति हा माधुर्यसूचक शब्द वापरुन पुढील सर्व भविष्य सुचविले. कुंभकर्ण युद्धांत आरंभापासूनच 'प्रभू' होते. कधी परवश न होणारे सदा स्वतंत्र असणारे, असून नागपाशांना वश झाले. अविकारी - सर्व विकाररहित असून मूर्च्छा या विकाराला वश झाले. एकच सर्वत्र व्यापक असून दुसऱ्याच्या पाशांत सापडले.ज्यांच्या व्याप्तीला व अस्तित्वाला अंत नाही. त्यांचा अंत होईल कीं काय असे देवानां वाटू लागले. रघुपतींच्या बाबतीत ज्या गोष्टी घडल्या असे भासले त्या घडणे अशक्य आहे. पण जें दिसले ते नटाने, जादुगाराने, दाखविलेल्या मायेच्या खेळासारखे आहे. सार हे कीं नरलीला करीत आहेत. ते षड्गुणैश्र्वर्यसंपन्न भगवान असल्याने सदा स्वतंत्र आहेत. ते परतंत्र, परवश, दीन होणे शक्य नाही.

(२) प्रभू बांधुनि घे रणशोभेस्तव - प्रभु - सर्वसमर्थ असून त्यांनी आपल्या इच्छेनेच हे बंधन घालून घेतले आहे. युद्धाला रंग चढावा, प्रेक्षकांची चित्तें आकर्षिलीं जाऊन अधीर व्हावी हा बाह्य हेतु आहे. ब्रह्मदेवानें मेघनादाला दिलेल्या वराला मिथ्यात्व येऊन ब्रह्मदेवाच्या वचनावरील लोकांचा विश्वास उडुं नये हा मुख्य हेतु आहे. याशिवाय गूढ हेतु आणखी काहीं असतीलच, पण ते त्यांचे त्यांना ठाऊक. गरुडगर्वहरण हा एक गूढ हेतु आहे. ज्या हेतुने हनुमंताने ब्रह्मदेवाचें ब्रह्मास्त्र स्वीकारले. त्याच हेतूनें प्रभूनी नागपाशबंधन स्वीकारले. नटाने वादीच्या केलेल्या सापाला प्रेक्षक जसे घाबरतात तसे देव मात्र घाबरले, आता आपल्या सुटकेची आशा राहिली नाही ही धास्ती त्यांना पडली. सिद्ध व मुनींना भीति वाटली नाही, म्हणून त्यांचा उल्लेख देवांच्या बरोबर नाही. आता शंकर गिरिजेस सावध करतात.

हिं.दो. ।गिरिजा जासु नाम जपि मुनि काटहि भव पास।।
।। सो कि बंध तर आवइ ब्यापक बिस्वनिवास।।७३।।

म.दो. ।यस्य नाम गिरिजे! जपुनि मुनि तोडिति भवपाश।।
।।तो किं बंधनी सापडे व्यापक विश्व-निवास।।७३।।

अर्थ - गिरिजे! ज्याचें (यस्य)नाम जपून मुनि भवपाश (सुद्धा) तोडतात. तो सर्व-व्यापक विश्वनिवास (प्रभू) का बंधनांत सापडणार आहे ? (अगदी अशक्य) ।।७३।।

टीका- ज्याला बंधनानी बांधावयाचा त्याच्यापेक्षा बंधन मोठे असावे लागते. जो सर्वानांच व्यापून आहे, त्याला व्यापणारे दुसरे कोणी नाही. आकाशाला सुद्धा कोणी बंधन-गवसणी-घालू शकत नाही. मग जो आकाशाला सुद्धा व्यापून उरला आहे, त्याला बंधन कोण घालणार ? विश्वनिवास - सर्व विश्व ज्याच्यात निवास करते व जो सर्व विश्वांत निवास करुन राहिला आहे, त्याला बंधन घालता येणे शक्यच नाही. तो प्रभू नागपाशवश झाला, बंधनात पडला, असे वाटणे अज्ञान आहे, हाच महामोह आहे, व हाच गरुडाला ग्रासणार आहे, पण हे रहस्य उत्तर कांडांत शंकरच प्रगट करणार आहेत.

हिं. /चरित राम के सगुन भवानी। तर्कि न जाहिं बुद्धि बल बानी।।१।।
/अस बिचारि जे तग्य बिरागी। रामहि भजहिं तर्क सब त्यागी।।२।।
/ब्याकुल कटकु कीन्ह घननादा। पुनि भा प्रगट कहइ दुर्बादा।।३।।
/जामवंत कह खल रहु ठाढा/सुनि करि ताहि क्रोध अति बाढा।।४।।
/बूढ जानि सठ छाँडेउँ तोही। लागेसि अधम पचारै मोही।।५।।

म. /रामचरित्रा सगुण भवानी। तर्कवे न बुद्धी-बल-वाणी।।१।।
/अशा विचारें तज्ञ विरत जे। त्यजूनि तर्क रामास भजति ते।।२।।
/व्याकुळ करुनि कटक घननाद। झाला प्रगट वदे दुर्वाद।।३।।
/म्हणे जांबवान् खला! थांब रे/श्रवुनि तया मनिं रोष अति भरे।।४।।
/वृद्ध गणुनि शठ तुला सोडला/अधमा तूं आव्हानिसि मजला।।५।।

अर्थ - हे भवानी रामचंद्रांच्या (असल्या) सगुण चरित्राविषयी बुद्धि बळ आणि वाणी यानीं तर्क करणे शक्य नाही. ।।१।। अशा विचाराने जे तत्वज्ञानी व विरागी (विरत, विरक्त)असतात ते तर्काचा त्याग करुन श्रीरामास भजतात ।।२।। सर्व कटक व्याकुळ केल्यावर घननाद प्रगट झाला व अपशब्द बोलूं लागला ।।३।। तेव्हां जांबवान म्हणाला की, अरे दुष्टा ! थांब जरा ! (पळून जाऊ नकोस) हे ऐकून त्याच्या मनांत अतिशय क्रोध संचरला (भरला) ।।४।। (तो म्हणाला)रे शठा ! थेरडा समजून तुला सोडला आणि तू मला आव्हान देतोस? ।।५।।

टीका. चौ.१-(१) रामचरित्रा .....बल वाणी - 'उमे रामगुण गूढ पंडित मुनि पावति विरति ।। पावति मोह विमूढ जे हरिविमुख, न धर्म रति' (३ मं सो.) 'निर्गुण रूप सुलभ अति सगुण न जाणे कोणि ।। सुगम अगम चरितां श्रवुनि जाती मुनिहि भुलोनि' (७।७३) याचे कारण इतकेच कीं सगुणलीला गूढ व अति विचित्र असतात. 'निर्गुण ब्रह्माच्या ठिकाणी जसा 'तर्कः अप्रतिष्ठः' असे श्रुति सांगतात तसाच सगुण लीलांच्या विषयीही तर्क उपयोगी पडत नाही.' वसिष्ठा सारखे ज्ञानी परम भागवत सुद्धां रघुनाथास सांगतात कीं, - 'बघ बघुनी तुमच्या आचरणा। होत मोह मम हृदयिं पार ना ' (७।४८।४) नरलीला कां, कोणत्या हेतूने, कशा, केव्हां, केल्या जातात हे

ब्रह्मदेवाला सुद्धां कळत नाही, त्याच्या मन बुद्धि वाणीला ते अगम्य असते असे ब्रह्मदेवच प्रभूला सांगतात (भागवतांत १०।१४।२१) 'को वेत्ति भूमन् भगवन् परात्मन् । योगेश्वरोतीर्भवत स्त्रिलोक्याम् ।। क्क वा कथं वा कति वा कदेति विस्तारयन् क्रीडसि योगमायाम् ।।जानन्त एव जानन्तु किं बहूक्त्या, न मे प्रभो । मनसो वपुषो वाचो वैभवं तव गोचरः' (भाग - १०।१४।३८) आपले ऐश्वर्य योगमायेच्या पांघरुणात लपवून ज्या नरलीला केल्या जातात, त्या अतर्क्य असतात, पण त्या सत्य मानून अभक्त अज्ञानी जीव, मायामोहित जीव, कुतर्क करुन बुद्धिबळाने प्रभूला मनुष्य मानू लागतात. 'अवजानन्ति मां मूढा मानुषी तनुमाश्रितम् । परंभावमजानन्तो मम भूतादिमव्ययम्' (भ.गी) ज्या लीलांतील हेतु ब्रह्मदेवाला सुद्धा स्वतःच्या बुद्धीनें कळणे अशक्य असते, तेथे इतरांनी आपल्या बुद्धीच्या बळावर तर्क करीत बसणे हितकारक ठरत नाही. जोपर्यंत प्रभू आपल्या मायेचे आवरण एखाद्या व्यक्तिसाठी काढून घेत नाहीत तोपर्यंत मानवी बुद्धीच्या बळाची धाव रहस्यापर्यंत जाऊं शकत नाही. 'विश्व दृश्य आपण बघणारे । विधिहरि शंभूस नाचविणारे ।।तुमचे मर्म न कळते त्यासहि । कोण अन्य जाणेल तुम्हांसहि।। तो जाणे ज्या जाणूं देता.' (२।१२७।१-३) 'रामरहस्य ललित विध नाना।..... कळे श्रमां विण सर्व तुम्हां हो । (७।११४।२-३) असा आशीर्वाद लोमशांसारख्या महामुनींनी काक भुशुंडीस दिलेला असून सुद्धां प्रभूच्या बाललीला पाहून तो तर्क करु लागतांच त्यास मोह उत्पन्न झाला. 'गरुड महाज्ञानी गुणराशी हरिसेवक अति निकट निवासी' असून याच नागपाशबंधन लीलेविषयीं तर्क करु लागताच 'संशय सर्प नाथ मज डसला' असे तो स्वतः सांगतो. मग इतर मानवांची कथा ती काय? म्हणून शंकर चौ.२-(१)कल्याणाचा मार्ग सांगतात की राम भगवान आहेत हे एकदां समजल्यावर ते दशरथनंदन दिसत असले आणि भगवंतास न शोभण्यासारखे चरित्र करीत असले तरी त्या नरलीला आहेत, त्या आपल्या मनबुद्धीनां अगम्य आहेत, असे समजून राम भजन करीत राहण्यातच कल्याण आहे. नरलीला विषयी तर्क न करणे हे पथ्य आहे. जे तर्क करतील ते सती, भरद्वाज गरुड इत्यादिकांपेक्षांही दुःखी होतील. येथे तर्क-दुस्तर्क, कुतर्क असा अर्थ आहे. (क) कुतर्क, दुस्तर्क करण्याची इच्छा साधारण जीवानां, अज्ञानी जनानां होत नाही. जे तज्ञ - तत्वज्ञानी व विरागी - विरक्त असतात त्यानांच तर्क, कुतर्क, वितर्क

करण्याची बहुधा इच्छा होते, म्हणून जे तत्वज्ञानी व विरक्त असतील त्यानीं तर तर्कापासून फारच दूर राहिले पाहिजे.

चौ. ३(१) व्याकुळ करुनि कटक घननाद झाला प्रगट- 'जाति कुठें व्याकुळ अति वांदर' असा उपक्रम करुन येथे उपसंहार केला, व सांगितले कीं अगदी साधारण कपिवीरापासून रघुवीरापर्यंत सगळे सैन्य पूर्वी वर्णन केल्याप्रमाणे व्याकुळ केले. फक्त एक अपवाद राहिला आहे. बुढ्ढा जांबवान हा अपवाद राहणे ही त्या नरलीलेच्या अंगभूत एक अतर्क्य प्रभुलीला आहे, योगमायेचा खेळ आहे. मेघनादास वाटले की मी सर्व शत्रुसैन्याचा पूर्ण पराभव केला. (क) घननाद - मेघांसारखी विजयसूचक गर्जना केली व प्रगट झाला. आतापर्यंत आकाशांत गुप्त होता. प्रगट होऊन तो कपिसैन्यांतील व्यक्तींची नांवे घेऊन निंदा करुं लागला. श्रीरघुनाथादि सर्वांच्या पौरुषाची हेटाळणी व स्वतःची प्रशंसा केली असेल. त्या बिचाऱ्याला योगमायेची लीला कशी कळणार!

चौ. ४-५ (१)'जांबवंत मंत्री अति वृद्ध। त्या किं अतां रणिं करवे युद्ध' (२३।४) असे दशानन सुद्धां म्हणाला होता. रामलक्ष्मणादिकांची केलेली निंदा त्याला सहन झाली नाही. योगमायेनें त्याच्यात संचार करुन जणूं काय मूर्च्छित पडलेल्या सर्व वीरांचे शौर्य धैर्य प्रतापादि त्याच्यांत भरले, व जो अति उपेक्षणीय समजून मेघनादाने मोकळा ठेवला होता त्यानेच त्याला आव्हान दिले. सांगितले कीं रे दुष्टा ! मी येथे असतां तूं रणांतून पळून चाललास हाच का तुझा पुरुषार्थ ? वीर असलास तर जरा थोडा वेळ माझ्या समोर ये म्हणजे दाखवतो तुला मी कसा वृद्ध आहे ते. तो म्हणतो की वृद्ध समजून दया केली तुझ्यावर आणि तूं मला उलट आव्हान देतोस ? तुला लाज नाही वाटत ? तू कृतघ्न आहेस.

हिं. ।अस कहि तरल त्रिशूल चलायो। जामवंत कर गहि सोइ धायो।।६।।
।मारिसि मेघनाद कै छाती। परा भूमि घुर्मित सुरघाती।।७।।
।पुनि रिसान गहि चरन फिरायो। महि पछारि निज बल देखरायो।।८।।
।बर प्रसाद सो मरइ न मारा। तब गहि पद लंकापर डारा।।९।।

।इहाँ देवरिषि गरुड पठायो। राम समीप सपदि सो आयो।।१०।।

म. *।तदा त्रिशूल तरल तो मारत। जांबवंत करिं पकडुनि धावत।।६।।*
।घननादाच्या उरीं मारला। सुरघाती मूर्छित महिं पडला।।७।।
।मग रोषें पद धरि भिरकावी। धरणिं आदळी निजबळ दावी।।८।।
।तो वरबळे मरे ना मारुनि। धरि पद दे लंकेत झुगारुनि।।९।।
।इथें धाडि नारद गरुडाला। राम समीप सपदिं तो आला।।१०।।

अर्थ - तेव्हा त्याने देदीप्यमान त्रिशूळ (जांबवंतावर) फेकला-मारला. (पण) जांबवान त्याला हाताने पकडून धावला (मेघनादावर) ।।६।। त्याने तो मेघनादाच्या छातीत (उरी) मारला, (त्याबरोबर) तो देवशत्रु (सुरघाती) मुर्च्छित होऊन भूमीवर पडला. ।।७।। मग जांबवंताने त्याच्या तंगड्या धरुन गरगर फिरवून (भिरकावून) जमिनीवर आपटला आणि आपले (जरठाचे) बळ दाखविले. ।।८।। (पण) तो वराच्या सामर्थ्याने (याप्रमाणे) मारुन सुद्धां मेला नाही. तेव्हां पाय पकडून दिला लंकेत झुगारुन ।।९।। इकडे नारदाने गरुडास पाठविला (तेव्हा) तो तत्काळ रामाच्या जवळ आला ।।१०।।

टीका. चौ ६-९(१) तरल-तेजस्वी, झगझगीत, देदीप्यमान. मेघनादाची अशी अपेक्षा होती कीं तो दिव्य त्रिशूल या जरठाला ठार मारील, पण झाले मात्र उलटे, त्रिशूल जांबवंताच्या अंगाला लागण्या पूर्वीच जांबवंताने तो वरच्यावर हाताने धरला, झेलला व तसाच मेघनादावर धाऊन गेला. जो अति वृद्ध म्हणून उपेक्षिला होता तोच सर्व तरुणांपेक्षा इतका बलवान ठरला कीं त्या त्रिशूलाच्या एकाच प्रहाराने घननाद जरा नाद सुद्धा न करतां धाडकन भूमीवर कोसळला, त्याचा ध्वनि मात्र मेघनादासारखा झाला असेल. (क) धरणि आदळी - जमिनीवर असा आसडला की दुसरा कोणी असता तर ठिकऱ्याच उडाल्या असत्या, पण ब्रह्मदेवाने दिलेल्या वराच्या सामर्थ्याने मेला नाही. (ख) मेघनादाला कोणता वर होता याचा उल्लेख मानसांत नाही, पण दोन प्रकार इतरत्र आढळतात.। जो बारा वर्षे निद्रा व आहार त्याग करुन राहिला असेल त्याच्या हातूनच मेघनाद

मरावयाचा होता. ।। मेघनादाच्या यज्ञाचा विध्वंस केला गेल्यावर निकुंभिलेंत (त्या यज्ञस्थानीं) न गेलेला जो कोणी त्याच्याशीं लढेल त्याच्या हातून तो मरावयाचा होता. मानसांत या दोन्ही गोष्टी लक्ष्मणाच्या बाबतीत साधल्या आहेत. लक्ष्मणाने वाल्मीकींच्या आश्रमांत म्हणजे चित्रकूटला जाण्यापूर्वी फलाहार केला होता. त्या नंतर लक्ष्मणाने फलाहार केलेला नाही हे पूर्वी टीकेत दाखविले आहे. मेघनादाच्या यज्ञाचा विध्वंस कपीनी निकुंभिलेत जाऊन केला व त्याला युक्तीने निकुंभिलेंतून बाहेर आणला तेव्हाच निकुंभिलेत न शिरलेल्या लक्ष्मणानें त्याचा वध केला, हे आता पुढे दिसेल.

चौ. १० (१) नारद धाडि गरुडाला - कुंभकर्णयुद्धाचे वेळी नारद आले होते. तसेच या वेळीही ते व देव वगैरे आकाशांत राहून सर्व कौतुक बघत होते. प्रभू नागपाशांत बद्ध झालेले दिसताच नारद वैंकुंठास गेले व गरुडाला ताबडतोब पाठवून दिला. वा.रा.स्कं.पु., प.पु. यांत गरुडानेच नागपाशमुक्त केल्याचा उल्लेख आहे. अग्नि पु. मात्र हनुमंताने औषधी आणली व तिने विशल्य झाले आहेत.

हिं.दो. ।खगपति सब धरि खाए माया नाग बरूथ ।।
।।माया बिगत भए सब हरषे वानर जूथ ।।७४रा.।।

म.दो. ।खगपति सगळे खाई माया-नाग वरूथ ।।
।।झाले माया-विगत सब हर्षति वानर-यूथ ।।७४रा.।।

अर्थ - पक्षिराज गरुडाने ते सर्व मायानिर्मित सर्पसमूह खाऊन टाकले. (तेव्हा) सगळेच मायामुक्त झाले व सर्व वानरयूथ हर्षित झाले.।।दो.७४रा.।।

टीका- (१) खगपति सगळे खाई- या चरणांत एक मात्रा कमी आहे. याने महदाश्चर्य व्यक्त केले आहे. भगवंताचा अवतार असलेल्या रघुपतीचे नागपाश त्यांच्या सृष्टींतील एका पक्ष्याने मोकळे केले, हे एक हरिलीलेचे कौतुकच आहे. हे सर्प राक्षसाच्या मायेने निर्माण केलेले होते. त्या मायेचा विनाश हरिवाहन गरुड करु शकला. ज्या प्रभूच्या सामर्थ्याच्या

अल्पशा अंशाने गरुड हे करुं शकला त्या प्रभूला ती माया स्वतःच्या इच्छेने नष्ट करतां आली नसती काय? येथेच गरुडाला आश्चर्य वाटले व तो तर्क करुं लागला, संशय उत्पन्न झाले व महामोहाने त्याल ग्रासला इ. कथा पुढे उत्तर कांडांत आहे. (क) ते सर्प खाऊन खगपतीने निशाचर माया निष्फळ केल्याबरोबर इतर सर्व सेनासमूहाला मूर्च्छित पाडणारे बाण दिसत नाहीसे झाले. सर्वांच्या जखमा जणूं झाल्याच नव्हत्या अशा बऱ्या झाल्या व लक्ष्मणादि सर्व वीर अगदी पूर्वीसारखे ताजेतवाने झाले, सर्वांना हर्ष झाला. याप्रमाणे मेघनादाचे सर्व प्रयत्न धुळीस मिळाले व अत्यंत लाजिरवाणा असा पराभव मात्र त्याच्या पदरांत पडला. पुन्हा रावणास तोंड दाखविण्यास सुद्धां जागा राहिली नाही. (२)कोणी एकही कपि मेला नाही. याप्रमाणे सर्वांना मायेने मूर्च्छित करुन ठेऊन निकुंभिलेस जाऊन अजय मख करावा, म्हणजे यज्ञविध्वंस करण्यास कोणी येऊच शकणार नाहीत व आपण अमर होऊन परत येऊ व सर्वांना मायामुक्त करुन युद्ध करुन सर्वांचा संहार करू असे त्याला वाटत होते, पण तें आता अशक्य झाले. तथापि तो शेवटचा प्रयत्न मेघनाद आता करीलच.

श्री मानस गूढार्थ चंद्रिका

लंकाकांड अध्याय ७ वा समाप्त

अध्याय ८ वा

हिं. दो. ।गहि गिरि पादप उपल नख धाए कीस रिसाइ।।
।।चले तमीचर बिकलतर गढ पर चढे पराइ।।७४ म।।

म.दो. ।नख-गिरि-पादप उपल धर धावति कपि कोपून।।
।। फिरति तमीचर विकल तर चढले दुर्गि पळून।।७४म।।

अर्थ - नखे, पर्वत, वृक्ष व पाषाण धारण केलेले वानर क्रुद्ध होऊन धावले. तेव्हा राक्षस विशेष व्याकुळ होऊन परत फिरले व पळून जाऊन गडावर चढले.।।दो.७४।।

टीका. (१) फिरति तमीचर विकलतर- तमी= निशा, तमीचर= निशाचर, विकलतर= फार व्याकुळ. कधी जन्मात व्याकुळ झाले नसतील इतके व्याकुळ झाले मरण भयाने. कपि सैन्यांतील अति म्हातारा जो जांबवंत त्याने इंद्रजिताला धुळीत पाडून तंगड्या धरुन एखाद्या मस्त बेडकासारखा आपटला व मेलेल्या मूषका सारखा लंकेत झुगारला हे या तमीचरानी नुकतेच पाहिले, व जे मूर्च्छित पडलेले कपिवीर होते ते मोठ्या आवेशांने धाऊन येतानां दिसले त्याबरोबर पाचावर धारण बसली व पळाले गडावर. 'अती रणधीर रजनीचर अनी' ची ही दुर्दशा झाली, कारण त्यांना 'कपिवीर काळसम' भासले. (७२।१० पही) जे अति रणधीर दिसत होते ते पळपुटे भ्याड ठरले, व जे पळपुटे वाटत होते तेच रणधीर ठरले. सर्व कपिसेनेला मूर्च्छित पाडणाराला एका म्हाताऱ्याने मूर्च्छित पाडला, व जे सर्व मूर्च्छित पडले होते ते निरामय सहज उठून रोषाने धावले. ही सर्व विचित्र हरिलीलाच !'अति विचित्र रघुपति चरित (जो जाणतो) जाणे (तोच) परम सुजाण'(क) मेघनाद रात्रभर बापाजवळ जे बोलला त्या केवळ वल्गनाच होत्या हे येथे प्रत्यक्ष सिद्ध करुन दाखविले. 'यापरि जल्पत रात्र संपली' (७२।९ प.)

हिं. ।मेघनाद कै मुरछा जागी । पितहि बिलोकि लाज अति लागी ।।१।।
।तुरत गए गिरिबर कंदरा। करौं अजय मख अस मन धरा।।२।।

।इहाँ बिभीषण मंत्र बिचारा। सुनहु नाथ बल अतुल उदारा।।३।।
।मेघनाद मख करइ अपावन। खल मायावी देव सतावन।।४।।
।जौं प्रभू सिद्ध होइ सो पाइहि। नाथ बेगि पुनि जीति न जाइहि।।५।।

म. *।मेघनाद मूर्छेतून उठला। पित्या पाहूनी फार लाजला।।१।।*
।शीघ्र जाइ गिरिवर-कंदरी। करू अजय मख असं मनिं धरी।।२।।
।वदे बिभीषण मंत्र-विचारा। ऐका प्रभू! बल अतुल उदारा।।३।।
।मेघनाद मख करत अपावन। खल मायावी सुर-संत्रासन।।४।।
।जर कां तो प्रभु सिद्धिस जाइल। शीघ्र जिंकणे अशक्य होइल।।५।।

अर्थ - मेघनादाची मूर्च्छा उडाली, पण पित्याला पाहून त्याला फार लाज वाटली ।।१।। तो त्वरेने श्रेष्ठ गिरीच्या गुहेत गेला, व अजय मख करावा असे त्याने मनाशी ठरविले ।।२।। (इकडे) बिभीषण, मंत्रविचार (गुप्त सल्ला) सांगू लागला कीं अतुल बलवान व उदार प्रभू ! ऐकावे।।३।। देवांना सर्व प्रकारे सतावणारा दुष्ट मायावी मेघनाद अपवित्र यज्ञ करीत आहे. ।।४।। प्रभू ! जर का तो यज्ञ सिद्धिस गेला तर त्याला लवकर (शीघ्र) जिंकणे अशक्य होईल. ।।५।।

टीका- चौ.१- (१) पित्या पाहूनी- यावरुन ठरते कीं मूर्च्छित मेघनादाला लंकेत फेकून दिल्याची व तो कुठेतरी तसाच लंकेत पडून असल्याची बातमी रावणास कळल्यावर त्याने मूर्च्छित मेघनादाला उचलून घरी नेऊन जागृत करण्याचा प्रयत्न केला, पण तो जागा झाला नाही, तेव्हां रावण वगैरे त्याच्याजवळ बसून राहिले. काही वेळाने त्याची मूर्च्छा जाऊन तो जागा झाला व पाहतो तो रावण वगैरे चिंतातुर झालेले जवळ बसलेले दिसले. गेल्या रात्रीच 'वृथा बढाया मारण्यात अर्थ नाही, तुम्ही सकाळी माझा पुरुषार्थ पहा' असे म्हणून उजाडे पर्यंत जो बढाया मारीत बसला होता त्याचा हा पुरुषार्थ बापाला दिसला! यामुळे मेघनाद लज्जेने अर्धमेला होऊन काही न बोलता मान खाली घालून तेथून निघाला.

चौ. २(१) गिरिवर कंदरी - या पर्वत शिखराचें नांव निकुंभिलाद्रि

असे होते, तेथे एका अति गुप्त व अति सुरक्षित अशा गुहेत मेघनादाची यज्ञशाला होती. त्या गुहेत शिरण्याचे द्वार सुद्धां अति गुप्त होते. 'चैत्यं निकुंभिलां नाम यत्र होमं करिष्यति' (वा.रा. ८४।१३) सर्व सेनेला व रघुपतीला मायेने मूर्च्छित करुन ठेवण्यातील त्याचा हेतू आधीच सांगितला आहे. राम नागपाशमुक्त होऊन वानर सेना मायामुक्त झाली आहे हे त्याला अद्याप माहित नाही. तो आपल्या अगदी निवडक सैन्यासह निकुंभिलेत गेला. या जागेत कोणी प्रवेश करुं नये व केला तरी यज्ञ पूर्ण होईपर्यंत यज्ञशाळेत कोणास प्रवेश करता येऊ नये म्हणून गुहेंतील वाटेवर त्याने राक्षस, पिशाच, भैरव, चामुण्डा इत्यादि सात प्रकारचे बलाढ्य संरक्षक सात ठिकाणी गुहेंत ठेवले होते. या संरक्षणपद्धतीचे व त्याच्या यज्ञाचें सविस्तर वर्णन भावार्थ रामायणात आहे. ते मुद्दाम पहावे. तेथे हनुमंताने गाजविलेला अद्‌भुत पराक्रम पाहावा, व लक्ष्मण मेघनाद युद्धातील हनुमंताची अद्‌भुत करामत पहावी. (क) या चौपाईच्या प्रत्येक चरणांत १।१ मात्रा कमी आहे. निकुंभिलेत जाताना मेघनाद अति विषण्ण झाला आहे, वराचे स्मरण होऊन, यज्ञसिद्धीस जाईल की नाही याची शंका वाटू लागली आहे, व त्यामुळे व्यथित झाला आहे, पण झालेल्या अपमानाचा सूड घेण्याच्या हेतूने छाती धडधडत असतांच जात आहे. दुसऱ्या चरणांतील गतिभंगाने दाखविलें की हे बोलताना वक्त्याच्या वाणीस धक्का बसला.

चौ. ३-५ (१) वदे बिभीषण मंत्रविचारा - बिभीषणांबरोबर आलेले त्याचे अनल, पनस, संपाति व प्रमति हे चार सचिव विविधरूपांनी लंकेत जाऊन गुप्त बातम्या आणीत असत. मेघनादाचा दुष्ट स्वभाव व त्याला ब्रह्मदेवाकडून मिळालेला सशर्तवर यांची माहिती बिभीषणास होती, त्यामुळे मेघनाद मूर्च्छेतून जागा झाल्यावर काय करणार याचा अंदाज त्याला होताच. लंकेत राहिलेली बिभीषणाची बायको सरमा व कन्या त्रिजटा दूतदूतींच्या साह्याने हेरगिरि करीत असत. मेघनाद निवडक सैन्यासह निकुंभिलेकडे जातानां दिसला असेल व त्या हेरांकडून बिभीषणाला बातमी लागली कीं आता यज्ञ सुरु होणार. वा.रा. सर्ग ८२ शेवटचे श्लोक आणि सर्ग ८४।८५ मुद्दाम पाहावे. (क) अपावन यज्ञ - अर्ध चंद्रकार कुंडात बिब्याच्या झाडाच्या समिधा व रक्तमांस यांच्या आहुति देत होता. हे अभिचार रूपी क्रूरकर्म

धर्मशीलांचा संहार करण्याच्या हेतूने केले जात असल्याने अति तामस व अति क्रूर असल्याने याला अपावन म्हटलें. 'परस्योत्सादनार्थ वा तत्तामसमुदाहृतम्'(भ.गी.) तत्र निकुंभिलाद्रौ न्यग्रोधमूलऽ वटे रावणि सत्वरम् -'कुण्डे बिभीतक समीद्भिरथार्धचंद्रे शकेभकुंभ दलनः, पलमाजुहाव' (ह.ना.) बिब्याच्या समिधांचा होम वगैरे मारण प्रयोगांत करतात. (मंत्र महार्णवे, मंत्रमहोदधि पहा).

(२) शीघ्र जिंकणे अशक्य होइल - असें जे बिभीषण म्हणाला ते भीतभीत, सौम्य करुन सांगत आहे. रघुपति भगवान आहेत व त्यांना अशक्य काही नाही हे जाणून त्याने 'शीघ्र' शब्द वापरला. भाव हा की आपण प्रभू - सर्व समर्थ असल्याने त्यास मारूं शकाल पण फार त्रास पडेल. वा.रा. बिभीषण हे जाणत नाही की रघुपति भगवान आहेत, म्हणून येथे स्पष्टच सांगितले आहे की, 'यद्वत्तिष्ठेत् कृतं कर्म हतान् सर्वांश्च विद्धि नः' ते योग्यच आहे.

हिं. /सुनि रघुपति अतिसय सुख माना/बोले अंगदादि कपि नाना।।६।।
/लछिमन संग जाहु सब भाई/करहु बिधंस जग्य कर जाई।।७।।
/तुम्ह लछिमन मारेहु रन ओही/देखि सभय सुर दुख अति मोही।।८।।
/मारेहु तेहि बल बुद्धि उपाई/जेहिं छीजै निसिचर सुनु भाई।।९।।
/जांमवंत सुग्रीव बिभीषन/सेन समेत रहेहु तीनिउ जन।।१०।।

म. /ऐकुनि रघुपति अति सुख मानिति/अंगदादि बहु कपि बोलाविति।।६।।
/सह लक्ष्मण सकलानी जावें/मख विध्वंसन तुम्ही करावें।।७।।
/लक्ष्मण तुम्ही रणिं मारा त्यातें/बघुनि सभय सुर सुदुःख मातें।।८।।
/बल-मति-यत्नें तया मारणें/नाश निशाचर पावे जेणे।।९।।
/जांबवंत सुग्रीव बिभीषण/रहा चमूसह सवें तिघेजण।।१०।।

अर्थ - ते ऐकुनि रघुपतीनीं अति सुख मानले आणि अंगदादी पुष्कळ कपीनां बोलावले. ।।६।। (व सांगितले की) तुम्ही सर्व लक्ष्मणाबरोबर जा आणि तुम्ही यज्ञाचा विध्वंस करा. ।।७।। लक्ष्मण तुम्ही त्याला युद्ध करुन मारा, देव भयभीत झालेले पाहून मला अति दुःख होत आहे.

।।८।। त्याला बळाच्या व बुद्धीच्या प्रयत्नांनी असा मारा कीं जेणे करुन त्या निशाचराचा नाश होईल. ।।९।। जांबवंत, सुग्रीव आणि बिभीषण! तुम्ही सैन्यांसह लक्ष्मणाच्या बरोबर रहा. ।।१०।।

टीका. चौ. ६(१) रघुपति अति सुख मानिति - रघुपति शब्दानें सुचविले की नरलीलाच करीत आहेत. बिभीषणाने सांगितलेली बातमी इतर कोणी सेवकांनी सांगितली असती तर सुख - समाधान झाले असते पण बिभीषण रावणाचा भाऊ असून रघुपतीनीं विचारले नसता, रावणाच्या विनाशास कारण होईल हें जाणून सुद्धां, गुप्त बातमी त्याने सांगितली म्हणून अति सुख मानले. 'करी स्वामि हित सेवक तोही' कुंभकर्णाच्या आज्ञेप्रमाणे कपट न करता सेवा केली. (क) अंगदादि - अंगद, हनुमान, नलनील, व्दिविद मयंद इत्यादि सर्व महापराक्रमी कपींना बोलावून घेतले. दोन कार्ये करावयाची आहेत. त्या दुष्टाच्या यज्ञाचा विध्वंस करुन त्याला निकुंभिलेच्या बाहेर आणणे, व दुसरे त्याचा वध करणे. पहिले काम अंगदादि कपींवर सोपविले व दुसरे लक्ष्मणास सांगितले. व ऋक्ष राजा, कपिराजा आणि निशाचर राजा यानीं लक्ष्मणाच्या बरोबर आपापल्या सैन्यासह राहून त्यांस मदत करावी असे सांगितले.

चौ. ८-१० (१) मारा - प्रहार करा. भाव हा कीं त्याला खेळवीत न बसता मर्मी प्रहार करा म्हणजे तो मरेल. (क) जांबवंताचा उल्लेख प्रथम केला कारण तो वृद्ध आहे व त्याच्या बळाचा अनुभव मेघनादाला नुकताच आला आहे. सुग्रीवाने युक्तीने कुंभकर्णा सारख्याचे नाककान कापले व बिभीषणाच्या आधी शरण आलेला, व बिभीषण शत्रूचा भेद- जाणणारा आहे. हे तिघेही नीतिनिपुण आहेत.

हिं. ।जब रघुबीर दीन्हि अनुसासन ।कटि निषंग कसि साजि सरासन ।।११।।
।प्रभू प्रताप उर धरि रनधीरा ।बोले घन इव गिरा गँभीरा ।।१२।।
।जौं तेहि आजु बधें बिनु आवौं ।तौ रघुपति सेवक न कहावौं ।।१३।।
।जौं सत संकर करहिं सहाई ।तदपि हतउँ रघुबीर दोहाई ।।१४।।

म. ।जैं रघुवीर देति अनुशासन ।कसुनि तूण कटिं सज्य शरासन ।।११।।
।प्रभूप्रतापा उरिं रणधीर ।धरुनि, वदे वच घनगंभीर ।।१२।।
।त्यास वधुनि जर आज न येइन ।रघुपति सेवक कधीं न म्हणविन ।।१३।।
।साह्य करिति जरि शंकर शतही ।तरि मारिन रघुवीर शपथ ही ।।१४।।

अर्थ - जेव्हां रघुवीराने आज्ञा दिली तेव्हां लक्ष्मणाने कमरेला भाता कसून बांधला व धनुष्य सज्य केले. ।।११।। आणि प्रभूचा प्रताप हृदयांत धारण करुन रणधीर (लक्ष्मण) मेघासारख्या गंभीर वाणीने म्हणाले. ।।१२।। आज मी जर त्याचा वेध केल्याशिवाय आलो तर स्वतःस कधी रघुपतिसेवक म्हणविणार नाही. ।।१३।। जरि शंभर शंकर (त्याच्या) साह्याला आले तरि रघुवीराची शपथ, सांगतो की मी त्याला ठार मारीन.।।१४।।

टीका. चौ. ११-(१) या चौपाईत रघुवीर शब्दाने उपक्रम करुन शेवटच्या चौपाईत रघुवीर शब्दानेच उपसंहार केला आहे. आरंभी रघुवीराची आज्ञा आहे व शेवटी ही रघुवीराची शपथ आहे. सुचविलें कीं कृपावीरता, युद्धवीरता, विद्यावीरता, दानवीरता व धर्मवीरता अशी पांच प्रकारची वीरता आज्ञेबरोबरच लक्ष्मणाला दिली. आज्ञा दिली हीच लक्ष्मणावर कृपा केली, ही कृपावीरता, रघुपतीची इच्छा सुद्धां अमोघ असते, मग आज्ञा अमोघ असेल यांत नवल काय ? ज्या क्षणी आज्ञा दिली त्याच क्षणी प्रभूंनी मेघनादाला मारला आहे, फक्त निमित्त लक्ष्मणाला करुन त्याची कीर्ति वाढविणार. अडचणीचे वेळी कसा कोठे प्रहार करावा हे ज्ञान, ही विद्यावीरता पुढे दिसतेच. मरतानां त्याच्या मुखांतून राम नाम वदवून त्याला मुक्ति देतील, ही दानवीरता, मेघनादाला ठार मारतील ती युद्धवीरता दिसेल व मेघनादाने अधर्मयुद्ध केले तरि स्वतः धर्मयुद्ध करुन आपली प्रतिज्ञा पूर्ण करतील ही धर्मवीरता दिसेल.

चौ. १२-१४ (१) यावेळी प्रभूचा प्रताप हृदयांत धरला. त्याच्या आधारावर आपण शत्रूचा नाश करू अशी भावना झाली. (क) रघुपति, सेवक न म्हणविन- रघुपतीनीं आज्ञा दिल्यावर सुद्धां सेवक जर ती पालन

करणार नाही तर तो सेवक ठरणारच नाही. 'सेवक तो प्रियतम मम तोही। मम अनुशासन मानी जोही' (७।४३।५) असे रघुनाथ वचनच आहे. (ख), साह्य करिति शंकर शतही - मेघनाद रावणाचा ज्येष्ठ पुत्र, युवराज, रावण शंकरांचा उपासक, म्हणून मेघनादाला साह्य करण्यास येण्याची शक्यता आहे. एकच काय शंभर शंकर आले तरि मेघनादाला मारीनच मारीन. शत शब्द अनंतवाचक आहे. अनंत ब्रह्मांडातील शंकर आले तरि.

हिं. दो. ।रघुपति चरन नाइ सिरु चलेउ तुरंत अनंत।।
।। अंगद नील मयंद नल संग सुभट हनुमंत।।७५।।

म.दो. ।रघुपतिचरणीं नमुनि शिर निघती त्वरें अनंत ।।
।। अंगद नील मयंद नल सवें सुभट हनुमंत ।।७५।।

अर्थ - रघुपतीच्या चरणी मस्तक नमून अनंत त्वरेने निघाले, बरोबर अंगद नील, नल, मयंद, हनुमान इत्यादि सुभट आहेत. ।। दो. ७५।।

टीका- (१) रघुपति चरणी - येथे रघुपति शब्दाने उपसंहार केला. उपक्रम रघुपति शब्दानेच 'ऐकुनि रघुपति अतिसुख मानिति' (चौ ६) असा केला आहे. चौ-६ टीका पहावी. अनंत - शेष किंवा शेषशायी नारायण असा अर्थ होतो व चारी कल्पांतील कथांचा समन्वय केला जातो. दोहा ५४ मधें लक्ष्मणाला 'जगदाधार शेष' म्हटले आहे. (टी.प.)

हिं. ।जाइ कपिन्ह सो देखा बैसा।आहुति देत रुधिर अरु भैंसा।।१।।
।कीन्ह कपिन्ह सब जग्य बिधंसा।जब न उठइ तब करहिं प्रसंसा।।२।।
।तदपि न उठइ धरेन्हि कच जाई।लातन्हि हति हति चले पराई।।३।।
।लै त्रिसूल धावा कपि भागे।आये जहँ रामानुज आगे।।४।।
।आवा परम क्रोध कर मारा।गर्ज घोर रव बारहिं बारा।।५।।
।कोपि मरुतसुत अंगद धाए।हति त्रिसूल उर धरनि गिराए।।६।।

म. ।जाति बघति कपि बसलेला तो।रुधिर महिष आहुतीस देतो।।१।।
।कपि करिती सब मख-विध्वंसा तरि न उठे करिति तैं प्रशंसा।।२।।

।तरि न उठे तैं धरति कचानां पळती मारुनि बहु लाथानां।।३।।
।घे त्रिशूल धावे कपि पळले जिथ रामानुज तेथें आले।।४।।
।अति कोपें प्रेरित जणुं आला।गर्जे घडिघडि घोर रवाला।।५।।
।क्रुद्ध मरुत सुत अंगद धावति त्रिशुळ मारि उरिं पाडि तयां क्षितिं।।६।।

अर्थ - कपि गेले व बघतात तों तो बसलेला असून रक्त व रेड्याचे मांस यांच्या आहुती देत आहे (असे दिसले) ।।१।। कपीनी सर्व यज्ञाचा विध्वंस केला, तरि तो (आसनावरुन) उठला नाही, तेव्हा कपीनीं त्याची प्रशंसा केली. ।।२।। तरीही तो आसन सोडीना (न उठे) तेव्हा कपीनीं (जवळ जाऊन) त्याचे केस धरले (उपटले) व पुष्कळ लाथा मारून पळू लागले. ।।३।। (तेव्हा) तो त्रिशूळ घेऊन धावला (तेव्हा) कपि पळाले व जेथे रामानुज लक्ष्मण (उभा होता) तेथे आले. ।।४।। तो जणूं अति क्रोधाने प्रेरितच (बाहेर) आला आणि वारंवार घोर ध्वनीने गर्जना करुं लागला।।५।। (तेव्हा) मारुतसुत (हनुमान) व *अंगद त्याच्यावर धावले,* (पण)*त्याने त्यांच्या उरांत त्रिशूल मारुन* त्यांना क्षितीवर (भूमीवर) पाडले. ।।६।।

टीका-चौ. १-३(१) बसलेला तो आहुतीस देतो - आसनावर बसलेला असून आहुति देत असलेला दिसला. सुचविलें की यज्ञ चालू होता, पूर्ण झाला नव्हता. (क) करिती सब मखविध्वंसा - अग्नि विझविला, यज्ञपात्रे मोडून तोडून टाकली व देवतांची पीठे उध्वस्त केली. (ख) तरि तो आसनावरुन उठला नाही. आसन सोडावे लागले नसते तर यज्ञविध्वंसाच्या दोषाचे परिमार्जन करतां आले असते म्हणून तो आसन सोडीत नव्हता, पण त्याला निकुंभिलेच्या बाहेर जेथे लक्ष्मण उभे आहेत तेथे न्यावयाचा असल्याने कपि त्या कार्यास लागले. (ग) धरिति कचानां - शेंडीला धरुन ओढीत बाहेर नेण्याचा बेत होता, पण तो त्यांना उचलतां येईना, तेव्हां लाथा माराव्या व पळावे, पुन्हां लाथा माराव्या जवळ जाऊन, असा सपाटा कपीनीं सुरु केला. तेव्हां तो अपमान असह्य होऊन तो उठला.

चौ. ४-६ (१) घे त्रिशूळ धावे कपि पळले - कपि घाबरुन पळाले

असे नव्हे. त्याने आपला पाठलाग करीत बाहेर पडावे म्हणून कपीनी ही युक्ति योजली, व ती साधली. (क) जिथ रामानुज तेथे आले. हेतु हा कीं त्याने ही यानां मारण्यासाठी तेथे यावे म्हणजे मग हा सूर्य हा जयद्रथ! झाले ही तसेच. (ख) अति क्रोधे प्रेरित जणूं आला. जणूं त्याला आलेल्या क्रोधानेच त्याला ढकलीत बाहेर आणला. बाहेर येऊन तो क्रुद्ध झालेला. प्रलयकाळच्या मेघांप्रमाणे गर्जू लागला. लक्ष्मण त्याच्या अजून दृष्टीस पडला नाही असे वाटते. अंगदादि कपीनीं आपली कामगिरि चोख बजावली. आता लक्ष्मणाची-अनंताची कामगिरि राहिली.

हिं. *।प्रभू कहँ छाँडेसि सूल प्रचंडा।सर हति कृत अनंत जुग खंडा।।७।।*
।उठि बहोरि मारुति जुबराजा।हतहिं कोपि तेहि घाउ न बाजा।।८।।
।फिरे बीर रिपु मरइ न मारा।तब धावा करि घोर चिकारा।।९।।
।आवत देखि क्रुद्ध जनु काला।लछिमन छाडे बिसिख कराला।।१०।।
।देखेसि आवत पबि सम बाना।तुरत भयउ खल अंतरधाना।।११।।
।बिबिध वेष धरि करइ लराई।कबहुँक प्रगट कबहुँ दुरि जाई।।१२।।

म. *।प्रभूवर शूला प्रचंड सोडी।शरें अनंत दुखंड चि तोडी।।७।।*
।उठुनी मारुति अंगद मारति।अति कोपें, त्या घाव न लागति।।८।।
।वळति वीर रिपु मरे न मारें।लागे पाठिं घोर चीत्कारें।।९।।
।येतां क्रुद्ध बघुनि जणुं काळ।लक्ष्मण सोडिति विशिख कराल।।१०।।
।येतां पाहुनि पविसम बाणां।क्षणिं पावे खल अंतर्धाना।।११।।
।विविध वेष धरि करि लढाई।कधीं प्रगट कधिं लपून जाई।।१२।।

अर्थ - प्रभू लक्ष्मणावर त्याने एक प्रचंड शूल मारला - फेकला, (पण) अनंताने बाणाने तोडून त्याचे दोन तुकडे केले. ।।७।। मारुति आणि अंगद उठून त्याला अति कोपाने मारुं लागले पण त्यांचे घाव त्याला लागेनात. ।।८।। मारुन सुद्धां शत्रु मरत नाही म्हणून ते वीर मागे फिरले, तेव्हां तो घोर चीत्कार करीत त्यांच्या पाठीस लागला. ।।९।। जणूं काळच क्रुद्ध होऊन (अंगावर चालून) येत आहे असे पाहून लक्ष्मणानें भयंकर बाण सोडले. ।।१०।। वज्रासारख्या त्या बाणानां येताना पाहून तो दुष्ट क्षणांत गुप्त झाला. ।।११।। तो नाना प्रकारचीं

रूपे घेऊन लढाई करुं लागला, तो कधी प्रगट होतो तर केव्हां लपून जातो. (गुप्त होतो) ।।१२।।

टीका. चौ. ७-९(१) प्रभूवर शूला प्रचंड सोडी - येथे मेघनाद लक्ष्मण युद्ध सुरु झाले. आरंभीच लक्ष्मणाला 'प्रभू' म्हणून सुचविलें कीं आतां मेघनादाचा वध करण्यास समर्थ आहेत. येथे अनंत व पुढे अहीश (चौ-१३) शब्द वापरुन पुन्हां चारी कल्पांच्या कथांचा समन्वय केला. (क) उठुनी मारुति अंगद मारति - त्रिशूळाच्या प्रहाराने आलेल्या मूर्च्छेतून दोघे उठले, व त्यांनी मेघनादास मार दिला पण त्याला काहीच झाले नाही. हनुमंताने प्रथम एक ठोसा मारला तेव्हां मेघनाद क्षणभर मूर्च्छित पडला होता. नंतर लाथ एकच मारली तर त्याला दीर्घमूर्च्छा आली होती. ज्याचा पाय मेघनाद उचलूं शकला नाही तोंच हा अंगद व तोच हनुमान मग असे कां झाले ? हे दोघे निकुंभिलेंत शिरले होते त्यामुळे आता त्यांचे बळ त्याच्यापुढे चालत नाहीसे झाले व त्याने जे थोडे हवन व जपादि केले त्यामुळे त्याचे बळ वाढले, त्याचा हा परिणाम आहे. म्हणूनच निकुंभिलेंत गेलेल्या वीराकडून त्याचा वध व्हावयाचा नाही. दुसरे हे दाखविले की यज्ञ पुरा झाला असता तर तो खरोखरच अमर, अजय झाला असता. विधिपूर्वक केलेल्या होमहवनाचा तात्काळ कसा परिणाम होतो हे ही येथे दाखविले. ज्या जांबवंताने त्याला एका प्रहाराने मूर्च्छित पाडून कुत्र्या मांजरासारखा लंकेत फेकला तो हजर असून पुढे येत नाही. तें सामर्थ्य गेले कुठें ? तें भगवंताच्या इच्छेने त्याला त्यावेळे पुरतेच मिळाले होते. यावेळी प्रभू लक्ष्मणास अति सुयश देऊन 'रामदास रामाहुनि मोठे' हे दाखवीत आहेत. हनुमंताला अनेक वेळां मोठेपणा दिला पण अहंकार होऊं नये म्हणून अनेक वेळां अपयशही दिले, तसेच अंगदाचे. लक्ष्मणाला अपयश, विपुल सुयश व पुन्हां अपयश (रावणयुद्धांत), नलनीलास रावण युद्धांत मोठेपणा मिळवून दिला जाणार आहे. अपयश पदरांत टाकले नाही फक्त जांबवंताच्या. याप्रमाणे सर्व मुख्य मुख्य सेवकांना प्रभूंनी सुयश व मोठेपणा मिळवून दिला आहे.

चौ.१०-१२(१) मेघनाद यावेळी सुद्धां कपटयुद्ध व अधर्मयुद्ध करीत आहे.पळणारांवर प्रहार करण्यासाठीं पाठीस लागणे, हा अधर्म आहे. शत्रूच्या

बाणांनी प्राण जाणार असे वाटतांच गुप्त होणे हा भ्याडपणा आहे. गुप्त होऊन मारा करणे हे कपट युद्ध, मायायुद्ध आहे. भिन्नभिन्न रुप घेऊन युद्ध करणे हे ही मायायुद्ध आहे. असे असून सुद्धां लक्ष्मणानें अधर्माचा अवलंब केला नाही. त्याच्या लपण्याचा अर्थच हा कीं समोरासमोर युद्ध केल्यास आपण मरणार असें त्यास वाटत आहे. आता तो मरणार.

हिं. ।देखि अजय रिपु डरपे कीसा।परम क्रुद्ध तब भयउ अहीसा।।१३।।
।लछिमन मन अस मंत्र दृढावा।एहि पापिहि मैं बहुत खेलावा।।१४।।
।सुमिरि कोसलाधीस प्रतापा।सर संधान कीन्ह करि दापा।।१५।।
।छाडा बान माझ उर लागा।मरती बार कपटु सब त्यागा।।१६।।

म. ।बघुनि अजय रिपु सभीत कीश।क्रुद्ध परम तैं होति अहीश।।१३।।
।लक्ष्मण मनिं हा निश्चय झाला।खेळविला मी बहु पाप्याला।।१४।।
।स्मरुनि कोसलापती-प्रतापा।शरसंधान करिति बहु दर्पा।।१५।।
।बाण सोडला उरांत शिरला।मरणसमयिं तो त्यजि कपटाला।।१६।।

अर्थ- शत्रु अजिंक्य आहे असे दिसतांच (सर्व) कपि भयभीत झाले. तेव्हां अहीश-शेष-लक्ष्मण अति क्रुद्ध झाले.।।१३।। लक्ष्मणाच्या मनानें असा निश्चय केला कीं मी या पाप्याला (इतका वेळ)फार खेळवला.।।१४।। कोसलपतींच्या प्रतापांचे स्मरण करुन पुष्कळ त्वेषानें (दर्पा-दर्पाने) लक्ष्मणानें शरसंधान केले.।।१५।। व बाण सोडला तो त्याच्या छातीत घुसला, मरणकाळी त्याने सर्व कपट सोडले. (त्याग केला.)।।१६।।

टीका. चौ. १३-१४ (१) सभीत कीश- लक्ष्मण कराल बाण सोडित असून शत्रु आपल्या कपटविद्येने ते चुकवीत आहे, हे बराच वेळ पाहिल्यावर हनुमान अंगदादि सर्व कपींना वाटले कीं हा अजिंक्य आहे, आणि त्यामुळे घाबरले सर्व. चोरासारखा कपटाने बाणांचा मारा चुकवीत आहे,समोर उभा रहात नाही, असे पाहून अहीशाला अति क्रोध आला. अहीश - शेष 'श्रुणु गिरिजे क्रोधानल ज्याचा । दाह करी चौदा भुवनांचा' (५५।१) मग एका राक्षसाच्या पोराचा नाश करणे कठीण ते काय ? सुचविले कीं आता लक्ष्मण मेघनादाला ठार मारणार. (क) भुशुंडी कथेतील, याज्ञवल्क्य कथेंतील व

तुलसीदास कथित चरित्रांतील लक्ष्मण शेषावतार आहेत. तथापि मंदोदरी वगैरेंच्या वचनांवरुन ठरले आहे कीं सध्या विष्णूच्या रामावताराची कथा चालू आहे, म्हणून तोच संबंध म्हणजे दीन घाटाची कथा येथे समजणे योग्य आहे. (ख) लक्ष्मणानें जाणलें की कपिवीर भयभीत झाले आहेत तरि आता याला जास्त वेळ खेळवणे बरे नाही.

चौ. १५-१६ (१) स्मरुनि कोसलापती प्रतापा - कोसलापतींच्या प्रतापाच्या बळाने या बाणाने हा निशाचर मरो असा संकल्प मनांत करुन त्याच्या छातीत मारण्यासाठी बाण धनुष्यावर लाऊन नेम धरुन सोडला तोंच तो मेघनादाच्या छातीत घुसला. रामप्रतापबळाने युक्त असा तो बाण छातीत लागताच त्याने घेतलेले कपटरूप नष्ट झाले. मेघनादच शिल्लक राहिला प्रत्यक्ष. मारीचाचे व कालनेमीचे कपटसुद्धां टिकू शकले नाही.

हिं. दो. ।रामानुज कहँ रामु कहँ अस कहि छाँडेसि प्रान।।
।।धन्य धन्य तव जननी कह अंगद हनुमान।।७६।।
म.दो. ।वदुनि कुठे रामानुज राम कुठे, त्यजि प्राण।।
।।वदति धन्य तव जननी, तैं अंगद हनुमान।।७६।।

अर्थ- रामानुज कुठे आहे? कुठे आहे राम? असे म्हणून त्याने प्राण सोडले. तेव्हां अंगद हनुमान म्हणाले की तुझी जननी धन्य आहे (धन्य आहे) ।।दो. ७६।।

टीका - (१) कालनेमीने कपट त्याग करुन मरताना 'राम राम' असा उच्चार केला तेव्हा हनुमंताला हर्ष झाला पण धन्यवाद देणे जमले नाही. मेघनादाचा अद्‌भुत प्रताप व मरताना वैरभावाने 'राम' उच्चार यांच्यामुळे धन्यता वाटली. इंद्रादी देवांना जिंकणारा, व रघुपती सुद्धां सर्व कपिसेनेला आपल्या बळाने व्याकुळ करुन टाकणारा अशी कीर्ती संपादन करुन मरतांना राम नामोच्चार करुन मुक्त झाला. अशा प्रकारच्या पुत्राला जन्म देणारी माता खरोखरच धन्य असे त्याना वाटले.

हिं. ।बिनु प्रयास हनुमान उठायो।लंका द्वार राखि पुनि आयो।।१।।
।तासु मरन सुनि सुर गंधर्बा।चढि बिमान आए नभ सर्बा।।२।।

।बरषि सुमन दुदुभीं बजावहिं।श्रीरघुनाथ बिमल जसु गावहिं।।३।।
।जय अनंत जय जगदाधारा।तुम्ह प्रभू सब देवन्हि निस्तारा।।४।।
।अस्तुति करि सुर सिद्ध सिधाए।लछिमन कृपासिंधु पहिं आए।।५।।

म. ।अनायास हनुमान उचलुनी।आला लंकाद्वारिं ठेउनी।।१।।
।तो मृत ऐकुनि सुर गंधर्व।बसुनि विमानिं येति नभि सर्व।।२।।
।वर्षुनि सुम दुंदुभी वाजविति।श्रीरघुनाथ-विमल यश वानिति।।३।।
।जय अनंत जय जगदाधारा।प्रभू! तुम्हिं सर्व सुरां उद्धारां।।४।।
।स्तुती करुनि सुर सिद्ध निघाले।लक्ष्मण कृपाब्धिपाशीं आले।।५।।

अर्थ - (मेघनादाचा तो मृत देह) हनुमंताने काहीं प्रयास न पडतां उचलला व तो लंकेच्या एका व्दारांत नेऊन ठेवला. व हनुमान परत आला. ।।१।। (इंद्रजित) मेला असे ऐकून देव, गंधर्व इ. सर्व विमानांत बसून आकाशांत आले.।।२।। पुष्प (सुम -सुमन) वृष्टी करुन त्यानी दुंदुभी वाजविल्या व श्रीरघुनाथाच्या विमल यशाचे वर्णन केले.।।३।। जय अनंता! जय जगदाधारा ! (जगाला आधार असणाऱ्या) प्रभो ! तुम्ही सर्व देवांचा उद्धार केलात।।४।। (अशी विविध) स्तुतो करुन सुर सिद्ध (व गंधर्वादि सर्व) परत निघाले, व लक्ष्मण कृपासागर रघुनाथापाशी आले. ।।५।।

टीका. चौ.१-२(१) कुंभकर्णाचे पर्वत शिखराकार मस्तक रामबाणाने लंकेत रावणापुढे नेऊन ठेवले, पण मेघनादाचे मस्तक उडवले नव्हते. त्याचा देह रणभूमीतच पडल्यास कोल्हे गिधाडे त्यांची विटंबना करतील हे जाणून तो लंकाद्वाराशीं नेऊन ठेवला. हे करण्यांत हनुमंताला मुळीच कष्ट, परिश्रम करावे लागले नाहीत. ही बातमी रावणास शक्य तितकी लवकर कळावी हा एक हेतु होताच. (क) देवर्षिकडूनच ही मरणवार्ता सुरादिकांस कळली. आरंभी सिध्दांचा उल्लेख नसला तरि परत जाणाऱ्यांत आहे, व आरंभी गंधर्वाचा उल्लेख असून शेवटी नाही.

चौ. ३-५ (१) श्रीरघुनाथ - म्हणजे कोण येथे हे ठरविणे कठीण

आहे. कारण कीं लक्ष्मणाला 'प्रभू' असे कवीनीं आधीच म्हटले आहे व देवसुद्धां 'प्रभू'!असे लक्ष्मणास येथे म्हणत आहेत. लक्ष्मणरामचंद्रास 'रघुवरौ सध्दर्म वर्मौ हितौ' असे किष्किंधा मंगलाचरणांतच म्हटले आहे, म्हणून रघुवर - रघुनाथ असा अर्थ होऊ शकतो, म्हणून श्रीरघुनाथ विमलयश - रामलक्ष्मणांचे विमलयश असा अर्थ घेणे योग्य आहे. रघुनाथाचे ऐश्वर्य, तेज, प्रताप येथे प्रगट झाले, म्हणून श्रीरघुनाथ म्हटलें. (क) जय अनंत जय जगदाधारा- 'जगदाधार शेष कसा उचले...' (दो. ५४) असे लक्ष्मणाविषयी म्हटले आहे. तेथे टीका पहावी. अनंत व जगदाधार हे शब्द रामचंद्रास लागू असले तरि या प्रकरणांत लक्ष्मणास कवीनी 'अनंत' म्हटले आहे, व ही प्रत्यक्ष लक्ष्मणाची स्तुती आहे. राम सुवेल शैलावर बरेच लांब आहेत. बारा वर्षे निद्राहीन व निराहारी असेल त्याच्याच हातून मेघनादाचा वध व्हावयाचा होता. (अ.रा., आ.रा.) त्यामुळे रामचंद्राच्या हातून मेघनादाचा वध होणे अशक्य होते. म्हणूनच वा.रा. उत्तरकांडांत अगस्त्य ऋषीनीं लक्ष्मणाच्या प्रतापाचे महत्त्व रामप्रतापापेक्षा अधिक, असे वर्णन केले आहे. मेघनादच इंद्रजित 'शक्रेभकुंभदलनः' होता, त्यामुळे मेघनादाचा वध करणाराच खरा देवांचा उद्धार करणारा ठरतो. रावण मरुन इंद्रजित जिवंत राहिला असता तर देवांचे हाल चुकले नसते. त्याने फारतर मंदोदरीच्या सांगण्याने सीता परत दिली असती. इंद्रजित मरुन रावण राहिला असता तर देवांचे हाल चुकले असते, कारण रावण इंद्राला जिंकण्यास असमर्थ होता. म्हणूनच येथे लक्ष्मणास देवांचा उद्धारकर्ता असें म्हटले आहे. (ख) लक्ष्मण कृपाब्धिपाशी आले - कृपासागर श्रीरघुवीराच्या कृपेनेच आज त्या दुष्टाचा नाश होऊ शकला, असे लक्ष्मणांस वाटले, व तसे त्याने रघुवीरास नमन करुन बोलूनही दाखविले. आतां रावणादिकांचा शोक-

हिं. *।सुत बध सुना दसानन जबही।मुरुछित भयउ परेउ महि तबही।।६।।*
।मंदोदरी रुदन कर भारी।उर ताडन बहु भाँति पुकारी।।७।।
।नगर लोग सब ब्याकुल सोचा।सकल कहहिं दसकंधर पोचा।।८।।

दो. *।तब दसकंठ बिबिधि बिधि समुझाई सब नारि।।*
।।नस्वर रूप जगत सब देखहु हृदयँ बिचारी।।७७।।

म. *।सुतवध ऐके यदा दशानन।मुर्च्छित होइ पडे महिं तत्क्षण।।६।।*
।मंदोदरी रुदन करि भारि।उर बडवी बहुपरीं पुकारी।।७।।
।नगरलोक शोके व्याकुळती।दशमुख नीच सकल ही म्हणती।।८।।
म.दो. *।तैं दशकंठे विविध विधिं सकल सांत्विल्या नारि।।*
।।नश्वररूप चि सकल जग बघा हृदयिं सुविचारिं।।७७।।

अर्थ- पुत्रवधाचा समाचार जेव्हां दशकंठास कळला तेव्हा तो त्याचक्षणी मूर्च्छित होऊन जमिनीवर पडला. ।।६।। मंदोदरी ऊर बडवीत व नाना प्रकारे आक्रोश करीत भारी रुदन करु लागली. (व इतर सर्व रावणस्त्रियाही विलाप करुं लागल्या) ।।७।। लंकावासी लोक शोक करीत व्याकुळ झाले, व सर्वच म्हणूं लागले की दशकंठ नीच आहे. ।।८।।तेव्हा मग दशकंठाने सर्व स्त्रियांचे सांत्वन केले, की हे सर्व दृश्य जग नश्वर आहे, हृदयांत चांगला विचार करुन पाहा. ।।दो.७७।।

टीका - चौ. ६(१) सुतवध ...... तत्क्षण - पुत्रमरणाची बातमी रावणाला समजली. कोणीतरी निकुंभिलेत गेलेल्या सैनिकानी सांगितली असेल. पुत्राचा मृतदेह रावणासमीप अद्याप आणलेला दिसत नाही. रावणाची सर्व भिस्त इंद्रजितावर होती, तोच मारला गेल्याचे ऐकल्याने तो अगदी हताश झाला, व शोकाचा असा धक्का बसला की तो तत्काळ मुर्च्छित होऊन पडला. करत्या सवरत्या गुणवान आज्ञाधारक पुत्राच्या मरणासारखे दुःख बापाला दुसरे नाही, हे येथे दाखविले. आतापर्यंत रावणाचे शेकडो पुत्र मेले असतील, पण रावणाला एवढे दुःख झाले नाही.

चौ. ७-८ (१) मंदोदरीला तर दुहेरी दुःख, पुत्रशोक व पति मूर्च्छित पडला- त्याची चिंता. तिला मूर्छा आली नाही याचे कारण इतकेच कीं तिचा शोक, विलापरूपाने बाहेर पडला. ज्यांचे फार प्रेम असते व फार दुःखही होते पण शोकाचा आवेग आवरण्याचा जे सफल प्रयत्न करतात त्यानांच मूर्छा येते. ज्यांचा शोक इंद्रियद्वारानी बाहेर पडू शकतो त्या व्यक्ति बहुधा मूर्च्छित होत नाहीत. मूर्छा आली नाही मंदोदरीला म्हणून तिला कमी दुःख झाले किंवा प्रेम कमी होते असे ठरत नाही. येथे फक्त मंदोदरीचाच उल्लेख

असला तरि दोह्यांत 'सकल (सब) नारि' असा उल्लेख असल्याने मंदोदरी प्रमुख रावणाच्या सर्व स्त्रिया शोक करु लागल्या असें मानणे भाग आहे. (क) बहुपरी पुकारी - पुकारणे - आक्रोश करणे, (ख) सर्व नगरवासी लोक शोकाने व्याकुळ झाले. यावरुन ठरते की मेघनाद लोकप्रिय होता. ल.ठे. मेघनाद लक्ष्मणयुद्ध फाल्गुन वद्य नवमीपासून त्रयोदशीपर्यंत झाले. त्रयोदशीला मेघनादवध केला गेला. चतुर्दशीला युद्ध बंद राहिले व फाल्गुन वद्य अमावस्येला रावण युद्धासाठी निघाला आहे. (पद्म, पु. स्कंद पु.)

दो. (१) नश्वररूप चि सकल जग - नश्वर आहे रूप ज्याचे ते नश्वररूप. नश्वर - नाशिवंत, विनाशशील. रूप असते तेथे नाम असतेच. सर्व दृश्य जग नामरूपात्मक आहे. 'नामरुपात्मकं विश्वं मरिचिजलसंनिभं' (अव. गी.) सर्व नामरुपात्मक विश्व मृगजळासारखे आहे. 'आस्तिभाति प्रियंनाम रूपं चैवात्र पंचमम् ।। आद्यत्रयं ब्रम्हरूपं नामरूपं तु मायिकम् ।।' सर्व दृश्य जग अस्ति भाति प्रियं नाम व रूप यानी झालेले दिसते. त्यातील पहिली तीन अस्तिभातिप्रिय हे ब्रम्हरूप आहे व त्यावर नामरुपात्मक विनाशी जग भासते ते मायिक आहे, सत्य नाही. जे विनाशशील आहे त्याचा केव्हा तरी नाश व्हावयाचाच. मग त्याच्याबद्दल शोक करुन काय उपयोग ? ब्रह्म, जीव, नित्य आहे, त्याचा कोणी नाश करु शकत नाही. 'जीव नित्य रडसी कोणास्तव' (४।११।५). हा ज्ञानसिध्दांत सांगून बायकांची समजूत घालणारा दशानन स्वतःच पुत्रशोकाने व्याकुळ होऊन मूर्च्छित पडला होता म्हणून वक्ते सांगतात,

हिं. ।तिन्हहि ग्यान उपदेसा रावन।आपुन मंद कथा सुभ पावन।।१।।
।पर उपदेस कुसल बहुतेरे।जें आचरहिं ते नर न घनेरे।।२।।

म. ।तयां ज्ञान उपदेशी रावण।आपण मंद, कथा शुभ पावन।।१।।
।पर-उपदेश-कुशल बहुतेक हि।जे आचरती नर बहु ते नाहि।।२।।

अर्थ - रावणाने त्या स्त्रियांना ज्ञानाचा उपदेश केला. तो स्वतः नीच आहे पण त्याने सांगितलेल्या गोष्टी शुभ व पवित्र आहेत. ।।१।। दुसऱ्यांस उपदेश करण्यात बहुतेक (सगळेच) कुशल असतात, पण त्याप्रमाणे

आचरण करणारे थोडे असतात. (फार नसतात)।।२।।

टीका- (१) आपण मंद - सर्व दृश्य, सर्व रूप नश्वर आहे असे सांगणारा रावण स्वतः सीतेच्या रूपावर आसक्त झालेला आहे, व तेवढ्यासाठी त्याने कुलक्षयही करुन घेतला, म्हणून त्याला मंद - नीच म्हटले. (क) कथा - त्याने सांगितलेल्या गोष्टी पावन - पावन करणाऱ्या, कारण की शोकमोहविनाशक अशा ज्ञानाच्याच गोष्टी त्याने सांगितल्या. 'न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते' (भ.गी.) शुभ - कल्याणकारक, मोक्षदायक. (ख) 'परोपदेशे पाण्डित्यं सर्वेषा सुकरं नृणाम् ।। धर्मे स्वीये स्वनुष्ठांन कस्यचित्तु महात्मनः' या श्लोकाचा सुधारलेला अनुवाद म्हणजेच ही 'पर उपदेश कुशल.....' चौपाई.

'मेघनाद-बल-पौरुष-संहार प्रकरण समाप्त.'

'निशिचर निकर मरण व रघुपतिरावण समर' प्रकरण
(७८ ।३-१०१ रा)

हिं. ।निसा सिरानि भयउ भिनुसारा ।लगे भालु कपि चारिहुँ द्वारा ।।३ ।।
।सुभट बोलाइ दसानन बोला ।रन सन्मुख जा कर मन डोला ।।४ ।।
।सो अबही बरु जाउ पराई ।संजुग बिमुख भएँ न भलाई ।।५ ।।
।निज भुज बल मैं बयरु बढावा ।देहउँ उतरु जो रिपु चढि आवा ।।६ ।।

म. ।निशा संपली उषा ठाकली ।पुरद्वारिं कपिचमू लागली ।।३ ।।
।सुभट आणवुनि दशमुख बोले ।रणिं सम्मुख ज्याचें मन डोले ।।४ ।।
।बरें तयाने अतां पळावे ।बरे नव्हे किं विमुख रणिं व्हावें ।।५ ।।
।मी कृत वैरा स्वभुज-बळावर ।रिपु आक्रमि तर देइन उत्तर ।।६ ।।

अर्थ- रात्र संपून पहाट झाली तोंच कपि चमूनी लंकेची (चारी) द्वारे रोधली (वेढा घातला)।।३।। (तेव्हा) रावणाने सुभटांना बोलावून सांगितले की युद्धांत ज्याचें मन विचलीत होत असेल।।४।। त्याने आतांच पळून जावे हे बरें, पण युद्धांतून पळून जाणे चांगले नाही.।।५।। मी जे वैर

केले ते स्वतःच्या बाहुबळावर केले आहे.शत्रु जर आक्रमण करील तर मी त्याला तोंड देईन.।।६।। उत्तर देणे - तोंड देणे.

टीका- चौ. ४-५ (१) ज्याचे मन डोले - डोलणे - चंचल, विचलित होणे, धीर सुटणे. आतां बहुतेक सर्व अतुलबली, महाबली, महावीर मारले गेले आहेत, व त्यास कारण केवळ रावणाचा दुराग्रह. 'दशमुख नीच' असे जे लोकमत तयार झाले आहे ते रावणाच्या कानावर गेले असावे, म्हणूनच रावण इतक्या सौम्यभाषेत सांगत आहे. ज्यांची इच्छा असेल व लढत मरण्याची तयारी असेल त्यानींच पुढे यावे. इतरांनी खुशाल घरी बसावे, पण रणांत येऊन पळून जाऊ नये, इत्यादि अगदी गोड शब्दानी, न रागावता सांगितले. आपल्या हट्टामुळे अगणित उमद्या वीरांस प्राणांस मुकावे लागले याची जाणिव रावणाला झाली आहे. 'युद्धाला जाऊन शत्रूला पाठ दाखविण्यापेक्षा युद्धाला न जाणे चांगले' हा सिध्दांत येथे सांगितला आहे.

चौ. ६(१) मी कृत वैरा स्वभुज बळावर - कोणाच्या मदतीच्या आशेवर मी हे वैर सुरु केले नसून स्वतःच्या हिमतीवर, स्वतःच्या बाहुबळावर सुरु केले आहे. शत्रु चाल करुन आला तर शत्रूला सामना देण्याचें सामर्थ्य माझ्या मनगटात आहे. ज्याला वाटेल त्याने यावे युद्धाला. असे ज्या रावणाने स्वतःच्या वीरांस सांगितले तो स्वतः दोन वेळा रणातून पळून गेल्याचे वर्णन प.पु. व स्कंद पु. यांत आहे. मानसांत युद्धांतून पळ काढला नसला तरि युद्धांत न जाता एखाद्या ब्राह्मणाप्रमाणे पण तामस यज्ञ करीत बसला आहेच. हा मंत्र ऐकून जे युद्धांस गेले त्या सैनिकानी रणांतून पळ काढला आहे हे पुढे दिसेलच.

हिं. ।अस कहि मरुत बेग रथ साजा ।बाजे सकल जुझाउ बाजा।।७।।
।चले बीर सब अतुलित बली ।जनु कज्जल कै आँधी चली।।८।।
।असगुन अमित होहिं तेहि काला ।गनइ न भुजबल गर्ब बिसाला।।९।।
छंद ।अति गर्व गनइ न सगुन असुगन स्त्रवहिं आयुध हाथ ते।
।।भट गिरत रथ ते बाजि गज चिक्करत भाजहिं साथ ते।।
।गोमाय गीध कराल खर रव स्वान बोलहिं अति घने।।

।जनु कालदूत उलूक बोलहिं बचन परम भयावने।।१।।

म. *।तदा मरुतवेगी रथ साजति।विविध लढाऊ बाजे वाजति।।७।।*
।निघति वीर सब अतुलित बली।कज्जल-वावटळ किं चालली।।८।।
।अशकुन अमित होति ते काली।तो न गणी भुजबळ-मद-शाली।।९।।
छंद *।अति गर्व गणि ना शकुन अशकुन गळति करिंचीं शस्त्रही।*
।।भट पडति रथिंचे, वाजि गज चिक्करत वळती पळत ही ।।
।गोमाय गृध्र कराल खर रव रडति कुक्कुर खर अती।
।जणुं कालदूत उलूक घूकति वचन परम भयाण ती।।१।।

अर्थ - तेव्हा त्याचा वायुवेगी रथ सज्ज केला गेला व नाना प्रकारची रणवाद्ये वाजूं लागली.।।७।। अतुल बली सगळे वीर असे निघाले की जणूं काजळाची वावटळच चालली आहे. (असे वाटले)।।६।। त्यावेळी अगणित अपशकुन होऊं लागले, पण आपल्या बाहुबलाचा अति गर्व असल्याने तो (रावण)त्याना मुळींच जुमानित नाही.।।९।। अति गर्व असल्याने तो शकुन अपशकुन याचा विचारच करीत नाही. हातांतील शस्त्रे गळूं लागली, वीर रथांतून पडू लागले, हत्ती घोडे चित्कार करीत मागे वळून पळत सुटले. कोल्हे (गोमायु) गिधाडे, गाढवे, कुत्रे अति भयंकर कर्कश (स्वर) आवाजाने रडूं लागले, आणि उलूक (घुबडे) असे अति भीषण घुत्कार करु लागले कीं जणूं काळदूतच (मृत्यूचे आमंत्रण देत आहेत) ।।छंद।।

टीका. चौ. ७-८(१) हिंदीत 'मरुत वेग' न म्हणता 'वायुवेग' म्हटले असते तर अनुप्रास चांगला साधला असता, पण मरुत वेग - मरुत वेगी म्हणण्यात भाव हा की ज्याचा वेग वाढला असतां शत्रूला मरण येईल असा वेगवान. (क) निघति वीर - या चौपाईच्या प्रत्येक चरणांत १।१ मात्रा कमी आहे. पहिल्या चरणाने सुचविले आहे की एकमेकास टकरा देत चालले आहेत. 'या संधीत निशाचर अनि । येइ टक्करत कोण कीं गणी' (८७।१) मेघनादासारख्या इंद्रजयी वीराचा नुकताच वध झालेला असता, व घरी बसण्यास परवानगी मिळालेली असता, मरणास कवटाळण्यास काळरुपी

वाऱ्याच्या प्रेरणेने जात आहेत हे आश्चर्य आहे, पण यांत त्यांची स्वामिनिष्ठा प्रशंसनीय आहे. (ख) दुसऱ्या चरणाने सुचविले की काजळाची वावटळ येत असलेली दिसतांच पाहणारे जसे घाबरुन जातात तशी ही रावण सैन्याची वावटळ चाललेली पाहतांच देवांच्या छातीत धसकाच बसला. (ग) वावटळ कुठें जाणार हे वावटळीतील पदार्थास माहीत नसते. तसे कुठे जायचे व काय करायचे हे या वीराना माहित नाही. वावटळीचा जोर जसा काही काळच टिकतो तसेच यांचे होणार आहे. राक्षस काजळासारखे काळे आहेत.

चौ. ९-(१) अशुकन अमित ....तो नगणी - प्रयाणाच्या वेळीं रावणाला अपशकुन होऊं लागले. अगदी फाल्गुन वद्य अमावास्येच्या शुभ ! मुहुर्तावर रावण निघाला आहे. सर्व प्रसिध्द महावीरांची व रावणपुत्र-पौत्रादीकांची होळी आधीच झाली आहे. त्याला त्याच्या बाहुबलाचा इतका अभिमान आहे की माणसे व माकडे जणू त्याच्या खिसगणतीत नाहीत, म्हणून त्याला अपशकुनांचे भय वाटत नाही, म्हणून तो त्यांना जुमानित नाही.

•

छंद- (१) रावणाच्या व त्या वीरांच्या हातातील शस्त्रे गळून पडून जणूं सांगत आहेत की तुम्ही सर्व शस्त्रे खाली ठेवा व रघुनाथास शरण जा. (क) भट पडति रथिचे- रथांतून पडणे जणूं सांगत आहे की आता युद्धाला गेल्यास तुम्हांला रणांगणातच पडावे लागेल. या रथादिकांचा उपयोग तुम्हांला होणार नाही. ते पशुपक्षी आपल्या भेसूर कर्कश रडण्याने सांगत आहेत की आता जाल पुढे युद्धासाठी, तर तुम्हांला रडण्याची पाळी येईल. घुबडे घू घू करीत भयानक शब्दाने सांगत आहेत की अपशकुनांचा विचार करुन परत जा नाहीतर आम्ही काळाचे दूत बजावतो कीं काळ आ वासून बसला आहे तुमच्यासाठी. हे थोडेसे अपशकुनांचे नमुने दिले आहेत. रावण पुन्हां शेवटच्या युद्धास येईल तेव्हां आणखी थोडे नमुने दिसतील.

हिं.दो. ।ताहि कि संपति सगुन सुभ सपनेहुँ मन बिश्राम ।।
।।भूत द्रोह रत मोह बस राम बिमुख रति काम।।७८।।
म.दो. ।त्या किं संपदा शकुन शुभ स्वप्निंहि मनि विश्राम।।

।।भूत-द्रोही मोहवश रामविमुख रत काम।।७८।।

अर्थ- जो कामरत, रामविमुख, मोहवश व भूतांचा द्रोह करणारा आहे त्याला का शुभसंपत्ति (लाभ) व शुभ शकुन होणार आहेत व स्वप्नांत तरि त्याच्या मनाला विश्राम मिळणार आहे काय? (कधीच मिळणार नाही.) ।। दो.७८।।

टीका- रावण रघुनाथास मनुष्य मानतो, म्हणजे तो मोहवश झालेला आहे, कामरत (कामी) असल्यानेच, सीतेवर त्याचे मन आसक्त झालेले आहे, म्हणून सीतेला परत पोचवीत नाही. परत देण्यास सांगणारांचा द्रोह करतो व रामविरोधी - राम विमुख बनला आहे. या चार गोष्टीं पैकी एक जरि असली तरी त्या व्यक्तीला कधीं स्वप्नांत सुद्धा विश्राम-शुद्ध समाधान, स्वान्तः-सुख मिळणार नाही, मग ज्याच्या जवळ या चार गोष्टी आहेत त्याला शुभ शकुन आणि शुभसंपदा - 'दैवी संपद विमोक्षाय' मोक्षदायक दैवी संपत्ती मिळेल तरी कशी व विश्राम कसा मिळेल. दैवी संपदा असली तरच मोक्ष - विश्राम मिळूं शकतो. आतां त्या सेनेचें रुपकाने वर्णन पाहा. -

हिं. ।चलेउ निसाचर कटकु अपारा।चतुरंगिनी अनी बहु धारा।।१।।
।बिबिध भाँति बाहन रथ जाना।बिपुल बरन पताक ध्वज नाना।।२।।
।चले मत्त गज जूथ घनेरे।प्राबिट जलद मरुत जनु प्रेरे।।३।।
।बरन बरन बिरदैत निकाया।समर सूर जानहिं बहु माया।।४।।
।अति बिचित्र बाहिनी बिराजी।बीर बसंत सेन जनु साजी।।५।।
।चलत कटक दिगसिंधुर डगही।छुभित पयोधि कुधर डगमगही।।६।।

म. ।चाले निशिचर कटक अपारहि।चतुरंगिणी चमू बहु धारहि।।१।।
।नानाविध याने रथ वाहन।ध्वजा पताका विचित्र पार न।।२।।
।जाति मत्त गज यूथ न गणती।प्रावृट्-घन जणुं मरुतें पळती।।३।।
।बाणा विचित्र वीर निकायां।समर शूर जाणति बहु माया।।४।।
।अतिविचित्र वाहिनी विराजत।वीर वसंत सैन्य जणुं साजत।।५।।
।कटक चालतां दिग्गज डगती।क्षुब्ध पयोधि कुधर डगमगती।।६।।

अर्थ- निशाचरांचे अपार सैन्य चालूं लागले, चतुरंगिणी सैन्याची मोठी धारच वाहू लागली.।।१।। त्यांत रथ वाहनें व नाना प्रकारची यानें असून ती विचित्र व अगणित ध्वजापताकानीं युक्त आहेत.।।२।। मत्त हत्तींचे अगणित यूथ चालले आहेत, ते जणूं वर्षाकाळचे मेघ मरुतानें (जोराच्या वाऱ्याने)पळत आहेत.।।३।। वीरांच्या समुदायांचा वीरवेष (बाणा) चित्रविचित्र आहे व ते सर्व रणशूर असून पुष्कळ माया जाणणारे आहेत. ।।४।। ती वाहिनी (सेना) अशी अति विचित्र शोभत आहे की जणूं वसंतरूपी वीरानेच आपले सैन्य सजविले आहे.।।५।। सैन्य चालू लागतांच दिग्गज डोलूं लागले, सागर लुब्ध झाले व पर्वत डळमळू लागले.।।६।।

टीका- चौ-१-३(१) चतुरंगिणी चमू - रथी, घोडेस्वार, हत्तीस्वार व पायदळ हीं सेनेची मुख्य चार अंगे होत. यानीं युक्त असलेली सेना म्हणजे चतुरंगिणी सेना. (क) हत्ती, घोडे, खेचरे, उंट इत्यादि वाहने होत. पालख्या, मेणे, डोल्या इत्यादि याने होत. (ख) प्रावृट - वर्षाकाळ, पावसाळ्यांतील मेघांना वारा जसा एकावर एक आदळीत, ढकलीत नेतो तसे चालले आहेत. कोठे कशासाठी जात आहोत इ. विचार त्या हत्तीस्वारांत राहिलेला नाही. रणमदाने मस्त झाले आहेत.

चौ. ४-६ (१) बाणा (बिरुदैत - बाना) - गणवेश, निरनिराळ्या वर्णांचे आहेत. ध्वजा पताका, वेष इ. प्रत्येक बाबतीत विचित्रता असल्याने सर्व सैन्य अति विचित्र दिसत आहे. ही विचित्रता वसंतऋतुच्या सैन्यांच्या उत्प्रेक्षेनें सुचविली आहे. वसंतऋतु हा जणूं एक वीर आहे. वसंताच्या सेनेचे वर्णन ३।३७।१० पासून ३८।१० पर्यंत आहे. 'चतुरंगिणी चमू सह घेतो । देत जनां आव्हान फिरे तो ।।' या सेनेला पाहून 'राहति धीर जगीं तन्महती' ३।३८।१०-११) सुचविले कीं हे सैन्य पाहून धीर टिकणे कठिण आहे. (क) कटक चालतां दिग्गज डगती. डगमगती. रामसेना किष्किंधेतून निघाली तेव्हां 'डगमगती दिग्गज चीत्करती ।। चीत्करति दिग्गज, कंप भू, गिरिलोल सागर खळबळे।।' 'सहु शकत भार न फार अहिपति वार वार हि मोहति' (५।३५।छं१-२) येथे दिग्गज डोलू लागले, सागर क्षुब्ध झाले, पर्वत डळमळूं

लागले या तीनच गोष्टी घडल्या. त्यावेळी दिग्गज ची ची करु लागले, भूकंप झाला व शेषाला भार सहन होईना हे अधिक झाले. या गोष्टी येथे घडल्या नाहीत. याने दाखविले कीं रावणाची सेना अशी चतुरंगिणी असली तरि कपिसेने पेक्षां फारच हीन बल आहे. या प्रमाणे रावणसेनेच्या प्रयाणाचा दृश्य परिणाम सांगण्यास प्रारंभ केला आहे. पुढे हेच सांगतात.

हिं. ।उठी रेनु रबि गयउ छपाई।मरूत थकित बसुधा अकुलाई।।७।।
।पनव निसान घोर रव बाजहिं।प्रलय समय के घन जनु गाजहिं।।८।।
।भेरि नफीरि बाज सहनाई।मारू राग सुभट सुखदाई।।९।।
।केहरि नाद बीर सब करहीं।निज निज बल पौरुष उच्चरहीं।।१०।।
।कहइ दसानन सुनहु सुभट्टा।मर्दहु भालु कपिन्ह के ठट्टा।।११।।
।हौं मारिहउँ भूप द्वौ भाई। अस कहि सन्मुख फौज रेंगाई।।१२।।
।यह सुधि सकल कपिन्ह जब पाई। धाए करि रघुबीर दोहाई।।१३।।

म. ।रेणु उडुनि बहु रविला लपवी। स्थगित मरूत आकुळली पृथवी।।७।।
।पणव निशाण घोर रव वाजति। प्रलय समयिंचे घन जणु गाजति।।८।।
।भेरि तुताऱ्या वाजति सणया। मारू राग सुखद भट-हृदया।।९।।
।केसरिनाद वीर सब करती। निज निज बल पौरूष उच्चरती।।१०।।
।दशमुख म्हणे सुभट ऐकावे। तुम्हिं कपि भल्ल थवे मर्दावे।।११।।
।मी मारिन दो नृप-बंधूसी। वदुनि सरपटत चालवि चमुसी।।१२।।
।यदा खबर ही कपी पावले। जय जय जय रघुवीर! धावले।।१३।।

अर्थ- (सैन्याच्या चालण्याने) धूळ (रेणु) उडून सूर्य झाकला गेला. वायूची गति कुंठीत झाली व पृथ्वी व्याकुळ झाली.।।७।। पणव, निशाण (इ. रणवाद्यांचे) यांचे घोर ध्वनि असे निघू लागले की जणू प्रलय काळचे मेघच गर्जत आहेत.।।८।। भेरी, तुताऱ्या सणया वाजू लागल्या व वीरांच्या हृदयांस सुखदायक असा मारू राग वाजू लागला.।।९।। सगळे वीर सिंहनाद करून आपापल्या बळाचा व पौरूषाचा उच्चार करू लागले.।।१०।। दशानन म्हणाला की सुभट हो! ऐका! तुम्ही कपिभल्लांच्या समूहाचा संहार करा. मी त्या दोन नृप बंधूंना मारीन असे म्हणत त्याने आपली फौज (चमू) सरपटत (पुढे)

चालवली.।।११-१२।। ही बातमी कपींना लागताच ते सर्व रघुवीरांचा जयजयकार करीत (शत्रूवर) धावले.।।१३।।

टीका. चौ.७-(१) धूळ किती उडाली याची कल्पना या चौपाईने दिली. (क) मरुत= जो वाढला असता किंवा बंद पडला तर मरण येते असा वायु. तो स्तंभीत झाला त्या धुळीने. वारा वाहण्याचा थांबला. सुचविले की यातील पुष्कळ मूर्च्छित पडणार व मरणार. या धूळीने कोणास काही दिसत नाहीसे झाले असेल, सर्वांच्या अंगावर व नाका तोंडात शिरून तिने जणू सांगितले की पडा धुळीत व खा धूळ शेवटची. ती रावणाच्या= त्या कज्जलगिरीच्या दहा शिखरावरील मुकुटावर मेघांप्रमाणे दिसली असेल. (ख) पृथ्वी एक तर त्या सैन्याच्या भाराने व्याकुळ झाली व तिला धास्ती पडली की माझ्या पाठीवरची धूळ माती साफ नाहीशी करून टाकणार की काय?

चौ.८-१०-(१) या तीन चौपायांत विविध रणवाद्यांचा ध्वनि व त्याचा वीरांवर होणारा परिणाम वर्णन केला आहे. मारू राग वीरांचा उत्साह वाढविणारा असतो. या रागातील एक पद (१५वे) विनय पत्रिकेत, 'दुसह दोष दलनि करू देवि दाया' हे आहे, तज्ञानी वाटल्यास पहावे. स्फूर्ती वाढविणारे ओजपूर्ण आहे. घोर ध्वनीचा भ्याडांवर काय परिणाम झाला तो येथे सांगितला नाही. सुचविले की या सेनेत भ्याड कोणी नाही. या रणवाद्यांच्या घोर घोषातच सर्व वीरांच्या सिंहनाद गर्जनांची भर पडली. ही जणू कपि सेनेला सूचनाच दिली गेली की मरण्यास तयार व्हा! जो तो आपले बळ व प्रताप यांचे वर्णन करून मी यौं करीन नि त्यौं करीन अशा बढाया मारू लागला. त्यांच्या त्या वल्गना ऐकून-

चौ.११-१२-(१) दशाननाने सांगितले की तुमच्यात काय पुरूषार्थ असेल तो आज दाखवा, आणि इतकेच करा की सर्व कपि सैन्यातील उत्तम योद्धे ठार मारून टाका. इतके केलेत तर मी समजेन की आहे तुमच्यात काही तरि पुरूषार्थ, कारण त्यांच्याजवळ ना शस्त्र ना अस्त्र, ना रथ हत्ती, कपि तर तुमचा आहार! (क) नृप बंधूंसी- वाणीने सुद्धा वैर करण्याचा

निश्चय असल्याने त्यांचे नाव उच्चारित नाही. याप्रमाणे कार्यक्षेत्र ठरविले. (ख) सरपटत चालवि चमुसी- रेंगना= सरपटत जमिनीवरून हळुहळु चालणे. रेंगाना म्हणजे तसे चालविणे. हा शब्द किडी, मुंगळे, मुंग्या यांच्या चालण्यास वापरतात. सुचविले की सैन्याची इतकी गर्दी झाली आहे ती जशी मुंग्यांची रांग लागली आहे. दुसरे हे सुचविले की किडी, मुंग्या मरतात त्या प्रमाणे मरतील.

चौ.१३-(१) कपी खबर पावले- उडणारे धुळीचे लोट, प्रलय मेघांच्या सारखा रणवाद्यांचा कडकडाट व गडगडाट आणि वीरांच्या सिंहगर्जना यांनी कपिसेनेला सांगितले की 'आले निशिचर कटक भयंकर', 'धूलीपूर्ण नभमंडल बने। राम बाहुनी अनुजा म्हणे।। निशिचर कटक घोर ये चालुनि' (३।१८।१०-११) नुसत्या धुळीवरूनच जाणले आहे. हल्ला करण्याची सवड शत्रूला न देता आपणच शत्रूंवर प्रथम हल्ला करावा असे ठरवून कपि सेना दौडत निघाली.

हिं.छं. ।धाए बिसाल कराल मर्कट भालु काल समान ते।।
।मानहुँ सपच्छ उडाहिं भूधर बृंद नाना बान ते।।
।नख दसन सैल महाद्रुमायुध सबल संक न मानहीं।।
।जय राम रावन-मत्त गज मृगराज सुजसु बखानहीं।।१।।
दो. ।दुहुं दिसि जय जयकार करि निज निज जोरी जानि।।
।।भिरे बीर इत रामहि उत रावनहि बखानि।।७९।।

म.छं. ।धावति विशाल कराल मर्कट भल्ल काल समान ते।
।।जणु पक्षयुत बहु उडति भूधर-वृंद नाना वर्ण ते।।
।नख दशन शैल महा द्रुमायुध सबल भीति न मानिती।
।।जय राम रावण मत्तगज मृगराज सुयशा वानिती।।१।।
दो. ।जयजयकारा करून ते निज निज जोड बघून।।
।।लढति वीर रामा इथे रावण तिथे स्तवून।।७९।।

अर्थ- ते विशाल व कराल मर्कट भल्ल काळासारखे धावले, जणू विविध वर्णाचे पुष्कळ पर्वत समूह पंख फुटून उडत आहेत असे वाटले. नखे,

दंत, मोठे पर्वत व विशाल वृक्ष ही त्यांची आयुधे असून सबळ असल्याने जरासुद्धा भय ते मानीत नाहीत. रावणरूपी मत्त हत्तीचा विनाश करणाऱ्या सिंहा! रामचंद्रा! आपले ऐश्वर्य प्रकट करा (जय) असे म्हणत सुयश वर्णन करीत आहेत.।।छंद।। ते (कपि व राक्षस) जयजयकार करून आपापला जोड पाहून इकडचे रामाची प्रशंसा करून व तिकडचे रावणाची प्रशंसा करून लढू लागले.।।दो.७९।।

टीका- छंद-(१) सगळे मर्कट व भल्ल विशाल व कराल= भयानक असून काळासारखे चवताळून धावले. (क) पंख असलेल्या पर्वतांच्या झुंडीच्या झुंडी जणू आकाशातून उडतच निघाल्या. रावणसेनेतील वीरांचे वेष विविध वर्णाचे आहेत, तर हे कपि भल्लच विविध वर्णाचे आहेत. यांची नखे व दंत ही शस्त्रे आहेत आणि महाशैल व विशाल वृक्ष ही शस्त्रे आणि अस्त्रे आहेत. मेघनादाचा वध नुकताच झालेला असल्याने कपिसेनेत वीरश्री संचरली आहे. 'काळासारखे धावले' याने सुचविले की राक्षस सेनेला जर्जर करून त्यांची गाळण उडविणार. (ख) रावण मत्त गज- मृगराज राम याने सुचविले की रावणाचा वध रामचंद्र सहज लीलेने करतील.

दो.(१) निज निज जोड बघून लढू लागले, म्हणजेच द्वंद्व युद्ध सुरू झाले, पण हे भक्ष्य कपि व भक्षक राक्षस यांच्यातील सर्व प्रकारे विषम युद्ध आहे. या ७९व्या दोह्यांत युद्ध सुरू झाले. ८४व्या दोह्यांत रावण मूर्च्छित पडेल व लंकेत परत नेला जाईल व तो युद्धास न येता यज्ञ करू लागेल. ८५व्यात रावण यज्ञ विध्वंस केला जाईल. यात लक्ष्मण रावण युद्ध दोनदा होईल. या युद्धात राम भाग घेणार नाहीत.

'श्रीधर्मगीता- धर्ममय रथ' (८०/१ ते ८० म)

हिं. ।रावनु रथी बिरथ रघुबीरा। देखि बिभीषन भयउ अधीरा।।१।।
।अधिक प्रीती मन भा संदेहा। बंदि चरन कह सहित सनेहा।।२।।
।नाथ न रथ नहिं तन पद त्राना। केहि बिधि जितब बीर बलवाना।।३।।

म. रावण रथी विरथ रघुवीर। बघुन बिभीषण होइ अधीर।।१।।
प्रीति अधिक मन धरि संदेहा। वंदुनि चरणि वदे सुस्नेहां।।२।।
नाथ रथ न तनु पादत्राण। जिंका कसा वीर बलवान।।३।।

अर्थ- रावण रथी आहे आणि रघुवीर रथ विहीन आहेत, असे पाहून बिभीषण अधीर झाला. (त्याचा धीर सुटला).।।१।। प्रीती अधिक (फार) असल्याने मनाने संदेह. संशय (शंका) धरला (मनात आला), तेव्हा चरणांना वंदन करून अति स्नेहाने म्हणाला.।।२।। (की) हे नाथ! आपल्यापाशी रथ नाही, चिलखत (तनुत्रान) नाही की पादत्राण नाही, आपण बलवान वीर रावणाला कसा जिंकणार- जिंकू शकाल?।।३।।

टीका-चौ.१(१) रावण रथी- आधीच रावण विश्वविजेता महाप्रख्यात वीर, 'वीस भुजा दशचाप' असे युद्ध करणारा. त्यातही तो दिव्य रथांत बसून युद्ध करणार, व तो रथ सुद्धा मरूतवेगी. नुसता रथाचा वेगच वीरांचे प्राण हरण करणारा ठरू शकतो. (क) रघुवीर विरथ- राम 'सकल लोकविख्यात धन्वी' असले तरी त्यांना बसण्यास रथ नाही. ही कल्पना मनांत येताच व तिकडे रथी रावणाकडे पाहून इकडे रथहीन रघुवीराकडे पाहताच बिभिषणाच्या तोंडचे पाणी पळाले, त्याचा धीर खचला, रघुवीर रावणास जिंकू शकणार नाहीत व उलट काय होईल कोणास ठाऊक! अशी धास्ती पडली. असे का झाले ते सांगतात.

चौ.२-(१) प्रीती अधिक मन धरि संदेहा- 'अति स्नेहः पापशंकी.' फार प्रीती असेल तेथे संदेहाचे-संशयाचे कारण नसून ही संशय येतात. राम भगवान आहेत हे त्याला माहीत आहे, पण अति स्नेहामुळे क्षणभर ऐश्वर्य ज्ञान लुप्त होऊन शुद्ध माधुर्य भावना प्रबल झाली. 'स्नेह वैर तुलसी उभय रहित विलोचन चारि' (दोहा.३२६) अति स्नेहामुळे ज्ञानविरागरूपी अन्तश्चक्षू व बाहेरचे चर्मचक्षू यांचा उपयोग करवत नाही. भाग्य इतकेच की आलेला संशय प्रभूलाच बोलून दाखविला, लपवून ठेवला नाही.

चौ.३-(१) नाथ रथ न..... बलवान- रावण आधीच बलवान वीर व

त्याचे सर्वांग दिव्य कवचाने अत्यंत सुरक्षित आहे. आपल्या पायांत साधा जोडासुद्धा नाही, कवच नाही की शिरस्त्राण (टोप) नाही. आपण रघुवीर आहात हे खरे, पण अशा अगदी विषम परिस्थितीत आपण रावणाला कसा जिंकू शकाल? आपण जिंकू शकणार नाही असे मला वाटते.

हिं. ।सुनहु सखा कह कृपानिधाना।जेहिं जय होइ सो स्यंदन आना।।४।।
।सौरज धीरज तेहि रथ चाका। सत्य सील दृढ ध्वजा पताका।।५।।

म. ।सखे ऐकणें म्हणति कृपाकर। जयदायी स्यंदन दुसरा बर.।।४।।
।त्या रथिं चाके शौर्य नि धैर्य हि।ध्वज पताक दृढ सत्य नि शील हि।।५।

अर्थ- कृपासागर (कृपानिधान) रघुवीर म्हणाले की सखे ऐका- जय देणारा रथ (स्यंदन) दुसरा (निराळा) आहे बरं!।।४।। त्या रथाला शौर्य आणि धैर्य ही दोन चाके आहेत, दृढ सत्य आणि दृढ शील या त्याच्या दृढ ध्वजा पताका आहेत.।।५।।

टीका. चौ.४-(१) कृपाकर- सुचविले की अति स्नेहजनित संशयाने विचारलेल्या प्रश्नांचे निमित्त करून प्रभु बिभीषणावर आता कृपा करीत आहेत. 'उपदेशिती मज या मिषे राम कृपासुखपुंज' (८० म) असे बिभीषणानेच शेवटी म्हटले आहे. (क) जयदायी स्यंदन दुसरा- ज्या स्यंदनात रथात रावण बसला आहे तो रथ युद्धांत जय देतोच असे नाही. पण दुसरा एक असा रथ आहे की तो जय दिल्याशिवाय राहात नाही. 'जयदायी स्यंदन' असा येथे उपक्रम केला व उपसंहार 'धर्ममय रथ' असा केला आहे. 'धर्ममय रथच जयदायी असतो. 'यतो धर्मस्ततो जयः' जयदायी धर्ममय रथ जवळ नसला आणि युद्धांतला दृश्य जड रथ कितीही दिव्य व अभेद्य असला तरी जय मिळणार नाही, उलट दृश्य युद्ध रथ नसला आणि धर्ममय रथ असला तर जय मिळाल्याशिवाय राहात नाही. (ख) सूचना- पुढील सहा चौपायांत या धर्ममय रथांचे वर्णन केले आहे, त्यात चाके, ध्वजा, पताका, घोडे, लगाम (रज्जू, गुण) सारथी, ढाल, तरवार, परशु, शक्ति, धनुष्य, भाता बाण आणि कवच या चौदा अंगांचे वर्णन रूपकाने केले

आहे. स्त्री असो पुरूष असो, मनुष्य मात्रालाच या जयदायक रथाची आवश्यकता आहे. हा चांगला दृढ रथ जवळ असल्याशिवाय कोणालाही खरे सुख होणे शक्य नाही. या रथांचे नाव धर्ममय रथ असे आहे. हा इतका जयदायक आहे की हा रथ ज्याच्याजवळ सुदृढ असेल त्याला या जगात जिंकण्यासाठी कोणी शत्रूच कुठे राहात नाही. जन्म मरण परंपरारूपी संसार-संसृति हा सर्वात फार मोठा अजय आणि भयंकर शत्रु आहे. या रथाच्या आश्रयाने तो सहज जिंकता येतो. प्रत्येक मनुष्य (स्त्री पुरूष) बाल, वृद्ध, तरूण अहर्निशि युद्ध करीत आहे. नित्य व शुद्ध सुख मिळविण्यासाठी हे युद्ध जन्मल्यापासून मरेपर्यंत सतत चाललेले असते. प्रत्येक जन्मात हे चालू असते. 'रात्रंदिन आम्हा युद्धाचा प्रसंग' असे श्री तुकोबा म्हणाले ते याच युद्धाविषयी. असे सतत युद्ध करून सुद्धा जे पाहिजे ते न मिळता नको तेच नेहमी पदरांत पडते. 'सुख सुख म्हणता हे दुःख ठाकोनि आले' (समर्थ). याचे कारण आम्ही हा धर्ममय रथ मिळविण्याचा सज्ज करण्याचा प्रयत्न न करता अग्निरथ (मोटारी) नभरथ (विमाने) वगैरेच मिळविण्याचा प्रयत्न करीत असतो, त्यामुळे दुःखदायक शत्रूंवर विजय मिळविता येत नाही. "धर्मक्षेत्रे कुरूक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः' या गीतेच्या उपक्रमाच्या श्लोकात सुद्धा मनुष्य देह रूपी कुरू-क्षेत्रात, धर्माचे योग्य आचरण करण्यास लायक असलेल्या क्षेत्रांत म्हणजे धर्मक्षेत्रांत सतत चालू असलेल्या युद्धाचाच उपक्रम ध्वनित केला आहे. आता या धर्ममय रथाच्या १४ अंगांचे क्रमशः वर्णन करतात.

चौ.५-(१)त्या रथि चाके शौर्य नि धैर्य हि- रथाला चाके नसली की दृढ अभंग असला तरी रथ चालणार नाही व दृढ अभंग राहणार नाही. चाके नसलेला नुसता रथाचा सांगाडा म्हणजेच आचार धर्म- 'स्वस्व कर्मि निरति श्रुतिरीती' (३।१६।६) 'श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मा त्वनुष्ठितात्' 'स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः' (भ.गी.) पण या स्वधर्मानुष्ठानरूपी रथाच्या सांगाड्याला चाके व इतर तेरा गोष्टी नसतील तर धर्माचरणाने मोक्षरूपी विजय मिळणार नाही, व इतर सर्व अंगे असून चाके नसतील तर तो रथ निरूपयोगी ठरेल म्हणून प्रथम चाके सांगतात. (क) शौर्य= शत्रूशी लढण्यास लागणारे सामर्थ्य तेज, पराक्रम. अज्ञान मोह (भ्रम) अहंकार काम

क्रोधादि असंख्य शत्रूंशी लढून जय मिळवावयाचा आहे, हे सर्व सत्रू महा मायावी आहेत. एकट्या जीवरूपी राजाने हे युद्ध करावयाचे आहे. शौर्य असून धैर्य नसेल तर युद्धात टिकाव धरवत नाही, पळून जाण्याची इच्छा होते. पण हे संसार रिपूचे वीर अधर्मयुद्ध करणारे असल्याने पळत्याच्या सुद्धा पाठीस लागतात. मेघनाद (काम) हनुमंतादिकांच्या पाठीस लागलाच. अहंकार रावणसुद्धा पळणाऱ्या कपींना ठार मारण्याचा प्रयत्न करतोच. हे धैर्य व इतर सर्व सात्विक पाहिजेत. ज्याच्या योगाने मन प्राण व इंद्रिये यांच्या क्रिया स्वाधीन ठेवल्या जातात ती सात्त्विक वृत्ती सात्विक धैर्य. (भ.गी.)

(२) ध्वज पताक दृढ सत्य नि शील हि- प्रत्येक प्रसिद्ध वीराच्या रथावर त्याचे वैशिष्ट्य ब्रीद-निदर्शक एक मोठा ध्वज असतो. तसा या धर्ममय रथांतील वीराचा ध्वज म्हणजे सत्य होय. जो पर्यंत ध्वज फडफडत उभा असतो तो पर्यंत त्या वीरांचा पराभव झाला असे ठरत नाही. जो पर्यंत सत्याचे दृढनिष्ठेने संरक्षण केले जाते तो पर्यंत पराभव झाला असे निश्चित होत नाही. 'न सत्येन समां धर्मः' 'धर्म न दुसरा जगिं सत्या सम' (रामवचन) सत्यमूल सब सुकृत शोभती। वेदपुराणविदित मनु वदती' (२।९५।५ व २।२८।६) एकदा जरि चुकून असत्य भाषण केले तरी हा ध्वज तुटून पडलाच म्हणून समजावे. ध्वज तुटून पडला, दिसेनासा झाला की त्याच्या सैनिकांचा धीर खचतो, व शत्रूंना आवेश चढतो व क्रमशः पराभव होतो. (क) पताक= पताका. या अनेक असतात. रथाची शोभा वाढविण्यासाठी व प्रसन्नता उत्पन्न करण्यासाठी रथाला अनेक रंगी पताका लावलेल्या असतात. शील=पताका. 'शीलं परं भूषणम्.' शीलामध्ये अनेक सद्गुणांचा अंतर्भाव होतो व उत्तम शील हे श्रेष्ठ भूषण आहे. शौर्य धैर्य असल्याशिवाय सत्य व शील दृढ राहू शकत नाहीत, ध्वज व पताका यांचे रक्षण करता येत नाही. असत्य व दुर्गुण,दोष, पापे या शत्रूपासून रक्षण करता येत नाही. रथाला उत्तम चाके बसवून ध्वज व पताका लावल्या दृढ. आता घोडे जोडले पाहिजेत.

हिं. ।बल बिबेक दम परहित घोरे। छमा कृपा समता रजु जोरे।।६।।

म. ।वाजी बल विवेक दम परहित। क्षमा-कृपा समता-रजु-योजित।।६।।

अर्थ- बल, विवेक, इंद्रियनिग्रह (=दम) आणि परहित हे (चार) घोडे आहेत, व ते क्षमा, कृपा व समता या (तिहेरी, तिपेडी) रज्जूने (दोरीने, लगामाने) रथाला जोडलेले (जुंपलेले) आहेत. ।।६।। (रजु = रज्जु = दोरी = लगाम, वाजी = घोडे).

टीका- (१) वाजी=घोडे. या रथाला बल, विवेक, दम आणि परहित हे चार घोडे जुंपावयाचे असतात. (क) बल=बाहुबल, शरीर सामर्थ्य, असा अर्थ घेता येत नाही कारण त्याचा अंतर्भाव शौर्यात होतो. वैराग्य बल, तपोबल, बुद्धिबल, आणि आत्मबल असा अन्य बलांचा उल्लेख मानसातच आहेच. पुढे विरति ढाल आहे, संयम नियम व अमल अचलमन यांत तपाचा अंतर्भाव होतो. 'धीशक्ति'ने बुद्धिबळाचा उल्लेख केलेला आहे, म्हणून येथे आत्मबल=अंतर्बल=आत्मविश्वासरूपी बळ ग्रहण करणेच योग्य आहे. (ख) विवेक= नित्यानित्यविवेक, सारासारविवेक, कार्याकार्यविवेक इत्यादि सर्व प्रकारचा विवेक. असा विवेक नसेल तर धर्मरथ अनुकूल ठिकाणी नेला जाणार नाही. आत्मबलाला विवेकाची जोड पाहिजेच. (ग) दम=इंद्रियनिग्रह. दम नसेल तर इंद्रिये मनाला कुमार्गाला ओढून नेतील. 'इंद्रियाणि प्रमाथीनी हरन्ति प्रसभं मनः' (भ.गी.) इंद्रिये ताब्यात नसतील तर जे कार्य आत्मविश्वासाने, विवेकाने, कर्तव्य म्हणून ठरविले ते व्यवस्थित पार पडणार नाही. (घ) आत्मबल, विवेक व दम असूनसुद्धा स्वार्थासाठी धर्माचा व शौर्य धैर्यादिकांचा उपयोग केला तर मनुष्य व पशु यात अंतर राहणार नाही. शिवाय स्वार्थाचे रूपांतर, क्रोध, लोभ, निर्दयता, मत्सर इत्यादित केव्हा होईल याचा नेम नाही, म्हणून स्वार्थाचा अभाव व परहित तत्परता पाहिजे. 'परहित मनिं वसते ज्यांच्याही। तया काहिं जगिं दुर्लभ नाही.' (३।३१।९). हे श्रीरामवचनच आहे. 'बंधु! धर्म परहितसा नाही.' (७।४१।१) परहितासारखा धर्म नाही असे श्रीरघुनाथच म्हणाले आहेत. घोडे रथ ओढून नेतात. त्याप्रमाणेच आत्मबल, विवेक, इंद्रियनिग्रह व परहित हे चारी घोडे असले तरच धर्मरथ चालू शकेल, ओढून नेला जाईल. अन्यथा धर्माच्या नावाखाली अधर्म घडेल, व जय मिळणार नाही. हे घोडे रथाला

जोडण्यासाठी दोर=रज्जु पाहिजे.

(२) क्षमा कृपा समता रजु योजित- गुण=रज्जु असा अर्थ आहे, पण गुण शब्द वापरण्याने निश्चितार्थ सांगितला गेला नसता व क्षमा कृपा समता हे तीन गुण सद्‌गुण असा भलताच अर्थ घेतला गेला असता म्हणून 'रज्जु' चा अपभ्रंश 'रजु' असा केला. दोरी तीन पेडांची वळलेली असते म्हणून येथे तीन गोष्टींचा उल्लेख केला. या तीन गुणांच्या संयोगानेच बल विवेक दम परहित हे घोडे या रथाला जोडले जुंपले पाहिजेत. (क) क्षमा= सामर्थ्य असून सुद्धा अपराध्याला दंड न करणे किंवा त्याच्या विषयी मनात सुद्धा क्रोध न येणे. 'क्षमा वीरस्य भूषणम्' क्षमेत अक्रोधत्वाचा अंतर्भाव होतो. हृदय क्षमाशील नसेल तर परहिताच्या नावाखाली पर-अहित, परपीडन घडेल. कृपायुक्त, कृपालु हृदय नसेल तर परहित करता येणार नाही, करावे असे वाटणार नाही. कृपेत दयेचा अंतर्भाव होतो. हृदय सहज कृपालु नसता क्वचित परहित केले गेले तरि प्रत्युपकाराने त्याचा मोबदला मिळावा असे वाटणार व त्याने तो केला नाही की असमाधान, द्वेष, निंदा इत्यादि उत्पन्न होणारच, म्हणून क्षमेला कृपेची जोड पाहिजे. परंतु दोन पेडांची वळलेली दोरी टिकत नाही, लवकर उलगडते किंवा तुटते. तिसरा पेडच दोरीला दृढता आणतो व पीळ पक्का बसतो. ती दोरी जाळली तरी पीळ जळत, उलगडत नाही. समतारूपी तिसरा पेड नसेल तर वैषम्य, ममता, पक्षपात, यांच्याकडेच बलादि चौघांची प्रवृत्ती होईल. म्हणून समता हा गुण पाहिजेच. अशा या त्रिगुणी केलेल्या दोरीने बलादि चौघांचीही योजना धर्मरथात केली पाहिजे. समता आली की ममता पळते व तितिक्षा सहज प्राप्त होते. शत्रूमित्र, सुखदुःख लाभहानि, इत्यादि सर्व प्रकारच्या परिस्थितीत चित्ताची क्षमता न ढळणे याचे नाव समता, समत्व. 'समत्वं योग उच्चते. बल आणि विवेक यांना क्षमेने जोडले पाहिजेत. दम परहित यांना कृपेने जोडले पाहिजेत व या दोन्ही जोड्यांना समतेने जोडल्या पाहिजेत. असे झाले म्हणजे 'यदृच्छालाभसंतुष्टो द्वंद्वातीतो विमत्सरः' (भ.गी.) असा होतो. 'यथालाभि संतोष सर्वदा' (७।४६।२) हे भक्तीचे सुलभ लक्षण सहज प्राप्त होते. याप्रमाणे हा धर्मरथ घोडे जुंपून तयार झाला. पण जय मिळेल अशा रितीने चालवून रथ योग्य मार्गाने इष्ट स्थळी घेऊन जाणारा कुशल सारथी

हवा. सारथी जर रथीवर प्रेम करणारा व बुद्धिमान कुशल नसेल तर रथाचा सदुपयोग न होता घोडे रथाचा केव्हाच चुराडा करून टाकतील म्हणून आता सारथी सांगतात.

हिं. *।ईस भजनु सारथी सुजाना। बिरती चर्म संतोष कृपाना।।७।।*

म. *।ईश-भजन सारथी सुजाण। विरति ढाल संतोष कृपाण।।७।।*

अर्थ- ईश्वर (शंकर) भजन हा सुजाण सारथी होय, वैराग्य ही ढाल (चर्म) व संतोष कृपाण-खड्ग-तरवार होय.।।७।।

टीका-(१) ईश भजन सुजाण सारथी- बुद्धि मन व इंद्रिये यांच्या साह्याने मनुष्याला होणारे ज्ञान परिच्छिन्न, सीमित व सदोष असते. मानवी मन बुद्धीनी ठरविलेले परहित, आणि विवेक खरोखर परहितकारक व शुद्ध असतीलच असे नाही. मानवी बुद्धीची धाव भूत व भविष्यकाळात निर्दोषपणे फार दूर जाऊ शकत नाही, व वर्तमानकाळ म्हणजे पाण्यावर छडी मारून वर उचलण्यास जेवढा वेळ लागतो तितका सुद्धा नसतो. ईश कृपा असल्याशिवाय बल व विवेक यांचा व क्षमादि गुणांचा योग्य उपयोग होणे कठीण. दम=इंद्रिय निग्रह साधणे अशक्य. 'बलवानिंद्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति' (म.भा.) इंद्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ती प्रसभं मनः (भ.गी.) ईश भजनाने ईश कृपा झाली तरच या सर्व गोष्टी साधतात, सुजाणपणा येतो. 'बंधमोक्षदहि सर्वपर माया प्रेरक शीव (=ईश) 'शंकर भजन बिना नर भक्ति न मम लभतात.' 'गुरूविण नोहे ज्ञान, ज्ञान कि होइ विरागविण.' 'गुरूं शंकर रूपिणम्' म्हणून येथे शंकर भजन सुचविले आहे. गुरूचा उल्लेख पुढे आहे. प्रभु माधुर्य भावाने बोलत असल्याने भक्तीचा व शंकराचा स्पष्ट उल्लेख केला नाही. 'ईश्वर अंश जीव' असल्यामुळे ईश्वर जीवावर प्रेम करतोच पण जो पर्यंत ईश्वराला शरण जाऊन जीव भजन करीत नाही तोपर्यंत ईश कृपा करीत नाही. युद्ध रथाला सुजाण सारथी जितका आवश्यक तितकेच ईशभजन धर्म रथाला आवश्यक आहे. श्रीकृष्ण सारथी होते म्हणून अर्जुनाला यश मिळाले. शल्य सुजाण सारथी होता म्हणून त्याच्या सर्व अटी मान्य करून कर्णाने त्याला विनंती करून सारथ्य त्याच्याकडे दिले. याप्रमाणे रथ

सुसज्ज झाला. परंतु त्या रथांत रथीने वापरण्याची शस्त्रास्त्रादि पाहिजेत. म्हणून आता त्या गोष्टींचा उल्लेख करतील. रथाची चाके, ध्वज, पताका, घोडे, रज्जु व सारथी या सहा गोष्टींचा विचार सांगितला. शेष आठ गोष्टींचा विचार सहा चरणात सांगतील.

(२) विरति ढाल संतोष कृपाण- वैराग्य ही ढाल व संतोष ही तलवार या रथांत पाहिजे. वैराग्याने निर्भयता येते. 'विरतिस धर्म दे' (३।१६।१) धर्माचरणाने वैराग्य उत्पन्न होते हे खरे पण ते उत्पन्न होण्यास त्या धर्माचरणाच्या जोडीला शौर्य धैर्यादि ईशभजनापर्यंत सांगितलेल्या सर्व गोष्टी पाहिजेत, तरच धर्माचरणाने वैराग्य प्राप्त होईल. 'म्हणति तात तो परम विरागी। तृण सम सिद्धि त्रिगुणां त्यागी' (३।११५।८) (क) संतोष कृपाण, खड्ग. 'शोषि जसा लोभा संतोष' संतोषाविण काम न नासे' (७।९०।१) सर्व कामनांचा नाश संतोष करतो, म्हणून संतोष कृपाण. शत्रूच्या शस्त्रांस्त्रांचे आघात बरेचसे ढालीने चुकविता येतात तसे काम क्रोधादि रिपूनी केलेले प्रहार वैराग्य ढालीने चुकविता येतात.

हिं. ।दान परसु बुधि सक्ति प्रचंडा। बर बिग्यान कठिन कोदंडा।।८।।
।अमल अचल मन त्रोन समाना। सम जम नियम सिलीमुख नाना।।९।।

म. ।दान परशु धी शक्ति प्रचंडहि। वर विज्ञान कठिण कोदंड हि।।८।।
।अमल अचल मन तोण समान। शम यम नियम विविध विध बाण।।९।।

अर्थ- दान हा परशु होय, धी (बुद्धि) ही प्रचंड शक्ति आहे, उत्तम विज्ञान हे धनुष्य (कोदंड) आहे.।।८।। निर्मल, अचल मन भात्यासारखे (तोण=भाता) शम, यम व नियम हे विविध प्रकारचे बाण आहेत.।।९।।

टीका. चौ.८-(१) दान परशु- परशु हे शस्त्र आहे व अस्त्रही आहे. फेकून मारण्यासारखा सुद्धा परशु असे. पूर्वी ढाल तरवारीचा उल्लेख केला. युद्धात नुसत्या तरवारीने भागत नाही. फार जाड व कठिण पदार्थ तलवारीने कापता येत नाही. संतोष तलवार लोभाचे शोषण करते हे जितके खरे तितकेच हेही खरे आहे की काही वेळा लोभ संतोषाला शोषून टाकतो. उदा.

कैकयीचे आहेच. लोभ हा फार मोठा सहस्त्रबाहुसारखा शत्रु आहे, त्याचे बाहु वृक्षांसारखे तोडून त्याला ठार करण्यास परशुरामाने परशु वापरला, तसाच लोभ सहस्त्रबाहूला मारण्यास दानरूपी परशु पाहिजे. वृक्ष तोडण्यास तरवार निरूपयोगी. सतत दान करीत गेल्याने लोभ उत्पन्न होत नाही व असला तर त्याचा क्षय होत जातो. म्हणून वेदादि शास्त्रे मनुष्याना दानाचा मुद्दाम उपदेश करतात. (क) धी शक्ति प्रचंड- तलवार किंवा परशूचा मारा करता येत नाही इतक्या दूर किंवा अति कठिण शत्रू असतो, त्याचा नाश करण्यास प्रचंड शक्ति हे आयुध उपयोगी पडते. मकराला मारावयाचा असेल तर तरवार व परशु कामास येत नाहीत, प्रचंड शक्तिच त्याचा चेंदामेंदा करून टाकील. अज्ञान मोहरूपी मकराला मारण्यास बुद्धिरूपी प्रचंड शक्तीच पाहिजे. 'बुद्धिर्यस्य बलं तस्य निर्बुद्धेस्तु कुतो बलम्' 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः' सूक्ष्म, कुशाग्र बुद्धीच्या साह्यानेच आत्मज्ञान होते. बुद्धि जितकी सुक्ष्म होईल तेवढी तिची शक्ति वाढते. अज्ञान=मोह, नाश बुद्धीच्या प्रचंड शक्तीनेच करता येतो. ज्ञानानेच अज्ञान, मोह नष्ट होतात.

(२) वर विज्ञान कठिण कोदंड- तलवार, परशु व शक्ति यांनी अति दूर असलेल्या शत्रूचा नाश करता येत नाही. तेथे धनुष्य बाणच पाहिजेत. सर्व जग ब्रह्मरूप पाहणे म्हणजे विज्ञान- हे न मोडणारे व फार बळकट असे पाहिजे म्हणून वर विज्ञान म्हटले. तसे ते होण्यास भगवंताची पूर्ण कृपा पाहिजे, ती भक्ती शिवाय प्राप्त होत नाही, म्हणून वर विज्ञान म्हणजे प्रेमभक्ति युक्त विज्ञान, असा अर्थ घेणे जरूर आहे. कारण विज्ञानीपेक्षा भगवंताला भक्त अधिक प्रिय असतो. 'ज्ञान्याहुनिही प्रिय विज्ञानी। प्रिय अति त्याहुनि मानू दासा।।....जीव भक्तिमान नीच जरी महा। प्राणाप्रिय मज, बाणा मम हा' (७।८६।६-१० पहा) येथे राम माधुर्यभावाने बोलत असल्याने स्वतःच्या भक्तीचा स्पष्ट उल्लेख करता येत नाही, व भक्ती विषयी बोलू लागताच ते माधुर्य भाव संभाळू शकत नाहीत. एकाएकी ऐश्वर्यभाव प्रगट होतो (३।१६।२ टी. पहा). म्हणून असा गूढ उल्लेख करावा लागला. पण भक्ति गुरूकृपेशिवाय प्राप्त होत नाही, म्हणून पुढे गुरूपूजेचा उल्लेख करतील. धनुष्य वापरण्यास भाता व बाण पाहिजेत, त्यांचा उल्लेख करतात-

चौ.९-(१) अमल अचल मन तोण समान- तोण=भाता=त्रोण. भाता मलिन असेल तर त्यात ठेवलेले बाण गंजतील. भाता जर अचल, अगदी स्थिर नसेल तर बाण भराभर हाती येणार नाहीत, म्हणून भाता जरा सुद्धा न चळणारा, पक्का स्थिर पाहिजे. म्हणूनच भाता कसून बांधल्याचे उल्लेख जागोजागी केलेले आहेत. तसेच मन मल रहित व अचल असेल तरच शमयम नियमादि बाण गंजणार नाहीत, व पाहिजे तेव्हा भराभर हाती घेऊन वर विज्ञान कोदंडावर लावता येईल व लक्ष्यवेध करता येईल. (क) शम यम नियम विविधविध बाण- शम=मनोनिग्रह. मनाला एकाग्र करून 'सर्व खलु इदं ब्रह्ममय वृत्ति करणे.' म्हणजेच विज्ञान कोदंडाने शम या बाणाने जगाचे सत्यत्व नष्ट करून टाकणे आहे. आणि वर विज्ञानाने 'निज प्रभुमय जग पाहती करिती कुणाशि विरोध' हे साधणे आहे. (७।११२ म) पण यम नियमांचे पालन नसेल तर शम साधणार नाही, म्हणून यम नियम हे साधे विविध बाण आहेत, यांचा दृढ अभ्यास झाला की निर्वाणीचा अमोघ बाण शम वापरता येईल. मनाचा निग्रह झाल्याशिवाय ब्रह्ममय जग पाहता येणार नाही, जगाचे सत्यत्व नष्ट होणार नाही. (ख) अहिंसा सत्याऽस्तेय ब्रह्मचर्याऽपरिग्रहा यमाः (पा.सु.) अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य अपरिग्रह हे पाच यम होत.अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, दया आर्जव धृति, शौच मिताहार व क्षमा हे दहा यम उपनिषदात वर्णिले आहेत. (ग) शौच संतोष, तप, स्वाध्याय, ईश्वरप्रणिधान हे पाच नियम पातंजल योगात सांगितले आहेत. तप, संतोष, दान, आस्तिक्य, ईश्वरपूजन, सिद्धान्त श्रवण,ह्री, मति, जप, व्रत हे दहा नियम उपनिषदांत सांगितले आहेत. या यम नियमापैकी सत्य, धृति, क्षमा, संतोष, ईश्वरप्राणिधान, दान, यांचा उल्लेख पूर्वी केलेला असल्याने तेवढे गाळून बाकीच्यांचे ग्रहण केले म्हणजे पुनरुक्ति ही, रहात नाही. (घ) सूचना- या पुनरुक्ति दोषाच्या भयाने 'संजम नियम' असा पाठ भेद निर्माण झालेला दिसतो. त्रिपाठींजीचा पाठ 'संजम नियम' असावा असे त्यांच्या टीकेवरून ठरते. व्यंकटेश्वर काशी च्या १९३६ त्या प्रतीत 'संजम नियम' पाठच आहे, पण हा घेण्याची आवश्यकता नाही. तसे केल्यास 'शम' साफच गाळला जातो, त्याचे महत्त्व फार आहे. संयम तीस प्रकारचे आहेत, ते येथे देण्याची आवश्यकता नाही. वाटल्यास मा.पी.मध्ये पाहावे. सर्वांची उदाहरणे मानसांत आहेत.

हिं. *।कवच अभेद बिप्र गुर पूजा।एहि सम बिजय उपाय न दूजा।।१०।।*
।सखा धर्ममय अस रथ जाकें।जीतन कहँ न कतहुँ रिपु ताकें।।११।।

म. *।कवच अभेद्य विप्र गुरू पूजा।या सम विजय उपाय न दूजा।।१०।।*
।सखे! धर्ममय असा रथ जया।जिंकण्यास रिपु कुठें नहिं तया।।११।।

अर्थ- विप्र पूजा आणि गुरूपूजा (पूजा=सेवा) हे अभेद्य कवच आहे. या सारखा (आत्तापर्यंत सांगितला तसा) विजय प्राप्त होण्यास दुसरा उपाय नाही.।।१०।। हे मित्रा! असा धर्ममय रथ ज्याच्याजवळ आहे त्यास जिंकण्यास जगात कोणी शत्रूच कुठे उरत नाही.।।११।।

टीका. चौ. १०-(१) कवच अभेद्य विप्र गुरूपूजा- चाके वगैरे रथाची सहा अंगे व ढाल तरवार आदि रथींची सात शस्त्रास्त्रे उत्तम असली तरि शत्रूच्या शस्त्रास्त्रांच्या प्रहारापासून देहाचे संरक्षण करण्यास कवच=चिलखत पाहिजे व ते अभेद्य पाहिजे. जे पायांपासून मस्तकापर्यंत अंगावर धारण केले असता शत्रूच्या शस्त्रांस्त्रांचे प्रहार त्यावर झाले तरि शरीराला पीडा होत नाही व जे त्या प्रहारांनी फुटत तुटत नाही ते अभेद्य कवच. विप्रपूजा व गुरूपूजा हे असे अभेद्य कवच आहे. तनुत्राण व पादत्राण नाही असे बिभीषण म्हणाला होता. विप्रपूजा हे पदत्राण व गुरूपूजा हे तनुत्राण समजावे. कवच शब्दाने पायांपासून मस्तकापर्यंतच्या सर्व देहाचे संरक्षण करणारे चिलखत असा अर्थ सुचविला जातो. श्रीराम कवच, नारायण कवच आदित्य कवच इत्यादि कोणत्याही कवचाचे वर्णन पाहिले तरि पायांपासून मस्तकापर्यंतच्या सर्व अवयवांचे वर्णन त्यात सापडेल, उदा. 'शिरो मे राघवःपातु' पासून प्रारंभ करून पादौ बिभीषणश्रीदः। पातु रामोऽखिलं वपुः' असे मस्तकापासून पायापर्यंतचे वर्णन त्यात आहे. (क) येथे गुरूंच्या पूर्वी विप्रांचा उल्लेख केला आहे, कारण रामभक्तीची ती पहिली पायरी आहे. 'प्रथम विप्रपदिं परम प्रीती' (३।१६।६) हा सर्व धर्म, ज्ञान व भक्ती यांचा पाया आहे. 'त्यजुनि कपट तनुमनवचनि जो भूसुर सेवील।। मी विधि शिव सुर सर्व ही त्याला वश होतील' (३।३३) हे श्रीरामवचन आहे. रामचंद्रांसह ब्रह्मदेव शंकर व इतर सर्व देव वश झाल्यावर त्याच्या देहाला कोण धका लावू शकेल? विप्रपूजा=

विप्रसेवा हे असे महत्त्वाचे एक कवच (त्याचा भाग) असून राम भक्तिप्राप्तीची ती पहिली पायरी आहे. पण नुसत्या विप्रकृपेने भागत नाही. गुरूकृपा झाल्याशिवाय ज्ञान, विज्ञान व प्रेमभक्ति यांची प्राप्ती होत नाही. 'गुरूविण भवनिधि कोणि न तरती। जरि विरंचि शंकर सम असती' भवनिधि तरण्यास ज्ञान, विज्ञान व ज्ञानोत्तर भक्ति यांची गरज असते. 'गुरूविण नोहे ज्ञान' 'सकल फलहि हरि भक्ति सुशोभन।। संतकृपेविण कुणाहि लाभ न' (७।१२०।१८) 'भक्ती स्वतंत्र सब सुखदानी। विण सत्संग न पावे प्राणी' (७।४५।५) हे श्रीरामवचन आहे. या वचनात संत=सद्गुरू असा अर्थ आहे. ज्ञान विज्ञान प्राप्तीनंतरच प्रेम भक्तिलाभ होऊ शकतो व ही भक्ती मुख्यतः गुरूकृपासाध्य आहे. 'मुख्यतस्तु महत्कृपया भगवत्कृपालेशाव्दा' (ना.भ.३८) आणि या भक्ति शिवाय भवतरण शक्य नाही असा मानसांतील श्रुतिसिद्धांत आहे. "ढाल विरति असि बोध रिपु मदमोहादि वधून।। जय मिळतो हरि भक्ति ती बघ खगेस चिंतून" (७।१२०म). हे निराळ्या प्रकारे जयदायक रथाचेच वर्णन आहे. (१२०।५-९- दोहा १२१ पहा). (ख) या सम विजय उपाय न दूजा- हा जयदायक धर्ममय रथ जवळ असणे हाच खरा विजय प्राप्तीचा उपाय आहे. याच्यासारखा दुसरा उपाय नाही.

चौ.११-(१) 'सखे धर्ममय असा रथ जया- येथे या जयदायक रथाचे नामकरण केले. 'धर्ममय रथ' असे याला म्हटले. हा रथ ज्याच्याजवळ असेल त्याला जगात कोणी शत्रु दिसतच नाही. सर्व जग राममय दिसते. 'निज प्रभुमय जग पाहती करिति कुणाशि विरोध' (७।११२म) याप्रमाणे स्वधर्माचरणापासून प्रारंभ करून कर्म, उपासना, ज्ञान, व भक्ती यांची क्रमशः प्राप्ती कशी होते हे येथपर्यंत रथाच्या रूपकाने दाखविले. या प्रकरणाला गूढार्थ चंद्रिकेने धर्मगीता हे विशेष नाव दिले आहे. मा.पी.मध्ये 'श्रीरामगीता' नाव दिलेले आज पाहिले. (१६।८।५८). पण अरण्यकांण्डात एक श्रीरामगीता असल्याने येथील मुख्य विषयाचा बोध करणारे 'धर्मगीता' हे नाव यथार्थ ठरेल. हे प्रकरण उत्तम प्रकारे समजण्यास अरण्यकांडातील श्रीरामगीता, अयोध्य कांडां 'तील' लक्ष्मणगीता, उ.का. ज्ञानदीप व भक्ति चिंतामणी या प्रकरणांची गू.चं.अवलोकन करावी. आता उपसंहार करतात.

हिं.दो. ।महा अजय संसार रिपु जीति सकइ सो बीर।।
।।जाके अस रथ होइ दृढ सुनहु सखा मतिधीर।।८०रा।।
हिं.दो. ।सुनि प्रभु बचन बिभीषन हरषि गहे पद कंज।।
।।एहि मिस मोहि उपदेसेहु राम कृपा सुख पुंज।।८०म।।

म.दो. ।महा अजय संसार रिपु जिंकुं शके तो वीर।।
।।जयापाशिं रथ असा दृढ ऐक सखे मतिधीर।।८०रा।।
म.दो. ।प्रभुवच परिसुनि बिभीषण हर्षित धरि पदकंज।।
।।या मिषि कृत उपदेश मज राम! कृपा सुख पुंज।।८०म।।

अर्थ- हे धीर बुद्धि मित्रा! ऐक, महा अजिक्य अशा संसार शत्रूला जो जिंकू शकतो तो(च खरा) वीर, व तोच वीर जिंकू शकतो की ज्याच्यापाशी असा रथ दृढ असतो.।।८०रा।। प्रभूचे भाषण ऐकून बिभिषणाने हर्षित होऊन चरण कमल (पाय) धरले. (आणि म्हणाला की) हे कृपासागर, सुखसागर राम! या निमित्ताने (मिष=निमित्त) मला आपण उपदेश केलात.।।८०म।।

टीका.दो.रा.(१) संसार=संसृति, जन्ममरणपरंपरा. हा शत्रु अति अजिक्य आहे. रणभूमीवर तलवार गाजवून दिग्विजय करणारा प्रतापभानुराजा सुद्धा या शत्रूला जिंकू शकला नाही. नारदा सारख्याला सुद्धा मोह उत्पन्न होऊन काम, क्रोध वश व्हावे लागले म्हणजेच हा शत्रू जिंकता आला नाही. या रिपुला जो जिंकील तोच खरा वीर. संसार= अविद्या व तिचे सैन्य यानी भरलेला असतो. माया व तिचा परिवार यांनी जो जिंकलेला असेल त्याच्याच पाठीशी संसार लागतो. अविद्या व तिच्यापासून उत्पन्न होणाऱ्या क्लेशातूनच जो सुटला त्यानेच संसार रिपूला जिंकला. ज्याच्याजवळ हा धर्ममय रथ दृढ असतो तोच कोणी एखादा वीर याला जिंकू शकतो. (क) मतिधीर!= धीरमति, धीर बुद्धि=ज्ञानी- भाव हा की तुम्ही ज्ञानी आहात म्हणून तुम्हाला हे सांगितले.

दो.म.(१)- 'रावण रथी बिरथ रघुवीर' हे पाहून बिभीषणाचा धीर

सुटला होता. पण हा उपदेश, हे प्रभुचे भाषण, ऐकून धीर आला, त्याला उत्साह व आनंद=हर्ष झाला, कारण त्याने ओळखले की रघुवीर प्रभु आहेत, ते रथहीन व कवचहीन असले तरि रावणाला सहज जिंकू शकतील. रावणाच्या जवळ शौर्य नाही धैर्य नाही की धर्ममय रथाचे एकही अंग नाही. तो संन्यासी बनला परस्त्रीची चोरी केली, त्याचा युद्ध रथ जरि दृढ दिसत असला तरि तो अधर्ममय आहे. म्हणूनच सहस्त्र बाहु, बली व वाली यांनी त्याचा सहज पराभव केला. त्यामुळेच हनुमान लंका जाळू शकला व अंगदाचा पाय कोणाला उचलता आला नाही व त्याचे डावे उजवे हात कुंभकर्ण मेघनाद मारले गेले. इ. (क) धरि पदकंज- भाव हा की मला जो सशय आला त्याबद्दल आपण क्षमा करावी. आपण त्या संशयाचे निरसन करून माझ्यावर जे उपकार केलेत त्यांची फेड माझ्याने होणे शक्य नाही. (ख) राम! कृपासुखपुंज आपण माझ्या शंकेचे निमित्त करून मला हा उपदेश केलात ही माझ्यावर कृपा केलीत व त्यामुळे मला चिंता सागरांतून काढून सुखाच्या राशीवर बसविलात. राम व लक्ष्मण यांच्या जवळ हा धर्ममय रथ असल्याचे बा.कां.दो.२८५ परशुरामस्तुतीच्या टीकेनंतर तुलना करून सिद्ध केले आहे, ती तुलना पहावी. समोर काही अंतरावर रावण युद्धासाठी रथारूढ होऊन आलेला दिसत असता रणक्षेत्रात केलेला उपदेश असाच संक्षिप्त असणारच. आता युद्धास प्रारंभ होईल.

श्रीमानस गूढार्थ चंद्रिका

लंकाकांड अध्याय ८ वा समाप्त.

अध्याय ९ वा

हिं.दो. ।उत पचार दसकंधर इत अंगद हनुमान।।
।।लरत निसाचर भालु कपि करि निज निज प्रभु आन।।८०चं.।।

म.दो. ।दशमुख ललकारी तिथें इथ अंगद हनुमान।।
।।लढति निशाचर भल्ल कपि करुनी स्वप्रभु-आण।।८०.चं।।

अर्थ- तिकडून दशानन ललकारतो आहे व इकडून अंगद हनुमान ललकारीत आहेत. निशाचर आणि भल्ल कपि आपापल्या स्वामीची शपथ करून घेऊन लढत आहेत.।।दो.८०चं.।।

टीका- (१) 'लढति वीर रामा इथे तिथ रावणा स्तवून' (७९). अशाप्रकारे युद्धारंभ झाल्याचे सांगितले. मध्येच बिभिषणाने शंका प्रगट केली तिचे वर्णन व निरसन केले, त्यामुळे युद्धकथासूत्र दो.७९वर सुटले होते. रावण मोठमोठ्या ललकाऱ्या मारून आपल्या वीरांना प्रेरणा देत आहे तर इकडे अंगद हनुमान प्रेरणा देत आहेत. निशाचर फार आवेशाने लढत आहेत म्हणून त्यांचा उल्लेख प्रथम केला. येथे रावण व अंगद हनुमान यांची किंमत समान दाखविली. द्वंद्वयुद्ध सुरू आहे व आपापल्या स्वामींचे नाव घेऊन शपथपूर्वक लढत आहेत.

हिं. ।सुर ब्रह्मादि सिद्ध मुनि नाना। देखत रन नभ चढे बिमाना।।१।।
।हमहु उमा रहे तेहि संगा। देखत राम चरित रन रंगा।।२।।

म. ।सुर विधि आदि सिद्ध मुनि नाना। बघती रण नभि बसुनि विमाना।।१।।
।अम्हिहि उमे होतों त्या संगां। पाहत रामचरित रणरंगा।।२।।

अर्थ- ब्रह्मदेवादि देव, सिद्ध व नाना मुनि विमानात बसून आकाशातून युद्ध पाहू लागले.।।१।। उमे! आम्ही सुद्धा त्यांच्याबरोबर रणरंगातील रामचंद्रांच्या लीला पाहात होतो.।।२।।

टीका- (१) यावेळी रावण युद्धाला आला आहे. रावणाचा वध केव्हा होतो याची ब्रह्मादिक सर्व देव, मुनि, सिद्ध, गंधर्व इत्यादि सर्व आतुरतेने वाट पहात आहेत, पण हे युद्ध लवकर संपेल असे त्यास वाटत नाही, म्हणून यावेळी ते विमानात बसून आले आहेत. कुंभकर्ण युद्धाच्यावेळी विमानाचा उल्लेख नाही, ते युद्ध फार दिवस चालेल असे वाटले नव्हते. हे देवादि आले आहेत ते रावणवधानंतरच परत जातील. (क) शंकरांनी आपला उल्लेख निराळा करून हेतु सुद्धा निराळा सांगितला आहे. ब्रह्मदेवादि सर्व रावणयुद्ध पाहण्यास आले आहेत, पण शंकर रामचंद्रांच्या रणलीला पाहण्यास आले आहेत. या भेदाने ब्रह्मादिकांची फक्त व्यावहारिक दृष्टी व शंकराची रामभक्तिप्रचुर दृष्टी दाखविली गेली. हा भेद बा.कां.३१४।२-३१५ मध्ये रामविवाहाच्या वर्णनात अधिक स्पष्ट व सविस्तर दाखविला आहे. रावणवधानंतर केलेल्या स्तुतीत सुद्धा हा भेद अगदी ठळकपणे दिसतो. शंकराशिवाय बाकी ब्रह्मादि सर्व देव स्वार्थी व रामभक्तीविहीन आहेत हे त्यांनी आपल्या मुखानेच सांगितले आहे. (ख) शंका- सीताहरणानंतर थोड्याच दिवसांनी शंकर कैलासावर समाधि लाऊन बसले व ती समाधी ८७ हजार वर्षांनी उतरली. हे युद्ध सीताहरणानंतर तेरा महिन्यांनी सुरू झाले आहे, असे असता शंकर रघुवीर-रणचरित्र पाहण्यास कसे गेले? समाधान पूर्वी बालकांडातच सविस्तर केले आहे की शंकर एकाच वेळी एकच नव्हे हजारो रुपे घेऊ शकतात. यापेक्षा अधिक चर्चा आवश्यक नाही.

हिं. ।सुभट समर रस दुहु दिसि माते।कपि जयसील रामबल ताते।।३।।
।एक एक सन भिरहिं पचारहि।एकन्ह एक मर्दि महि पारहिं।।४।।
।मारहिं काटहिं धरहिं पछारहिं।सीस तोरि सीसन्ह सन मारहिं।।५।।
।उदर बिदारहिं भुजा उपारहिं।गहि पद अवनि पटकि भट डारहिं।।६।।
।निशिचर भट महि गाडहिं भालू। ऊपर ढारि देहिं बहु बालू।।७।।
।बीर बलीमुख जुद्ध बिरूद्धे। देखिअत बिपुल काल जनु क्रुद्धे।।८।।

म. ।रणरसमद चढला उभयानां।कपि जयशील रामबल त्यांना।।३।।
।एकैकासि लढति ललकारिति।एकैका मर्दुनि महिं पाडिती।।४।।
।मारिति कापिति धरिति अपटिति।शिरे तोडुनी शिरे ताडिती।।५।।

।उदर विदारिति बाहू उखळिति ।धरुनि पाय महि भटां आदळिति ।।६ ।।
।निशिचर भटां भल्ल भुविं गाडिति ।वर भरभर बहु वाळू टाकिति ।।७ ।।
।वीर वलीमुख युद्धि विरुद्ध ।काळ विपुल जणु दिसति क्रुद्ध ।।८ ।।

अर्थ- रण(वीर) रसाचा मद दोन्हीकडील वीरांना चढला, पण कपींना रामबल असल्याने ते जयशील आहेत (त्यांचा सहज जय होत आहे).।।३।। एक दुसऱ्याला ललकाऱ्या देऊन त्यांच्याशी लढत आहेत, तर एक दुसऱ्यांस (कपि निशाचरास) मर्दून जमिनीवर पाडीत आहेत.।।४।। कोणी मारीत आहेत तर कोणी (नखांनी, दंतांनी) कापीत आहेत, तर कोणी (नखांनी) शिरे तोडून खुडून त्याच शिरांनी दुसऱ्यांस मारीत आहेत.।।५। कोणी पोट फाडीत आहेत तर कोणी बाहू उखडून (खांद्यापासून उपटून) टाकीत आहेत. कोणी वीरांना पाय धरून जमिनीवर आपटीत आहेत.।।६।। राक्षसवीरांना भल्ल जमिनीत (जिवंत) गाडून वर भराभर पुष्कळ वाळू लोटीत आहेत.।।७।। युद्धात विरोध करू लागलेले मर्कट (वलीमुख) वीर जणु क्रुद्ध झालेल्या विपुल=असंख्य काळासारखे दिसत आहेत.।।८।।

टीका- या चौपायानंतर विवरणाची आवश्यकता नाही. दोन्हीकडील वीर रणमदाने धुंद झाले असले तरि कपिवीराना रामबल असल्याने त्यांचा सारखा जय होत आहे हे विशेष आहे. यात ओज व प्रसाद गुण भरपूर असून उत्तरोत्तर ओज वाढत असलेले दिसते. युद्धाचे शब्दचित्र थोडक्यात इतके सजीव रेखाटले आहे की जणू काय चाललेली रणधुमाळी प्रत्यक्ष दिसत आहे. मर्कट वीर असंख्य आहेत व प्रत्येक वीर काळासारखा दिसत आहे म्हणून जणू विपुल=पुष्कळ=असंख्य काळच युद्ध करीत आहेत असे म्हटले.

हिं.छं. ।क्रुद्धे कृतांत समान कपि तन स्त्रवत सोनित राजहीं ।।
।।मर्दहिं निसाचर कटक भट बलवंत घन जिमि गाजहीं ।।
।मारहिं चपेटन्हि डाटि दातन्ह काटि लातन्ह मीजहीं ।
।।चिक्करहिं मर्कट भालु छल बल करहिं जेहिं खल छीजहीं ।।१ ।।
म.छं. ।क्रुद्धचि कृतान्त समान कपि, तनु गळत शोणित राजती ।

।।मर्दिति निशाचर-चमु-भटां बलवंत घनसे गाजती।।
।देती चपेटा दांति तोडुनि लाथ हाणुनि चुर्डिती।
।।चीत्करति मर्कट भल्ल छल बल करिति खल रिपु नाशिती।।१।।

अर्थ- कपी कृतान्तासारखे चौताळले असून रक्त गळत असलेले त्यांचे देह सुशोभित दिसत आहेत. ते बलवंत कपि राक्षस सेनेतील बलवंत वीरांना मर्दून मेघांप्रमाणे गर्जत आहेत. कोणी चपेटा मारून, कोणी दातांनी तोडून कापून, तर कोणा लाथा हाणून चुराडा करीत आहेत. मर्कट भल्ल वीर (हत्तीप्रमाणे) चीत्कार गर्जना करून युक्ति (छल) व बळ करून दुष्ट शत्रूंचा विनाश करीत आहेत.।।छं.१।।

टीका- युद्धाला रंग चढल्याबरोबर कवींना सुद्धा स्फुरण चढले आहे. येथून पुढे बहुतेक प्रत्येक दोह्यापूर्वी एक किंवा अधिक छंद जोडलेले दिसतील. कोणत्याही रसाचा विशेष परिपोष छंदात केलेला आढळतो. येथे व पुढील छंदात भयानक, रौद्र व बीभत्सरसांचा परिपोष केलेला असून, शेवटी भक्तिरसात त्यांचे पर्यवसान केले आहे. प्रथम कपि क्रुद्ध काळासारखे भयानक दिसले. येथे क्रुद्ध झालेल्या यमराजासारखे दिसू लागले, हा रौद्ररस आहे. रक्त गळत असलेले देह बीभत्स आहेत. जसजसे कपि विजयी होत आहेत तसतसा त्यांचा क्रोध व आवेश वाढत आहे. (क) बलवंत शब्द दोन्हीकडे घेता येण्यासारखा घालून सुचविले की जरी दोन्ही बाजू समबल असल्या तरि कपींना रामबलाचा आधार असल्याने ते निशाचरांचा संहार करीत आहेत.

हिं.छं. ।धरि गाल फारहिं उर बिदारहिं गल अँतावरि मेलहीं।
।।प्रल्हादपति जनु बिबिध तनु धरि समर अंगन खेलहीं।।
।धरु मारु काटु पछारु घोर गिरा गगन महि भरि रही।
।।जय राम जो तृन ते कुलिस कर कुलिस ते कर तृन सहीं।।२।।
हिं.दो. ।निज दल बिचलत देखेसि बीस भुजाँ दस चाप।
।।रथ चढि चलेउ दसानन फिरहु फिरहु करि दाप।।८१।।
म.छं. ।कुणि गाल फाडिती उरं विदारिति कंठिं अंत्रे घालती।
।।प्रल्हादपति जणु विविध तनु धर समर-अंगणि खेळती।।

।धर मार पाड हि काप घोर गिरा, गगनि भरली महीं।
।जय राम जो तृण कुलिश करि, कुलिशास तृण करि सहजही।।२।।
दो. ।निज दल विचलित पाहुनि वीस भुजी दश चाप।।
।।निघे बसुनि रथिं दशानन फिरा फिरा दे ताप।।८१।।

अर्थ- कोणी (राक्षसांचे) गाल फाडीत आहेत, कोणी छाती विदारण करीत आहेत, तर कोणी (राक्षसांची अंत्रें) आंतडी गळ्यात घालीत आहेत. (तेव्हा असे वाटू लागले की) जणू प्रल्हादपति (नारसिंह) विविध देह धारण करून रणांगणात खेळत क्रीडा करीत आहेत. धरा, मारा, पाडा, कापा अशा घोर गर्जना आकाशात व पृथ्वीवर दुमदुमत आहेत (भरल्या आहेत). जे गवताच्या काडीचे(सुद्धा) वज्र करतात व वज्राला सहज तृण बनवितात त्या रामचंद्राचा जय असो.।।छं.२।। आपले सैन्य पळत असलेले पाहून वीस बाहूंनी दहा धनुष्ये धारण करून दशानन रथांत बसून चालला व मागे फिरा, फिरा मागे! (पळू नका, परत या!) असे ओरडून तो (त्यांना) ताप देऊ लागला.।।दो.८१।।

टीका- छंद २रा-(१) प्रल्हादपति= प्रल्हादाचे संरक्षण करणारे, प्रल्हादाचे स्वामी भगवान श्रीनारसिंह. त्यानी हिरण्यकशिपुचे पोट फाडून त्याची आंतडी आपल्या गळ्यात घातली होती. तशीच राक्षसांची पोटे फाडून त्यांची आतडी रण मदाने धुंद झालेले हजारो मर्कट भल्ल आपल्या गळ्यात घालून युद्ध करीत आहेत. आता कपिभल्लवीर अधिक रौद्र दिसू लागले. नारसिंहासारखे दिसू लागले. (क) नाना प्रकारच्या घोर गर्जना इतक्या करीत आहेत की त्यांनी आकाश पाताळ दुमदुमून गेले आहे. या रणधुंदीत सुद्धा कपिभल्ल राम स्मरण करण्यास विसरले नाहीत. (ख) जो तृण कुलिश करि, कुलिशास करि तृण सहजही- हे शब्द कथा वक्त्यांचे समजणे चांगले. कपिभल्ल राक्षसरूपी पशूंचे भक्ष्य तृण असून ते राक्षसांचा असा संहार करीत आहेत हे अद्‌भुत आहे. कवि सांगतात की श्रीराम आपला प्रताप कपींच्या द्वारे थोडासा प्रगट करून दाखवित आहेत. कपि आज वज्र झाले आहेत आणि राक्षस तृणासारखे झाले आहेत, हा केवळ राम प्रभाव आहे. आता राक्षस सेना पळू लागली आहे.

दो. (१) मागील छंदापर्यंत कपि निशाचर युद्धाचे वर्णन केले. त्या युद्धात रावणाने स्वतः भाग घेतला नाही. अगणित राक्षसांचा संहार कपींनी केला व जेव्हा बाकीचे पळत सुटले तेव्हा रावण स्वतः युद्धास निघाला. चालला. विजयी कपि हाल हाल करून ठार मारतील हे भय एका बाजूने पळणारांना वाटत आहे तर दुसऱ्या बाजूने दशधनुष्यधारी रावण कठोर वाणीने फिरा फिरा असे ओरडत त्यांना धाक घालीत आहे! आता कपि सैन्य व रावण यांचे युद्ध सुरू होईल, त्यात रावण कुलिशा सारखा व कपि तृण झालेले दिसतील.

हिं. */धायउ परम क्रुद्ध दसकंधर /सन्मुख चले हूह दै बंदर।।१।।*
/गहि कर पादप उपल पहारा /डारेन्हि ता पर एकहिं बारा।।२।।
/लागहिं सैल बज्र तन तासू /खंड खंड होइ फूटहिं आसू।।३।।
/चला न अचल रहा रथ रोपी /रन दुर्मद रावन अति कोपी।।४।।
/इत उत झपटि दपटि कपि जोधा /मर्दै लाग भयउ अति क्रोधा।।५।।
/चले पराइ भालु कपि नाना /त्राहि त्राहि अंगद हनुमाना।।६।।
/पाहि पाहि रघुबीर गोसाई /यह खल खाइ काल की नाई।।७।।

म. */धावे क्रुद्ध परम दशकंधर। सन्मुख जाती हुप् हूप् वांदर।।१।।*
/उपल शैल बहु पादप उपटिति! एका वेळी त्यावर टाकिती।।२।।
/शैल वज्रदेहीं आदळती। खंड खंड ते तत्क्षणिं फुटती।।३।।
/न चळे, अचळ असे रथ थोपुनि /रण दुर्मद रावण अति कोपुनि।।४।।
/कपिंस चहुकडे झडपुनि दपटी /क्रोधे अति मर्दुनि महिं अपटी।।५।।
/सुटले पळत भल्ल कपि नाना /त्राहि! त्राहि! अंगद हनुमाना!।।६।।
/स्वामि पाहि! रघुवीरा पाही! /हा खल खातो काळ जसा ही।।७।।

अर्थ- दशकंठ अत्यंत क्रुद्ध होऊन (कपींच्यावर) धावला, तेव्हा वानर हुप् हुप करीत समोर चालून आले.।।१।। पुष्कळ पाषाण पर्वत व वृक्ष उपटून घेऊन ते सर्व कपि एकाच क्षणी रावणावर टाकू लागले.।।२।। त्याच्या वज्रासारख्या देहावर ते शैल आदळताच तत्काळ त्यांचे तुकडे तुकडे होऊन ते फुटू लागले.।।३।। तो जरा सुद्धा चळला-ढळला नाही, रणमदाने मत्त होऊन, अति कोपून, तो रथ थोपवून स्थिर (अचळ)

राहिला.।।४।। अति क्रोधाने कपींवर झडप घालून, धाकदपटशा देत, जिकडे तिकडे मर्दुन भूमीवर आपटू लागला.।।५।। पुष्कळ भल्ल व कपि अंगदा! रक्षण कर (त्राहि), हनुमंता! रक्षण कर! असे ओरडत पळत सुटले.।।६।। हे रघुवीरा! अहो स्वामी! रक्षण करा! रक्षण करा! (पाहि!) हा दुष्ट काळासारखाच आम्हाला खात आहे.।।७।।

टीका- (१) रावण कपि सैन्यावर चाल करून वेगाने आला. त्याच्या मरूतवेगी रथाचा वेग व दहा धनुष्ये वीस बाहूंनी धारण केलेले भयानक रूप पाहूनच कपींचा उत्साह व रणमद एकदम बराच उतरला हे चले= जाती या शब्दाने सुचविले, धावले, पंख फुटलेल्या पर्वतासारखे गेले असे म्हटले नाही. मर्कट न म्हणता बंदर, वांदर म्हणून तेच सुचविले. (क) कुंभकर्णाच्या अंगावर असेच एकदम सर्वांनी टाकलेले पर्वत रूईच्या फळांच्यासारखे ठरले, पण फुटले नाहीत. रावणाच्या अंगाला ते लागताच फुटून त्यांचे तुकडे तुकडे उडाले! महावीर कपींनी टाकलेले पर्वत ज्याच्या दंडादिकांवर आदळताच त्या पर्वतांचे तुकडे तुकडे झाले, त्या रावणाचे ते वीस भुजदंड राम आपल्या बाणांनी लीलेने हजारो वेळा कापून टाकणार आहेत! (ख) सर्व कपि भल्लांनी एकदम एकाच क्षणी असा मारा केला तरि रावण रथांत असून सुद्धा कुंभकर्णासारखाच अगदी पर्वतासारखा अचल राहिला. अचल=पर्वत. उदा. उदयाचल, अस्ताचल, हिमाचल. रावणाने कपींना गिळले नाहीत . मर्दून पाडले. (ग) रावणाने शस्त्रांस्त्रांचा उपयोग न करता केवळ देहबळानेच कपि सैन्याला गलितधैर्य हतवीर्य केले. जे कपि काही क्षणापूर्वी रावणाच्या सैन्याला काळासारखे कृतांतासारखे व क्रुद्ध नारसिंहासारखे वाटले व ठरले, त्यांनाच आता रावण काळासारखा वाटू लागला! हीच प्रभूची रणलीला! ही पाहण्यासाठी शंकर आले आहेत. जे काही क्षणापूर्वी कुलिश झाले होते ते आता दीन, आर्त, तृण बनून अंगद हनुमान यांचा धावा करीत आहेत. अंगद हनुमान या सैन्याचे प्रमुख असल्याने त्यांचा धावा केला. (घ) पण कपि इतके अधीर व भयभीत झाले आहेत की ते दोघे मदतीस येईपर्यंत सुद्धा धीर धरवत नाही, म्हणून रघुवीराचा धावा करू लागले. (ङ) येथपर्यंत रावणाचे अपार देहबळ, बाहुबळ, रणधीरता इ. गुण दाखविले. आता दाखवितात की त्याच्या जवळ मरूतवेगी रथ असला तरि तो अधर्ममय रथच

चालवित आहे.

हिं. *।तेहिं देखे कपि सकल पराने। दसहुँ चाप सायक संधाने।।८।।*
छंद. *।संधानि धनु सर निकर छाडेसि उरग जिमि उडि लागहीं।*
।।रहे पूरि सर धरनी गगन दिसि बिदिसि कहँ कपि भागही।।
।भयो अति कोलाहल बिकल कपि दल भालु बोलहि आतुरे।
।।रघुबीर करुना सिंधु आरत बंधु जन रच्छक हरे।।१।।
दो. *।निज दल बिकल देखि कटि कसि निषंग धनु हाथ।।*
।।लछिमन चले क्रुद्ध होइ नाइ राम पद माथ।।८२।।

म. *।बघुनि सकल कपिंना पळता ही।लावी सायक कार्मुकि दाही।।८।।*
छंद. *।शर निकर लक्षुनि सोडि उरगा समहि उडुनी लागती।।*
।शर धरणि अंबर भरूनि उरले विदिशिं दिशिं कपि धावती।।
।कोलाहलहि बहु विकल कपिदल भल्ल बोलति धाव रे।
।।रघुवीर करूणासिंधु आर्त सुबंधु जन रक्षक हरे।।१।।
दो. *।स्वदल विकल बघुनी कटी कसुनि तूण धनु हातिं।।*
।नमुनि रामपदिं मस्तका लक्ष्मण सकोप जाति।।८२।।

अर्थ- सर्व कपींना पळत असलेले पाहून रावणाने दाही धनुष्यावर बाण लावले.।।८।। नेम धरून तो बाण समूह सोडू लागला व ते बाण सर्पासारखे उडून जाऊन (कपींना) लागू लागले. बाण पृथ्वी व सर्व आकाश भरून राहिले, आणि कपि दिशांस व उपदिशांस (वाट फुटेल तिकडे) पळू लागले. अति कोलाहल झाला आणि कपि भल्ल दळे व्याकुळ होऊन बोलू लागली की धाव रे रघुवीरा! हे करूणासागरा! हे आर्ताच्या उत्तम बंधो! हे सेवक रक्षका! हे हरि! धाव रे धाव!।।छंद।। आपले सैन्य व्याकुळ झाले आहे असे पाहून लक्ष्मणाने कमरेला भाता कसला, हातात (सज्य) धनुष्य घेतले आणि श्रीरामचरणांवर मस्तक ठेवले व क्रोधाने निघाले।।८२।।

टीका- चौ-८-(१) बघुनि कपिंना पळता- पळणाऱ्या कपींना मारण्यासाठी रावणाने दाही धनुष्यावरून बाण मारण्यास प्रारंभ केला हा

त्याने अधर्म केला राक्षस सेना पळत असता कपींनी त्यांचा पाठलाग सुद्धा केला नाही की त्यांच्यावर प्रहार केले नाहीत. कपि पशू असून त्यांनी धर्मयुद्ध केले हे रावणाने स्वतः पाहिले असून तो विश्वविजेता महावीर असून हिंस्त्र पशूसारखा पळत्यांचा संहार करीत आहे. सुचविले की त्याच्याजवळ अधर्ममय रथ असल्याने शेवटी त्याचा पराभवच होणार.

छंद- (१) शर धरणि अंबर भरूनि राहिले- अंबर=आकाश. बाण आकाश व पृथ्वी यांना सर्वत्र व्यापून राहिले असे सांगून नंतर सांगितले की कपी दिशाविदिशांना पळू लागले. भाव हा की कपि सैन्य पळून जाण्याचा प्रयत्न करीत आहे, पण 'जाति कुठे व्याकुळ अति वांदर। सुरपति बंदि पतित जणु मंदर' कारण की 'अवघड घाट वाट गिरिकंदर' यात रावण आपल्याबळाने 'करी शरपंजर' (७३।७-६) प्रथम दाखविले की कुंभकर्णासारखा निधडा महावीर रावण आहे. येथे दाखविले की मेघनादासारखा धनुर्विद्या निपुण आहे. मेघनादाने मायाबळाने शरपंजर निर्माण केले होते, पण रावणाने स्वतःच्या बळाने तसेच केले. मेघनादाने गुप्त राहून केले, पण रावण प्रगट राहून करू शकला. कपींना पळण्यास वाट राहिली नाही. आणि बाणांचा मारा असह्य झाला म्हणून कपि अति व्याकुळ झाले व मोठा कोलाहल माजला. सर्वच एकदम ओरडू लागले.

(२) रघुवीर करूणासिंधु आर्तसुबंधु जनरक्षक हरे!- आम्ही आपले जन=सेवक आहोत आणि आपण सेवक रक्षक आहांत. आपण आर्तांचे= संकटग्रस्तांचे उत्तम बंधु आहात, आर्तांचे संकट निवारण करणारे आहात आणि आम्ही आर्त आहोत. आमचे प्राणसंकट, मरणभय हरण करण्यास उत्तम बंधूसारखे धावा हो! आपण निष्ठुर निर्दय नसून करूणासागर आहात मग आमची करूणा का येत नाही? आपण असमर्थ आहात असे ही नाही, कारण आपण रघुवीर आहात तरी आमचे प्राणसंकट हरण करा, कारण आपण हरि आहात. असे हे सर्व शब्द सहेतुक आहेत. कोणी रघुवीर धाव म्हणाले, कोणी करूणासिंधु धाव रे, कोणी आर्तसुबंधु धाव रे, कोणी म्हणत आहेत जनरक्षक धाव रे, कोणी म्हणतात हरि! धाव रे. अशा या विविध हाकांमुळे अति कोलाहल माजला. येथे रावण कपि युद्ध वर्णन संपले. आता

हरि प्रेरणेने लक्ष्मण रावणाशी युद्ध करण्यास जातील.

दोहा-(१) युद्धाला जाताना लक्ष्मणाने फक्त रामचंद्रास नमस्कार केला. प्रभूंची आज्ञा मागितली नाही, प्रभूंनी आज्ञा दिली नाही, प्रभूच्या प्रतापाचे स्मरण सुद्धा केले नाही, प्रताप हृदयांत धारण केला नाही. मेघनाद प्रथम युद्धाच्या वेळी झाले तसेच होणार!

हिं. *।रे खल का मारसि कपि भालू ।मोहि बिलोकु तोर मैं कालू ।।१।।*
।खोजत रहेउँ तोहि सुतघाती ।आजु निपाति जुडावउँ छाती ।।२।।
।अस कहि छाडेसि बान प्रचंडा ।लछिमन किए सकल सत खंडा ।।३।।
।कोटिन्ह आयुध रावन डारे ।तिल प्रवान करि काटि निवारे ।।४।।
।पुनि निज बानन्ह कीन्ह प्रहारा ।स्यंदनु भंजि सारथी मारा ।।५।।
।सत सत सर मारे दस भाला ।गिरि सृंगन्ह जमु प्रबिसहिं ब्याला ।।६।।
।पुनि सत सर मारा उर माही ।परेउ धरनि तल सुधि कछु नाही ।।७।।

म. *।रे खल कां कपि रीस मारसी ।काळ तुझा मी विलोकि मजसी ।।१।।*
।सोधित होतो तुज सुतघाती!। आज मारूनी निवविन छाती ।।२।।
।वदुनि सोडि तो शरां प्रचंडा। लक्ष्मण करी सकल शतखंडा ।।३।।
।कोटि आयुधे रावण मारी। तिळ तिळ कापुनि सर्व निवारी ।।४।।
।निज नाराची तया प्रहारी। स्यंदन भंगुनि सूता मारी ।।५।।
।शत शत शर दश भालिं मारले ।व्याळ जणूं गिरिशृंगी शिरले ।।६।।
।मग शत शर मारिले उरावर ।पडे धरणि तळि शुद्धि न तिळभर ।।७।।

अर्थ- (लक्ष्मण म्हणाले) अरे दुष्टा! माकडांना व अस्वलांना का मारतोस? (जरा) माझ्याकडे बघ, मला पहा, मी तुझा काळ आहे.।।१।। (रावण म्हणाला) अरे! पुत्र घातक्या! मी तुलाच शोधीत होतो, (बरा सापडलास) आज तुला मारून मी आपली छाती शीतल करतो-निववितो.।।२।। (असे) बोलून त्याने प्रचंड बाण सोडले, (पण) लक्ष्मणाने त्यांचे शतशः तुकडे पाडले.।।३।। नंतर रावणाने अगणित आयुधे मारली-फेकली (लक्ष्मणावर), (पण) लक्ष्मणाने त्यांचे तिळा तिळा एवढे तुकडे करून ती निवारण केली.।।४।। मग लक्ष्मणाने

आपल्या बाणांनी त्याच्यावर प्रहार केले, त्याचा रथ भंगून त्याच्या सूताला (सारथीला) ठार मारला.।।५।। मग शंभर शंभर बाण त्याच्या प्रत्येक डोक्यावर असे मारले की जणू व्याळ (भुजंग) गिरिशिखरात घुसले.।।६।। (मग) शंभर बाण रावणाच्या छातीवर मारले तेव्हा तो पृथ्वीतळावर पडला व तिळमात्र शुद्धि राहिली नाही. (मूर्च्छा आली त्याला).।।७।।

टीका. चौ.१-२-(१) रे खल का कपि रीस मारसी- पळत सुटलेल्या माकडांना मारण्यात काय पुरूषार्थ आहे? तुझ्यात काही पुरूषार्थ असेल तर मला दाखव हा मी तुझ्यापुढे उभा आहे, नीट पाहून घे मला, पण मी तुझा काळ आहे हे नीट लक्षांत ठेव. त्रैलोक्यविजयी म्हणविणाऱ्या वीराने पळत सुटलेल्या भल्ल कपींना दहा धनुष्ये चालवून मारणे हे वीराचे व शूराचे लक्षण नाही. (क) सोधित होतो तुज सुतघाती!- इंद्रजिताचा वध लक्ष्मणाने केला त्या विषयी हा उल्लेख आहे. भाव हा की माझ्या पुत्राला ठार मारल्यावर एवढे दिवस कुठे लपला होतास माझा काळ? सुचविले की मी काळाचा विजेता आहे, काळाला भिणारा नाही. असे सांगून प्रथम रावणानेच युद्धास प्रारंभ केला.

चौ.४-७-(१) कोटि आयुधे रावण मारी- शक्ति शूल, कृपाण, भाले, तोमर, मुद्‌गर, परशू, परिघ, भिंदिपाल इत्यादि अनेक आयुधांचा रावणाने लक्ष्मणावर पाऊस पाडला, पण सर्वांचे लक्ष्मणाने तुकडे तुकडे केले. (क) ब्याळ जणू गिरिशृंगी शिरले. मोठ्या भुजंगासारखे तेजस्वी, तरल फों फों आवाज करीत गेलेले सर्व बाण रावणाच्या गिरिशिखरांसारख्या दहा डोक्यात शिरून राहिले, बाहेर पडले नाहीत. (क) पडे धरणि तळि शुद्धि न तिळभर- पक्का बशुद्ध पडला, प्रबळ मूर्च्छा आली. पण त्या मूर्च्छीत पडलेल्या रावणावर लक्ष्मणाने प्रहार केला नाही, हे लक्षात ठेवावे, लक्ष्मणाने धर्मयुद्ध केले.

हिं. ।उठा प्रबल पुनि मुरुछा जागी। छाडिसि ब्रह्म दीन्हि जो साँगी।।८।।
छंद. ।सो ब्रह्मदत्त प्रचंड सक्ति अनंत उर लागी सही।।

।।पऱ्यो बीर बिकल उठाव दसमुख अतुल बल महिमा रही।।
।ब्रह्मांड भवन बिराज जाकें एक सिर जिमि रज कनी।
।।तेहि चह उठावन मूढ रावन जान नहिं त्रिभुअन धनी।।१।।

दो. *।देखि पवनसुत धायउ बोलत बचन कठोर।।*
।।आवत कपिहि हन्यो तेहिं मुष्टि प्रहार प्रघोर।।८३।।

म. *।उठे प्रबल मूर्छा जैं उडली। ब्रह्मदत्त शक्तीच सोडली।।८।।*

छंद *।ती ब्रह्मदत्त प्रचंड शक्ति अनंत उरि खरि लागता।*
।।तो वीर मूर्छित उचलि दशमुख अतुल बल महिमा गता।।
।ब्रह्मांड भवन निवास ज्याचे एक शिरि सम रजकणी।
।।त्या उचलूं पाहे मूढ रावण उमज ना त्रिभुवन धनी।।१।।

दो. *।बघुनि पवनसुत धावला बोलत वचन कठोर।।*
।।येता कपिला मारि तो मुष्टिघात अति घोर।।८३।।

अर्थ- प्रबल मूर्छा उडाली आणि तो प्रबल (निशाचर) उठला, आणि ब्रह्मदेवाने दिलेली शक्ति त्याने (लक्ष्मणावर) सोडली.।।८।। ती ब्रह्मदेवाने दिलेली प्रचंड व अमोघ (=खरी, सही) शक्ति अनंताच्या (लक्ष्मणाच्या) उरात- छातीत लागताच तो वीर मूर्छीत पडला. रावण त्याला (वीस हातांनी) उचलू लागला पण अतुल बलवान असा जो त्याचा महिमा तो नष्ट झाला गेला. (उचलू शकला नाही) ज्याच्या एका शिरावर ब्रह्मांडरूपी भवन (घर) रजःकणासारखे राहते त्याला, मूढ रावण त्रिभुवनांचा धनी मालक! उमजत नाही आणि उचलू पाहतो!।।छंद.।। हे पाहून पवनसुत कठोर वचने बोलत धावला. कपि येताच रावणाने त्याला एक अति घोर मुष्टिप्रहार केला.।।दो.८३।।

टीका- (१) उठे प्रबल मूर्छा जैं उडली- प्रबल मूर्छा आली होती ती लवकरच उडाली, कारण रावण प्रबल आहे. (क) खरि= खरी, सत्य, व्यर्थ न जाणारी=अमोघ. ब्रह्मदेवाचा खरेपणा टिकावा म्हणून अनंताने त्या शक्तीचा स्वीकार केला, जसा हनुमंताने ब्रह्मास्त्राचा केला. येथे अनंत हा ऐश्वर्यसूचक शब्द वापरला. मेघनादाने मारलेली शक्ति लागली तेव्हा अनंत

शेष न म्हणता लक्ष्मण शब्द वापरला आहे. (५४।७ पहा) या भेदाने सुचविले की त्यावेळी माधुर्य भावाने त्या शक्तीचा स्वीकार केल्यामुळे पुढील प्रयत्न करावे लागले, पण आता ऐश्वर्यभावाने स्वीकार केला असल्याने तसे प्रयत्न करावे लागणार नाहीत. केले जाणार नाहीत. ऐश्वर्याचाच उपयोग केला जाईल. (ख) उचलि दशमुख अतुलबल महिमा गता- महिमा शब्द समर्थांनी स्त्रीलिंगी वापरला आहे, तसाच येथे वापरला. मेघनाद व त्याच्यासारखे अगणित वीर त्यावेळी लक्ष्मणास हालवू शकले नाहीत, हे माहीत असून कैलास पर्वताला शंकरासह उचलणारा दशमुख आपले बलसागर वीस बाहू वापरून उचलू पाहात होता, पण त्याला यश आले नाही. 'अतुलबल' असा त्याचा महिमा होता तो गेला, नष्ट झाला. अनंत शब्दाने चारी कल्पांच्या कथांचा समन्वय करून ठेवला आहे. अनंत=शेष, व नारायण.

(२) 'ब्रह्मांड भवन निवास ज्याचे एक शिरि' असे म्हणून 'त्रिभुवन धनी' म्हटले. त्रिभुवन=ब्रह्मांड असा एक अर्थ होतो, पण ब्रह्मांडाचा उल्लेख आधी केला आहे, म्हणून हा अर्थ घेता येत नाही. त्रिभुवन= स्वर्ग, मृत्यू व पाताळ हे तीन लोक. शेष त्रिभुवनाचा धनी नसून आधार आहे, म्हणून त्रिभुवनधनी शेषाकडे घेता येत नाही. नारायणाकडेही घेता येत नाही कारण ते सर्व चराचर सृष्टीचे धनी आहेत, नुसत्या लोकत्रयाचे धनी म्हणण्याने महत्त्व कमी होते. लक्ष्मणाला चराचरधनी, अगजगधनी म्हटले आहे (२।१२६ छंद). तेथे नारायणाकडे तो अर्थ बरोबर लागतो. म्हणून त्रिभुवनधनी=लोकत्रयधनी हा अर्थ रावणाकडेच घेणे योग्य आहे. असे केल्याने दूरान्वय दोषही उत्पन्न होत नाही. अनंत=नारायण ब्रह्मांडधनी आहेत व शेष ब्रह्मांडाचा आधार आहेत. चौदा भुवनांच्या स्वामीला तीन भुवनांचा स्वामी उचलू शकणार नाही हे रावणास कळावयास पाहिजे होते, पण नाही उमजले म्हणून मूढ म्हटले. येथे हे दाखविले की रावणाने आपल्या सैन्याच्या देखत हा मूढपणा पदरांत घेऊन आपली फजिती करून घेतली. राक्षस म्हणणार की एका मनुष्याला रावण उचलू शकणार नाही! (क) उचलून नेण्यात मेघनादाचे जे हेतू पूर्वी दाखविले आहेत ते रावणाचे होतेच (दो.५४ टी. पहा) शिवाय पूर्वी प्रमाणे जिवंत करता येऊ नये हा हेतु होता, पण सर्वच धुळीस मिळाले. आणखी मानहानी आता होईल.

दो. (१) पवनसुत शब्द येथे वापरला व पुढे लक्ष्मणाला उचलून नेतो तेथे कपि शब्द वापरला आहे. पवनसुत शब्दाने सुचविले की रावणाच्या अपावन स्पर्शाने उत्पन्न झालेला दोष पवनसुताच्या स्पर्शाने दूर होईल. पूर्वी मूर्छीत पडलेल्या लक्ष्मणाला उचलून नेला तो हनुमंताने नेला, 'अतुलित बलधामा'ने नेला. यावेळी 'कपि' नेणार आहे. भाव हा की लक्ष्मणाचा देह यावेळी हनुमंतासाठी अगदी हलका झाला व रावणासाठी ब्रह्मांडासारखा जड झाला. 'तृण कुलिश करि, कुलिशा तृण करि' हे यथार्थ करून दाखविले. (क) कपीने लक्ष्मणास उचलून नेऊ नये व तो कठोर वचने बोलला म्हणून रावणाने अत्यंत घोर ठोसा लगावला.

हिं. ।जानु टेकि कपि भूमि न गिरा।उठा सँभारि बहुत रिस भरा।।१।।
।मुठिका एक ताहि कपि मारा।परेउ सैल जनु बज्र प्रहारा।।२।।
।मुरुछा गई बहोरि सो जागा।कपि बल बिपुल सराहन लागा।।३।।
।धिग धिग मम पौरुष धिग मोही।जौं तैं जिअत रहेसि सुरद्रोही।।४।।
।अस कहि लछिमन कहुँ कपि ल्यायो।देखि दसानन बिसमय पायो।।५।।
।कह रघुबीर समुझु जियँ भ्राता।तुम्ह कृतांत भच्छक सुर त्राता।।६।।
।सुनत बचन उठि बैठ कृपाला।गई गगन सो सकति कराला।।७।।

म. ।जानु टेकि कपि महिं ना पडे। उठे सावरूनि रोषा चढे।।१।।
।मुष्टी एक तया कपि मारी।पडे शैल जणु पवीप्रहारी।।२।।
।मूर्छा जाउनि जैं तो जागे।विपुल कपिबला प्रशंसु लागे।।३।।
।धिग् धिग् मम पौरुष धिग मजसी।सुरद्रोहि तू अजून जगसी।।४।।
।वदुनि, लक्ष्मणा कपि ये घेऊनि।दशमुख विस्मित झाला पाहुनि।।५।।
।रघुविर वदति समज मनिं ताता।तूं कृतान्त भक्षक सुरपाता।।६।।
।ऐकुनि वचना कृपाल उठला।गेली नभिं ती शक्ति कराला।।७।।

अर्थ- कपि (हनुमान) गुडघे टेकल्यामुळे जमिनिवर पडला नाही, सावरून उठला आणि (फार) क्रुद्ध झाला.।।१।। कपीने त्याला एक मूठ मारली तेव्हा तो असा पडला की जणू वज्राच्या (पवी) प्रहाराने पर्वतच कोसळला.।।२।। मूर्छा जाऊन जेव्हा तो जागा झाला तेव्हा कपीच्या विपुल बलाची तो प्रशंसा करू लागला.।।३।। (कपि म्हणाला)

धिक्कार धिक्कार असो माझ्या पौरूषाला आणि धिक्कार असो मला, कारण की तू सुरद्रोही अजून जिवंत राहिलास. (जगलास).।।४।। (असे) म्हणून कपि लक्ष्मणाला घेऊन आला, ते पाहून दशमुख विस्मित झाला.।।५।। रघुवीर म्हणाले की ताता! मनात जरा विचार तर कर की तू कृतांत भक्षक असून देवांचा संरक्षक त्राता आहेस. (मनुष्य नाहीस).।।६।। हे वचन ऐकून कृपालु (अनंत) उठून बसला व ती कराल शक्ति आकाशात गेली.।।७।।

टीका. चौ.१-२-३-(१) रावणाने अति घोर मुष्टीप्रहार केला तरि कपि जमिनिवर पडला सुद्धा नाही. कपीने अति रोषाने, (अति घोर नव्हे) एक मुष्टि प्रहार केला तर रावण मूर्छित होऊन पर्वतासारखा कोसळला. कुंभकर्णाला मारूतसुताने प्राण घातक ठोसा मारला तर तो नुसता पडला (मूर्छित नाही झाला) पण कुंभकर्णाच्या एका मुष्टीने हनुमान बराच वेळ मूर्छित पडला होता. या भेदाने दाखविले की रावण कुंभकर्णापेक्षा बराच कमी बलवान होता. (क) ज्या रावणाच्या देहावर मारलेले अगणित पर्वत तुकडे तुकडे होऊन पडत होते त्याच रावणाच्या वज्र देहावर कपीने मारलेला एक ठोसा पर्वतावर वज्राचा प्रहार करावा तसा लागला! त्या कपि रावण युद्धात अंगद हनुमान तर प्रमुख होते. म्हणून आताच हा जो उलटा परिणाम झाला तो प्रभुलीलेचा एक अद्‌भुत प्रकार आहे. लक्ष्मणाला उचलून नेण्यास विलंब लागू नये म्हणून हे घडले.

चौ.४-७-(१) धिग् धिग्.....मजसी- भाव हा की माझ्या त्या ठोशाने तू मरावयास पाहिजे होतास, पण ज्या अर्थी तू मेला नाहीस त्या अर्थी माझ्यात काही बल, पौरूष नाही व माझे बळ निरर्थक होय. (क) रावण आपल्या वीस बाहूंनी लक्ष्मणास उचलू सुद्धा शकला नाही, आणि कपि दोन हातांनी उचलून सहज लीलेने घेऊन गेला हे पाहून रावण आश्चर्यचकित झाला. (ख) रघुविर वदति समज मनि ताता! रघुबीर=रघुवीर शब्दाने सुचविले की कृपावीरतेचा उपयोग केला. लक्ष्मणावर कृपा केली. मूर्छीत झालेल्या माणसास असे बोललेले ऐकू जात नाही, पण रघुवीर बोलले ते जणू लक्ष्मणाला ऐकू गेले व अर्थही कळला. (ग) तू कृतांत भक्षक सुरपाता-

देवांचे परित्राण करणारा, संरक्षण करणारा तू असून देवद्रोही राक्षसाची शक्ति तुला लागली तरी कशी? तू तर यमाचाही विध्वंस करणारा आहेस. शब्दाची अचिंत्य शक्ति असल्याने रघुवीर कृपेने हे शब्द लक्ष्मण हृदयांत शिरले. (घ) ऐकुनि वचना कृपालु उठला- वचन केवळ निमित्त आहे. रघुवीराने कृपा केली तिनेच खरे कार्य केले. झोप लागलेल्या मनुष्यास हाक मारली म्हणजे तो जसा जागा होऊन उठतो. तसा लक्ष्मण उठला. ती शक्ति आपोआप आकाशात निघून गेली. आता जे रघुवीराने केले ते पूर्वीही करता आले असते, पण त्यावेळी नरलीला करावयाची होती हे या गोष्टीने सिद्ध केले.

हिं.   */पुनि कोदंड बान गहि धाए। रिपु सन्मुख अति आतुर आए।।८।।*
छंद.   */आतुर बहोरि बिभंजि स्यंदन सूत हति ब्याकुल कियो।*
।।गिऱ्यो धरनि दसकंधर बिकलतर बान सत बेध्यो हियो।।
।सारथी दूसर घालि रथ तेहि तुरत लंका लै गयो।
।।रघुवीर बंधु प्रताप पुंज बहोरि प्रभु चरनन्हि नयो।।१।।
दो.   *।उहाँ दसानन जागि करि करै लाग कछु जग्य।।*
।।राम बिरोध बिजय चह सठ हठ बस अति अग्य।।८४।।

म.   *।मग कोदंड बाण घे धावे। रिपु सन्मुख अति सत्वर पावे।।८।।*
छंद.   *।सत्वर पुन्हा रथ भंगुनी हत सारथी व्याकुळ करी।*
।।दशकंठ महिं अति विकल पडला बाण शत लागत उरी।।
।त्या घालुनी रथिं अन्य सारथि शीघ्र ने लंकेप्रती।
।।रघुवीर बंधु प्रतापराशी प्रभुपदी ये करि नती।।१।।
दो.   *।तिथे दशानन जागतां करू लागला यज्ञ।।*
।।रामविरोधी इच्छि जय शठ हटवश अति अज्ञ।।८४।।

अर्थ- मग लक्ष्मण कोदंड बाण घेऊन धावले आणि अति त्वरेने शत्रूसमोर येऊन पोचले.।।८।। त्वरेने पुन्हा रथाचा चुराडा करून त्याचा सारथी मारला व त्याला (रावणाला) अति व्याकुळ केला. शंभर बाण छातीत लागताच दशानन अति व्याकुळ(मूर्छित) होऊन धरणीवर पडला. दुसऱ्या सारथीने त्याला दुसऱ्या रथात घालून त्वरेने लंकेत नेला.

(तेव्हा) रघुवीरबंधु प्रतापराशी लक्ष्मण प्रभुचरणापाशी (परत) आला व नमस्कार केला.।।छंद।। तिकडे दशानन मूर्छेतून जागा झाला व एक यज्ञ करू लागला. तो दुष्ट (शठ) अति अज्ञानी (अडाणी) हट्टाला वश होऊन, रामविरोध करण्यात जय मिळविण्याची इच्छा करीत आहे.।।दो.८४।।

टीका. (१) मागील चौपाईत लक्ष्मणाला कृपाल का म्हटले ते येथे स्पष्ट दाखविले. रावणाने कपि सैन्यावर बाणांचा वर्षाव करून त्यांना निष्कारण मारू नये म्हणून मूर्छेतून उठताक्षणीच 'कोदंड बाण घे धावे.' या चौपाईतील ओज गुणाने सुचविले की लक्ष्मण अति उत्साहाने व क्रोधाने धावत गेले. मागील रावण लक्ष्मण युद्ध पांच चौपायांत संपून रावण मूर्छित पडला. येथे छंदाच्या दोनच चरणांत ते समाप्त झाले. मागल्या वेळी शस्त्र प्रहाराला प्रारंभ रावणाने केला होता व तो लवकरच मूर्छेतून जागा झाला व त्याने शक्ति सोडली. यावेळी लक्ष्मणानेच आरंभ केला. मागल्यावेळी दिसले की तो बाणांचे प्रहार चुकवू शकत नाही. म्हणून यावेळी डोक्यात वगैरे बाण न मारता आरंभीच हृदयांत मारले, व ते सर्व त्याच्या छातीत घुसले. मूर्छा उडण्याची शक्यता दिसली नाही म्हणून सारथीने त्वरा करून त्याला पळवला. त्याला रणांतून पळवून नेल्यावर मग लक्ष्मण परत आले. (क) रघुवीर बंधु- रघुवीर रघुनाथ जसे युद्धवीर व धर्मवीर आहेत व प्रताप पुंज आहेत तसेच लक्ष्मण त्यांचा भाऊ म्हणून शोभण्यासारखे आहेत. ल.ठे- रघुपति येथे बिभीषणास दाखवितात की रथहीन तनु पादत्राण विहीन लक्ष्मणाच्या विषयी तरी 'जिंका कसा वीर बलवान?' ही शंका कोणी घेऊ शकेल काय? रथादि विहीन लक्ष्मणाने रावणाचे दोन दिव्य रथ मोडले, दोन सारथी मारले व दोनदा त्याला मूर्च्छित पाडला, व शेवटी पळवून नेला गेला रणांतून! पुढे दिसेल की असा रणविमुख केला तरि यावेळी रावण सूतावर मुळीच रागावला नाही हे लक्षांत ठेवावे. याचे कारण इतकेच की रावणापाशी अधर्ममय रथ आहे व तो वीर नाही. लक्ष्मणवीर असून त्याच्याजवळ धर्ममय रथ आहे. मूर्च्छा उडाल्याबरोबर लक्ष्मण जसे युद्धाला धावत गेले तसा रावण मूर्च्छा उडताच युद्धाला येत नाही कारण तो घाबरला आहे मनात.

दो. (१) दशानन जागता करू लागला यज्ञ. रावण लंकेत किती वेळाने जागा झाला हे मानसाधारे सांगता येत नाही. पण पुढील चौपायावरून ठरते की बरीच रात्र उलटून गेल्यावर तो जागा झाला असावा. ती यज्ञाची बातमी समजून नंतर रात्रीच्या वेळी कपि पाठवणे आवश्यक न वाटल्याने उजाडल्यावर पाठविले आहेत. (क) या दोन्ही युद्धात हे ध्यानात ठेवणे जरूर आहे की मेघनादाने व रावणाने लक्ष्मणास उचलून लंकेत नेण्याचा प्रयत्न केला तसा लक्ष्मण व हनुमान यांनी रावणास उचलून नेण्याचा प्रयत्न केला असता तर सहज साधला असता, पण तसे केले नाही. त्याला रणभूमीत खेळवीत खेळवीत मारावयाचा आहे. आता तो जयदायी यज्ञ करू लागला आहे, पण ज्याच्याजवळ जयदायी स्यंदन नाही त्याचा जयदायी यज्ञ सिद्धिस जाणे शक्यच नाही. रावणाची आता खात्री झाली आहे की आपली त्रैलोक्य विजयी शक्ति व पराक्रम या शत्रूंच्या पुढे अपुरी पडते, म्हणून यज्ञ करून अजिंक्यत्व मिळविणे भाग आहे.

हिं. *।इहाँ बिभीषन सब सुधि पाई। सपदि जाइ रघुपतिहि सुनाई।।१।।*
।नाथ करइ रावन एक जागा। सिद्ध भएँ नहिं मरिहि अभागा।।२।।
।पठवहु नाथ बेगि भट बंदर। करहिं बिधंस आव दसकंधर।।३।।
।प्रात होत प्रभु सुभट पठाए। हनुमदादि अंगद सब धाए।।४।।
।कौतुक कूदि चढे कपि लंका। पैठे रावन भवन असंका।।५।।
।जग्य करत जबहिं सो देखा। सकल कपिन्ह भा क्रोध बिसेषा।।६।।
।रन ते भाजि निलज गृह आवा। इहाँ आइ बक ध्यान लगावा।।७।।
।अस कहि अंगद मारा लाता। चितव न सठ स्वारथ मन राता।।८।।

म. *।इथें बिभीषण खबर पावला। सपदि जाइ सांगे रघुपतीला।।१।।*
।नाथ! एक करि रावण यागा। होतां सिद्ध न मरे अभागा।।२।।
।धाडा नाथ! शीघ्र भट वांदर। विध्वंसिति येइल दशकंधर।।३।।
।प्रातः प्रभु सुभटाना धाडति। हनुमदादि अंगद सब धावति।।४।।
।प्रविशति सहज उडुनि कपि लंका। शिरले रावण भवनि न शंका।।५।।

।यज्ञ करित जैं तो आढळला। सकल कपींस कोप अति चढला।।६।।
।रण सोडुनि निर्लज्ज पळाला। करी इथें बगळा ध्यानाला।।७।।
।वदुनी अंगद लाथा मारी। सठ न बघे स्वार्थी रत भारी।।८।।

अर्थ- इकडे बिभीषणाला (रावण यज्ञ करीत असल्याची) खबर मिळाली, त्याने त्याच पावली जाऊन ती रघुपतीला निवेदन केली.।।१।। नाथ! रावण एक यज्ञ करीत आहे, तो जर सिद्धिस गेला तर तो अभागी (रावण) मरणार नाही.।।२।। (म्हणून) नाथ! वानर वीरांना त्वरेने धाडावे, ते यज्ञाचा विध्वंस करतील आणि रावण-दशकंठ (युद्धाला) येईल.।।३।। प्रातःकाळ होताच प्रभूंनी सुभटांना पाठविले . हनुमंतादि अंगद व इतर सर्व कपि धावले.।।४।। ते सहज लीलेने उड्या मारून लंकेत शिरले व निःशंकपणे त्यांनी रावणाच्या वाड्यात प्रवेश केला.।।५।। तो यज्ञ करीत आहे असे जेव्हा दिसले तेव्हा सर्व कपींना अति क्रोध आला.।।६।। हा निर्लज्ज युद्धातून पळून घरी आला आणि इथे बगळा (बगळ्यासारखा) ध्यान करीत बसला आहे.।।७।। असे बोलून अंगद (रावणाला) लाथा मारू लागला, पण तो अति स्वार्थरत रावण डोळे उघडून पाही ना।।८।।

टीका-चौ.१-३-(१) बिभीषण खबर पावला- त्याला लंकेतील त्याच्या हेराकडून ही बातमी कळली असली पाहिजे. ही कथा अ.रा.६।१० मध्ये सविस्तर आहे. खबर रात्री मिळाली असे पुढील प्रातःकाळाच्या उल्लेखाने ठरते. क्षणाचाही विलंब न करता रातोरात रघुपतीकडे गेला बिभीषण आणि बातमी सांगितली. बिभीषणाचे शिबिर रघुपतींच्या शिबिरापासून दूर होते असे येथे 'जाइ' शब्दाने सुचविले आहे. (क) नाथ! रावण यागा करि- रावण सगळ्यांचा नाथ होऊ पहात आहे, आपण आमचे नाथ असून आम्हा सर्वांस अनाथ करू बघत आहे. (ख) अभागा= अभागी. त्याचा यज्ञ सिद्धिस जाणे हे त्यांचे अभाग्यच म्हटले पाहिजे. कारण की मग तो तुमच्या हातून मरणार नाही व त्याचा उद्धार होणार नाही. त्याने या जन्मात केलेल्या अगणित पाप पर्वतांचे फळ भोगण्यासाठी त्याला नर्कात पडावे लागेल, म्हणून त्याच्या त्या यज्ञाचा विघ्वंस करणे त्याला भाग्यवंत बनविण्याचे साधन आहे.

चौ.४-५-(१) प्रातः = प्रभु सुभटानां धाडती- वानरसुभटांना ताबडतोब पाठवावे अशी सूचना अधीर झालेल्या बिभीषणाने दिली. रघुपती प्रभु आहेत हे तो पुन्हा विसरला. पण रघुपति प्रभु= सर्व समर्थ, सर्वज्ञ असल्याने त्यांनी ताबडतोप रातोरात वानरांस पाठविले नाहीत, प्रातःकाळी पाठविले व सुचविले की त्या यज्ञाचे भय मानण्याचे कारण नाही. (क) अ.रा. वर्णन आहे की दहा कोटि वानर लंकेच्या दुर्गाच्या तटांवरून उड्या मारून रावणभवनाजवळ गेले. तेथील चतुरंगिणी सेनेला ठार केली, बिभीषणाच्या स्त्रीने सरमेने हाताने खुणावून होमस्थान दाखविले. गुहेच्या तोंडावर बसविलेला विशाल पाषाण अंगदाने लाथा मारून फोडला, व अंगद निःशंकपणे गुहेत शिरला. (येथे हनुमान व अंगद दोन्ही प्रमुख आहेत व सर्वच कपि निःशंकपणे आत शिरले आहेत.) नंतर अंगदाच्या आज्ञेने कपिसेना आत शिरली व आतील रक्षकांना मारून यज्ञाचा विध्वंस केला, व हनुमान वगैरे कपींनी रावणाला नाना प्रकारांनी मार दिला तरी तो ध्यान मग्नच होता. विजयाच्या लालसेने तो हाललासुद्धा नाही. तेव्हा अंगद रावणाच्या अंतःपुरात वेगाने शिरला व मंदोदरीचा बुचडा धरून तिला ओढीत रावणासमोर आणली, ती अनाथासारखी विलाप करीत असता अंगदाने तिची रत्नजडीत कंचुकी फाडली वगैरे बरेच वर्णन आहे. इतर देव गंधर्व कन्यांना इतर वानरांनी तशाच आणल्या व त्यांचे हाल केले तरि रावण डोळे उघडून पाहीना. येथे रावणाचा इंद्रियनिग्रह व मनःसंयम अलौकिक, वाखाणण्यासारखा नाही असे कोण म्हणेल? असा शम व दम असून अशा एकाग्र चित्ताने यथाविधि यज्ञ केला जातो तेथे ते मंत्र सद्यःफलदायी का होणार नाहीत? प्रभूच्या ध्यानात, जपात मानसपूजेत आमची अशी स्थिति कधीतरी होते काय? नंतर मंदोदरीने रावणाची चांगली हजेरी घेतली आहे. स्वतःच्या देखत बायकोची इज्जत अशा तऱ्हेने घेतली जात असता तू स्वस्थ बसला आहेस? तुला लाज नाही वाटत? अशा रितीने जगण्यापेक्षा पतीने जागच्या जागी मरणे श्रेयस्कर. माझ्या भर्त्याने जीविताच्या आशेने भार्येचा व लज्जेचा त्याग केला आहे. असे मंदोदरी म्हणाली, तेव्हा रावण आसनावरून उठला आहे. याचेच सार येथील चौपायात व छंदात आहे. बहुतेक सर्व रामायणात ही कथा सविस्तर असल्याने येथे अति संक्षेप केला आहे.

चौ-७-(१) करी इथे बगळा ध्यानाला- बगळा ध्यान करतो ते मासे पकडण्यासाठी बगळा= दांभिक, दंभी, ढोंगी, स्वार्थलोलुप संधीसाधु. असे लोक जे ध्यानाचे प्रदर्शन करतात त्याला बकध्यान म्हणतात. हा यज्ञ सुद्धा सज्जनांच्या, धर्मशीलांच्या उत्सादनासाठी असल्याने तामस यज्ञ आहे. अ.रा. रावणाने मंदोदरीला ब्रह्मज्ञानाचा पुष्कळ उपदेश केला आहे व युद्धाला जातांना सांगितले आहे की- मी जर मारला गेलो, तर तू सीतेला ठार मारून सतीधर्माप्रमाणे माझ्याबरोबर स्वतःस जाळून टाक. (क) वि.ल.ठे.- शेवटी रावणाने मंदोदरीला स्पष्ट सांगितले आहे की 'जानामि राघवं विष्णु लक्ष्मीं जानामि जानकीम्।। ज्ञात्वैव जानकी सीता मयाऽऽनीता वनात् बलात्।। रामेण निधनं प्राप्य यास्यामिति परं पदम्।। (श्लोक.५७) पुढील चार श्लोक पाहावे. राघव विष्णु आहे हे मी जाणतो, सीता जानकी लक्ष्मी आहे हे मला माहीत आहे. रामाच्या हातून मरून परमपदांची प्राप्ती करून घ्यावी या हेतूनेच मी जानकी सीतेला वनातून बलात्काराने आणली.

हिं.छं. *।नहि चितव जब करि कोप कपि गहि दसन लातन्ह मारही।*
।।धरि केस नारि निकारी बाहेर तेऽति दीन पुकारही।।
।तब उठेउ क्रुद्ध कृतांत सम गहि चरन बानर डारई।
।।एहि बीच कपिन्ह बिधंस कृत मख देखि मन महुँ हारई।।१।।

दो. *।जग्य बिधंसि कुसल कपि आए रघुपति पास।।*
।।चलेउ निसाचर क्रुद्ध होइ त्यागि जिवन कै आस।।८५।।

म.छं. *।जैं पाहि ना, कपि कुपित दंति धरुनी लाथा मारती।*
।।नारींस धरुनी केश ओढिति दीन विलपति त्या अती।।
।मग उठुनी कुपित कृतांत सम कपि धरुनि पाया उडवले।
।।संधीत या कपि नाशिती मख बघुनी मन अति कचरले।।
दो. *।मख विध्वंसुनि कुशल कपि आले रघुपति पाशि।।*
।।निघे निशाचर कुपित न हि जीवन आशा त्यासि।।८५।।

अर्थ- जेव्हा तो पाहीना तेव्हा कपि कोपून त्याला दातांनी पकडून लाथा मारू लागले. स्त्रियांचे केस धरून त्यांना ओढीत आणल्या, त्या दीन वाणीने

अति विलाप करू लागल्या. तेव्हा तो (रावण) कृतान्तासारखा क्रुद्ध होऊन उठला व कपींचे पाय धरून त्यांना आपटून फेकून देऊ लागला. इतक्यात कपींनी यज्ञाचा विध्वंस केला. मख= यज्ञ विनाश झालेला पाहून तो मनात फार कचरला.।।छं।। यज्ञाचा विध्वंस करून सर्व कपि रघुपतीपाशी कुशल जाऊन पोचले. निशाचर (रावण तेथून) क्रोधाने निघाला- त्याला आता जगण्याची आशा उरली नाही.।।दो.८५।।

टीका-(१) दंती धरिती लाथा मारती- अशी सुसंधी मिळाली असता रावणाचे कान व नाक कोणी कापू शकला नाही. ज्यांच्या अंगावर दिग्गजांचे दंत लागताच मोडून पडले त्या त्वचेला कपींचे दात कसे फाडू शकणार? दातांनी धरून लाथा मारण्याचे कारण इतकेच देहावर आदळणारे पर्वत जसे फुटून तुकडे उडत त्याप्रमाणे लाथ मारल्यावर स्वतःलाच खाली पडण्याची पाळी येऊ नये म्हणून दातांनी त्याच्या अंगाला धरून ठेऊन लाथा माराव्या लागल्या. (क) ल.ठे. रावण व कपियुद्ध वर्णन येथे संपले. दो.७८ मध्ये हे युद्ध सुरू झाले व दो.८५ मध्ये संपले. आठ दोहे या युद्धाच्या वर्णनात खर्ची पडले. चैत्र शुद्ध द्वादशीला आता रावण शेवटच्या युद्धास निघेल व चैत्र वद्य चतुर्दशीला रावणाचा वध होईल. १७ अहोरात्र हे युद्ध झाल्यावर १८ व्या दिवशी रावणाचा वध झाला आहे. (प.पु.) येथे सुद्धा दो ८६ च्या आरंभीच रावण युद्धास निघतो व दोहा १०३ मध्ये रावणाचा वध झाला आहे, म्हणजे १८ दोहे या युद्ध वर्णनाचे आहेत. १८ दोहे १८ दिवसांचे निदर्शक आहेत.

"नाना निशिचर-निकाय मरण" प्रकरण समाप्त

"रघुपति- रावण समर वर्णन" प्रकरण (८६ /१- १०१ रा)

हिं. ।चलत होहिं अति असुभ भयंकर। बैठहिं गीध उडाइ सिरन्ह पर।।१।।
।भयउ कालबस काहु न माना। कहेसि बजावहु जुद्ध निसाना।।२।।
।चली तमीचर अनी अपारा। बहु गज रथ पदाति असवारा।।३।।

।प्रभु सन्मुख धाए खल कैसें। सलभ समूह अनल कहँ जैसे।।४।।
।इहाँ देवतन्ह अस्तुति कीन्ही। दारुन बिपति हमहि एहिं दीन्ही।।५।।
।अब जनि राम खेलावहु एही। अतिसय दुखित होति बैदेही।।६।।

म. *।निघत होति अति अशुभ भयंकर। बसति गिधाडे उडुनि शिरावर।।१।।*
।होइ कालवश कुणा न गणतो। युद्ध निशाणें पिटा किं म्हणतो।।२।।
।निघे तमीचर चमू महा ती। बहु गज रथ हय भट पादाती।।३।।
।प्रभु-सन्मुख खल धावति तैसे। शलभ संघ अनलावर जैसे।।४।।
।इकडे देवांनीं स्तुति केली। दारूण दुःखे याने दिधली।।५।।
।पुरे राम! या खेळविणे ही। होते अति दुःखी वैदेही।।६।।

अर्थ- निघताच अति अशुभ व भयंकर शकुन होऊ लागले. गिधाडे (वारंवार) उडून रावणाच्या डोक्यावर बसू लागली।।१।। (पण) तो कालवश झाला असल्याने कोणालाच जुमानीत नाही आणि म्हणाला की युद्ध निशाणे (डंके भेरी इ.) वाजवा.।।२।। निशाचरांची महासेना निघाली व ती पुष्कळ हत्तीस्वार, घोडेस्वार, रथ आणि पायदळ यांनी युक्त (=चतुरंगिणी) आहे।।३।। शलभांच्या थव्यांनी अग्नीवर (झडप घालण्यास) चाल करून जावे त्याप्रमाणे ते खल प्रभूच्या समोर धावत चालले.।।४।। इकडे देवांनी स्तुती केली (व म्हणाले की) या रावणाने (आम्हास) दारूण दुःखे दिली आहेत।।५।। हे राम! (अता) याला खेळविणे पुरे झाले, कारण की वैदेही अति दुःखी होत आहे।।६।।

टीका. चौ.१-४(१) बसति गिधाडे उडुनि शिरावर- अनेक भयंकर अशुभ शकुनांपैकी एक फार महत्त्वाचा येथे दिला. प्राणी कालवश झालेला (मृत) दिसला की गिधाडे त्याचा देह खाण्यास येतात. रावण कालवश झाला अशी बातमी गिधाडांना लागली म्हणून ती आली व बसली डोक्यांवर, पण तो दिसला जिवंत म्हणून उडून गेली, पुन्हा येऊन बसली, पुन्हा उडून गेली असे सुरू झाले. वा.रा.१०८ मध्ये अशुभ शकुनांचे सविस्तर वर्णन आहे. गिधाडे डोक्यावर बसणे हे मृत्युचिन्ह आहे. (क) रावणाच्या बरोबर त्याची उरली सुरली सगळी चतुरंगिणी सेना निघाली. जसे पतंगाचे थवेच्या थवे

मोठ्या अग्नीला विझवण्यासाठी निघावे तसे हे सर्व निशाचर प्रभूवर हल्ला करण्यास समोर चालले आहेत. सुचविले की या सर्व सैन्याचा राम सहज संहार करणार. दशमुख सगळ्यात मोठा शलभ आहे.

चौ.५-६-(१) पुरे राम या खेळविणे ही- आतापर्यंत रामचंद्रांनी रावणास फार खेळविला असे देवांना वाटले. (क) होते अति दुःखी वैदेही- वैदेही= देहप्रीती रहीत असली सीता तरी रावणवधाला जो जो विलंब होत आहे तो तो ती अधिक दुःखी होत आहे. भाव हा की वैदेहीच्या दुःखाकडे बघून तरी याचा आता लवकर वध करावा. ।।वैदेहीचे नाव नी आपले गाव।। अशी आहे देवांची वृत्ती. आमचे दुःख लवकर हरा, आम्हाला आता धीर धरवत नाही. तुमचा खेळ पाहतांना आमचा धीर सुटतो. असे स्पष्ट सांगण्यास लाज वाटते, म्हणून वैदेहीचे नाव पुढे केले. म्हणूनच प्रभू आता हसतील. स्वार्थी सत्ताधीश, श्रीमंत, प्रतिष्ठित लोक असेच दुसऱ्यांचे नाव पुढे करून आपला स्वार्थ साधीत असतात, पण दाखवितात मात्र परदुःखदुःखित हे संतांचे लक्षण! 'देव सदा स्वार्थी ठाकले। वदति जणू परमार्थी भले।। (११०।२)

हिं. ।देव बचन सुनि प्रभु मुसुकाना। उठि रघुबीर सुधारे बाना।।७।।
।जटाजूट दृढ बाँधें माथे। सोहहिं सुमन बीच बिच गाथे।।८।।
।अरुन नयन बारिद तनु स्यामा। अखिल लोक लोचनाभिरामा।।९।।
।कटितट परिकर कस्यो निषंगा। कर कोदंड कठिन सारंगा।।१०।।
छं ।सारंग कर सुंदर निषंग सिलीमुखाकर कटि कस्यो।
।।भुजदंड पीन मनोहरायत उर धरासुर पद लस्यो।
।कह दास तुलसी जबहिं प्रभु सर चाप कर फेरन लगे।
।।ब्रह्मांड दिग्गज कमठ अहि महि सिंधु भूधर डगमगे।।१।।
दो. ।सोभा देखि हरषि सुर बरषहिं सुमन अपार।।
।।जय जय जय करुनानिधि छबि बल गुन आगार।।८६।।

म. ।प्रभु सस्मित जैं सुरवच कानां। मग रघुवीर निरीक्षिती बाणां।।७।।
।जटाजूट मस्तकिं दृढ बांधति। कुसुमें ग्रथित मधें अति शोभति।।८।।

।अरूण नयन तन मेघश्यामा। अखिल लोक लोचनाभिरामा।।९।।

।कटिंतटिं परिकर कसुनि निषंगा। करिं कोदंड कठिण शारंगा।।१०।।

छं. *।करिं शांर्ङ्ग सुंदर कटिं निषंग शिलीमुखाकर कसतसे।*

।।भुजदंड पीन मनोहरायत उरिं धरासुर-पद लसे।।

।तुलसी वदे की प्रभु यदा शर चाप करिं निज फिरवती।

।ब्रह्मांड दिग्गज कमठ अहि महि सिंधु भूधर कंपती।।१।।

दो. *।हर्षित सुर शोभा बघुनि वर्षति सुमन अपार।।*

।।जय जय करूणानिधि छवि-बल-गुण-आगार।।८६।।

अर्थ- देवांचे म्हणणे कानी पडताच प्रभूंनी स्मित केले, मग उठून रघुवीराने बाणांचे निरिक्षण केले.।।७।। मस्तकावर जटा मुकुटासारख्या घट्ट बांधल्या, त्यात मधे मधे गुंफलेली फुले फारच शोभत आहेत.।।८।। नेत्र लाल असून मेघांसारखे श्याम शरीर सकल लोकांच्या नेत्रांना आनंद देणारे आहे.।।९।। कमरेला पटका व भाता कसलेला असून हातात शांर्ङ्ग नावांच्या कठिण कोदंडाला घेतले आहे.।।१०।। हातात सुंदर शांर्ङ्ग धनुष्य असून कमरेला बाणांचा सागर (=अक्षय्य) भाता कसलेला आहे, भुजदंड (बाहू) भरदार आहेत, व मनोहर विशाल (आयत=रुंद) वक्षस्थलावर विप्रपादचिन्ह विराजत आहे, तुलसीदास म्हणतात की प्रभु जेव्हा हातांनी धनुष्य व बाण फिरवू लागले तेव्हा ब्रह्मांड, दिग्गज, कूर्म, शेष, पृथ्वी, सागर आणि पर्वत कंप पावू लागले.।।छं.द।। शोभा पाहून देव हर्षित झाले आणि अपार पुष्पे वर्षू लागले, आणि शोभाघाम, बलधाम व गुणधाम करूणानिधिंचा जयजयकार करू लागले।।दो.८६।।

टीका-(१) प्रभु सस्मित- प्रभूंनी स्मित केले त्याचे एक कारण पूर्वीच्या चौपाईत दाखविले आहे. आपले प्रभुत्व गुप्त ठेवण्यासाठी या हास्याने मायेला प्रेरणा देऊन तिचा विस्तार केला आहे, म्हणून पुढल्याच चरणांत रघुवीर हा माधुर्यसूचक शब्द वापरला आहे. (क) कोणते बाण या रावणयुद्धात वापरावयाचे हे पाहिले म्हणून बाणांचे निरीक्षण केले. (ख)

रघुवीराने युद्धाची तयारी कशी केली याचे वर्णन पुढील तीन चौपायात आहे. हे रूप कसे होते याचे वर्णन तीन चौपाया व छंदाचे तीन चरण यात आहे. यात शृंगार आणि वीर रसांचे अद्‌भुत मिश्रण आहे. नुसत्या धनुष्यबाण फिरविण्याचा परिणाम जर एवढा झाला तर एकाच बाणाने रावणाचा वध करणे काही अशक्य नव्हते. आणखी रावणाला खेळवू नका अशी विनंती देवांनी केली असली तरी राम आता रणक्रिडा करून रावणाला असा खेळविणार आहेत की खरोखरच वैदेही अति दुःखी झालेली दिसेल.

दो.- जयजयजय करूणानिधि- आपले करुणानिधित्व प्रगट करून रावणावर शीघ्र जय मिळवा असे या जयजयकाराने देवांनी सुचविले.

हिं. ।एहिं बीच निसाचर अनी। कसमसात आई अति घनी।।१।।
।देखि चले सन्मुख कपि भट्टा। प्रलय काल के जनु घन घट्टा।।२।।
।बहु कृपान तरवार चमकहिं। जनु दहँ दिसि दामिनी दमंकहिं।।३।।
।गज रथ तुरग चिकार कठोरा। गर्जहिं मनहुँ बलाहक घोरा।।४।।

म. ।या संधीत निशाचर अनी। येइ टक्करत कोण किं गणी।।१।
।बघुनी जाति सन्मुख कपि भट्टा। प्रलय काळच्या जणु घनघट्टा।।२।।
।किति कृपाण तरवारि चमक्कति।जणुं दशदिशिं दामिनी दमक्कति।।३।।
।गज-रथ-वाजी स्वन कर्कश अति।जणूं बलाहक सुघोर गर्जति।।४।।

अर्थ- या मधल्या काळात (रघुवीर युद्धाची तयारी करतात त्या वेळात) निशाचरांची सेना (अनी=अनीकिनी) एकमेकांस टकरा देत इतकी आली की तिची गणना कोण करणार? (अगणित सैन्य आले)।।१।। हे पाहून कपि सुभट असे समोर गेले की जणू प्रलय काळच्या मेघांचे समुदायच. (भट्टा=भट, घट्टा=घटा)।।२।। अनेक पट्टे व तरवारी अशा चमकू लागल्या की जणू दाही दिशांत विजाच दमक दमक करीत चमकत आहेत. (दमक्कति)।।३।। हत्ती, रथ व घोडे यांचे अति कर्कश आवाज जणू मेघांच्या अति घोर गर्जनेसारखे होऊ लागले.।।४।। (स्वन=ध्वनि, आवाज. बलाहक= मेघ).

टीका.चौ-१-(१) या संधीत= निशाचर सेना लंकेतून निघाल्यानंतर रघुवीर युद्धाला तयार होऊन धनुष्य बाण फिरवू लागेपर्यंत मध्ये जो काळ गेला त्या मधल्या काळात रघुवीराच्या धनुष्यबाण फिरवण्यामुळे भूमि कंपायमान झाली व पर्वत डळमळू लागले त्याचा परिणाम कूच करीत येणाऱ्या निशाचर सैन्यावर असा झाला की ते निशाचर एकमेकांवर आदळत, टकरा खातच पुढे आले. ल.ठे. या चौपाईत १।१ मात्रा प्रत्येक चरणांत कमी करून सैन्याच्या गतीत झालेला भंग दाखविला. पूर्वी रावण ससैन्य युद्धास निघाला तेव्हाही सैन्याच्या गतीचा भंग व टकरा खाणे असेच १।१ मात्रा कमी करून चौ ७८।८ मध्ये दाखविले आहे.

चौ.२-(१) दुसऱ्या चौपाईपासून पावसाचे रूपक केले आहे. हे सांग संपूर्ण रूपक असले तरी काही अंगे स्पष्ट न सांगता, सुचविली आहेत. पावसाळ्याच्या आरंभी काळे कुट्ट मेघ जसे एकावर एक आदळत भराभर जमतात तसे प्रावृट् मेघासारखे काळेकुट्ट निशाचर टकरा खात, एकमेकांवर आदळत येत आहेत. निशाचर=प्रावृट घन, वर्षाकाळचे मेघ, हे रूपकाचे अंग ध्वनित केले आहे. 'प्रावृट् शरद पयोद न गणती। जणू मारूते प्रेरित लढती' (४६।९) टीका पहावी. येथे कपिसुभटांना शरदमेघ न म्हणता प्रलय काळचे मेघ म्हटले आहे, याने सुचविले की कपि निशाचरांचा संहार करणार. हे प्रलयकाळचे मेघ भिन्नभिन्न वर्णाचे आहेत. (क) ल.ठे. येथे भटा, घटा यांना टकार अधिक लाऊन ओज गुणाची विशेष वृद्धि केली आहे. असेच पुढे अनेक शब्दांत ओज वाढविलेले दिसेल. दमक्कहि चमक्कहि हा त्यातलाच प्रकार आहे. मराठीत ही शेवटी असेच करावे लागले अन्यथा मराठी भाषा सहज ओजस्वी असून अशा ठिकाणी हिंदीची बरोबरी करू शकली नसती व ओज त्या मानाने फारच कमी पडले असते. हिंदीभाषा स्थितीस्थापक व लवचिक आहे व मराठी सारखी संस्कृत भाषेची बटकी झालेली नाही.

चौ.३-४-(१) कृपाण तरवारि चमक्कति- कृपाण= पट्टे व तलवारी निशाचरांजवळ आहेत, वानरांजवळ नाहीत. ढगावर ढग आपटू लागले की विजा ढगातच चमकतात म्हणून निशाचरांना पावसाळी ढग मानणे भागच आहे. निशाचर सेनेतील पट्टे व तलवारी विजांप्रमाणे चमकत आहेत.

उत्प्रेक्षायुक्त रूपके आहेत. (क) विजा चमकू लागल्या की कडकडाट, गडगडाट, घडघडाट होतो. तशा मत्त हत्तीच्या गर्जना, रथांचा घडघडाट व घोड्यांचे खिंकाळणे यांच्या ध्वनीने कानठळ्या बसण्यासारखे कर्कश कठोर आवाज निघत आहेत ते बलाहकांचे= मेघांचे गर्जन होय.

हिं. *।कपि लंगूर बिपुल नभ छाए। मनहुँ इंद्रधनु उए सुहाए।।५।।*
।उठइ धूरि मानहुँ जलधारा। बान बुंद भै बृष्टी अपारा।।६।।
।दुहुँ दिसि पर्बत करहिं प्रहारा। बज्रपात जनु बारहिं बारा।।७।।
।रघुपति कोपि बान झरि लाई। घायल भै निसिचर समुदाई।।८।।
।लागत बान बीर चिक्करहीं। घुर्मि घुर्मि जहँ तहँ महि परहीं।।९।।

म. *।कपि लांगूल विपुल नभिं पसरति। जणू इंद्रधनु सुंदर विलसति।।५।।*
।उडते धूळ जणू जलधारा। बाण बिंदुवृष्टीहि अपारा।।६।।
।उभयहि करिती गिरीप्रहारा। वज्रपात जणु वारंवारां।।७।।
।रघुपति कुपित बाणझड लावति। निशिचर-निकर फार घायाळति।।८।।
।लागत बाण वीर चीत्करती। जिथे तिथे महिं मूर्च्छित पडती।।९।।

अर्थ- कपींची दीर्घ पुच्छे आकाशात पुष्कळ पसरली ती जणू सुंदर इंद्रधनुष्ये पडली।।५।। उडणारी धूळ म्हणजेच जणू जलधारा व बाण सुटु लागले ती जणू बिंदूंची वृष्टी होऊ लागली।।६।। दोन्ही बाजूंचे वीर पर्वतांचे प्रहार करू लागले तेच जणू वारंवार वज्रपात (वीज पडणे) होऊ लागले।।७।। क्रुद्ध झालेल्या रघुपतींनी तर बाणांची झडच लावली व निशाचर समूह फार घायाळ होऊ लागले।।८।। बाण लागताच वीर चीत् चीत् ध्वनि करून जिकडे तिकडे मूर्च्छित पडू लागले।।९।।

टीका-चौ.५-६-७-(१) कपि लांगूल विपुल- वानरांनी आपली लांबलचक व जाडजूड (विपुल) पुच्छे वर केली आहेत. पहिला पाऊस पडण्याची सुरवात होते तेव्हा चतुष्पाद प्राणी (गाई, म्हशी, मर्कट इ.) आपल्या शेपट्या वर करून धावत सुटतात व पशूंना आनंद झाला, उत्साह वाटला म्हणजे सुद्धा पुच्छ वर करतात. कपींची पुच्छे विविध वर्णांची असल्यामुळे जणू इन्द्रधनुष्ये पडल्याप्रमाणे भासत आहेत. कपि किती उंच असतील व त्यांची पुच्छे किती विशाल असतील याची यावरून कल्पना

करावी. इंद्रधनुष्य पडते तेव्हा एका बाजूस सूर्य मध्ये बारीक बारीक झिमझिम, भुरभुर, पाऊस, आणि सूर्याच्या विरूद्ध बाजूस इंद्रधनुष्य अशी परिस्थिती असते. कपी पुढे जात असता जी धूळ उडत आहे तीच जणू पावसाची भुरभुर आहे. राम रवि मागे आहे हे ध्वनित केले. मागे राम त्यांच्यापुढे उडणारी धूळ व धुळीच्या पुढे कपींची पुच्छे वर केलेली आहेत, म्हणून इंद्रधनुष्ये असे म्हणता आले. झिमझिम पाऊस काही भागातच पडत असतो तेव्हा सूर्य उगवलेला असला तरच इंद्रधनुष्य पडते. सर्वत्र पडत असला तर इंद्रधनुष्य पडत नाही. (क) पण ही स्थिती फार वेळ टिकत नाही. मेघ अधिक दाट झाले की प्रथम पावसाचे मोठमोठे थेंब पडू लागतात. तसे राक्षस सैन्यातून कपि सैन्यावर बाण मारले जाऊ लागले, त्याबरोबर वर उचललेली पुच्छे खाली झाली, धुळ उडणे बंद झाले व इंद्रधनुष्ये दिसत नाहीशी झाली. राक्षसांनी मर्कटांवर मारलेले, सोडलेले बाणही स्थूल स्थूल बिंदूची वृष्टी झाली. भाव हा की या बाणवृष्टीचे कपींना भय वाटले नाही. दोन्ही सेना जवळ येऊन त्यांचे युद्ध सुरू झाले आहे हे येथपर्यंत सुचविले. (ख) वानरांनी पर्वतांचा मारा सुरू केला तेव्हा निशाचरांनीही तसेच केले. हे पर्वतांचे प्रहार वारंवार केले जात आहेत तेच वज्रपात होत आहेत, विजा पडत आहेत.

चौ.८-९-(१) आता रघुपति पुढे सरसावले व त्यांनी बाणांची संतत मुसळधार वृष्टी सुरू केली. बाण धनुष्यावर लावणे, दोरी ओढणे, सोडणे व बाणांचे जाणे हे सर्व वर्णन गाळले हेच योग्य आहे. मुसळधार पाऊस सारखा पडत असला की त्या मोठ्या जलधारा शिवाय दुसरे काही व कोठे दिसत नाही. आकाश, मेघसुद्धा दिसत नाहीत. निशाचरवीर फार मोठ्या संख्येने व फार घायाळ होऊ लागले. (क) बाण लागला म्हणजे राक्षस हत्तीसारखी गर्जना करीत भराभर जमिनीवर कोसळून मूर्च्छित पडू लागले. यावेळी 'घायाळ वीर विराजति तैसे। कुसुमित किंशुक तरूवर जैसे' हे वर्णन नाही. तसेच घायाळांचे पुन्हा उठून लढणे वर्णिलेले नाही. या वेळी रघुवीर बाण असे तीक्ष्ण आहेत की घायाळ झाला की तो पडलाच खाली, त्याला पुन्हा उठून उभे राहता येत नाही. मुसळधार पाऊस लागला की नद्या वाहू लागतातच, म्हणून आता रूधिर सरितेचे वर्णन करतील.

हिं. ।स्रवहिं सैल जनु निर्झर भारी। सोनित सरि कादर भयकारी।।१०।।
छंद. ।कादर भयंकर रुधिर सरिता चली परम अपावनी।
।।दोउ कूल दल रथ रेत चक्र अबर्त बहति भयावनी।।
।जल जंतु गज पदचर तुरग खर बिबिध बाहन को गने।
।।सर सक्ति तोमर सर्प चाप तरंग चर्म कमठ घने।।१।।
दो. ।बीर परहिं जनु तीर तरु मज्जा बहु बह फेन।।
।।कादर देखि डरहिं तहँ सुभटन्ह के मन चेन।।८७।।

म. ।स्रवति शैलिं जणु निर्झर भारी। शोणित सरि कातर भयकारी।।१०।।
छंद. ।कातर भयंकर रुधिर सरिता अति अपावन चालली।
।।युग कूल दल, रथ रेति, भवरे चक्र भयदा वाहली।।
।जलजंतु पदचर तुरग खर गज विविध यान न मोजवे।
।शर शक्ति तोमर सर्प, कार्मुक वीचि ढाली कासवे।।१।।
दो. ।वीर पडति जणु तीर तरु वाहे मज्जा फेन।।
।।देखत कातर डरति अति सुभटांचे मनि चैन।।८७।।

अर्थ- पडलेल्या वीरांच्या शरिरातून रक्त असे वाहात आहे की जणू डोंगरातून पाण्याचे नालेच वाहात आहेत, यामुळे भ्याडांना भयदायक अशी रक्ताची नदीच वाहू लागली।।१०।। भित्र्यांना भयंकर व अति अपवित्र अशी रूधिर नदीच वहात निघाली. दोन्ही सैन्ये हे दोन किनारे आहेत, रथ मधली रेताड बेटे आहेत व रथाची चाके हे भोवरे असलेली भयानक नदी वाहू लागली. पायदळ, घोडे, हत्ती, गाढवे व विविध याने हे अगणित जलचर प्राणी आहेत. बाण शक्ति व तोमर हे सर्प आहेत, धनुष्ये लाटा आहेत, व ढाली कासवे आहेत.।।छंद।। पडणारे वीर हे तीरावरील वृक्ष होत व मज्जा वाहते आहे तो फेस आहे. ही नदी पाहून भित्रे अति घाबरून जात आहेत, पण सुभटांच्या मनाला चैन (मजा, सुख) वाटत आहे.।।दो.८७।।

टीका- सूचना- एकदम महावृष्टी झाली की पर्वतावरून निर्झर नाले जोराने वाहू लागतात ते अनेक एकत्र मिळाले की नदी वाहू लागते व तिला

पूर महापूर येतो. 'वर्षा घोर असुर रणभारी' (१।४२।५) असे जे पूर्वी म्हटले ते येथे खरे करून दाखविले. (क) महावृष्टी रघुवीराने आपल्या बाणांची केली. त्याबरोबर घायाळ झालेल्या राक्षसांच्या शैलासारख्या देहातून रक्ताचे अनेक पाट निघून ते एकत्र होऊन प्रत्येक घायाळाच्या देहातून वाहणाऱ्या रक्ताचे नाले वाहू लागले, असे लक्षावधी नाले एकत्र येऊन रूधिर सरिता वाहू लागली व तिला पूर, महापूर येत चालला. नदीला पूर आला म्हणजे भित्रे पळून दूर जातात, पण उत्तम पोहणारे असतात त्यांना चैन वाटते, हुरूप येतो. तसे येथे झाले. ही रूधिर सरिता भ्याडांना पळवून लावीत आहे, पण महावीरांना हर्ष होऊन हुरूप वाढत आहे. पावसाच्या रूपकांतून निर्माण झालेले हे नदीचे परंपरित रूपक आता पूर्ण करतात. (ख) नदीला दोन तट व मधे मधे बेटे, खडक इ. असतात. भोवरे, जलचर, सर्प, कासवे, पाण्यातील लाटा-तरंग इत्यादि सर्व अंगांचे वर्णन छंदात आहे. ही रक्ताचीच नदी असल्याने फार अपवित्र आहे. या रणनदीतून तारून नेणारा नावाडी 'कैवर्तकः केशवः कपिसैन्याला आहे, राक्षस सैन्याला तसा नावाडी नाही. सुचविले की या सरितेला अधिक पूर येत राहून सर्व निशाचर या रणनदीत बुडणार.

दो- महापूर आला की तीरावरील वृक्ष पटापट पडतात व महापुरात वाहात जातात, तसे लढाईत मूर्च्छित व मरून पडणारे सैनिक हे वृक्ष होत. येथे या रणनदीच्या वर्णनात बीभत्सरस मुख्य आहे व तो वाढत चालला आहे. 'भीष्मद्रोणतटा जयद्रथ जला' या रणनदी वर्णनात ओज असले तरि बीभत्स रस येथील वर्णनाच्या मानाने फारच कमी आहे, नाही म्हटले तरी चालेल.

हिं. ।मज्जहिं भूत पिसाच बेताला। प्रमथ महा झोटिंग कराला।।१।।
।काक कंक लै भुजा उडाहीं। एक ते छीनि एक लै खाहीं।।२।।
।एक कहहिं ऐसिउ सौंघाई। सठहु तुम्हार दरिद्र न जाई।।३।।
।कहँरत भट घायल तट गिरे। जहँ तहँ मनहुँ अर्धजल परे।।४।।
।खैचहिं गीध आँत तट भए। जनु बंसी खेलत चित दए।।५।।
।बहु भट बहहिं चढे खग जाहीं। जनु नावरि खेलहिं सरि माही।।६।।

।जोगिनि भरि भरि खप्पर संचहिं। भूत पिसाच बधू नभ नंचहिं।।७।।
।भट कपाल करताल बजावहिं। चामुंडा नाना बिधि गावहिं।।८।।
।जंबुक निकर कटक्कट कट्टहिं। खाहिं हुआहिं अघाहिं दपट्टहिं।।९।।

म. *।प्रेत भुते मज्जति वेताळ हिं। प्रमथ महा झोटिंग कराल हि।।१।।*
।काक कंक भुज घेउनि पळती। एकैकांचे हिसकुनि गिळती।।२।।
।कोणी म्हणति अशी स्वस्ताई!। शठ तुमचें दारिद्र्य न जाई।।३।।
।पडले कण्हत विद्ध भट तटीं। पतित अर्ध जलिं जणुं शेवटी।।४।।
।गृध्र तटीं आंतडि ओढति। शांत, गळे जणुं झष पकडती।।५।।
।भट वाहति बहु खग वर बसति। जणु नदींत नौक्रीडा करती।।६।।
।योगिणि रूधिर खर्परीं सांचति। भूतपिशाच वधू नभि नाचति।।७।।
।भट कपाल करताल वाजवति। चामुंडा गाती विविधा अति।।८।।
।जंबुक निकर तटातट तोडति। खाती हू!हू! दुजां दटावति।।९।।

अर्थ- भुतें, प्रेते, वेताळ, शिवगण (प्रमथ) आणि मोठमोठे भयंकर झोटिंग त्या रूधिर नदीत बुड्या मारून स्नान करू लागले।।१।. कावळे करकोचे इ. भूजा घेऊन पळत आहेत, पण कोणी दुसऱ्या जवळचे हिसकून खात आहेत।।२।। कोणी त्यास म्हणतात की शठानो! अशी स्वस्ताई आहे तरी तुमचे दारिद्र्य अजून जात नाही?।।३।। घायाळ वीर (विद्ध भट) तटावर असे कण्हत पडले आहेत की जणू अंतकाळी अर्धे जलांत पडून राहिले आहेत।।४।। गिधाडे तटावर बसून आंतडी अशी अगदी शांतपणे ओढीत आहेत की जणू गळाने मासेच पकडीत आहेत कोणी।।५।। पुष्कळ वीर वाहात चालले असून त्यांच्यावर पुष्कळ पक्षी असे बसले आहेत की जणू नदीत कोणी लोक नौका क्रीडाच करीत आहेत।।६।। योगिणी भटांच्या कपालांत रक्त साचवित भरीत आहेत व भूत पिशाचांच्या स्त्रिया आकाशात नृत्य करीत आहेत।।७।। भटांच्या कपालांचे करताल वाजवित चामुंडा नाना प्रकारे गात आहेत।।८।। कोल्ह्यांचे कळप तटातट तोडून खात आहेत व हू हू करीत इतरांस दटावीत आहेत।।९।।

टीका.चौ.१-३(१) या अति अपवित्र रूधिर सरितेत भूत, प्रेत, पिशाच इत्यादि नानाविध पिशाच्चे स्नान करीत आहेत. प्रमथ=शिवगण, यांचे वर्णन 'कुणि मुखहीन कुणा बहु आनन' (१।९३।७) पासून पुढे पहावे. झोटिंग ही एक पिशाच्यांची जात आहे. यांचे केस लांब व पुष्कळ असतात, व हे फार क्रूर, भयंकर असतात. झोटिंगशाही, झोटिंग बादशाही, हे वाक्प्रचार यांच्या लीलापासूनच सुरू झाले. (क) हात, पाय इत्यादि तुटलेले अवयव त्या नदीत तरंगत वाहात जात आहेत,त्यांना कावळे, करकोचे वगैरे पकडून उडत जातात. दुसरे पक्षी त्यांच्या जवळून हिसकून घेऊन खात आहेत. (ख) जे स्वभाव दरिद्री, आळशी, आयतोबा, खल असतात ते कितीही स्वस्ताई झाली तरी परधन हरण करणे हा आपला खल स्वभाव सोडीत नाहीत. मग हल्लीच्या सारख्या महागाईत आणि बेकारीत काय होत असेल?

चौ.४-५-(१) पडले कण्हत विद्ध भट. पवित्र नद्यांचे काठी राहणारात अशी पद्धति आहे की आसन्न मरण माणसाला नदीच्या काठी नेऊन त्याचे नाभीपर्यंतचे शरीर त्या जलांत व बाकीचा भाग पाण्याच्या बाहेर ठेऊन देतात. घायाळ होऊन कण्हत पडलेल्यांवर ही उत्प्रेक्षा केली आहे. याने सुचविले की जो कोणी राक्षस घायाळ होऊन पडतो त्याचे अर्धे शरीर रक्तांत बुडून जाते. या चौपाईच्या दोन्ही चरणात १।१ मात्रा कमी आहे. याने सुचविले की अशांना चलन वलन करण्याची, बोलण्याची, डोळे उघडून पाहण्याची शक्ती राहिलेली नाही फक्त आर्त होऊन कण्हत आहेत, यांची वास्त पुस्त कोणी राक्षस घेत नाही. (क) गृघ्र तटीं आंतडि ओढती- येथे तट=सैन्य. असे जे घायाळ पडले आहेत त्यांच्या रक्ताच्या बाहेर असलेल्या देहावर गिधाडे बसली आहेत व त्यांनी आपल्या चोचीत आंतड्यांचे एक टोक धरले आहे, व आंतडी ओढीत आहेत. नदीच्या काठी गळाने मासे पकडणारे जसे स्तब्ध, शांत बसून त्या गळाच्या दोरीकडे पहात असतात व मधेच एकदम दोरीला हिसका देतात तसे हिसके गिधाडे चोचीने ओढीत असलेल्या त्या आंतड्यांना मधून मधून देत आहेत हे या चौपाईत १।१ मात्रा प्रत्येक चरणात कमी असल्याने, वाचतांना जे हिसके बसतात त्यांनी सुचविले आहे.

चौ.६-८-(१) जणु नदीत नौक्रीडा करती- नदीला महापूर आला म्हणजे काही धाडसी लोक नावेत बसून जलक्रीडा करण्यास जातात म्हणून येथे 'नौकाक्रीडा' वर्णिली आहे. नौ=नौका, नाव. वाहात जाणारे वीरांचे विशाल देह या जणू न बुडणाऱ्या व न फुटणाऱ्या विशाल नौका आहेत, त्यांवर विविध पक्षी बसले आहेत ते जणू जलक्रीडा करणारे लोक आहेत. त्यांची पुच्छे त्या रक्ताच्या बाजूस हालत आहेत. ती जणू वल्ही आहेत. (क) नदीचे पाणी घागरीत, मडक्यात भरून नेण्याचे काम स्त्रिया करीत असतात. या रूधिर नदीचे पाणी भरण्यास योगिनी नावाच्या पिशाचिनी आल्या आहेत. पण त्यांनी मडकी, खापरे, बरोबर आणली नाहीत. आजूबाजूस पडलेली मोठ्या रांजणासारखी राक्षसांची मुंडे घेऊन ती साफसूफ करून घासून त्यात रक्त भरून घेत आहेत. अशी स्वस्ताई व अशी मोठाली पक्की मडकी फुकट व विपुल आहेत! पुन्हा असा योग येणार नाही, म्हणून भरून ठेवण्याचा सपाटा लावला आहे. (ख) भूत पिशाच वधू नाचति- यांचा नाच आकाशात चालला आहे. हा नदीचा पूर ओसरला व महावृष्टी थांबली की आपल्याला भरपूर मेजवानी पुष्कळ दिवस मिळणार हे जाणून त्यांना हर्ष झाला आहे. नृत्याला काही तरि ताल पाहिजेच. (ग) भट कपाल करताल....चामुंडा गाती- मेलेल्यांच्या डोक्याच्या कवट्या= कपाल, प्रत्येक हातात २।२ घेऊन करतालाप्रमाणे वाजवीत चामुंडा गात आहेत.

चौ.९-(१) जंबुक निकर तटातट तोडति- जी प्रेते रक्ताच्या नदीच्या बाहेर पडली आहेत व अर्धमेले पडलेले वीर आहेत त्यांच्या अंगांचे तुकडे तोडून कोल्हे पोटभर मांस निर्भयपणे खात आहेत. राक्षसांच्या देहांची चामडीं फार कठीण असल्याने ती दातांनी कापतांना दातांचा कटाकट व चामडी तुटण्याचा तटातट असा आवाज होत आहे. खात असता कोणी जवळ येऊ लागले दुसरे कोल्हे तर त्यांना हू हू! असा आवाज करीत दटावत आहेत. याप्रमाणे बीभत्सरसाचा परिपोष करून आता भयानक व रौद्र रसांचा परिपोष करतात.

हिं. ।कोटिन्ह रूंड मुंड बिनु डोल्लहिं ।सीस परे महि जय जयबोल्लहिं ।।१०।।
छं ।बोल्लहिं जो जय जय मुंड रूंड प्रचंड सिर बिनु धावही।

।।खप्परन्हि खग्ग अलुज्झि जुज्झहिं सुभट भटन्ह ढहावही।।
।बानर निसाचर निकर मर्दहिं राम बल दर्पित भए।
।।संग्राम अंगन सुभट सोवहिं राम सर निकरन्हि हए।।१।।
दो ।रावन हृदयँ बिचारा भा निसिचर संघार।।
।।मै अकेल कपि भालु बहु माया करौं अपार।।८८।।

म.।कोटी रूंड मुंडविण डोल्लति।शिरे पतित महिं जय जय बोल्लति।।१०।।
छं. ।बोल्लति जयजय मुंड, रूंड प्रचंड शिरविण धावति।
।।खग खर्परी झडपूनि झुंझति सुभट भट बहु ढकलती।।
।वानर निशाचर-निकर मर्दिति राम बल दर्पे युत।
।।संग्राम अंगणि सुभट निद्रित राम-शर-निकरें हत।।१।।
दो. ।रावण हृदयिं विचारी कृतनिशिचर-संहार।।
।भल्ल कीश बहु एक मी माया निर्मु अपार।।८८।।

अर्थ- शिरे नसलेली कोट्यावधी धडे मोठ्याने डोलू लागली व जमिनीवर पडलेली शिरे जयजय बोलू लागली.।।१०।। मुंडे जय जय बोलत आहेत व प्रचंड धडे शिरावाचून धावत आहेत. पक्षी मुंडांवर झडपा घालून आपसांत झुंजत आहेत. त्यातील सुभट पुष्कळ भटांना ढकलून देत आहेत. राम बळाच्या दर्पाने युक्त झालेले वानर निशाचर समूहांचे मर्दन करीत आहेत. राम बाणांनी मारलेले सुभट रणभूमीरूपी अंगणात निजले आहेत.।।छंद।। रावण (खिन्न होऊन) मनात विचार करू लागला की निशाचरांचा (तर) संहार झाला(च) मी एकटा आहे, आणि भल्ल कपि अपार (बहु) आहेत, म्हणून आता माया निर्माण करू या.।।दो.८८।।

टीका- अनेक कोटि धडे रणभूमीत धावू लागली! हे दृश्य किती भयंकर असेल? येथे रौद्ररस आहे. ही राम-रावणनिशाचर लढाई अशी संपते न संपते तोच पक्षी आपसांत लढू लागले. एकेका मुंडक्यावर अनेक पक्षी झडप घालून आपापसात युद्ध करू लागले. बलवान असलेले दुसऱ्यांना ढकलू लागले. लुटालुट करणारे गुंड असेच नंतर आपसात भांडतात व खून

पाडतात. (क) श्रीराम बळाचा पाठिंबा असल्यामुळे वानरांना रणमद चढला आहे. ज्यांची शिरे उडविली नाहीत असे राम बाणांनी मारलेले जणू रणांगणात स्वस्थ गाढ झोपले आहेत.

दो.(१) रावणहृदयी विचारी- या चरणात अंत्याक्षर दीर्घ असून बारा मात्राच आहेत. अल्पावधीत बहुतेक सर्व राक्षस सेनेचा संहार झालेला डोळ्यांनी पाहून निराशा व चिंता यांनी रावणाची छाती भरून आली आहे, कंठावरोध झाला आहे. (क) भल्लकीश बहु एक मी- भाव हा की आता यावेळी या कपिसेनेपुढे आपले काही चालणार नाही! पहिल्या रावण निशाचर-युद्धाच्या वेळी हा एकटाच रावण अपार कपिदळाच्या वृक्षशैलादिकांचा मारा स्वस्थ उभा राहून सोसू शकला व कपींना मर्दून पाडले व त्यांना पळता भुई थोडी झाली, मग रावणाला आताच असे का वाटावे? यावरून ठरले की तो गलित धैर्य, हताश, निरूत्साह झाला आहे. येथे हे दाखविले की रामबल ज्यांच्या पाठीशी आहे त्यांना अहंकार रावण भितो. रामबळाचा आश्रय घेतल्याशिवाय कार्यात यश मिळणे अत्यंत दुष्कर आहे.

हिं. /देवन्ह प्रभुहि पयादें देखा। उपजा उर अति छोभ बिसेषा।।१।।
/सुरपति निज रथ तुरत पठावा। हरष सहित मातलि लै आवा।।२।।
/तेज पुंज रथ दिब्य अनूपा। हरषि चढे कोसलपुर भूपा।।३।।
/चंचल तुरग मनोहर चारी। अजर अमर मन सम गतिकारी।।४।।
/रथारूढ रघुनाथहि देखी। धाए कपि बलु पाइ बिसेषी।।५।।
/सही न जाइ कपिन्ह कै मारी। तब रावन माया बिस्तारी।।६।।
/सो माया रघुबीरहिं बाँची। लछिमन कपिन्ह सो मानी साँची।।७।।
/देखी कपिन्ह निसाचर अनी। अनुज सहित बहु कोसलधनी।।८।।

म. /देवांनां प्रभु पदचर दिसले। तदा सकल अति खिन्न जाहले।।१।।
/तत्क्षणिं सुरपति धाडि रथाला। हर्षित मातलि घेऊन आला।।२।।
/तेजपुंज रथिं अनुपम दिव्यहि। हर्षित चढति अयोध्याभूपहि।।३।।
/चंचल तुरग मनोहर चारी। अजर अमर मनसम गतिकारी।।४।।

।रथारूढ रघुनाथां पाहुनी। कपि धावति बल विशेष पावुनि।।५।।
।कपिमारा त्या असह्य भारी। तैं रावण माया विस्तारी।।६।।
।त्या माये रघुवीर जाणती। लक्ष्मण कपि ती सत्य मानति।।७।।
।दिसती कपींनां निशिचर-अनीं। सानुज अगणित कोसलधनी।।८।।

अर्थ- देवांना प्रभु पादचारी दिसले, तेव्हा सगळे देव फार खिन्न झाले.।।१।। तत्क्षणी सुरपतीने आपला रथ धाडला, मातली हर्षाने घेऊन आला.।।२।। त्या तेजःपुंज दिव्य व अनुपम रथांत अयोध्यापति हर्षाने बसले.।।३।। (त्याचे) चारी घोडे चंचल, मनोहर, जरारहित, व मरणरहित असून ते मनाप्रमाणे गति=गमन करणारे आहेत.।।४।। रघुनाथास रथांत आरूढ झालेले पाहून कपि विशेष बल पावून (रावणावर) धावले.।।५।। कपींनी केलेला मारा त्याला फारच असह्य झाला तेव्हा त्याने मायेचा विस्तार केला.।।६।। त्या मायेला रघुवीराने जाणली (ओळखली), लक्ष्मण व सर्व कपि यानी ती खरी मानली.।।७।। कपिसेनेला निशाचर सेनेत अगणित कोसलधनी (राम) अनुजा (लक्ष्मण)सह दिसू लागले.।।८।।

टीका.चौ-१-३-(१) पद्म.पु.,व स्कं.पु.प्रमाणे या अठरा दिवसांच्या युद्धाला जाण्यापूर्वीच इंद्राचा रथ आला आहे. चैत्र शुद्ध एकादशीला रथ आला व द्वादशीचे दिवशी राम युद्धास गेले आहेत. मानसांत स्पष्ट दिसते की तीन अहोरात्र घनघोर युद्ध झाल्यावर रथ आला. इंद्राला स्वतः इच्छा होऊन त्याने रथ पाठविला नाही असे येथील वचने स्पष्ट सांगतात. (क) देवांना प्रभु पदचर दिसले- देवांनी पाहिले देवेशाने नाही पाहिले, कारण त्याला हजार नेत्र आहेत पण अभिमानाने अंध झालेले आहेत. 'सस्मित सुर गुरू....। गणिति अलोचन सहस्त्रनयना' (२।२१८।१) प्रभु असून पादचारी राहून युद्ध करीत आहेत असे देवांनी पाहिले, तेव्हा त्यांना फार वाईट वाटले, की प्रभु असल्याने रथ नसला तरि रावणास मारतील हे सत्य असले तरी ज्या इंद्रासाठी व आम्हा देवांसाठी प्रभु एवढे कष्ट सोशीत आहेत त्या देवेशाने आपला रथ न मागता न पाठविणे लज्जास्पद व कृतघ्नपणाचे लक्षण आहे. अशा प्रकारचे दुःख, लज्जा व पश्चात्ताप देवांना वाटू लागला,

तरि त्यांनी तीन दिवस वाट पाहिली, शेवटी त्यांनी सुरपतीला तसे सुचविले तेव्हा सुरपतीने मातली सारथी बरोबर आपला रथ पाठविला. येथील सुरपति शब्द हेच सुचवितो की इंद्रजिताचा वध झाल्याने इंद्र म्हणून जरि तुम्ही निश्चिंत झाला असलाच तरि तुम्ही सुरपति=सुरांचे पालनकर्ते आहात याचा विचार करा. असे देवांनी सुरांनी त्यास सांगितले तेव्हा डोळे थोडे उघडले व रथ पाठविला, स्वतः रथ घेऊन नाहीच आला. यापूर्वी अनेक वेळा सूरपति रघुपतिला प्रार्थना विनंत्या करण्यास आला होता, मग या वेळी स्वतः रथाबरोबर आला असता तर काय बिघडले असते? पण 'होता मला अभिमान। नहि कोणि मज किं समान' (११३।६) असे तोच पुढे सांगत आहे.

(२)हर्षित चढति अयोध्या भूप हिं- देवांनी अयोध्याधीशांचा मान राखला म्हणून बरे वाटले. रावणासारख्या राक्षसेंद्राबरोबर कोसलाधीशाने रथहीन राहून युद्ध करणे अयोध्येच्या सम्राटांना कमीपणा आणणारे ठरले असते. हर्षित=उत्साहाने. देवकार्य करण्यासाठी देवेशाने पाठविलेल्या रथात उत्साहाने बसले. मायाजनित, रावणाने फसवणूक करण्यासाठी पाठविला की काय इ. शंका आली नाही. अशी शंका महाभारतातील राघवास आली व बिभीषणाने निर्वाळा दिला की हा मायिक नाही. (म.भा.व पर्व २९०।१५-१८). (क) देवांच्या विनंतीवरूनच सुरेशाने रथ पाठविला असे वर्णन वा.रा.सर्ग १०३ मध्ये आहे.

चौ ६.८.(१) तैं रावण माया विस्तारी- महाभारत वनपर्वात वर्णन आहें कीं प्रथम रावणाने आपल्या देहापासून हजारों शस्त्रधारी घोर राक्षस निर्माण केले. त्या सर्वांचा राघवाने दिव्यास्थानें संहार केला. नंतर येथे वर्णिल्याप्रमाणें अगणित रामलक्ष्मण निर्माण केले आहेत. पण लक्ष्मणाला ते खरे न वाटतां मायाजनित राक्षसच वाटले आहेत. (क) त्या माये रघुवीर जाणती. हिंदींत "माया रघुवीराने वाचली" असा शब्दशः अर्थ आहे. ती मायारूपी पत्रिका इतर कोणाला वाचता आली नाही. भाव हा कीं त्या मायेचें मर्म रघुनाथानें जाणलें. ती असंख्यरुपे खरी नसून मायिक आहेत हे फक्त रघुवीरानेच जाणलें. लक्ष्मणादि सर्वांनां ती खरी वाटलीं, म्हणजेच

रामलक्ष्मणच आहेत असे वाटलें. वि.ल.ठे. त्या मायिक रामलक्ष्मणानीं कपिसेनेवर किंवा रामलक्ष्मणांवर प्रहार केले नाहींत; हा त्या रूपांचा प्रभाव दिसला. रावणच रामलक्ष्मण बनला. पण संहार करता आला नाहीं. कपींनी किंवा लक्ष्मणाने त्यांच्यावर प्रहार केले नाहीत. रामरूप प्रत्यक्ष समोर दिसत असतां रामभक्त त्यांच्यावर प्रहार कसे करतील? वाटेल तें रूप, वाटेल तेव्हां, वाटेल तसें धारण करण्याची शक्ती रावणाला ब्रह्मदेवाच्या वराने मिळाली होती. 'छंदतस्तव रूपंच मनसा यद् यथोप्सितम।।भविष्यति न संदेहो मद्वरात्तव राक्षस' (वा.रा.उ.कां.२०/२५) ल.ठे. आठव्या चौपाईच्या प्रत्येक चरणात १।१ मात्रा कमी असल्याने गतिभंग होऊन धक्का बसतो, तो सुचवितो कीं त्या अगणित रामलक्ष्मणांना पाहून कपींना धक्काच बसला ते दिङ्मुढ झाले, काय करावे कुणाला सुचेना, घाबरले सर्व.

हिं. छं. ।बहु राम लछिमन देखि मर्कट भालु मन अति अपडरे।
।।जनु चित्र लिखित समेत लछिमन जहँ सो तहँ चितवहिं खरे।।
।निज सेन चकित बिलोकि हँसि सर चाप सजि कोसलधनी।
।।माया हरी हरि निमिष महुँ हरषी सकल मर्कट अनी।।
दो. ।बहुरि राम सब तन चितइ बोले बचन गँभीर।।
।।द्वंद्वजुद्ध देखहु सकल श्रमित भए अति बीर।।८९।।

म. छं. ।बहु राम लक्ष्मण बघुन कपिदल भयें कल्पित गडबडे।
।।जणु चित्र-लिखित समेत लक्ष्मण बघत ठायिच सब खडे।।
।चमु चकित बघुनी हसुनि लाविति चापिं शर कोसलधनी।
।।माया हरी हरि निमिषिं, हर्षे सकल मर्कट-वाहिनी।।१।।
म. दो. ।बघुनि राम सर्वांकडे वदले वच गंभीर।।
।।द्वंद्वयुद्ध सगळे पहा श्रमलां तुम्हि अति वीर।।८९।।

अर्थ- अगणित (बहु) रामलक्ष्मणांना पाहताच सगळे कपिसैन्य कल्पित भयाने गडबडून गेले आणि लक्ष्मणासह सगळे जागच्या जागी(ठायिच) जणू चित्रांसारखे बघत राहिले. आपली सेना भयाने स्तंभित(चकित) झालेली पाहून कोसलाधीश(राम) हसले व त्यांनी धनुष्यावर बाण लावला, व एका निमिषांत हरीने माया हरली. (नष्ट केली) तेव्हा सर्व

मर्कट सेना (=वाहिनी) हर्षित झाली.।।छंद।। (मग) सर्वांकडे पाहून राम गंभीर वाणीने म्हणाले की वीर हो! तुम्हाला फार श्रम झाले आहेत, तुम्ही सगळे आता द्वंद्वयुद्ध पहा।।दो.८९।।

टीका-(१) भये कल्पित= कल्पित भयाने. भयाचे काही कारण नसता मनानेच काही तरी भयाचे कारण कल्पून. अगणित रामलक्ष्मण शत्रुसैन्यात ज्याअर्थी दिसले त्या अर्थी ते खरे नसून मायिक असले पाहिजेत असे कळावयास हवे होते. बरे त्या राम लक्ष्मणांनी कपींवर एक बाण सोडला नाही की बाण सोडण्याचे भय दाखविले नाही. कपिसेनाच घाबरली असे नव्हे तर लक्ष्मणाची तीच दशा झाली. भयाने स्तंभीत होऊन चित्रांसारखे बघत राहिले. (क) हसुनि= 'मायाहास' हास्य म्हणजेच माया. हास्याने प्रभूंनी आपल्या मायेला निशाचर मायेवर सोडली. ही हरिमायाच निशाचर मायेचा संहार करील. बाण सोडणे हे केवळ नरनाट्य आहे. (४७।३-४, ५२।६-७ टी.प.) (ख) माया हरी हरि- माया हरण करतो तो हरि अशी जणू हरि शब्दाची व्याख्याच येथे दिली आहे.

श्रीमानस गूढार्थ चंद्रिका

लंकाकांड अध्याय ९ वा समाप्त.

अध्याय १० वा.

हिं. ।अस कहि रथ रघुनाथ चलावा। विप्र चरन पंकज सिरु नावा।।१।।
।तब लंकेस क्रोध उर छावा। गर्जत तर्जत सन्मुख धावा।।२।।
।जीतेहु जे भट संजुग माही। सुनु तापस मैं तिन्ह सम नाही।।३।।
।रावन नाम जगत जस जाना। लोकप जाकें बंदीखाना।।४।।
।खर दूषन बिराध तुम्ह मारा। बधेहु ब्याध इव बालि बिचारा।।५।।
।निसिचर निकर सुभट संघारेहु। कुंभकरन घननादहिं मारेहु।।६।।
।आजु बयरू सबु लेउँ निबाही। जौं रन भूप भाजि नहिं जाही।।७।।
।आजु करउँ खलु काल हवाले। परेहु कठिन रावन के पाले।।८।।

म. ।तदा रथा रघुनाथ चालविति। विप्रचरण-पंकजिं शिर नमविति।।१।।
।तैं लंकेश रूष्ट अति झाला। गर्जत तर्जत सन्मुख आला।।२।।
।जिंकलेत रणिं ज्या वीरां ही। श्रुणु तापस मी त्या सम नाही।।३।।
।रावण नाम जगतिं यश भरले। लोकप ज्याचे बंदी पडले।।४।।
।तुम्ही खर दूषण विराध मारा। वधां व्याध इव वालि बिचारा।।५।।
।निशिचर निकर सुभट संहरिले। कुंभकर्ण-घननादां वधिले।।६।।
।याचे उट्टे काढिन आजी। नृप! जर पळ काढसी न आजी।।७।।
।आज हवालि करूंच काळासी। कठिण रावणा सापडलासी।।८।।

अर्थ- तेव्हा मग रघुनाथाने रथ चालू केला व त्यावेळी (हृदयावरील) विप्रचरणकमलाला नमस्कार केला.।।१।। तेव्हा लंकेश(रावण) अति रूष्ट झाला आणि गर्जना करीत दटावीत समोर आला.।।२।। (व म्हणाला की) हे तापसा ऐक! तुम्ही आजपर्यंत ज्या वीरांना युद्धात जिंकलेत त्यांचासारखा मी नाही.।।३।। माझे नाव रावण आहे व सर्व जगात माझे यश भरले आहे(मी सर्व जगाला माहीत आहे) लोकपाल ज्याच्या बंदिखान्यात आहेत (तो मी आहे).।।४।। तुम्ही खर दूषण व विराध यांना मारलेत, बिचाऱ्या वालीचा व्याधाप्रमाणे वध केलात.।।५।। मोठमोठ्या राक्षस सुभटांच्या समूहाना तुम्ही मारलेत व कुंभकर्ण मेघनादांचा वध केलात.।।६।। ऐक नृपा! जर युद्धातून (अजि=युद्ध)

पळून गेला नाहीत तर या सर्वांचे उट्टे आज (आजी) काढतो.।।७।।
आज कठिण रावणाच्या तावडीत सापडला आहेस, आज तुला
काळाच्या हवाली करतोच.।।८।।

टीका.चौ.१-६(१) विप्रचरणपंकजिं शिर नमविती- येथे रणभूमीत कोणीही विप्र नाही. 'उरि धरासुर-पद लसे' (८६ छंद) असे या रामरूपाच्या वर्णनातच म्हटले आहे. वक्षःस्थळावर जे भृगु-चरणचिन्ह आहे त्याला नमस्कार केला. 'प्रभु ब्रह्मण्य देव' आहेत हे येथे दाखविले. (क) लंकेश रूष्ट अति- लंकेश, राक्षसराजा असून एक तापस, युद्धासाठी अंगावर चालून येतो म्हणजे काय? असे वाटून व कुंभकर्णादिकांना मारले त्याची आठवण होऊन रावणास अति क्रोध आला, व युद्ध करण्यासाठी चाल करून आला. खरा राग आला आहे इंद्राचा, तो रथ पाहून, पण यावेळी काही इलाज नाही म्हणून आता रामचंद्रांवरच तोंडसुख घेईल. (ख) जिंकलेत...घननादां वधिले- आतापर्यंत तुम्ही जगातील फार मोठ्या प्रसिद्ध वीरांना व महावीरांना युद्धात मारलेत, त्यामुळे वाटत असेल की लंकेशाला पण सहज मारू पण माहीत आहे काय की लंकेश रावण आहे रावण! जगातील वीरांना रडविणारा म्हणून प्रसिद्ध असलेला हा रावण आहे. इत्यादि प्रकारे आपल्या तोंडाने आपल्या प्रतापाच्या पुष्कळ फुशारक्या मारल्या.

चौ.७-८-(१) याचे उट्टे काढिन आजी- आजी=आज. या सर्वांचा सूड आज घेतो. (क) नृप जर....आजी- आजी=युद्धात, रणांगणात- सुचवितो की मी धर्मयुद्ध करणारा असल्याने पळून जाणाऱ्याला मारीत नाही. भाव हा की जिवंत राहावे असे वाटत असेल तर आताच पळून जा कसा. पळून जाणाऱ्या कपिसेनेवर याच अ-धर्मवीराने दहा धनुष्यानी बाण मारले आहेत, व पुढे पळणाऱ्या देवांचा आकाशात पाठलाग केला आहे. (९७।५-७ पहा). वृथा वल्गना करीत आहे. वा.रा.स.१०३,१०४ पहा.

हिं. ।सुनि दुर्बचन काल बस जाना। बिहँसि बचन कह कृपानिधाना।।९।।
।सत्य सत्य सब तव प्रभुताई। जल्पसि जनि देखाउ मनुसाई।।१०।।

छं. /जनि जल्पना करि सुजसु नासहि नीति सुनहि करहि छमा।
।।संसार महँ पूरुष त्रिबिध पाटल रसाल पनस समा।।
/एक सुमन प्रद एक सुमन फल एक फलइ केवल लागहीं।
।।एक कहहिं कहहिं करहिं अपर एक करहिं कहत न बागहीं।।१।।

दो. /राम बचन सुनि बिहँसा मोहि सिखावत ग्यान।।
।।बयरू करत नहिं तब डरे अब लागे प्रिय प्रान।।९०।।

म. /दुर्वच परिसुनि गणुनि काळवश। विहसुनि वदति कृपानिधान असं।।९।।
/सत्य सत्य सब तव बा! प्रभुता। जल्पुं नको दाखव पुरूषार्था।।१०।।

छं. /बा! सुयश नाश न कर किं जल्पुनि ऐक नीति करी क्षमा।
।।संसारि नर या त्रिविध पाटल-आम्र-पनसांचे समा।।
/कुणि फक्त सुमनद, एक फुल फळ, फळचि एकां लागती।
।।कुणि वदति करति न, वदति करति कोणी करती न भाषती।।९०।।

दो. /श्रवुनि राम वच विहसे शिकवित मजला ज्ञान।।
।।केलें वैर न भय तदा अता प्रिय गमे प्राण।।९०।।

अर्थ- रावणाचे अपशब्द ऐकून, तो कालवश झाला आहे हे जाणून (समजून) कृपानिधान मोठ्याने हसून असे म्हणाले- की।।९।। तुझी सर्व प्रभुता सत्य आहे, अगदी सत्य आहे बाबा! पण वल्गना करू नकोस, (काय असेल तो)- पुरूषार्थ दाखव (प्रत्यक्ष)।।१०।। बाबा रे! क्षमा कर, पण मी नीति सांगतो की ऐक, वल्गना करून सुयशाचा नाश करू नकोस, या जगात पाटल, आम्र (आंबा) व फणसाचे झाड यांच्यासारखे तीन प्रकारचे लोक असतात. कोणी (पाटल) फक्त फुलेच देतात, कोणी फुले व फळे देतात (आम्रवृक्ष) व काहींना केवळ फळेच लागतात (फणस). तसेच कोणी नुसते बोलतात पण करीत नाहीत (रावण), कोणी बोलतात व करतात, व कोणी करतात पण बोलत नाहीत (राम).।।छंद।। श्रीरामवचन ऐकून (रावण) मोठ्याने हसला व म्हणाला की मला ज्ञान शिकवित आहे! वैर केले (शूर्पणखा विटंबन) तेव्हा भय नाही वाटले आणि आता प्राण प्रिय वाटत आहे!।।९०।।

टीका. चौ.९-१०-(१) गणुनि काळवश विहसुनि वदति- 'गणुनि काळवश' याने सुचविले की रघुवीराला त्याच्या दुर्वचनामुळे राग आला नाही, उलट त्याची कीव करावीशी वाटली, म्हणूनच कृपानिधान शब्द वापरला आहे. (क) विहसुनि- आपल्याच मायेने याला मोहित केला आहे हे जाणून मायेच्या प्रतापाचे कौतुक करावेसे वाटले. 'निज मायाबल हृदीं प्रशंसुनि। राम मृदुल वच वदले विहसुनि' (१।५३।६) या विहसण्याने रावणावर मायेचा आणखी एक पडदा पसरला. (क) सत्य सत्य सब तव प्रभुता- 'लोकप ज्याचे बंदी पडले' वगैरे जे प्रभुत्व रावणाने वर्णन केले ते अगदी सत्य आहेच पण 'शूर समरिं करणी करति, स्वये न कधि वदताति।। विद्यमान रिपु रणि असुनि प्रभुता कातर गाति' (१।२७४) असे लक्ष्मणाने भृगुपतीस सांगितले आहे. 'पौरूषं दर्शयन्ति स्म शूरा न बहु भाषिणः' (म.भा.) इतर रामायणातील रामाने यावेळी रावणाच्या उखाळ्या पाखाळ्या काढून अपशब्द वापरले आहेत, पण मानसांतील रामचंद्रांनी तसे केले नाही.

छंद-(१) वृथा वल्गाना करून रावणाने आपल्या सुयशाचा नाश करून घेऊ नये म्हणून क्षमा मागून सुद्धा त्याला उपदेश केला. 'परैः प्रोक्ता गुणा यस्य निर्गुणोऽपि गुणि भवेत्।। इंद्रोपि लघुतां याति स्वयं प्रख्यापितैर्गुणैः।।' (सु.र.) दुसरे लोक ज्याचे गुण गातात तो गुणहीन असला तरी गुणी होतो, पण स्वतः प्रसिद्ध केलेल्या स्वतःच्या गुणांमुळेच इंद्राची सुद्धा किंमत कमी होते.,तो तुच्छ ठरतो. (क) संसारि नर या त्रिविध- काही लोक पाटल=पाडळीच्या झाडासारखे असतात. फुलांची नुसती पखरण पडते, पण फळ मुळीच नाही. तसेच काही लोक पुष्कळ बोलतात पण त्यातले काही सुद्धा करीत नाहीत. रावण जे बोलला ते असेच ठरणार आहे. काही लोक आम्रवृक्षासारखे असतात, बोलतात व करतात. आंब्याला मोहोर (फुले) पुष्कळ येतो, पण त्या मानाने फळे थोडी धरतात, व रसाळ होईपर्यंत फारच थोडी टिकतात. हे मध्यम प्रतीचे लोक. तिसरा प्रकार उत्तम पुरूषांचा. ते फणसाच्या (पनस=फणस) झाडासारखे असतात. फुले मुळीच नाहीत, पण फळे पुष्कळ व गोड. बोलत नाहीत मुळीच, पण कृती मात्र पुष्कळ व गोड, सर्वांना प्रिय अशी करून दाखवितात. (ख) मानसातील रघुपति फणसासारखे आहेत. चौथा प्रकार जे बोलतही नाहीत व करीतही

नाहीत अशा लोकांचा असे लोक जगात असले नसले सारखेच म्हणून त्यांचा उल्लेख नाही. वाल्मीकींचे रघुपति आम्रवृक्षासारखे आहेत. वा.रा.स.११५।११-२३ पहावे. राम रावणाला पुष्कळ टाकून बोलले आहेत. तू शूर नाहीस, वीर नाहीस, निर्लज्ज, चोर आहेस, वगैरे म्हणाले आहेत. तुला आज ठार मारतो, तुझी मुंडकी कावळे गिधाडे खातील, गिधाडे तुझी आंतडी ओढून काढतील इत्यादि.

दोहा. या उपदेशाचा अर्थ कालवश झालेल्या रावणाने उलटाच घेतला. त्याला वाटले की रघुपति आता युद्ध टाळू पाहात आहेत, नाही तर रणांत युद्धाला येऊन शत्रुसमोर असता त्याला नीतीचा उपदेश का करीत बसले असते? म्हणे क्षमा कर! वैर केले तेव्हा भय वाटले नाही या वचनाने शूर्पणखेचे नाक व कान कापण्याचा संदर्भ सुचविला आहे. हा रावणाला भ्रमच झालेला आहे, कारण की 'दाखव पुरूषार्था असे आव्हान आधीच दिलेले आहे. आता रावण युद्धास प्रारंभ करेल.

हिं. *।कहि दुर्बचन क्रुद्ध दसकंधर। कुलिस समान लाग छाँडै सर।।१।।*
।नानाकार सिलिमुख धाए। दिसि अरु बिदिसि गगन महि छाए।।२।।
।पावक सर छाँडेउ रघुबीरा। छन महुँ जरे निसाचरतीरा।।३।।
।छाडिसि तीव्र सक्ति खिसिआई। बान संग प्रभु फेरि चलाई।।४।।
।कोटिन्ह चक्र त्रिसुल पबारै। बिनु प्रयास प्रभु काटि निबारै।।५।।
।निफल होहिं रावन सर कैसे। खल के सकल मनोरथ जैसे।।६।।

म. *।दुर्वच वदुनि रूष्ट दशकंधर। सोडु लागला कुलिशासम शर।।१।।*
।नानाकार शिलिमुख सुटले। दिशि विदिशी नभिं भूवर भरले।।२।।
।पावक शर सोडिति रघुवीर। जळले क्षणी निशाचर तीर।।३।।
।सोडि तीव्र शक्ती अति चिडुनी। शरसंगें प्रभु लावि परतुनी।।४।।
।चक्रे कोटी त्रिशूल मारी। प्रभु लीलेने तोडि निवारी।।५।।
।विफल होति रावण-शर तैसे। सकल खलांचे मनोरथ जसे।।६।।

अर्थ- दुर्वचने बोलून दशकंठ रूष्ट (क्रुद्ध) होऊन वज्रासारखे बाण सोडू लागला.।।१।। विविध आकारांचे बाण सुटले व ते दिशा, उपदिशा,

आकाश, पृथ्वी, भरून राहिले.।।२।। रघुवीराने (एकच) पावक बाण सोडला, आणि एका क्षणात राक्षसाचे सर्व बाण जळले.।।३।। त्याने फार चिडून एक तीव्र शक्ति सोडली, पण प्रभुंनी तिला आपल्या बाणाबरोबर परत पाठविली.।।४।। त्याने कोट्यावधि चक्रे व त्रिशूल मारले पण प्रभूंनी लीलेने (श्रम न पडता) ते तोडून निवारण केले.।।५।। खलांचे सगळे मनोरथ जसे निष्फळ ठरतात तसे रावणाचे सर्व बाण निष्फळ झाले, होऊ लागले.।।६।।

टीका- (१) सूचना- वा.रा.सर्ग १०३-१०५ पहावे, म्हणजे रावणाच्या शस्त्रास्त्रांचे सामर्थ्य किती होते याची कल्पना करता येईल.

चौ.४-(१) सोडि तीव्र शक्ती अति चिडूनी- लक्षावधी बाणांना एका क्षणात जाळून निष्फळ केलेले पाहून रावण फार चिडला, व त्याने भयंकर शक्ति सोडली. ती तोडून न टाकता तिच्यावर बाण मारून आपल्या बाणासह ती परत रावणावरच मारली. मागील चौपाईपर्यंत कोसलपति, रघुवीर इ माधुर्यसूचक शब्दच मुख्यतः वापरले. आता 'प्रभु' शब्द वारंवार उपयोगात येत आहे. त्याने सुचविले की आता ऐश्वर्याचा उपयोग रघुवीर करू लागले.

चौ.६-(१) सकल खलांचे मनोरथ जसे- आता युद्ध वर्णनात नीतिप्रतिपादक सुभाषिते झळकू लागली. खलांचे मनोरथ दुसऱ्यांचे अहित करण्याविषयी व धर्मविरोधी असतात त्यामुळे ते सिद्धीस जात नाहीत, आणि मग ते खल सज्जनांवर चिडतात. रावणाचे बाण खलांच्या मनोरथासारखे असल्याने फुकट जाऊ लागले. रावण आपल्या वीस बलसागर बाहूंनी जे प्रयत्न करतो ते रघुवीर आपल्या दोन बाहूंनी निष्फळ ठरवू लागले. 'यद्रावणो बहुभिरेव भुजैः करोति तद्राघवः प्रति करोति भुजद्वयेन.' (ह.ना.)

हिं. *।तब सत बान सारथी मारेसि। परेउ भूमि जय राम पुकारेसि।।७।।*
।राम कृपा करि सूत उठावा। तब प्रभु परम क्रोध कहुँ पावा।।८।।

छं. *।भए क्रुद्ध जुद्ध विरुद्ध रघुपति त्रोन सायक कसमसे।*
।।कोदंड धुनि अति चंड सुनि मनुजाद भय मारुत ग्रसे।।
।मंदोदरी उर कंप कंपति कमठ भू भूधर त्रसे।

।।चिक्करहिं दिग्गज दसन गहि महि देखि कौतुक सुर हँसे।।१।।

दो. *।तानेउ चाप श्रवन लगि छाँडे बिसिख कराल।।*
।राम मारगन गन चले लहलहात जनु ब्याल।।९१।।

म. *।रामसारथिस शत शर मारत। पतित मही जय राम पुकारत।।७।।*
।राम कृपेनें सूता उठविती। प्रभु तैं भारी क्रोधा पावति।।८।।

छं. *।जैं क्रुद्ध युद्धि विरूद्ध रघुपति तूणि बाण अधीर ते।*
।।कोदंड निस्वन चंड अति मनुजाद हृत भय- मारूतें।।
।मंदोदरी-उरि कंप कंपति कमठ गिरि भू संत्रसे।
।।चीत्करति दिग्गज दशनि धृत महि, बघुनि कुतुक सुरा हसे।।१।।

दो. *।ताणुनि धनु आकर्ण जैं सोडिति विशिख कराल।।*
।।जाति राम-मार्गण गण झगझगीत की व्याल।।९१।।

अर्थ- (मग रावणाने) रामचंद्राच्या सारथीला शंभर बाण मारले, (त्या बरोबर) तो जय राम! ओरडत भूमीवर पडला.।।७।। रामचंद्रांनी कृपेने सारथीला उठवला आणि प्रभु भारी संक्रुद्ध झाले.।।८।। जेव्हा रघुपति क्रुद्ध होऊन युद्धात विरोध करण्यास सिद्ध झाले, तेव्हा त्यांच्या भात्यामधले बाण अधीर होऊन चुळबुळ करू लागले (बाहेर पडण्यासाठी). (प्रभुंनी) धनुष्याचा अति चंड असा ध्वनि केला तेव्हा नरभक्षक (राक्षस) भयरूपी मारूताने (वायूने) पळविले (भयार्त होऊन पळत सुटले.) मंदोदरीच्या छातीत कंप सुटला, कूर्म आणि पर्वत कंपायमान झाले आणि भूमि संत्रस्त झाली. दिग्गज चीत्कार करीत आपल्या दंतांनी पृथ्वीला धरू लागले, तेव्हा ते कौतुक पाहून देवांना हसू आले.।।छंद।। धनुष्य कानापर्यंत ताणून रामचंद्रांनी कराल बाण सोडण्यास प्रारंभ केला, तेव्हा रामचंद्रांचे बाणसमूह (मार्गण=बाण) जणू झगझगीत व्याळासारखे चालले.।।दो.९१।।

टीका. चौ.७-८(१) कोणाच्या सारथीला कोणी बाण मारले हे हिंदी चौपाईतील प्रथम चरणाने स्पष्ट होत नसले तरी 'जयराम' या पुढल्या चरणांतील शब्दांनी संदेह उरत नाही, तथापि मराठीत 'रामसारथिस'

शब्दांनी प्रथम चरणांतच अर्थ स्पष्ट होतो. 'जयराम' असे मोठ्याने उच्चारून मातली मूर्च्छित होऊन खाली पडला. येथे राम शब्दाने रणक्रीडा सुचविली. रावणाला थोडे समाधान मिळवून दिले. देवांना चिंता उत्पन्न झाली असेल. (क) प्रभु भारी क्रोधा पावती- प्रभूला भारी क्रोध आला म्हणजे ते संहार करणार हे ठरलेच.

छंद-(१) युद्धि विरूद्ध रघुपति- आता पर्यंत रघुपतीनी नुसते स्वसंरक्षण युद्ध केले आता शत्रूविरूद्ध युद्ध म्हणजे आक्रमक युद्ध करण्याचे ठरविले त्या बरोबर रघुपतीच्या भात्यातील बाण अधीर झाले शत्रूवर चालून जाण्यासाठी, ते चुळबुळ चळवळ करू लागले. रामकार्य करण्यास उतावीळ झाले आहेत. (क) कोदंड निस्वन चंड अति.....मारूते. रावणावर प्रहार करण्याचे ठरविले आणि 'प्रभु आधि करिती कठोर धनु टंकार घोर भयंकर। तैं बधिर विव्हळ यातुधान, न शुद्धि राहे तिळभर' (३।१९ छंद) असे खरदूषण युद्धापूर्वी केले. कुंभकर्ण सेनेशी युद्धाच्या वेळी 'प्रभुंनी कार्मुक टणत्कारले। घोर रवें रिपुसैन्य बधिरले'(६८।२). त्या दोन्ही प्रसंगी प्रभु भारी क्रुद्ध झाले नव्हते. येथे धनुष्याचा घोर टणत्कार कानी पडताच राक्षस सैन्य भयभीत होऊन पळत सुटले. (ख) मंदोदरी उरि कंप- हा कंप रावणमरण सूचक आहे. प्रेम करणाऱ्या निरोगी माणसाच्या छातीत काही शारिरीक, मानसिक कारण नसता एकाएकी हृदयकंप होणे हे अति प्रेमातील माणसाच्या निधनाचे चिन्ह आहे. हा अनुभव हल्ली सुद्धा येतो. प्रभु आता रावणाची शिरे उडवून त्याला व्याकुळ करणार आहेतच. (ग) धरणीकंप झाला, पृथ्वी संभ्रमीत झाली, पर्वत डळमळू लागले. शेषाचा आधार जो कूर्म तो सुद्धा कंप पावू लागला. कपिसैन्य किंष्किंधेतून निघाले. तेव्हा त्यांच्या गर्जनांनी, उड्या मारण्याने व धावण्याने असेच घडले असले तरि कूर्म स्थिर होता, दिग्गज डोलले असले तरि पृथ्वी पडेल अशी भीती त्यास त्यावेळी वाटली नव्हती, म्हणून पृथ्वीला दंतानी धरून स्थिर ठेवण्याचा प्रयत्न करावा लागला नाही. या भेदाने सुचविले की सर्व वानरसेनेच्या भयंकर घोर गर्जनांनी जो ध्वनी उत्पन्न झाला, त्यांच्या धावण्याचा व आकाशातून खाली उड्या मारण्याचा व त्यांच्या भाराचा मिळून जो संयुक्त परिणाम झाला त्यापेक्षा यावेळी प्रभूंनी केलेल्या नुसत्या कोदंड टणत्काराच्या

ध्वनीचा परिणाम पुष्कळच अधिक झाला. हर कोदंड भंजनाच्या ध्वनीपेक्षाही हा ध्वनी अधिक भयानक आहे हे तुलनेने कळेल. हे सर्व कुतुक=कौतुक, लीला पाहून देवांना हसू आले की नुसत्या टणत्कारात इतके सामर्थ्य असून लक्ष्मणास भयंकर मूर्च्छा, प्रभु नागपाशात सापडणे इ. घटनांचा अर्थ काय आणि कसा लावायचा? प्रभु रणलीला करीत आहेत हेच खरे.

दो. (१) मार्गण=बाण. मार्ग अन्वेषणे या धातूपासून मार्गण हा शब्द झाला आहे. या शब्दाने सुचविले हे बाणांचे समुदाय ज्यांना ज्यांना उद्देशून सोडले आहेत, त्यांना अगदी हुडकून काढून मारणार. भयंकर क्रूर कृष्णसर्प जसे शत्रूला शोधून त्याला दंश करतात तसे हे बाण चालले, जणू रावणाने प्रभूची निंदा केली त्याचा सूड घेण्यासाठीच जणू काय क्रुद्ध होऊन भुजंगासारखे झगझग, लखलख करीत चालले आहेत. कसे जात आहेत ते आणखी स्पष्ट करून सांगतात-

हिं. *।चले बान सपच्छ जनु उरगा। प्रथमहिं हतेउ सारथी तुरगा।।१।।*
।रथ बिभंजि हति केतु पताका। गर्जा अति अंतर बल थाका।।२।।
।तुरत आन रथ चढि खिसिआना।अस्त्र सस्त्र छाँडेसि बिधि नाना।।३।।
।बिफल होहिं सब उद्यम ताके। जिमि परद्रोह निरत मनसा के।।४।।
।तब रावन दस सूल चलावा। बाजि चारि महि मारि गिरावा।।५।।
।तुरग उठाइ कोपि रघुनायक। खैंचि सरासन छाँडे सायक।।६।।
।रावन सिर सरोज बनचारी। चलि रघुबीर सिलीमुख धारी।।७।।
।दसदस बान भाल दस मारे। निसरि गए चले रूधिर पनारे।।८।।

म. *।जाति बाण जणु सपक्ष उरगहि। प्रथम मारिले सारथि तुरगहि।।१।।*
।रथहि पताका केतु भंगले। गर्जे अति अन्तर्बल थकले।।२।।
।शीघ्र अन्य रथि बसे खवळला। शस्त्रात्रे बहु वर्षु लागला।।३।।
।विफळ होति सब उद्यम त्याचे। परद्रोहरत जसे नराचे।।४।।
।मग रावण दश शूला धाडी। वाजि चारि मारूनि महिं पाडी।।५।।
।उठवूनि तुरग रूष्ट रघुनायक। ओढूनि कार्मुक सोडिति सायक।।६।।
।रावण-शिर-सरोज-वनचारी। गत रघुवीर शिलीमुख भारी।।७।।

।दशदश शर दश भालि मारले। जाति पार रूधिरौघ चालले।।८।।

अर्थ- बाण चालले ते जणू पंख असलेले सर्पच. त्यानी प्रथम सारथी व घोडे मारले.।।१।। रथ पताका व ध्वज यांचा चुराडा केला, तेव्हा तो अत्यंत गर्जला पण त्याचे अंतर्बल=आत्मबल थकले, राहिले नाही.।।२।। तो चटकन दुसऱ्या रथांत बसला व खवळला आणि पुष्कळ शस्त्रांत्रांचा वर्षाव करू लागला.।।३।। पण परद्रोह करण्यात रमणाऱ्या माणसाचे प्रयत्न जसे विफळ होतात तसे त्याचे सर्व प्रयत्न निष्फळ झाले.।।४।। मग रावणाने दहा शूल सोडले व त्यांनी चारी घोडे मारून पाडले महीवर.।।५।। धोड्यांना उठवून रघुनायक कोपले व त्यांनी धनुष्य ओढून बाण सोडले.।।६।। रावणाची मस्तके रूपी कमल वनात संचार करणारे रामबाणरूपी पुष्कळ भ्रमर चालले. गेले. ।।७।। दहा कपाळांवर दहा दहा बाण मारले व ते आरपार निघून गेले व रक्ताचे ओघ वाहू लागले.।।८।।

टीका- चौ.१-२-(१) गर्जे अति अंतर्बल थकले- रामबाणांनी भराभर एकामागून एक सारथी, घोडे, रथ, ध्वजा, पताका यांचा चुराडा उडविला, पण रावणाच्याने एकाहि रामबाणाचा प्रतिकार करवला नाही. आपल्या बळाचे प्रदर्शन त्याला शुष्क गर्जनेनेच करावे लागले, पण त्याचे अन्तर्बल=आत्मबल, आत्मविश्वास राहिला नाही. आपण या शत्रूपुढे टिकाव धरू असे वाटत नाहीसे झाले.

चौ.४-६-(१) विफळ होति उद्यम...नराचे- पूर्वी म्हटले की खलांचे सकल मनोरथ निष्फळ होतात. मनोरथ निष्फळ ठरण्यास प्रयत्न निष्फळ झाले पाहिजेतच. प्रयत्न सफळ झाले की मनोरथ सफळ झालेच. खल परद्रोहरत असतात हे सुचविले. 'मोहे द्रोह परावा करती' (७।४०।६) हे खल लक्षण प्रभूंनीच सांगितले आहे. रावणाने मातलीस बाण मारून पाडला तो त्याचा प्रयत्न सफळ झाल्यासारखा वाटणारा प्रयत्न निष्फळ ठरला. सर्व आयुधे, बाण तर पूर्ण निष्फळ ठरले. (क) वाजि चारि मारूनि महिं पाडी. पण रघुनाथांनी त्या घोड्यांना उठवले, व हा प्रयत्नही विफलच ठरला.

रावण रामरथ मोडू शकला नाही. त्याचा एक रथ मोडला, सारथी मेला ध्वजा पताका तोडून टाकल्या तर त्यास दुसऱ्या रथात बसावे लागले.

चौ.७-८-(१) रावण शिर सरोजवन-चारी- रावणानेच आपल्या शिरांना मोठ्या अभिमानाने कमले म्हटले आहे. 'स्वकरे काढुनि निज शिरकमले। अमित वार तिपुरारि पूजले' (२५।३) पुष्कळ कमळे आहेत म्हणून वन म्हटले. कमळात भुंगे येऊन बसतात व मकरंद पान करून उडून जातात. तसे राम बाण हेच भुंगे या शिर कमल वनात संचार करण्यासाठी भारी=पुष्कळ संख्येने निघाले. 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' (अमरे) शिलीमुख=बाण, किंवा भ्रमर, भुंगा. येथे दोन्ही अर्थ आहेत. बाणरूपी भुंगे. भुंगे कमळांना भोके पाडीत नाहीत, कारण भोके न पाडताच त्यांना मकरंद मिळतो. परंतु या शरभ्रमराना या कमळावर बसून मकरंद मिळाला नाही म्हणून यांनी त्या फार मोठ्या कमळांना भोके पाडून आतील रक्तरूपी मकरंदाचे पान केले व दुसऱ्या बाजूने भोके पाडून निघून गेले. याप्रमाणे शिरकमलाला पुढच्या बाजूस दहा व मागच्या बाजूस दहा मिळून २०।२० भगदाडे पडली, व त्यातून रक्ताचे पाट वाहू लागले. इतके झाल्यावर सुद्धा तो खाली पडला सुद्धा नाही हे ही तेवढेच आश्चर्य!

हिं. *।स्त्रवत रूधिर धायउ बलवाना। प्रभु पुनि कृत धनु सर संधाना।।९।।*
।तीस तीर रघुबीर पबारे। भुजन्हि समेत सीस महि पारे।।१०।।
।काटतहीं पुनि भए नबीने। राम बहोरि भुजा सिर छीने।।११।।
।प्रभु बहु बार बाहु सिर हए। कटत झटिति पुनि नूतन भए।।१२।।
।पुनि पुनि प्रभु काटत भुज सीसा। अति कौतुकी कोसलाधीसा।।१३।।
।रहे छाइ नभ सिर अरु बाहू। मानहुँ अमित केतु अरु राहू।।१४।।

म. *।स्त्रवत रूधिर धावे बलवान। करिति पुन्हा प्रभु शरसंधान।।९।।*
।तीस तीर रघुवीर सोडिती। शिरे भुजांसह महीं पाडिती।।१०।।
।कापत तत्क्षणिं नवीन होती। राम पुन्हा शिर भुजा छाटती।।११।।
।प्रभु कितीदा कापिति शिर भुजा।छाटित झटिति फुटति नव दुजा।।१२।।
।प्रभु घडि घडि छाटिति भुज शीस। अति कौतुकी कोसलाधीश।।१३।।

।नभी पसरती शिर बहु बाहू। असंख्यात जणुं केतू राहू।।१४।।

अर्थ- रक्ताचे (दोनशे) पाट वहात असताही तो बलवान धावला, तेव्हा प्रभुंनी पुन्हा शरसंधान केले.।।९।। रघुवीराने तीस तीर (बाण) सोडले आणि (२०) भुजांसहित (१०) शिरे जमिनीवर पाडली.।।१०।। कापताच तत्क्षणी भूजा आणि शिरे नवी झाली, (ती) पुन्हा रामचंद्रांनी कापून टाकली.।।११।। प्रभुंनी किती वेळा तरी भुजा आणि शिरे छाटली, पण छाटताच ताबडतोब दुसरी नवी फुटली.।।१२।। प्रभूनी पुनःपुन्हा बाहू आणि मस्तके कापली कोसलाधीश अति कौतुकी आहेत!।।१३।। आकाशात बाहू व शिरे अशी पसरली की जणू असंख्यात केतू व राहूच.।।१४।।

टीका-(१) स्रवत रूधिर धावे बलवान- मस्तकांतून दोनशे रक्ताचे पाट वाहात आहेत तरि मूर्च्छा सुद्धा आली नाही की त्याची शक्ती कमी झाली नाही, असा अचाट बलवान आहे की अशाही स्थितीत तो रघुपतींवर चालून गेला रथाने. (क) इतका घायाळ केला असूनही तो चाल करून येत आहे असे पाहून त्याची मस्तके व भुजाच कापून टाकण्यासाठी धनुष्यावर बाण लाऊन तीस बाण सोडले. बीस बाहू व दहा शिरे कापण्यासाठी तीस बाण सोडले. प्रत्येक बाणाने आपले कार्य केले. वीस बाहू व दहा डोकी तुटून धुळीत पडली. एवढ्याने रावण मरावयास पाहिजे होता. पण ब्रह्मदेवाने दिलेल्या वरामुळे कापल्या बरोबर नवीन बाहू व शिरे पहिल्यांच जागी तयार झाली. 'विच्छिन्ना बाहवोऽप्यस्य विच्छिन्ननि शिरासिंच।। उत्पत्स्यान्ति पुनः शीघ्रमित्याहभगवानजः' (अ.रा.११।५२) 'हुतानि यानि शीर्षाणि पूर्वमग्नौ त्वयाऽनघ। पुनस्तानि भविष्यन्ति तथैव तव राक्षस' (वा.रा.उ.कां १०।२३-२४). असा वर ब्रह्मदेवाने दिला होता.

चौ.१२-१४-(१)प्रभु कितिदां कापिति शिर भुजा- या चौपाईच्या प्रत्येक चरणांत १।१ मात्रा कमी आहे. याने होणाऱ्या गतिभंगाने दाखविले की हे पाहून श्रीशिवादि देव, कपिसेना व कवींचे भावुक हृदय यांना धक्का बसला की राम प्रभूस हे किती क्लेश होत आहेत! त्यांचे हृदय व्यथित झाले.

कपिसेना व इंद्रादि देव यांना भय चिंतेने ग्रासले, व राम व रावण या दोघांचे शौर्य धैर्य पाहून सर्वांनाच परमाश्चर्य वाटले. (क) रघुवीराने बाहू शिरे कापावी व तिथे पुन्हा नवीन व्हावीत असा खेळ आता सुरू झाला. पण आता कापलेले बाहू व शिरे खाली न पडता आकाशात उडून जिकडे तिकडे परारून राहिली. तेव्हा शिरे जणूं अगणित राहू सारखी व बाहू अगणित केतू सारखे आकाशात दिसू लागले. खाली का पडत नाहीत ते सांगतात-

हिं. *।जनु राहु केतु अनेक नभ पथ स्रवत सोनित धावहीं।*
।।रघुबीर तीर प्रचंड लागहिं भूमि गिरन न पावहीं।।
।एक एक सर सिर निकर छेदे नभ उडत इमि सोहहीं।
।।जनु कोपि दिनकर कर निकर जहँ तहँ बिधुंतुद पोहहीं।।१।।

दो. *।जिमि जिमि प्रभु हर तासु सिर तिमि तिमि होहिं अपार।।*
।।सेवत बिषय बिबर्ध जिमि नित नित नूतन मार।।९२।।

म.छं. *।जणु राहु केतु अनेक, नभ पथिं झरत शोणित धावती।*
।।रघुवीर तीर प्रचंड लागति भूमि येउ न पावती।।
।एकैक शरिं शिर-निकर छेदित उडत नभि अशिं शोभती।
।।जणु सरूष दिनकर कर निकरिं चहुं दिशिं विधुंतुद ओवती।।९।।

दो. *।प्रभु जशि जशि हरती शिरे तशि तशिं होति अपार।।*
।।जसा विषय सेवित अधिक वाढे प्रतिदिन मार।।९२।।

अर्थ- जणू अनेक राहुकेतू, रक्त गळत असता आकाश मार्गाने धावत आहेत व रघुवीराचे प्रचंड बाण लागत असल्याने ते भूमीवर येऊ शकत नाहीत. एका एका शरांत छेदून भरलेले शिरांचे समूह आकाशात उडत असता असे शोभत आहेत की जणु क्रुद्ध झालेले (भगवान) दिनकर (सूर्य) आपल्या किरण समूहात जिकडे तिकडे (चोहोकडे राहूंना ओवीत आहेत. ।।छंद।। जसे विषय अधिकाधिक सेवन केल्याने दररोज काम अधिक वाढतो त्याप्रमाणेच प्रभु जशी जशी त्याची शिरे हरण करतात तशी तशी ती अपार उत्पन्न होत आहेत.।।दो.९२।।

(विधुंतुद=राहु.)

टीका- छंद-(१) शिरे आणि बाहू रक्त गळत असताच आकाशात उडत आहेत, व पुन्हा रघुवीर बाण लागत असल्यामुळे खाली भूमीवर पडू शकत नाहीत, अशी वस्तुस्थिती आहे. हा एक उत्प्रेक्षेचा विषय आहे. शिर=राहु, बाहु=केतु, रघुवीर=दिनकर आणि रघुवीर बाण समूह=सूर्यकिरणांचा समूह. रामचंद्रांनी आपल्या १।१ बाणांत शिरांचे समूह टोचून भरले आहेत. यावर उत्प्रेक्षा केली की सूर्य क्रुद्ध होऊन त्याने आपल्या किरणांच्या समूहात, प्रत्येक किरणात अनेक राहू, याप्रमाणे असंख्य राहू ओवले आहेत. दोऱ्यात जसे मणी ओवावे तसे जणू सूर्याने किरणात राहू ओवले आहेत. या उत्प्रेक्षेने दाखवले की रघुवीर बाण सूर्य किरणांसारखे लखलखित, तेजस्वी व असंख्य आहेत व सूर्य किरणांसारखी त्याची गति-वेग आहे. यावरून कल्पना करावी की किती मस्तके तोडली असतील! मस्तकांच्या दुप्पट बाहू ही तोडले गेले. राहु केवळ मस्तकासारखा त्या राक्षसाचे डोकेच आहे व केतु त्याचे धड आहे. रावण बाहु त्या धडासारखे लठ्ठ व विशाल आहेत.

दो.(१) प्रभु समर्थ कोसलपूर राजा असल्याने त्यांनी बाहुशिरे कापण्याचा तडाका लावला आहे, व नवीन बाहुशिरांची उत्पत्ती प्रत्येक वेळी होत आहे. अशी ही जणू शर्यत लागली आहे हिची समाप्ती होण्याचे लक्षण दिसत नाही. याला दृष्टान्त देतात की विषयांच्या सेवनाने कामाचा नाश न होता तो अधिकाधिक वाढत जातो. 'न जातु कामः कामानां उपभोगेन शाम्यति। हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्धते' (सुभा.)

हिं. ।दसमुख देखि सिरन्ह कै बाढी। बिसरा मरन भई रिस गाढी।।१।।
।गर्जेउ मूढ महा अभिमानी। धायउ दसहु सरासन तानी।।२।।
।समर भूमी दसकंधर कोप्यो। बरषि बान रघुपति रथ तोप्यो।।३।।
।दंड एक रथ देखि न परेऊ। जनु निहार महुँ दिनकर दुरेऊ।।४।।
।हाहाकार सुरन्ह जब कीन्हा। तब प्रभु कोपि कारमुक लीन्हा।।५।।
।सर निवारि रिपु के सिर काटे। ते दिसि बिदिसि गगन महि पाटे।।६।।

।काटे सिर नभ मारग धावहिं। जय जय धुनि करि भय उपजावहिं।।७।।
।कहँ लछिमन सुग्रीव कपीसा। कहँ रघुबीर कोसलाधीसा।।८।।

म. ।दशमुख बघुनि शिरांची वाढ। विसरे मरण रोष ये गाढ।।१।।
।मूढ महा अभिमानी गर्जुनि।धावे दाहि शरासन ताणुनि।।२।।
।रणभूवर दशकंधर कोपी। वर्षी शर रघुपति-रथ लोपी।।३।।
।घटकाभर रथ दृष्टि न पडला। जणू धुक्यामधि दिनकर दडला।।४।।
।हाहाकार यदा सुर करती। तैं प्रभु कोपें कार्मुक घेती।।५।।
।शरा निवारूनि रिपु-शिर कापति। ती दशदिशा गगन भू व्यापति।।६।।
।छिन्न शिरे नभमार्गि धावती। जय जय करूनी भय उपजवती।।७।।
।लक्ष्मण कुठें सुकंठ कपीश्वर। रघुविर कुठें कोसलाधीश्वर।।८।।

अर्थ- शिरांची वाढ पाहून दशमुख मरण विसरला व त्याला भारी (पक्का) रोष आला.।।१।। महा अभिमानी महामूढ गर्जू लागला व दाही धनुष्ये ताणून धावला.।।२।। रणभूमीत दशकंठ कोपला आणि त्याने बाणांची वृष्टी करून रघुपतीचा रथ लोपून टाकला तो (दिसेनासा केला).।।३।। एक घटकाभर रथ दृष्टीस पडला नाही, जणू दिनकर (सूर्य) धुक्यात लपून-दडून राहिला.।।४।। जेव्हा देवांनी हाहाकार केला, तेव्हा प्रभूंनी क्रोधाने धनुष्य हाती घेतले.।।५।। शत्रूचे बाण निवारून त्याची शिरे कापू लागले, व त्यांनी दशदिशा आकाश व पृथ्वी व्यापली.।।६।। कापलेली मस्तके आकाशात धावू लागली व जयजयकार करून भय उपजवू लागली.।।७।। लक्ष्मण कुठे आहे? वानरराज सुग्रीव कुठे आहे व कुठे आहे कोसलाधीश्वर रघुवीर?।।८।।

टीका- चौ.१-४-(१) दशमुख विसरे मरण- पूर्वी अंतर्बल नष्ट होऊन तो निराश झाला होता व युद्धात मरण येणार असे वाटू लागले होते. पण हजारो वेळा शिरे कापली गेली तरी सुद्धा मरण आले नाही, तेव्हा मरणाची भीति साफ गेली, व तो रघुवीरावर पक्का पिसाळला. (क) मूढ महा- रघुपति कोण आहेत हे त्यास अद्यापही कळत नाही व त्यास मनुष्यच समजतो म्हणून महामूढ. त्याने दाही धनुष्यांनी इतकी शरवृष्टि केली की

रघुपतीचा रथ दाही दिशांनी झाकून टाकला बाणांनी. पण या वृष्टीचा परिणाम रघुपतीरथावर काही सुद्धा झाला नाही, हे उत्प्रेक्षेने सांगितले आहे. (ख) निहार=नीहार=धुके. खूप दाट धुके पडले म्हणजे सूर्य दिसत नाहीसा होतो. धुक्यात सूर्य लपलेला दिसला तरि ते धुके सूर्याला स्पर्शसुद्धा करू शकत नाही. तसाच त्या बाणांचा रघुपति रथाला स्पर्श सुद्धा झाला नाही, मग त्या रथांतील रघुनायकांस त्यांचा त्रास कसा होईल? पण स्वार्थी देव गेले घाबरून!

चौ.५-८-(१) हाहाकार यदा सुर करती- देवांनी एक घटकाभर वाट पाहिली, पण रघुपतीरथाच्या बाजूने बाण बाहेर पडताना दिसला नाही व त्यांना भलतीच शंका आली आणि लागले आकाशात हाय हाय करायला. तेव्हा 'प्रभु कोपे कार्मुक घेती' यावरून ठरले की राम धनुष्य रथात ठेऊन विश्रांती घेत मजा बघत होते. रिपुशर एका अग्निबाणाने जाळून टाकले आणि पुनश्च हरिःओम्. रावणाची शिरे कापण्यास प्रारंभ केला. रावणाला आलेला क्रोध त्या मुंडांच्या मुखातून बाहेर पडू लागला. ल.ठे. रावणाने पूर्वी गुप्त प्रतिज्ञा केल्याप्रमाणे आजपर्यंत रामचंद्रांच्या रघुपति, रघुवीर इ. कोणत्याच नावांचा उच्चार केला नव्हता. कापलेली मुंडे आता उच्चार करीत आहेत पण तो ही वैर भावानेच.

हिं.छं. ।कहँ रामु कहि सिर निकर धाए देखि मर्कट भजि चले।
।।संधानि धनु रघुबंसमनि हँसि सरन्हि सिर बेधे भले।।
।सिरमालिका कर कालिका गहि बृंद बृंदन्हि बहु मिली।
।।करि रुधिर सरि मज्जन मनहुँ संग्राम बट पूजन चलीं।।१।।
हिं.दो. ।पुनि दसकंठ क्रुद्ध होइ छाँडी सक्ति प्रचंड।।
।।चली बिभीषन सन्मुख मनहुँ काल कर दंड।।९३।।
म.छं. ।शिर राम कोठे वदत धावति, बघुनि कपि पळु लागती।
।।मग हसुनि रघुकुलमणि शरांनी ती शिरे सब वेधती।।
।शिर-मालिका धृत कालिका बहु वृंद वृंदें मिळुनिया।
।।जणु निघति नाहुनि रुधिर सरितें समर वट पूजावया।।१।।

दो. *।क्रुद्ध होई दशकंठ मग सोडी शक्ति प्रचंड।।*
।।जाइ बिभीषण सन्मुख जणुं काळाचा दंड।।९३।।

अर्थ- राम कोठे आहे? असे ओरडत शिरे धावू लागलेली पाहून कपि पळत सुटले, तेव्हा रघुवंश शिरोमणीने हसून पुन्हा शर संधान केले व ती सर्व शिरे शरांनी वेधली ओवली. शिरांच्या माळा (मुंडमाळा) हातात घेतलेल्या पुष्कळ कालिका थव्या थव्यानी जमून, रुधिर सरितेत नाहून जणू समर वटाचे पूजन करण्यासच निघाल्या आहेत.।।छंद।. (पुन्हा) दशकंठ क्रुद्ध झाला आणि मग त्याने एक प्रचंड शक्ति सोडली व ती जणू काळाच्या दंडासारखी बिभीषणाच्या समोर (अंगावर) चालली.।।दो.९३।।

टीका. छंद-(१)पर्वताच्या शिखरासारखी विशाल, रक्त गळत असलेली व क्रोधाने डोळे लाल झालेली हजारो मुंडे आकाशात एका मागून एक धावू लागली. ती आपल्या अंगावर येऊन आपल्याला खातील की काय व त्यांच्या प्रहारांनी आपण मरु की काय अशी भीति वाटून वानरे पळू लागली. कपींची ही दुर्दशा पाहून, रघुनाथास हसू आले की कापलेल्या मुंडांना सुद्धा हे भीत आहेत! व यांनीच रावणावर हल्ला चढवून त्याला बेजार केला होता! मायेची करणी मोठी अद्‌भूत आहे. (क) रघुकुल मणि=रघुकुल शिरोमणी, असल्याने आपल्या सेवकांची भीति दूर करण्यासाठी बाण मारून पुन्हा पूर्वीसारखी ती शिरे बाणांत ओवली तेव्हा मुंडमाळाच तयार झाल्या. योगिनी चामुंडांचे वर्णन नुकतेच केले आहे. तसेच आता कालिकांचे थवेच्या थवे जमले. रुधिर नदीत नाहून त्या मुंडमाळा हातात घेऊन जणु रणांगणातील वडाची पूजा करण्यास चालल्या. स्त्रिया वडाच्या पूजेला जातात त्या नाहून (अभ्यंगस्नान केसावरून करून) पुष्कळ जणी एकत्र जमून जातात.

दो-(१) राम जे नुकतेच हसले तेव्हा त्या हास्यरूपी मायेने प्रेरणा देऊन कोंडी फोडली व आता युद्धाची दिशा बदलली. रावणाने काळाच्या दंडासारखी प्राणघातक भयंकर शक्ति बिभीषणावर सोडली. अ.रा.मध्ये या

शक्तीचा उल्लेख असा आहे- 'ततो घोरां महा शक्तिमादाय दशकंधरः।। बिभीषण वधार्थाय विक्षेप क्रोध विव्हलः।। चिच्छेद राघवो बाणै स्तांशितै र्हेमभूषितैः' बिभिषणाच्या वधासाठी रावणाने घोर शक्ति फेकली पण राघवाने तीक्ष्ण बाणांनी ती छेदून टाकली. मानसांतील रघुवीराने असे केले नाही. अ. रामायणाहून अगदी निराळा प्रकार आहे.

हिं. *।आवत देखि सक्ति अति घोरा। प्रणतारति भंजन पन मोरा।।१।।*
।तुरत बिभीषन पाछे मेला। सन्मुख राम सहेउ सोइ सेला।।२।।
।लागि सक्ति मुरुछा कछु भई। प्रभु कृत खेल सुरन्ह बिकलई।।३।।
।देखि बिभीषन प्रभु श्रम पायो। गहिं कर गदा क्रुद्ध होइ धायो।।४।।
।रे कुभाग्य सठ मंद कुबुद्धे। तैं सुर नर मुनि नाग बिरुद्धे।।५।।
।सादर सिव कहुँ सीस चढाए। एक एक के कोटिन्ह पाए।।६।।
।तेहि कारन खल अब लगि बाँच्यो। अब तव कालु सीस पर नाच्यो।।७।।
।राम बिमुख सठ चहसि संपदा। अस कहि हनेसि माझ उर गदा।।८।।

म. *।येतां बघुनि शक्ति अति भीषण। प्रणतार्ती भंजन माझा पण।।१।।*
।मागे करूनि बिभीषण सत्वर। राम घेति शक्ति अपणांवर।।२।।
।क्षण मूर्च्छा शक्ति लागतां। प्रभूचा खेळ सुरां विकलता।।३।।
।प्रभुला श्रम पाहुनि बिभीषण। धावे क्रुद्ध गदा करिं भीषण।।४।।
।रे कुभाग्य शठ मंद कुबुद्धी!। तू सुर नरमुनी नाग विरोधी।।५।।
।शिरे आदरे शिवा वाहली। एकैकाची कोटि जाहली।।६।।
।म्हणुन वाचसी खला! आजवरि। अता काळ नाचतो तुझ्या शिरिं।।७।।
।रामविमुख इच्छिसी संपदा। शठ! अस म्हणुनि मारि उरि गदा।।८।।

अर्थ- अति भयानक शक्ति येताना पाहिली (आणि प्रभूंनी मनात म्हटले की-) शरणांगतांचे संकट निवारण करणे हे माझे ब्रीद आहे.।।१।। (म्हणून) त्वरेने बिभीषणाला (आपल्या) मागे सारला आणि रामचंद्रांनी ती शक्ती आपल्या अंगावर घेतली.।।२।। शक्ती लागताच क्षणभर (थोडी) मुर्च्छा आली. हा झाला प्रभूचा खेळ, पण देव झाले व्याकुळ.।।३।। प्रभूला (स्वामीस) श्रम झाले असे पाहून बिभीषण क्रुद्ध होऊन भयंकर गदा हातात घेऊन, (रावणावर) धावला.।।४।। (आणि म्हणाला) अरे

मंदभाग्या! दुष्टा! मूढा! दुर्बुद्धि! तू (आजपर्यंत) सुर, नर, मुनि व नाग इ. सर्वांशी वैर केलेस (विरोध=वैर).।।५।। (परंतु) तू आदराने आपली मुंडे शिवाला वाहिलीस म्हणून एकेका शिरांची कोटि कोटि शिरे झाली. मिळाली.।।६।। आणि म्हणून तू आजपर्यंत वाचलास, (पण लक्षात ठेव की) आता काळ तुझ्या डोक्यावर नाचत आहे.।।७।। अरे दुष्टा! (शठ) रामविरोध करून संपत्ती इच्छितोस? असे म्हणून बिभीषणाने रावणाच्या उरात छातीवर गदा मारली.।।८।।

टीका- चौ-१-२-(१) अध्यात्म रामायणातील रामाने त्या शक्तीचे बाणांनी तुकडे पाडले आहेत पण मानसांतील राम या निमित्ताने 'प्रणतार्तिभंजन', 'प्रणतपाल' हे आपले ब्रीद प्रत्यक्ष कृतीने सिद्ध करीत आहेत. शरणागताचे प्रणताचे प्राणसंकट स्वतः आपल्यावर घेऊन सुद्धा रघुवीर शरणांगताचे संरक्षण करतात हे अगदी डोळ्यात भरेल असे येथे दाखविले. बिभीषण जर समोर राहिला असता तर तो तात्काळ ठारच झाला असता, हे प्रभूला सुद्धा थोडा वेळ आलेल्या मूर्च्छेने सांगितले. (क) राम घेति शक्ति अपणावर- राम शब्दाने रणक्रीडा सुचविली. त्या शक्तीचे निवारण करता आले असते, पण ही सहेतुक रणलीला आहे. या लीलेने पाच गोष्टी साधल्या. १) प्रणतपालकाचा आदर्श दाखविला. २) बिभीषणाची परीक्षा झाली. ३)देवांची चंचल व श्रद्धाहीन स्वार्थी वृत्ती दिसून आली. ४) रावणाच्या बळाची कल्पना दिली गेली. ५) राम मनुष्य आहेत ही रावणाची भावना दृढ होण्यास मदत केली गेली. पुढील चौपाईत स्पष्ट सांगितले आहे की हा प्रभूचा खेळ आहे.

चौ.३-(१) प्रभूचा खेळ सुरा विकलता- देवांच्या उरांत भीतीने धडकीच भरली- हे या चौपाईत १।१ मात्रा कमी करून सुचविले आहे. देव व्याकुळ झाले ते रघुपतीचे श्रम, दुःख पाहून नव्हे तर आता आपले कसे होणार या चिंतेने. रघुपतीला श्रम झाल्यामुळे देवांना दुःख झाले असते तर ते हातपाय गाळून स्वस्थ नसते बसले. बिभीषणाप्रमाणे रावणावर चोहोकडून धावले असते. रघुपती प्रभु आहेत हे जाणत असून देव व्याकूळ झाले, यावरून स्पष्ट झाले की त्यांची श्रद्धा दृढ नाही. वृत्ती चंचळ आहे.

रघुवीराचा थोडासा पराभव होतो असे भासताच घाबरणे व जय होतो असे दिसतात हर्ष मानणे हे, रामरहस्य न जाणणाऱ्या अज्ञानी मानवाप्रमाणे देवांच्या ठिकाणी दिसून आले, पुढेही असेच दिसेल. मुनींची मात्र अशी दशा झालेली नाही, कारण ते देवांच्यासारखे 'स्वार्थी मलीन मन' नाहीत.

चौ.४-(१) प्रभुला श्रम पाहुनी- रघुपति बिभीषणाला सखा मानीत असले तरि बिभीषण स्वतःस रामसेवक मानतो, म्हणून येथे प्रभु=स्वामी, असा अर्थ घेतला पाहिजे. 'करी स्वामिहित सेवक तो ही' (२।१८६।५). कुंभकर्णाने सुद्धा सांगितले आहे की 'तन मन वचने त्यजुनि छल भज हं! राम रणधीर।।' (६४). यावेळी बिभीषण देवांच्यासारखा स्वस्थ बसला असता, (शोक करीत) तर सेवक धर्मावर पाणी सोडल्यासारखे ठरले असते आणि मित्र धर्माचा विनाश होऊन कुमित्र ठरला असता. 'बल अनुमाने सदा हित करी' (४।७।५) एकमेकांस संकटकाळी यथाशक्ती मदत करणे हे तर मुख्य मित्र लक्षण आहे. तो स्वस्थ राहिला असता तर कृतघ्न, प्राणलोभी, स्वार्थी, भ्याड ठरला असता. प्राणांची पर्वा न करता तो रावणावर धावला. यामुळे या परीक्षेत बिभिषण उत्तम प्रकारे कसास उतरला, उत्तीर्ण झाला. ही बिभीषणाची करणी पाहून कोणालाही आश्चर्यच वाटेल. शंकर आपले मत पुढे उमेला सांगणार आहेतच.

शंका- 'भले पित्यासम मला मारले' (५।४१।८) असे म्हणणारा बिभीषण रावणावर का धावला? रणभूमीत शत्रु म्हणून विरूद्ध बाजूल उभा असलेला शत्रूच असतो. इतर नाती व संबंध तेथे शिल्लक राहात नाहीत, म्हणून तर द्रोणाचार्य गुरू, भीष्माचार्य, कृपाचार्य विप्र असून त्यांच्याशी व इतर जवळच्या नातेवाईकाशी युद्ध करण्याचा उपदेश भगवंतांनी अर्जुनास केला. रावणाने बिभीषणास हाकलून दिला त्याच क्षणी 'ज्येष्ठो भ्राता पितुः समः' ही भावना समाप्त झाली. 'स्वामीचा शत्रू तो सेवकाचा शत्रू, मित्राचा शत्रु तो स्वतःचा शत्रु' हा न्याय आता लागू आहे. सर्व भावे रघुवीराला शरण आल्यावर बिभीषण-रावण शत्रु बनले.

चौ.५-८-(१) रे कुभाग्य! -प्रत्यक्ष परमात्मा समोर, जवळ असता

त्यास शरण जात नाही व ऐहिक व पारमार्थिक हित साधीत नाही, म्हणून दुर्भाग्याचा पुतळाच ठरला. शठ=दुष्ट, एवढ्याच मुळे की भगवंताशी वैर करीत आहे. मंद=जड, मूढ, भगवंतास मनुष्य मानीत आहे म्हणून महामूर्ख, मूढ. सीता परत दिली नाही व कुळाचा क्षय- विनाश करून टाकला म्हणून कुबुद्धि. (क) शिरे आदरे शिवा वाहली- या व पुढील दोन चरणांनी रावणाच्या शिरभुज वृद्धीचे कारण सांगितले आहे आणि सुचविले आहे की शंकरास, ईश्वरास जे पदार्थादि अर्पण करावे ते या किंवा पुढील जन्मी कोटिपट होऊन मिळते. (ख) अता काळ नाचतो तुझ्या शिरी- याने कवीने सुचविले की आता रावणाचा मरण काळ जवळ आला आहे. (ग) 'शठ! असं म्हणुनि मारि उरिं गदा- या चरणांत एक मात्रा कमी करून सुचविले आहे की या गदा प्रहाराने रावणाच्या छातीत चांगलाच हिसका धक्का बसला, व त्याची गति खुंटली. आता छंदात हे स्पष्टच दिसेल.

हिं.छं. ।उर माझ गदा प्रहार घोर कठोर लागत महि पऱ्यो।
।।दस बदन सोनित स्त्रवत पुनि संभारि धायो रिस भऱ्यो।।
।द्वौ भिरे अति बल मल्लजुद्ध बिरूद्ध एकु एकहि हनै।
।।रघुबीर बल दर्पित बिभीषनु घालि नहिं ता कहुँ गनै।।१।।
दो. ।उमा बिभीषनु रावनहि सन्मुख चितव कि काउ।।
।।सो अब भिरत काल ज्यो श्रीरघुबीर प्रभाउ।।९४।।
म.छं. ।उरिं गदा मार कठोर घोर हि लागता महिं कोसळे।
।।दृश वदनिं ओके रक्त, उठुनि रूष्ट धावे अति बळे।।
।ते लढति अतिबल मल्लयुद्धी हाणि एक दुजास ही।
।।रघुवीर बल दर्पित बिभीषण गणि न त्या पासंगही।।१।।
दो. ।उमे! बिभीषण रावणा सन्मुख की कधि पाहि।।
।।श्रीरघुवीर प्रभाव हा काळ हि लढे अता हिं।।९४।।

अर्थ- गदेचा घोर कठोर घाव उरांत लागताच रावण (धाडकन) धुळीत कोसळला, व दाही तोंडातून रक्त ओकू लागला, पण उठून रोषाने अति जोराने धावला बिभीषणावर. ते दोघे अति बलवान मल्लयुद्धात एकमेकांस तडाके देऊ लागले, पण रघुवीर बलाने मत्त झालेला बिभीषण त्याला पासंगासारखाही मानीत नाही.।।छंद।। उमे! बिभीषण

रावणासमोर (वर मान करून) कधी पाहू शकला काय? पण आता हा (बिभीषण) जसा काळच लढत आहे हा श्री रघुवीराचाच(हि) प्रभाव आहे।।९४।।

टीका- (१) 'तृण कुलिश करि, कुलिशास करि तृण सहजही' हे येथे पुन्हा दाखविले. वर मान करून रावणाच्या मुखाकडे पाहण्याची ज्याची कधी छाती नव्हती, तोच हा बिभिषण! पण आज रावणाच्या तोंडावर, क्रुद्ध होऊन, 'कुभाग्य शठ मंद कुबुद्धि' इत्यादि खडाखडा बोलला, एवढेच नव्हे तर गदेच्या एकाच प्रहाराने त्याला धुळीत लोळवून दहा तोंडांनी रक्त ओकायला लावला! हे धैर्य, वीर्य, शौर्य, बल एका एकी बिभीषणात आले कसे व कोठून? श्री रघुवीराने आपले ऐश्वर्य व बळ त्याला दिले हे उघड उघड ठरले. श्री=ऐश्वर्य, असे जर झाले नसते तर प्रणतार्ति भंजन, 'प्रणतपाल रघुनायक' या ब्रीदास बट्टा लागला असता. 'दुर्बळांचे बळ राम' हे अशा प्रकारे येथे दाखविले. दिग्गजांच्या दंतांच्या धडकीने ज्या छातीस खरचटले सुद्धा नाही व कपींनी केलेल्या हजारो पर्वतांच्या माऱ्याने जो रेसंभर ढळला नाही तो रावण गदेच्या बिभीषणाच्या एका प्रहाराने खाली कोसळून रक्त ओकला! हा चमत्कार वज्राला तृण केल्याचा परिणाम आहे. दहा तोंडांनी रक्त ओकून सुद्धा, लगेच उठून मल्लयुद्ध करणे हे ही प्रशंसनीय धैर्य व बल नाही असे कोण म्हणेल?

हिं. ।देखा श्रमित बिभीषनु भारी। धायउ हनूमान गिरिधारी।।१।।
।रथ तुरंग सारथी निपाता। हृदय माझ तेहि मारेसि लाता।।२।।
।ठाढ रहा अति कंपित गाता। गयउ बिभीषनु जहँ जनत्राता।।३।।
।पुनि रावन कपि हतेउ पचारी। चलेउ गगन कपि पूँछ,पसारी।।४।।
।गहिसि पूँछ कपि सहित उडाना। पुनि फिरि भिरेउ प्रबल हनुमाना।।५।।
।लरत अकास जुगल सम जोधा। एकहि एकु हनत करि क्रोधा।।६।।
।सोहहि नभ छल बल बहु करहिं। कज्जलगिरी सभेरू जनु लरहीं।।७।।

म. ।दिसला श्रांत बिभीषण भारी। हनूमान धावे गिरिधारी।।१।।
।करि रथ-सारथी-तुरंग घाता। मारी त्याच्या उरांत लाथा।।२।।

।उभा असे, अति गात्री कंपन। गत जनपालाकडे बिभीषण।।३।।
।कपिस मारि रावण पाचारूनि।नभी उडे कपि पुच्छा पसरूनि।।४।।
।धरुनि पुच्छ कपि समेत उडला।हनुमान वळुनी त्यासी लढला।।५।।
।गगनी लढति युगल सम योद्धे। ताडी एक दुजाला क्रोधें।।६।।
।शोभति नभि छल बल बहु करती।जणु कज्जलगिरी समेरू लढती।।७।।

अर्थ- बिभीषण फार श्रान्त झालेला (थकलेला) दिसला, तेव्हा हनुमान पर्वत घेऊन (रावणावर) धावला.।।१।। त्याने रथ, सारथी व घोडे यांचा चुराडा केला व रावणाच्या उरात लाथा मारल्या.।।२।। रावण उभा आहे (पडला नाही) पण त्याच्या सर्वांगाला अति कंप सुटला आहे. बिभीषण सेवक पालकाकडे (रघुवीराकडे) गेला.।।३।। रावणाने ललकारून कपीला प्रहार केले (तरि) कपि (हनुमान) पुच्छ पसरून आकाशात उडाला. (त्याच्या प्रहारांनी त्याला काहीच झाले नाही).।।४।। रावण त्याचे पुच्छ पकडून त्याच्या बरोबरच उडत गेला, तेव्हा हनुमान उलट वळून त्याच्याशी युद्ध करू लागले.।।५।। दोघे समान योद्धे आकाशात लढू लागले व एक दुसऱ्याला क्रोधाने तडाके मारू लागले.।।६।। आकाशात युक्ति व शक्ति यांनी लढत असता जणु कज्जलगिरी व सुमेरू पर्वत (आकाशात) लढत असावेत तसे ते दोघे शोभू लागले.।।७।।

टीका- चौ.१-३-(१) दिसला श्रांत बिभीषण भारी- तेव्हा हनुमान रावणावर धावला. हनुमान संकटात आहे असे पाहून (छंद पहा) भल्ल कपि मदतीला धावतील, भल्ल कपि व्याकुळ झाले की 'जनपालक' 'प्रणतपाल' रघुनायक धावतील आणि 'प्रणतार्ती भंजन' हा पण सिद्ध करतील. (क) मारी त्याच्या उरांत लाथा- तरी रावण मूर्च्छित पडला नाही की गुडघे टेकून पडला नाही. जो बिभीषण रावणाकडे बघण्यास धजत नव्हता त्याच्या गदा प्रहाराने रावण रक्त ओकत कोसळला, व ज्या हनुमंताच्या एका मुष्टि प्रहाराने रावण मूर्च्छित पडला होता, त्याच हनुमंताच्या अनेक लाथांनी रावणाचा तोल सुद्धा गेला नाही! यावरून इतकाच बोध घ्यावयाचा की 'नट मर्कट इव जगा नाचविति। राम खगेश! वेद हे वर्णिति' (४।७।२४) 'रघुपति

करि जैं ज्या जसा होइ तसा तैं प्राणी' (१।१२४ रा). हा असा उलट सुलट विचित्र खेळ करण्यात हेतु इतकाच की कोणाही राम सेवकाला अहंकाराचा वारा लागू नये व कोणी कोणाला आपल्यापेक्षा हीन लेखू नये.

चौ. ४-५(१) कपिस मारि रावण पाचारूनि- पर्वत घेऊन धावला तेव्हा 'हनुमान' होता, मग आता लागोलाग तीन चरणात 'कपि' का? व रावणाकडे तोंड फिरवून लढू लागला आकाशात तेव्हा पुन्हा 'हनुमान' कां? याचा विचार रमणीय आहे. कपीला आव्हान द्यावे लागले यावरून ठरले की रावणाच्या उरांत अनेक लाथा मारून तो पडला नाही तेव्हा हनुमान पण जाऊन कपित्व शिल्लक राहिले, व लाथा मारून कपि दूर पळून गेला होता म्हणून आव्हान द्यावे लागले. रावणाने प्रहार केल्यावर त्यास उलट प्रहार न करता पुच्छ पसरून आकाशात पळून गेला म्हणून पुन्हा कपि म्हणावे लागले. आकाशात पळून जाताना पुच्छ वर न उभारता खाली पसरले, म्हणून रावण उडी मारून ते पकडू शकला. पुच्छ वर उभारून गेला असता तर रावणाला ते धरता आले नसते. येथे कपि बुद्धिचेच लक्षण दिसले! पण रावणाशी दोन हात करण्यास परत वळला तेव्हाच त्याला हनुमान म्हटले.

चौ. ६-७-(१) या आकाशातील द्वंद्वयुद्धात अजून दोघे सम बल आहेत कोणी कोणास पाडू शकत नाही. दोघेही पर्वताकार आहेत एक काळा कुट्ट पर्वत पण अति तेजस्वी. दुसरा हनुमान सुमेरू पर्वतासारखा, कांचनवर्ण. शक्ति युक्तीचा उपयोग करून सुद्धा कोणी कोणास हार जाईना, तेव्हा हनुमंतास आपली चूक कळली ती सुधारताच काय होते पहा-

हिं. /*बुधि बल निसिचर परइ न पार्‍यो/तब मारुतसुत प्रभु संभार्‍यो।।८।।*

छं. /*संभारि श्रीरघुबीर धीर पचारि कपि रावनु हन्यो।*
।।महि परत पुनि उठि लरत देवन्ह जुगल कहुँ जय जय भन्यो।।
/हनुमंत संकट देखि मर्कट भालु क्रोधातुर चले।
।।रन मत्त रावन सकल सुभट प्रचंड भुजबल दलमले।।१।।

दो. /*तब रघुबीर पचारे धाए कीस प्रचंड।।*
।।कपि बल प्रबल देखि तेहिं कीन्ह प्रगट पाषंड।।९५।।

म. *।बुद्धि-बळें पाडित न पडे तो। मारूतसुत तैं प्रभुला स्मरतो।।८।।*

छं. *।रघुवीर चिंतुनि धीर कपि पाचारि हाणी रावणा।*
।।महिं पडति उठती लढति, जयजय करिती सुर दोघां जणां।।
।हनुमंत संकट बघुनि मर्कट भल्ल कोपें धावले।
।।रणमत्त रावण सुभट सब मर्दी प्रचंडें भुजबळे।।१।।

दो. *।तैं रघुवीरें प्रेरिले कपि धावले प्रचंड।।*
।।प्रबल कीशदल बघुनी तो प्रगट करी पाखंड।।९५।।

अर्थ- बुद्धीने व बळाने पाडून सुद्धा तो पडत नाही असे दिसले तेव्हा मारूतसुताने प्रभुचे स्मरण केले.।।८।। रघुवीराचे स्मरण करून धैर्यवंत कपीने ललकारून रावणावर प्रहार केले, तेव्हा दोघेही पडतात, उठतात व पुन्हा लढतात (असे चालू झाले) तेव्हा देवांनी दोघांचाही जयजयकार केला. हनुमंताचे संकट पाहून भल्ल कपी रावणावर धावले कोपून, पण रणमत्त रावणाने आपल्या प्रचंड भुजबळाने सर्वांचे मर्दन केले.।।छं।। तेव्हा रघुवीराच्या प्रेरणेने (आज्ञेने) प्रचंड कपि धावले, प्रबल कपि सैन्य पाहून त्याने (रावणाने) पाखंड (माया) करण्यास प्रारंभ केला.।।दो.९५।।

टीका- (१) मारूतसुत- जो वाढला असता मरण येते तो मारूत. असा प्राण घेणारा असून त्याला रावण भारी वाटू लागला, तेव्हा प्रभूचे स्मरण केले. त्याचा परिणाम एवढाच झाला की जे युद्ध आकाशात चालले होते ते आता भूमीवर सूरू झाले. आकाशात कोणी कोणास पाडू शकत नव्हता तर आता दोघे एकमेकांस पाडू लागले म्हणजे पुन्हा बरोबरीच- रावणाला मारून लंका उपटून आणीन म्हणणाऱ्यांची ही स्थिती! मारूतीने प्रभु प्रताप हृदयांत धारण केला नाही त्याचा हा परिणाम! (क) इतर भल्ल कपींना वाटले की हनुमान संकटात आहे म्हणून ते धावून आले. पण प्रभूची आज्ञा न घेताच किंवा प्रभु प्रताप हृदयांत धारण न करताच आल्यामुळे रावणाने त्यांचा तत्काळ चुराडा केला.

दो. (१) प्रभुच्या आज्ञेने प्रचंड वानर वीर धावत येताच त्यांचा

विनाश करण्याची आशा रावणास राहिली नाही. माया बलाने कपींना त्रासवून सोडण्याचे ठरविले.

हिं. *।अंतरधान भयउ छन एका।पुनि प्रगटे खल रूप अनेका।।१।।*
।रघुपति कटक भालु कपि जेते।जहँ तहँ प्रगट दसानन ते ते।।२।।
।देखे कपिन्ह अमित दससीसा।जहँ तहँ भजे भालु अरु कीसा।।३।।
।भागे बानर धरहिं न धीरा।त्राहि त्राहि लछिमन रघुबीरा।।४।।
।दहँ दिसि धावहिं कोटिन्ह रावन।गर्जहिं घोर कठोर भयावन।।५।।
।डरे सकल सुर चले पराई। जय कै आस तजहु अब भाई।।६।।
।सब सुर जिते एक दसकंधर।अब बहु भए तकहु गिरिकंदर।।७।।
।रहे बिरंचि संभु मुनि ग्यानी।जिन्ह जिन्ह प्रभु महिमा कछु जानी।।८।।

म. *।अंतर्धान होइ पळ एक।मग खल रूपे प्रगटि अनेक।।१।।*
।रघुपति कटकिं भल्ल कपि जितके।प्रगट चहुंकडे दशमुख तितके।।२।।
।अगणित दशशीसां कपि बघती।भल्ल कीश दशदिशांस पळती।।३।।
।पळती वानर धरति न धीरा।त्राहिं! त्राहि! लक्ष्मण रघुवीरा!।।४।।
।दशदिशिं दौडति कोटी रावण।घोर कठोर गर्जती भीषण।।५।।
।सुर सब सभय पळापळ घाई।अता जयाशा त्यजा किं भाई।।६।।
।सब मुर जिंकि एक दशकंधर।अता अमित! शोधा गिरिकंदर।।७।।
।शिव विरंचि मुनि उरले ज्ञानी। प्रभु महिमा जाणिला जयानी।।८।।

अर्थ- रावण एक पळभर अदृश्य झाला आणि मग त्या खलाने अनेक खलरूपे प्रगट केली.।।१।। रघुपतीच्या सैन्यात जितके कपि भल्ल आहेत तितके दशमुख चोहोकडे प्रगट झाले.।।२।। कपींनी अगणित दशशीर्ष पाहिले तेव्हा भल्ल कपि जिकडे तिकडे (दाही दिशांस) पळत सुटले.।।३।। रक्ष लक्ष्मणा! रक्ष रघुवीरा! असे ओरडत वानरे पळू लागली, त्यांचा धीर साफ सुटला (धीर धरवे ना).।।४।। घोर कठोर भयानक गर्जना करीत कोट्यावधी रावण दाही दिशांस धावू लागले.।।५।। सगळे सुर भयभीत होऊन घाईघाईने पळापळ सुरू झाली, (व एकमेकांस म्हणाले) बाबानो! अता जयाची आशा

सोडा.।।६।। एका रावणाने सर्व देवांना जिंकले, आता तर अगणित झाले, म्हणून आता गिरिकंदरांचा रस्ता धरा झाले.।।७।। ज्यांना प्रभुमहिमा (काही) माहित होता असे ज्ञानी मुनि, ब्रह्मदेव आणि शंकर तेवढे राहिले (आकाशात बाकी सर्व पळाले).।।८।।

टीका- (१) अंतर्धान होइ पळ एक- गुप्त होऊन अगणित रावणरूपांनी प्रगट होण्यास त्या खलाला एक क्षण सुद्धा लागला नाही. ही ब्रह्मदेवाच्या वराची शक्ती आहे. ८९।८ टीका पहा. जुना रावण कोणता व नवे रावण कोणते हे ओळखता येऊ नये म्हणून गुप्त झाला होता. अनेक रामलक्ष्मण प्रगट करण्यापूर्वी असा गुप्त झाला नव्हता. (क) आधी भल्ल कपींची जोरात पळापळ सुरू झाली, पण 'हनुमंत अंगद नील नल अति शूर जे' ते मात्र पळाले नाहीत असे पुढील छंदातील तिसरा चरण सांगतो. भल्ल कपि सुरांश असल्याने सुरांच्या आधी पळाले हे योग्यच झाले. कपि पळाले ते फक्त भयाने पळाले; रामलक्ष्मण या सर्व रावणापासून आपले संरक्षण करतील असा कपिंचा दृढविश्वास आहे. म्हणून तर त्यांनी 'त्राही त्राही लक्ष्मणरघुवीरा!' असा धावा केला. कपिभल्ल सुरांश असून हा त्यांचा विश्वास ढळला नाही. एकेक रावण एकेका कपिला केंव्हाच खाऊन टाकील इतकीच भीति कपिभल्लांना वाटली.

(२) देवांना मात्र दुहेरी भय वाटलें. रामचंद्रांस जय मिळणे आतां शक्य नाहीं ही भीति मुख्य आहे. म्हणजेच राम भगवान परमात्मा आहेत हा त्यांचा विश्वास उडाला म्हणून म्हणाले कीं 'अतां जयाशा त्यजा किं भाई' अनेक झालेले हे रावण पूर्वी अनेक झालेल्या रामलक्ष्मणासारखेच मायिक आहेत. व त्या रामलक्ष्मणांनां रघुवीरानें जसे नाहीसे केले तसे हे रावणही नष्ट केले जातील इतका साधा विचार सुध्दा सुरांना सुचला नाहीं. 'स्वार्थी सुरहि मलीन मन' ज्यांना ज्यांना प्रभुमहिमा थोडा तरि माहित आहे तेवढेच फक्त राहिले.

हिं.छं.द. । जाना प्रताप ते रहे निर्भय कपिन्ह रिपु माने फुरे।
।। चले बिचलि मर्कट भालु सकल कृपाल पाहि भयातुरे।।

। हनुमंत अंगद नील नल अतिबल लरत रन बाँकुरे।
।। मर्दहि दसानन कोटि कोटिन्ह कपट भू भट अंकुरे।।१।।

दो. *।सुर वानर देखे बिकल हँस्यो कोसलाधीस।।*
।।सजि सारंग एक सर हते सकल दससीस।।९६।।

म.छं. *।ज्या विदित महिमा अभय राहति, सत्य रिपु कपि मानिती।*
।।कपिभल्ल विचलित सकल भीत कृपालू पाहि! प्रार्थिती।।
।हनुमंत अंगद नील नल रणशूर अति बल लढत ते
।।मर्दिती दशानन कोटि कोटि कपट-भू-भट उदित ते।।९६।।

दो. *।सूर वानर बघूनी विकल हसति कोसलाधीश*
।।कार्मुकिं लावुनि एक शर हत सगळे दशशीस।।९६।।

अर्थ- ज्यांनी प्रभूचा महिमा (प्रताप, प्रभाव) जाणला ते निर्भय राहिले. कपींना हे शत्रू खरे वाटले (म्हणून) भालु कपि सगळे विचलित झाले व भयभीत होऊन कृपालु रक्षण करा! असे प्रार्थू लागले. हनुमान अंगद नलनील जांबवन इ. जे रणशूर आणि बलवान तेवढेच लढत राहिले व कपट (=माया) रूपी भूमीतून उगवलेले जे भट होते त्यापैंकी कोटि कोटि दशाननांचे मर्दन करू लागले.।।छंद।। सुर व वानर व्याकुळ झालेले पाहून कोसलाधीश हसले व धनुष्यावर एकच बाण लाऊन त्यांनी ते सर्व (माया जनित) दशशीर्ष मारले नष्ट केले.।।दो.९६।।

टीका- छंद-(१) ज्या विदित महिमा अभय राहति- प्रभूचा महिमा प्रताप प्रभाव ज्यांनी जाणला ते भयरहित राहिले. निर्भय होण्याचे साधन येथे सांगून ठेवले या संसृति-संग्रामात निर्भय रहावयाचे असेल तर प्रभूचा महिमा जाणून तो क्षणभर सुद्धा विसरू नका. (क) हनुमान अंगदादि सर्व कपि सेनेला ते मायिक रावण खरे वाटले. जे रणशूर नव्हते ते भगवंताचा धावा करीत भयार्त होऊन पळाले, पण हनुमंतादि जे रणशूर अति बलवान होते तेच लढत राहिले, त्यांना भीति वाटली नाही, तथापि वृथा श्रम झालेच.

(ख) कपट-भू-भट= कपट म्हणजे माया, भू=भूमी, भू=होणे. मायारूपी भूमीतून उत्पन्न झालेले भय. अरण्य(३६) 'अघजन्म महि' किं.कां.मं.सो. 'मुक्ति जनि-भू' असे उल्लेख तसाच हा उल्लेख आहे. (ग) मर्दिती दशानन कोटि कोटि- ज्या हनुमंतादिकांना एका रावणाचे मर्दन करता आले नाही त्यांना हे रावण कसे मारता आले? जसे सिनेमातील रावण तसेच हे. फक्त रावणासारखी रूपे दिसत होती. त्यांच्यावर प्रहार केला जवळ जाऊन म्हणजे नष्ट झाल्यासारखे दिसत,पण दुसरे तितकेच प्रगट होत.

ल.ठे.- असाच प्रकार या संसारात चालू असतो की नाही याचा विचार करावा. प्रपंच जग स्वप्नाप्रमाणे, मृगजळासारखे, मिथ्या असून मायिक असून त्याला सत्य मानून बहुसंख्य मानव त्यातील दुःख शोक, हर्ष विषाद, भय इत्यादींनी व्याकुळ होतात. तर कोणी थोडे, तो सत्य मानूनच त्यातील दुःख शोकांचा परिहार करण्यासाठी तप, सिद्धि यांच्या मागे लागून स्वतःच्या बळावर संसाराचा नाश करण्याचा विफल प्रयत्न करतात व वृथाश्रम पावतात. हा संसाररूपी माया भ्रम प्रभूंनी कृपावंत होऊन मायारूपी याच्या मुळाचा विनाश केल्याशिवाय नष्ट होत नाही. निशाचर मायेचा विनाश करण्यासाठी प्रभूंनी एकदा पावकबाण मारला. (४७।३-४) एकदा भास्कर बाण मारला (५२।६-७) नंतर ८९ च्या छंदात 'माया हरी हरि' बाणानेच या सर्व ठिकाणी प्रभु आधी हसले आहेत. तसेच आता करतात.

दो.- सुर वानर बघुनी विकल- आधी वानर व्याकुळ झाले व नंतर सुर व्याकुळ झाले, असे असून येथे सुरांचा उल्लेख मुद्दाम आधी केला आहे. 'वानर सुर बघुनी विकल' असे सहज म्हणता आले असते. दाखविले की सुर अधिक व्याकुळ झाले आहेत व त्यांची करूणा विशेष आली प्रभूंना. (क) हसति कोसलाधीश बाण मारून निशाचर मायेचा संहार करण्यापूर्वी प्रत्येक वेळी प्रभु असेच हसले आहेत, हे वर आधीच दाखविले आहे. प्रभूचे हास्य=प्रभूची माया. तिनेच निशाचर मायेचा म्हणजे त्या सर्व मायिक दृश्यांच्या मुळाचा विनाश केला. बाण मारणे फक्त नरनाट्य आहे. सिनेमाच्या यंत्राला गति देणारा विद्युतप्रवाहच बंद केला म्हणजे सिनेमातील सर्व दृश्य जसे तत्क्षणी नष्ट होते तसेच येथे केले. सूचना- अविद्या मायेने निर्माण

केलेली पंचक्लेश व तज्जनित दुःखपरंपरा नष्ट करण्यासाठी प्रभू किंवा कृपामय सद्‌गुरू विद्यमायारूपी बाण मारतील तेव्हाच मोह व तज्जनित भ्रमाचा निरास होऊन सर्व क्लेश दुःखातीत जीव होऊ शकतो. 'विद्याऽ अविद्यां निहन्त्येव तेजस्तिमिर संघवत्' (आ.बा.). जसा तेजाने तिमिरसंघाचा संहार केला जातो तशीच विद्या अविद्येचा नाश करते. 'दिधले ज्ञान निरसली माया' (४।११।३).

हिं. ।प्रभु छन महुँ माया सब काटी।जिमि रबि उएँ जाहि तम फाटी।।१।।
।रावनु एकु देखि सुर हरषे।फिरे सुमन बहु प्रभु पर बरषे।।२।।
।भुज उठाइ रघुपति कपि फेरे।फिरे एक एकन्ह तब टेरे।।३।।
।प्रभु बलु पाइ भालु कपि धाए।तरल तमकि संजुग महि आए।।४।।
।अस्तुति करत देवतन्हि देखे।भयउँ एक मैं इन्ह के लेखे।।५।।
।सठहु सदा तुम्ह मोर मरायल।अस कहि कोपि गगन पर धायल।।६।।
।हाहाकार करत सुर भागे।खलहु जाहु कहँ मोरे आगे।।७।।

म. ।प्रभु हरती माया एका क्षणिं।नष्ट जसा तम उगवत दिनमणि।।१।।
।रावण एक बघुनि सुर हर्षति।परतुनि सुमने प्रभुवर वर्षति।।२।।
।प्रभु भुज उचलुनि कपींस फिरविति।फिरूनि एक दुजांस पुकारिति।।३।।
।प्रभु बल युत कपि भल्ल धावले।तरल तडक रणमही ठाकले।।४।।
।स्तुति सुर करती बघुनी रावण।म्हणे कि मी या गमतो एक न?।।५।।
।मारखाउ मम तुम्ही शठ सदा।असे म्हणुनि गत कुपित नभि तदा।।६।।
।हाहाकार करत सुर पळती।कुठे जाल खल तुम्हिं मज पुढती।।७।।

अर्थ- दिनमणि=सूर्य, उगवताच जसा अंधार नष्ट होतो तशी प्रभूनी एका क्षणात माया नष्ट केली.।।१।। रावण एकच आहे असे पाहून सुरांना हर्ष झाला व परत येऊन त्यानी प्रभूवर पुष्पवृष्टि केली.।।२।। प्रभूनी बाहु वर उचलून कपींना (खुणेने) फिरवले, व परत फिरणारे कपि इतरांना हाका मारू लागले.।।३।। प्रभु बलानेयुक्त झालेले कपि धावतच निघाले व त्वरेने तडक रणभूमीतच दाखल झाले.।।४।। सुर (रघुपतीची) स्तुती करीत आहेत असे पाहून रावण म्हणाला की मी एकच उरलो आहे असे यांना (सुरांना) वाटते ना?।।५।। शठांनो!

तुम्ही तर सदा माझा मार खाऊ आहात, असे म्हणून तो क्रुद्ध होऊन आकाशात गेला (धावला), तेव्हा.।।६।। सुर हाहाकार करीत पळत सुटले.(तेव्हा रावण त्यांना म्हणाला) खलांनो तुम्ही माझ्यापुढे कुठे जाल (पळून)?।।७।।

टीका. चौ.२-४(१) सुर हर्षति....वर्षति- अगणित रावणांच्या भयापासून प्रभूंनी सुरांना सोडविले, व आता एकच रावण उरला म्हणून देवांना हर्ष=उत्साह व आनंद झाला व देवांनी पुष्पवृष्टी करून स्तुती करण्यास प्रारंभ केला. परंतु देव पुष्पवर्षाव करीत असताच प्रभूंनी बाहु वर करून खुणेने कपींना फिरविले म्हणून स्तुतीचा उल्लेख व पुष्पवृष्टीचा उल्लेख यांच्यामध्ये कपींना फिरवण्याचे वगैरे वर्णन आले आहे. (क) पळणाऱ्या कपींना प्रभूंनी स्वतः बाहु वर करून मागे फिरविले. जे फिरले ती खूण पाहून, त्यांनी पुढे गेलेल्यांना हाका मारून फिरविले. याप्रमाणे सर्व कपिदल परत फिरले ते त्वेषाने तडक रणभूमीतच धावत आले. प्रभूचा अभय हस्त मिळाला, प्रभूंनी अभय दिलेले पाहिले म्हणजे भवभयार्त, व्याकुळ झालेल्या साधकांना कसा धीर येतो व ते कसे उत्साहाने व आवेशाने कार्यास लागतात हे येथे दाखविले.

चौ.५-७-(१) स्तुति सुर करती बघुनी रावण- देवांनी पुष्प वृष्टी करून रघुपतीची स्तुती केली हे पाहून रावणास राग आला. स्तुति कशाबद्दल केली हे त्याने जाणले. मी एकच रावण राहिलो याबद्दल या देवांना आनंद व उत्साह वाटतो काय? एकटा असलो तरि तुमचे सर्वांचे पीठ करण्यास पुरेसा आहे. आजपर्यंत कितीक युगे तुम्ही माझा मारच खात आहात की, मार खाऊन खाऊन निर्लज्ज, कोडगे व धीट बनलात काय? वगैरे बडबडत आकाशात, देवांना शिक्षा करण्यासाठी तो धावला. रावण येथे जे म्हणाला की तुम्ही मार खाऊ आहात,ते खोटे नाही, त्यांनी अनेक वेळा रावणाचा मार खाल्ला आहे, सभेत हात जोडून भयभीत उभे असतात, घरची कामे करतात रावणाच्या. रावण देवांचा पाठलाग करू लागला, आणि त्याने खरोखरच देवांना पकडून खरपूस मार दिला असता पण एक रामदूत अचानक पुढे येतो व युद्धाची दिशा पालटते, देव संकटातून वाचतात.

हिं. /देखि बिकल सुर अंगद धायो। कूदि चरन गहि भूमि गिरायो।।८।।

छं. /गहि भूमि पार्‍यो लात मार्‍यो बालि सुत प्रभुपहिं गयो।
।।संभारि उठि दसकंठ घोर कठोर रव गर्जत भयो।।
/करि दाप चाप चढाइ दस संधानि सर बहु बरषई।
।।किए सकल भट घायल भयाकुल देखि निज बल हरषई।।१।।

दो. /तब रघुपति रावन के सीस भुजा सर चाप।।
।।काटे बहुत बढे पुनि जिमि तीरथ कर पाप।।९७।।

म. /बघुनि विकल सुर अंगद उडला।पाय पकडूनी पृथिविं पाडला।।८।।

छं. /पाडी महीवर लाथ ताडी वालिसुत गत प्रभुकडे।
।।दशकंठ सावध उठुनि घोर कठोर निःस्वनि गडगडे।।
/दर्पे धनू सज्जूनि दश लावूनि शर अति वर्षतो।
।।कृत सकल भट घायळ भयाकुळ बघुनि निज बळ हर्षतो।।१।।

दो. /तैं रघुपति दशकंधर-शीर्ष भुजा शर चाप।।
।।छाटिति पुनरपि वाढती जसे तीर्थि कृत पाप।।९७।।

अर्थ- सुर व्याकुळ झाले आहेत असे पाहून अंगदाने उड्डाण केले आणि पाय पकडून रावणाला पृथ्वीवर पाडला.।।८।। जमिनीवर पाडून त्याला लाथच मारली व वालिसुत प्रभुकडे गेला. दशकंठ सावध होऊन उठला व घोर कठोर ध्वनीने (मेघाप्रमाणे) गर्जू लागला (गडगडाट करू लागला). दर्पाने दहा धनुष्ये सज्य करून वर बाण लावून वर्षाव करू लागला, व सगळ्या कपि भटानां त्यांने घायाळ व भय विव्हळ केले (तेव्हा) आपले बळ पाहून त्याला हर्ष झाला.।।छंद।। तेव्हा रघुपतींनी रावणाची शिरे, भुज, शर व धनुष्ये कापून टाकली, तरि तीर्थात केलेल्या पापाप्रमाणे ती वाढू लागली.।।दो.९७।।

टीका- (१) पाय पकडूनी पृथिवि पाडला- हनुमान ज्याला पाडू शकला नाही त्याचा पाय धरून अंगदाने आकाशातून पृथ्वीवर पाडला व आपले वालिसुत हे नाव खरे केले. हनुमंताला शेवटच्या रावण युद्धात मारूतसुत नावाचे सार्थक करता आले नाही. रावणावर रणांत विजय

मिळाला अंगदाला. प्रत्येक प्रसिद्ध रामदूताला प्रभूंनी एकदा तरि रावणावर युद्धात विजय मिळवून दिला आहे. नलनीलाची पाळी राहिली आहे ती पुढे येईल. देवांचे संकट दूर करण्यासाठी अंगदाने आपल्या शक्तीचा उपयोग केला. 'परहित मनिं वसते ज्यांच्याही। तया काहिं जगिं दुर्लभ नाही' (३।३१।९) हे वचन यथार्थ करून दाखविले. अंगदाने एक शहाणपणा केला की विजय मदाने रावणाच्या आणखी नादी लागला नाही. (क) एकदा या मर्कटांची पक्की खोड मोडावी या हेतूने रावणाने कपिसैन्यावर बाणांची अति वृष्टि करून सर्वांना घायाळ केले. काही नुसत्या भयानेच व्याकुळ झाले. भयार्त होऊन पळू लागले. मेले नाहीत कोणीच.

दो. (१) रावण कपिसैन्याचा संहार करणार असे दिसताच प्रभूंनी पुन्हा रावणाशी युद्ध करण्यास प्रारंभ केला. पूर्वी प्रमाणेच शिरे बाहू कापू लागले, पण यावेळी रावणाच्या हातात धनुष्ये व बाण आहेत. ते ही तोडून टाकण्याचा सपाटा लावला. त्यांची प्रत्येक वेळी वृद्धि होऊ लागलीच. दृष्टांत तीर्थात केलेल्या पापाचा. 'अन्यत्र हि कृतं पापं तीर्थमासाद्य गच्छति। तीर्थे तु यत्कृतं पापं वज्रलेपो भविष्यति' (व.पु.मथुरामाहात्मे). 'अन्यक्षेत्रे कृतं पापं पुण्यक्षेत्रे विनश्यति। पुण्यक्षेत्रे कृतं पापं वज्रलेपो भविष्यति' तीर्थक्षेत्रात केलेल्या पापाचा जसा अंत होत नाही तसा रावणाच्या शिर भुज वृद्धिचा अंत होण्याचे लक्षण दिसेना.

हिं. ।सिर भुज बाढिं देखि रिपु केरी।भालु कपिन्ह रिस भई घनेरी।।१।।
।मरत न मूढ कटेहुँ भुज सीसा।धाए कोपि भालु भट कीसा।।२।।
।बालितनय मारूति नल नीला।बानरराज दुबिद बल सीला।।३।।
।बिटप महीधर करहिं प्रहारा।सोइ गिरि तरू गहि कपिन्ह सो मारा।।४।।
।एक नरवन्हि रिपु बपुष बिदारी।भागि चलहिं एक लातन्ह मारी।।५।।
।तब नल नील सिरन्हि चढि गयऊ।नखन्हि लिलार बिदारत भयऊ।।६।।
।रूधिर देखि बिषाद उर भारी।तिन्हहि धरन कहुँ भुजा पसारी।।७।।
।गहे न जाहिं करन्हि पर फिरहीं।जनु जुग मधुप कमल बन चरहीं।।८।।

म. ।रिपु शिर बाहू वृद्धि पाहिली।क्रुद्ध भल्ल कपिदळे जाहली।।१।।

।मूढ न मरत तुटत भुज शीर्ष हि ।धावति रूष्ट भल्ल भट कीश हि ।।२।।
।वालितनय, मारुति, नलनील ।वानरपती, द्विविद बलशील ।।३।।
।विटप महीधर मारिति भारी ।तेच धरूनि तो कपींस मारी ।।४।।
।कोणि नखे रिपुवपुस विदारूनि ।पळति कोणि बहु लाथा मारूनि ।।५।।
।तो नलनील शिरावर गेले ।नखे ललाटा विदीर्ण केले ।।६।।
।रूधिर बघुनि तो विषण्ण भारी ।त्या धरण्या भुज पसरि सुरारी ।।७।।
।सापडती न करांवर फिरती ।जणु युग मधुप कमल वनि चरती ।।८।।

अर्थ- शत्रूच्या शिरांची व बाहूंची वृद्धि पाहताच कपिभल्लदळे क्रुद्ध झाली.।।१।। बाहू व शिरे तुटत असून सुद्धा मूढ मरत नाही, असे पाहून कपियोद्धे व भल्ल योद्धे रावणावर धावले.।।२।। वालितनय (अंगद) मारूति, नल, नील, वानरराज. (सुग्रीव), द्विविद वगैरे सर्व बलवान वीर त्याच्यावर वृक्षांचा व पर्वतांचा भारी मारा करू लागले, (पण) तेच (वृक्षपर्वत) धरून तो कपींवर मारू लागला.।।३-४।। कोणी नखांनी त्याचे शरीर फाडून पळतात तर कोणी लाथा मारून पळून जातात.।।५।। तोच नल नील त्याच्या डोक्यावर चढले आणि त्यांनी नखांनी त्याचे कपाळ (ललाट) फाडले-चिरले.।।६।। (तरि त्याला कळले नाही). रक्त पाहून त्याला फार विषाद वाटला आणि त्यांना धरण्यासाठी त्या सुरारीने भुजा पसरल्या.।।७।। पण ते त्याला सापडेनात कारण ते त्याच्या हातांवर(च) असे फिरु लागले की जणू कमलवनात दोन भुंगेच संचार करीत आहेत.।।८।।

टीका. चौ.१-५(१) सर्व कपिसेना क्रुद्ध झाली व रावणाच्या हाती न सापडतां गनिमी काव्याने त्याला जेरीस आणण्याचे काहींनी मनातच ठरविले. (क) ज्या अंगदाने नुकताच रावणावर विजय मिळवून वालितनय नावाचे सार्थक करून दाखविले त्याला आता तसे करता आले नाही. मारूतीचेही तसेच झाले. अशा महा बलवंतानी केलेला गिरितरूंचा मारा निष्फळ ठरला, एवढेच नव्हे तर उलट त्यांचा मार कपिनाच खावा लागला. ज्यांनी गनिमी काव्याने लढाई सुरू केली, ते मात्र थोडेसे यशस्वी होऊ लागले. दहा डोक्यांना दोनशे भगदाडे पडून सुद्धा जो व्याकुळ झाला नाही त्याच्या

अंगाची चामडी थोडी फाडली व त्याला लाथा मारल्या तरि त्याला त्याचे काय वाटणार? ज्याच्या अंगावर आदळणारे पर्वत फुटून त्यांचे तुकडे उडाले, त्याला कपींच्या लाथा काय करणार?

चौ. ६-८-(१) नल नील रावणाच्या डोक्यावर चढले तरी त्याला ते कळले सुद्धा नाही, कपाळ चिरले नखांनी तरि रावणाला कळले नाही. कुंभकर्णासारखेच झाले. जेव्हा कपाळावरून रक्ताचे प्रवाह वाहू लागले तेव्हा कुठे त्याला कळले, असा रावण रणमदमत्त झाला आहे हे येथे दाखविले. डोक्यावर चढलेल्यांना पकडण्यासाठी त्याने वीस बाहू वर पसरले तेव्हा ते त्याच्या हातावरच चढले. भुंगे जसे कमल वनांत या कमळावरून त्या कमळावर भराभर उडतात तसे नलनील रावणाच्या हातावर फिरू लागले. कमळे आणि भुंगे यांची आकाराच्या मानाने तुलना केल्यास भुंगे कमळाच्या मानाने जसे अगदी क्षुद्र, एक कमळ मिटले तर त्याच्यात २०।२५ भुंगे सहज राहतील तसे रावणाच्या मुठीत नलनीलांसारखे २०।२५ कपि सहज राहिले असते! मग रावणाच्या शरीराशी कपींच्या शरीराची तुलना करून कपि किती क्षुद्र दिसले असतील याची कल्पना करावी. मात्र रावणाच्या मानाने कपि फार चपळ आहेत हे येथे ठरले. यामुळे स्वतःच्या हातावर फिरणारे दोन कपि त्याच्या वीस हातात चटकन पकडता आले नाहीत, पण हे किती वेळ चालणार!

हिं. ।कोपि कूदि द्वौ धरेसि बहोरी।महि पटकत भजे भुजा मरोरी।।९।।
।पुनि सकोप दस धनु कर लीन्हे।सरन्हि मारि घायल कपि कीन्हे।।१०।।
।हनुमदादि मुरूछित करि बंदर।पाइ प्रदोष हरष दसकंधर।।११।।
।मुरुछित देखि सकल कपि बीरा।जामवंत धायउ रनधीरा।।१२।।
।संग भालु भूधर तरू धारी।मारन लगे पचारि पचारी।।१३।।
।भयउ क्रुद्ध रावन बलवाना।गहि पद महि पटकइ भट नाना।।१४।।
।देखि भालुपति निजदल घाता।कोपि माझ उर मारिसि लाता।।१५।।

म. ।रूष्ट उडुनि दोघांना धरूनी।अपटित पळति भुजा मुरगळुनी।।९।।

।मग सकोप दश धनु करि धरि तो।शर मारुति कपि जर्जर करितो।।१०।
।कृत मूर्छित हनुमदादि वांदर।हर्षे प्रदोष होतां निशिचर।।११।।
।मूर्च्छित बघुनि सकल कपि वीर।जांबवंत धावे रणधीर।।१२।।
।सवे मल्ल भूधर तरू धारी।पाचारूनि त्या हाणिति भारी।।१३।।
।ये रावणा क्रोध बलवाना।धरि पद महिं अपटी भट नाना।।१४।।
।बघुनि भल्लपति निजदळ-घात।क्रोधें मारि उरावर लाथ।।१५।।

अर्थ- रावणाने रूष्ट होऊन उड्या मारून दोघांना (नलनीलाना) पकडले, आणि त्यांना जमिनीवर आपटीत असता ते त्याचे बाहू मुरगळून पळाले.।।९।। मग त्याने दहा धनुष्ये हाती धरली व बाण मारून कपींना जर्जर (फार घायाळ) केले.।।१०।। त्याने हनुमंतादि सर्व वानरांना मूर्च्छित केले व प्रदोष काळ होताच त्या निशाचराला-रावणाला हर्ष झाला.।।११।। सगळे कपि वीर मूर्च्छित पडलेले पाहून रणधीर जांबवंत धावला.।।१२।। वृक्षपर्वत धारण केलेले भल्लवीर त्याच्याबरोबर आले व ते रावणाला ललकारीत फार मारू लागले.।।१३।। बलवान रावणाला क्रोध आला व तो अनेक (नाना) भटांना पाय धर धरून जमिनीवर आपटू लागला.।।१४।। आपल्या सैन्याला मूर्च्छित पाहून भल्लपति जांबवंताने क्रोधाने रावणाच्या छातीत लाथ मारली.।।१५।।

टीका. चौ.११(१) दोन क्षुद्र माकडं हातात सापडत नाहीत असे पाहून रावण चिडला व त्याने उड्या मार मारून नलनीलाना पकडले. तो त्यांना जमिनीवर आपटीत असता असा हिसका देऊन पळाले की त्याचे दोन बाहूच मुरगळले. नलनीलानी शक्तीने व युक्तीने मरण चुकवून रावणाचा पराभवच केला असे म्हटले पाहिजे. सुग्रीवाने शक्ति युक्तीनी कुंभकर्णाचा पराभव केला तो यापेक्षा अधिक घवघवीत केला येथे प्रभूंनी नलनीलांच्या पदरांत सुयश टाकले. (क) हनुमान अंगदादि सर्व वानर वीरांना रावणाने मूर्च्छित पाडले ही रघुपतीची एक रणलीलाच होय. या सर्वांना प्रथम मूर्च्छित पाडले मेघनादाने, त्यावेळी मेघनादाला आव्हान देऊन त्याच्याच त्रिशूलाने मूर्च्छित पाडून एक लाथ दक्षणा देऊन जरठ जांबवंताने लंकेत फेकला, नंतर यांना मूर्च्छित पाडले कुंभकर्णाने, त्यावेळी सुग्रीवाने त्याचे नाक कान

कापून यश मिळविले. आता तिसऱ्यावेळी रावणाने सर्वांना मूर्च्छित पाडले.

चौ.१२-१५(१) शेवटी सर्वात अतिवृद्ध असा ऋक्षपति जांबवंत धावला व त्याने एकच लाथ, हर्षाने व विजयाच्या मदाने फुगून गेलेल्या रावणाच्या वज्रासारख्या छातीत मारली व कसे घवघवीत यश मिळविले ते पहा.

हिं.छं. ।उर लात घात प्रचंड लागत बिकल रथ ते महि परा।
।।गहि भालु बीसहुँ कर मनहुँ कमलन्हि बसे निसि मधुकरा।।
।मुरुछित बिलोकि बहोरि पद हति भालुपति प्रभु पहिं गयो।
।।निसि जानि स्यंदन घालि तेहि तब सूत जतनु करत भयो।।१।।
दो. ।मुरूछा बिगत भालु कपि सब आए प्रभु पास।।
।।निसिचर सकल रावनहि घेरि रहे अति त्रास।।९८।।

म.छं. ।उरिं लाथ-घात प्रचंड लागत विकल विरथ पडे महीं।
।।करिं वीस रीस धरुनि जणु निशि कमलिं मधुकर वसतही।।
।मूर्छित बघे मग लाथ मारी भल्लपति ये प्रभु जिथें।
।।बघुनी निशा रथिं घालुनी त्या सूत यत्न करी तिथें।।१।।
दो. ।मूर्छा उडतां भल्ल कपि सब आले प्रभुपाशिं।।
।।सभय सकल राक्षस अति घेरिति दशाननासि।।९८।।

अर्थ- लाथेचा प्रचंड तडाका छातीत बसताच रावण व्याकुळ होऊन रथांतून जमिनीवर कोसळला. त्याने वीस मुठीत (हातात) रीस धरलेले आहेत ते जणु रात्री कमळात राहिलेल्या मधुकरासारखेच वाटले. मूर्छित पाहून मग (पुन्हा) लाथ मारून (खराच) मूर्छित पडला अशी खात्री झाल्यावर भल्लपति, जिथे प्रभु होते तिथे आला. रात्र झालेली पाहून रावणाला रथांत घालून सारथी तेथेच (त्याला शुद्धीवर आणण्याचा) प्रयत्न करू लागला.।।छंद।। भल्ल कपींची मूर्छा उडाल्यावर ते सर्व प्रभूपाशी आले (व तिकडे) सगळे राक्षस अति भयभीत होऊन रावणाला गराडा घालून राहिले.।।दो.९८।।

टीका- (१) रावणाने जमिनीवर आपटून मारण्यासाठी आपल्या वीस मुठीत रीस पकडलेले होते, तोच छातीत प्रचंड लाथ बसून मूर्छा येऊन तो रथांतून खाली पडला. मूर्छा आल्यामुळे त्या मुठी अधिक घट्ट झाल्या व ते भल्ल त्याच्या मुठीतच अडकून राहिले. रात्र झाली म्हणजे कमळे मिटतात व भृंगे त्यात अडकून राहतात व ते त्या कमळांना भोके पाडून बाहेर पडू इच्छित नाहीत. तसेच या भल्लांना बाहेर पडता येत नाही. (क) रात्रीच्यावेळी मूर्च्छित रावणाला लंकेत न्यावा तर रणविमुख केल्यासारखे होईल. मूर्छा उडाली की त्याला लवकर युद्धास जाता यावे म्हणून सारथीने त्याला उचलून रथांत घातला व शुद्धीवर आणण्याचा प्रयत्न करू लागला.

दो. (१) रावणाने मूर्च्छित पाडलेले वीर शुद्धीवर येऊन रघुपतीकडे गेले पण रावणाची मूर्छा उडाली नाही. शत्रूंनी रावणाला पळवून नेऊ नये व त्याच्यावर प्रहार करू नयेत म्हणून रणभूमीत शिल्लक असलेल्या सर्व राक्षसांनी त्या रथाला गराडा घातला व रक्षण करीत राहिले. ही रावण मूर्छा लवकर उडत नाही.

श्री मानस मूढार्थ चंद्रिका

लंकाकांड अध्याय. १० वा समाप्त.

अध्याय ११ वा

सीता त्रिजटा- संवाद (९९ /१- १०० /६)

हिं. /तेही निसि सीता पहिं जाई /त्रिजटा कहि सब कथा सुनाई / /१ / /
/सिर भुज बाढि सुनत रिपु केरि /सीता उर भइ त्रास घनेरी / /२ / /
/मुख मलीन उपजी मन चिंता /त्रिजटा सन बोली तब सीता / /३ / /
/होइहि कहा कहसि किन माता /केहि बिधि मरिहि बिस्व दुखदाता / /४ / /
/रघुपति सर सिर कटेहुँ न मरई /बिधि बिपरीत चरित सब करई / /५ / /
/मोर अभाग्य जिआवत ओही /जेहिं हौं हरि पद कमल बिछोही / /६ / /

म. /त्याच रात्रि जाउनि सीतेसी /त्रिजटा सांगे सकल कथेसी / /१ / /
/रिपुची शिरभुज-वृद्धि परिसली /सीताहृदयिं भीति संचरली / /२ / /
/मुख उदास उपजें मनिं चिंता /त्रिजटेला वदली मग सीता / /३ / /
/काय होय का वदसि न माई /कसा मरेल विश्व दुखदाई / /४ / /
/रघुपति शरि शिर तुटुनि न मरतो /विधि विपरित चरित सब करतो / /५ / /
/जगवी माझे अभाग्य त्याते /हरिपदकमल-विरहि मज करि तें / /६ / /

अर्थ- त्याच रात्री सीतेपाशी जाऊन त्रिजटेने सर्व हकीगत तिला सांगितली.।।१।। शत्रूच्या शिरबाहुंची वृद्धि ऐकली आणि सीतेच्या हृदयांत भीती संचरली. (फार भीति वाटली).।।२।। तिचे मुख उदास झाले आणि मनात चिंता उत्पन्न झाली, तेव्हा सीता त्रिजटेला म्हणाली की.।।३।। माते(माई)! काय होईल ते तू का ग नाही सांगत? विश्वाला दुःख देणारा तो कसा मरणार (ते तरी सांग एकदा).।।४।। रघुपतींच्या बाणांनी शिरे तुटून सुद्धा मरत नाही (त्या अर्थी) विधिच सर्व विपरित लीला करणी करीत आहे.।।५।। ज्याने मला हरिपद-कमल-विरही केली ते माझे अभाग्यच त्याला जगवीत आहे.।।६।।

टीका-(१) त्याच रात्रि- ज्या रात्री जांबवंताने रावणाला मूर्च्छित पाडला त्याच रात्री सकल कथा= रामरावणयुद्धाची सर्व हकिगत. (क)

सीताहृदयीं भीति संचरली. रावण आता मरणार तरि कसा! ही चिंता व स्वतःची सुटका आता होत नाही ही भीति. (ख) माई=माते! सीतेने पूर्वी सुद्धा त्रिजटेला 'माता!' म्हटले आहे. (ग) विधि विपरित चरित सब करतो- मस्तके कापून सुद्धा मरत नाही, हे आश्चर्य आहे, ही विपरित करणी आहे. हा दैवाचा उलटा खेळ आहे. (घ) ज्या दैवाने माझा आणि हरिपदांचा वियोग घडविला ते माझे दुर्दैव. अभाग्यच, त्याला जगवीत आहे, नाहीतर सर्व शिरे एकाच क्षणि एकदा कापून सुद्धा मरत नाही असे कधी कुठे कोणी ऐकले आहे काय?

हिं. /जेहिं कृत कपट कनक मृग झूठा /अजहुँ सो दैव मोहि पर रूठा / /७ / /
/जेहिं बिधि मोहि दुख दुसह सहाए /लछिमन कहुँ कटु बचन कहाए / /८ / /
/रघुपति बिरह सबिष सर भारी /तकि तकि मार बार बहु मारी / /९ / /
/ऐसेहुँ दुख जो राख मम प्राना /सोइ बिधि ताहि जिआव न आना / /१० / /
/बहु बिधि कर बिलाप जानकी /करि करि सुरति कृपानिधान की / /११ / /
/कह त्रिजटा सुनु राजकुमारी /उर सर लागत मरइ सुरारी / /१२ / /
/प्रभु ताते उर हतइ न ते ही /एहि के हृदयँ बसति बैदेही / /१३ / /

म. /जें करि कपट-कनक-मृग खोटा /तेंच दैव दाखवि मज सोटा / /७ / /
/जो विधि दुःसह दुःखें सहवी /लक्ष्मणास कटु वचनें वदवी / /८ / /
/रघुपति विरह सविष शर भारी /लक्षुनि मार वार बहु मारी / /९ / /
/दुःखिं अशाहि जगवि जो प्राणा /तो त्या वाचवि विधिच दुजा ना / /१० / /
/बहुपरि करि विलाप जानकी /स्मरूनी स्मरुनि कृपानिधान की / /११ / /
/त्रिजटा वदली राजकुमारी! /उरिं शर लागत मरे सुरारी / /१२ / /
/प्रभु न मारि उरिं शर कारण की /त्याचे हृदयीं वसे जानकी / /१३ / /

अर्थ- ज्या दैवाने खोटा कपटकनकमृग केला तेच दैव मला (अजून) सोटा दाखवित आहे. (माझ्यावर रागावले आहे). । ।७ । । ज्या विधिने मला दुःसह दुःखे सहन करावयास लावली आणि ज्याने (माझ्याकडून) लक्ष्मणास कटु वचने वदविली. । ।८ । । ज्याने रघुपति विरहरूपी मोठमोठे (भारी) विषारी बाण पुष्कळ वेळा मला लक्षून मार (काम) मारीत आहे, आणि अशाहि दुःखात जो माझे प्राण वाचवित आहे, तोच

विधि त्याला जगवीत आहे, दुसरा कोणी नही.।।९-१०।। कृपानिधान रघुपतिचे पुनः पुन्हा स्मरण करून जानकी नाना प्रकारे विलाप करीत आहे.।।११।। (तेव्हा) त्रिजटा म्हणाली की राजकुमारी! त्याच्या छातीत उरांत बाण लागला की सुरारि मरेल बर!।।१२।। प्रभु त्याच्या उरात बाण मारीत नाहीत याचे कारण इतकेच की त्याच्या हृदयात जानकी वसत आहे.।।१३।। (सीतेने रावणाच्या नावाचा उच्चार यात एकदाही केला नाही).

टीका. चौ. ७-१०-(१) कपट-कनकमृग खोटा- मागे सांगितले की ज्या दैवाने हरिपदविरही केली तेच त्याला जगवीत आहे. रामविरह कारणाचा विचार करू लागली तेव्हा कपटाने मायेने केलेला कांचनमृग आठवला. तो जर दिसलाच नसता तर मला दुर्बुद्धी का झाली असती? तो मायामृग काही आपोआप उत्पन्न झाला नाही, मला दुःख देण्यासाठी माझ्या दुर्दैवानेच तो निर्माण केला, व ते दैव माझ्यावर अजून रूष्ट झालेले आहे. (क) जो विधि दुःसह दुःखे सहवी- खोटा मृग केला तर, पण मी कधी प्रभूजवळ काही न मागणारी सती असून, वैदेही असून, मला त्याच्या चर्माचा लोभ का उत्पन्न व्हावा व निर्लज्जपणे याचना का करावी? ती दुर्बुद्धी माझ्या दुर्दैवानेच मला दुःख देण्यासाठीच माझ्यात उत्पन्न केली. बरे त्या दुष्टाने मला स्पर्श करण्यापूर्वीच मी त्याला शापाने भस्म केला असता तर रघुपति विरह का सोसावा लागला असता! पण मला दुःसह विरह दुःखात लोटावयाची होती म्हणून दुर्दैवाने ती सुबुद्धि उत्पन्न होऊ दिली नाही. (ख) लक्ष्मणास कटु वचने वदवी- मी जर लक्ष्मणाला वाटेल ते टाकून बोलले नसते तर तो दुष्ट आलाच नसता. लक्ष्मणाच्या शुद्ध-शीलाची, प्रेमाची व प्रभुभक्तीची खात्री असून त्यावेळी मी जे बोलले ते माझ्या स्वभावाच्या विरूद्धच बोलले. ते शब्द माझ्या मुखातून विधीनेच, मला दुःख देण्यासाठी वदविले यात मुळीच शंका नाही. 'मर्म वचन जैं सीता वदलें-। हरि प्रेरित-' (३।२८।५) टीका पहावी. हरि प्रेरणेने सीतेकडून वदविले असे त्या वेळीच म्हटले आहे.

(२) रघुपति विरह सविष शर- मार मारी- मार=काम (देव)

रघुपतीच्या भेटीची इच्छा (काम=कामना) वारंवार उत्पन्न होते व त्यामुळे विरहदुःख वाढते, पण त्या भेटीच्या आशेने प्राण जाऊ शकत नाहीत. सविष= विषसंयुत. विष लावलेले. जी कामना होते तेच जणू विषारी बाण कामदेव वारंवार माझ्या हृदयात मारीत आहे. (क) तसेच रावणाने कामवासनेने केलेल्या प्रार्थना हे माराने-मदनानेच मारलेले अत्यंत विषारी बाण होते. ते भाषण ऐकताच प्राण निघून जाणे जरूर होते पण गेले नाहीत, जगले. त्यानंतर मी प्राण देण्याचा प्रयत्न करीत असता विष, शस्त्र अग्नि इ. काही मिळू दिले नाही. 'सुकुमारी निशि मिळे अनल ना' (५।१२।१-९ पहा) (ख) तो त्या वाचवि विधिच, दुजाना- अशा प्रकारे प्राण जाण्यासारखे प्रसंग येऊन प्राण गेले नहीत, व प्राण देण्याचे प्रयत्न सफल होऊ दिले नाहीत याचे कारण तो विधि, माझे दुर्दैवच. हे सर्व ज्याने केले व करविले तो विधिच मला आणखी दुःख देण्यासाठी त्या दुष्टाला जगवित आहे. दुसरे काही सुद्धा कारण नाही. 'जगवी माझे अभाग्य त्याते' असा उपक्रम केला व 'तो त्या वाचवि विधिच दुजा ना' अता उपसंहार केला म्हणून विधि= अभाग्य, दुर्दैव असाच अर्थ घेणे भाग आहे.

चौ.११-१३-(१) 'बहुपरि करि विलाप जानकी- या चरणात एक मात्रा कमी आहे. सुचविले की विलाप करता करता सीता व्याकुळ झाली, कंठ दाटून आला, व तिच्या वाणीची गति कुंठित झाली. (क) राजकुमारी- तू क्षत्रिय कुमारी आहेस, धीर धर, अशी अधीर होऊ नकोस. सीतेने विचारले की 'काय होय का वदसि न माई। कसा मरे विश्वा दुखदाई' याचे उत्तर आता त्रिजटा देते. त्याच्या उरात बाण लागला म्हणजे तो मरेल. पण रघुपति प्रभु=सर्वज्ञ, सर्वदर्शी, सर्वसाक्षी असल्याने, सर्व समर्थ असूनही त्याच्या उरात बाण मारीत नाहीत. का मारीत नाहीत याचे जे कारण त्रिजटा सांगते ते अशा खुबीने सांगते की जानकीचा शोक जाऊन तिला धीर यावा. 'यो रामो न जघान वक्षसि रणे तं रावणं सायकैः। स श्रेयो विद्धातु वस्त्रिभुवन व्यापार चिन्तापरः।। हृद्यस्य प्रतिवासरं वसति सा तस्यास्त्वहं राघवो। मय्यास्ति भुवनावली विलसिता। द्वीपैः समं सप्तभिः (ह.ना.१४।२६) याचेच सार अधिक सुधारून पुढील छंदात दिले आहे.

हिं.छं. *।एहि के हृदयँ बस जानकी जानकी उर मम बास है।*
।।मम उदर भुअन अनेक लागत बान सब कर नास है।।
।सुनि बचन हरष बिषाद मन अति देखि पुनि त्रिजटाँ कहा।
।।अब मरिहि रिपु एहि बिधि सुनहि सुंदरि तजहि संसय महा।।१।।

दो. *।काटत सिर होइहि बिकल छुटि जाइहि तव ध्यान।।*
।।तब रावनहि हृदय महुँ मरिहहिं रामु सुजान।।९९।।

म.छं. *।तद्-हृदयिं जानकि वास, जानकि-हृदयि माझा वास की।*
।।मम उदरिं भुवन अनेक लागत बाण सर्वां नाश की।।
।सीतेस हर्ष विषाद अति, बघुनी वदे त्रिजटा पहा।
।यापरि मरे रिपु ऐक सुंदरि सोड की संशय महा।।

दो. *।कापित शिर होईल विकल तुटे तुझे तैं ध्यान।।*
।।रावण हृदयिं तदा शर मारिति राम सुजाण।।९९।।

अर्थ- त्याच्या हृदयात जानकीचा वास आहे, जानकीच्या हृदयात माझी वस्ती आहे, आणि माझ्या उदरात अनेक भुवने आहेत, (त्यामुळे) बाण लागताच त्या सर्वांचा नाश होईल (असे प्रभुंना वाटते, म्हणून ते त्याच्या हृदयात अद्याप बाण मारीत नाहीत). (हे ऐकून) सीतेला हर्ष आणि अति विषाद वाटला. हे पाहून त्रिजटा म्हणाली की हे पहा सुंदरि! ऐक याप्रकारे रिपु मरेल, महा संशय सोड की-।।छंद।। शिरे कापता कापता तो जेव्हा व्याकुळ होईल तेव्हा तुझे ध्यान तुटेल (बंद होईल) आणि तेव्हाच सुजाण राम रावणाच्या हृदयात बाण मारतील (आणि तो मरेल). ।।दो.९९।।

टीका. छंद-(१) 'जानकीच्या हृदयात माझा वास आहे' हे प्रभूचे शब्द, ही त्यांची भावना ऐकून व प्रभूच्या कृपालू स्वभावाचे स्मरण होऊन हर्ष झाला, पण रावण सीतेचे ध्यान सततच करणार आणि प्रभू रावणाचा वध कधीच करणार नाहीत, असे वाटून अति विषाद वाटला की येथून सुटका होणे व या विरहाचा अंत होणे अशक्य आहे व प्रभु असेच श्रम सतत करीत राहणार की काय? असे वाटले. सीतेच्या विषादाचे कारण त्रिजटेने जाणले

व रावण कसा केव्हा मरेल ते आता सांगते.

दो. (१) प्रभु रावणाची शिरे सारखी तोडीत आहेत त्याला व्याकुळ कण्यासाठी. तो व्याकुळ झाला की जानकीचे ध्यान सुटेल. राम सुजाण असल्याने ध्यान सुटलेले त्यांना कळेल, व ध्यान सुटलेले असता त्याच्या हृदयात बाण मारतील व रावण मरेल.

हिं. *।अस कहि बहुत भाँति समुझाई।पुनि त्रिजटा निज भवन सिधाई।।१।।*
।राम सुभाउ सुमिरि बैदेही।उपजी बिरह बिथा अति तेही।।२।।
।निसिहि ससिहि निंदति बहु भाँती।जुग सम भई सिराति न राती।।३।।
।करति बिलाप मनहि मन भारी।राम बिरहँ जानकी दुखारी।।४।।
।जब अति भयउ बिरह उर दाहू।फरकेउ बाम नयन अरु बाहू।।५।।
।सगुन बिचारि धरी मन धीरा।अब मिलिहहिं कृपाल रघुबीरा।।६।।

म. *।यापरि विविधा समजुत घाली।त्रिजटा मग निज गृहास गेली।।१।।*
।राम स्वभाव सीता स्मरता।उपजे विरहव्यथाऽ ति चित्ता।।२।।
।निन्दी इंदुस निशे फार ती।युग सम होइ, न सरे रात्र ती।।३।।
।करी विलापा मनामधिं किती।राम विरह दुःखी जानकि ती।।४।।
।विरहदाह उरिं जै अति झाला।वाम विलोचन बाहू स्फुरला।।५।।
।समजुनि शकुन मनीं धरि धीर।कीं भेटति कृपाल रघुवीर।।६।।

अर्थ- अशी नाना प्रकारे सीतेची समजूत घातली व त्रिजटा आपल्या घरी गेली.।।१।। रामचंद्राच्या स्वभावाचे स्मरण होताच सीतेच्या हृदयात-चित्तात विरहाने अति व्यथा-पीडा उत्पन्न झाली.।।२।। ती चंद्राला व निशेला फार निन्दू लागली व ती रात्र युगासारखी होऊन सरे ना.।।३।। (मग) ती मनातच कितीतरि विलाप करू लागली. (अशी) ती जानकी रामविरहाने (फार) दुःखी झाली.।।४।। जेव्हा हृदयात अतिशय विरहदाह उत्पन्न झाला (तेव्हा) तिचा डावा डोळा व डावा बाहू स्फुरण पावला.।।५।। शकुन समजून तिने मनात धीर धरला की (आता लवकरच) कृपालु रघुवीर भेटतील.।।६।।

टीका. चौ.२-३-(१) रामस्वभाव स्मरता- स्वभाव हा की जगाचा नाश होऊ नये म्हणून पण माझी जानकीची सुटका व्हावी एवढ्याचसाठी कृपाळुपणाने त्या दुष्टाची डोसकी छाटून टाकण्याचे किती कष्ट एकसारखे सोशीत आहेत? किती श्रम होत असतील प्रभूला! कोणासाठी हा त्रास सोशीत आहेत? माझ्याचसाठी ना? अशा कृपाळुनाथांचे दर्शन केव्हा होणार? इत्यादि विचार करता करता (क) उपजे विरहव्यथाऽति चित्ता- चित्ता=चित्तात, हृदयात. विरहव्यथाऽति=विरहव्यथा+अति. ही विरहाने उत्पन्न होणारी अति व्यथा=पीडा कशी असेल हे ज्यांनी अशा प्रेमळांच्या विरहाचा अनुभव घेतला असेल त्याना काही कळणार. असह्य प्राणांतिक वेदना होतात, पोटात आगीचे डोंब व वायूचे गोळे उठतात. (ख) निन्दी इंदुस निशे फार ती- 'विषसंयुत करनिकर पसरतो। विरहवंत नर नारि जाळतो'- (६।१२।१०) म्हणून चंद्राची निंदा. रात्र काळरात्रीसारखी वाटू लागली म्हणून व लवकर संपत (सरत) नाही म्हणून रात्रीची निंदा सुरू केली. 'काळनिशा सम निशि, शशि भानू' चंद्र सूर्यासारखा ताप देऊ लागला म्हणूनही त्याची निंदा. रात्र-निशा लवकर संपेना म्हणून तिला म्हणते की तुला दुष्ट, दुराचारी निशाचर व 'अघ उलूक'च प्रिय वाटतात, तू ही तशीच, म्हणूनच दुष्टांना साह्य करतेस, तुझं नावच मुळी 'दोषा' आहे. केव्हा एकदा सूर्योदय होईल व राम रावणाशी युद्ध करून त्याला ठार मारतील असे वाटत आहे. पण रात्र झाली युगासारखी!

चौ.४-६- करी विलापा मनामधि- कोणी रावणास जाऊन सांगेल व तो दुष्ट छळ करण्यास येईल या धास्तीने मोठ्याने विलाप करण्याची सोय नाही. शोक, दुःख विलाप मुखादिकांच्या वाटेने बाहेर पडू लागले की शोक भयादिकांचे हृदयावर होणारे आघात तीव्र राहात नाहीत. मनातल्या मनात चालू राहिलेला शोक मूर्च्छा किंवा मरण सुद्धा आणू शकतो. (क) विरहदाह हृदयाला अत्यंत जाळू लागला तोच प्रणतशोकविमोचन भक्तवत्सल हृदयस्थ भगवंताच्या प्रेरणेने शुभांग स्फुरणरूपी शुभ शकुन झाला. स्त्रियांचे वामांगस्फुरण शुभ शकुन होय व त्याचे फळ प्रियतम व्यक्तीची भेट हे असते. (२।७।४-७ टी.प. ५।३५।६ पहा). या शकुनाच्या फळाची कल्पना मनात येताच शोकाचा आवेग एकदम कमी झाला व खात्रीने वाटले की आता

लवकरच कृपाळु रघुवीर भेटतील. ल.ठे. रावण मूर्च्छेतून उठून पुन्हा युद्धास येईपर्यंत मधल्या काळात अशोकवनातील सशोक सीतेच्या भावनांचे वर्णन केले. आता रावण शुद्धीवर आला असेल.

हिं. *।इहाँ अर्धनिसि रावनु जागा।निज सारथि सन खीजन लागा।।७।।*
।सठ रनभूमि छडाइसि मोही।धिग धिग अधम मंदमति तोही।।८।।
।तेहि पद गहि बहुबिधि समुझावा।भोरु भएँ रथ चढि पुनि धावा।।९।।
।सुनि आगवनु दसानन केरा।कपिदल खरभर भयउ घनेरा।।१०।।
।जहँ तहँ भूधर बिटप उपारी।धाए कटकटाइ भट भारी।।११।।

म. *।इथे अर्धनिशिं रावण जागे।सूता सरोष बोलूं लागे।।७।।*
।समर विमुख शठ! केला मजला।अधम मंदमति धिग् धिग् तुजला।।८।।
।तो धरि पद समजावी त्याला।उजाडता रथि बसुनि निघाला।।९।।
।ऐकति दशमुख समरा येतो।कपिदळि खळबळ महा उडे तो।।१०।।
।जिथे तिथे गिरि विटपा उपटिति।दात खात भट भारी धावति।।११।।

अर्थ- इकडे अर्धी रात्र गेल्यावर रावण मूर्च्छेतून जागा झाला व आपल्या सारथीला रोषाने बोलू लागला.।।७।। अरे शठा! तू मला रणांतून पळवून आणलास! अधमा! मंदमति धिक्कार, धिक्कार असो तुला.।।८।। त्याने रावणाचे पाय धरले व त्याची समजूत घातली. मग उजाडताच रावण रथात बसून (युद्धाला) चालला.।।९।। दशानन युद्धाला येत आहे असे ऐकले तोच कपिसैन्यात मोठी खळबळ उडाली.।।१०।। जिथे (दिसेल) तिथे पर्वत व वृक्ष उपटून घेऊन दात खात महायोद्धे धावले.।।११।।

टीका. चौ.७-९-(१) इथे- रावणाच्या बाजूचे वर्णन करीत असता इथे हा शब्द वापरून सुचविले की कवि अशोकवनातून निघून सुवेल पर्वताकडे जात असता वाटेतच जे दिसले ते त्यांनी वर्णन केले. (क) सूता सरोष बोलू लागे- रावण सारथीला व सभोवती असलेल्या राक्षसांना दाखवू पाहात आहे की युद्धात शत्रूला पाठ दाखविणारा मी नाही. मी आजपर्यंत मिळविलेली वीर रणवीर इ. कीर्ती तू नष्ट केलीस. लक्ष्मणाने मूर्च्छित पाडल्यावर त्या

सारथीने रावणाला लंकेत नेला आहे पळवून अति त्वरेने. 'त्या घालुनी रथि अन्य सारथि शीघ्र ने लंकेप्रति' (८४ छंद) त्यावेळी मूर्छा उडाल्यावर रावण त्या सारथीवर रागावलाही नाही व युद्धालाही आला नाही, म्हणजे युद्धातून पळालाच. म्हणूनच अंगद त्याला म्हणाला 'रण सोडुनि निर्लज्ज पळाला.' (८५।७) पण आता सभोवती सर्व राक्षससेना असल्याने आपला पुरूषार्थ त्यांना बोलून दाखवून निष्कारणच सूतावर आग पाखडीत आहे. 'शठ'= लबाड, शत्रूच्या तंत्राने वागणारा, फितूर हा (वा.रा.मधील) अर्थ सुचविला आहे. अधम=भ्याड, नीच, मंदमति= सूताचे कर्तव्य न जाणाणारा इ. वा.रा.तील आरोप येथे सुचविले आहेत. (ख) तो धरि पद समजावी त्याला- तुमच्या अंगात लढण्याची ताकद असता, घोडे दमलेले नसता इत्यादि परिस्थितीत मी रथ परत फिरविला असता तर माझा दोष ठरला असता. तुम्ही मूर्छित होऊन जमिनीवर निश्चेष्ट पडल्यावर मगच मी तुम्हाला रथात उचलून ठेऊन रथ थोडा बाजूला आणला आणि शुद्धीवर आणण्याचा प्रयत्न करून तुमचे रात्री संरक्षण करविले ही जर माझी चूक असेल तर मला त्याबद्दल क्षमा करा इ. त्याचे पाय धरून सांगितले व मग त्याला शान्त केला. उजाडताच रावण युद्धाला निघाला, व रणवाद्ये वाजू लागली व राक्षस सेना गर्जना करू लागली.

चौ.१०-११-(१) खळबळ उडाली म्हणजे कपि घाबरले असे नव्हे, पण इतक्या लवकर रावण युद्धाला येईल अशी आशा वाटत नसता एकाएकी रणवाद्यांचा ध्वनि कानावर आला, व शत्रू येऊन त्याने हल्ला करण्यापूर्वी आपणच प्रथम हल्ला चढवावा या हेतूने घाईघाई व धामधूम उडाली, सर्वांचा उत्साह एकदम वाढला व लवकर जाण्यासाठी धडपड सुरु झाली.

हिं.छं. ।धाए जो मर्कट बिकट भालु कराल कर भूधर धरा।
।।अति कोप करहि प्रहार मारत भजि चले रजनीचरा।।
।बिचलाइ दल बलवंत कीसन्ह घेरि पुनि रावन लियो।
।।चहुँ दिसि चपेटन्हि मारि नखन्हि बिदारि तनु ब्याकुल कियो।।१।।
दो. ।देखि महा मर्कट प्रबल रावन कीन्ह बिचार।।
।।अंतरहित होइ निमिष महुँ कृत माया बिस्तार।।१००।।

म.छं. ।गत रुष्ट मर्कट विकट भल्ल कराल धृत भूधर करी।
।।त्वेषे महा करतां प्रहारा पळति निशिचर भय उरीं।।
।उधळूनि दळ बळवंत मर्कट रावणा रणिं घेरती।
।।ताडुन चपेटा नखरिं फाडुनि वर्ष्म कृत विव्हळ अति।।१।।
दो. ।प्रबळ महा मर्कट बघुनि रावण करूनि विचार।।
।।गुप्त होउनी तत्क्षणी करि माया-विस्तार।।१००।।

अर्थ- विकट मर्कट व कराल भल्ल हातात पर्वत घेऊन रोषाने धावून गेले, व त्वेषाने मोठे प्रहार करताच निशाचरांच्या उरात भय वाटून ते पळत सुटले. याप्रमाणे शत्रुसैन्याला उधळून बलवंत भल्ल मर्कटानी रावणाला रणात गराडा घातला, व चपेटा हाणून, नखांनी (नखर=नख) देह (=वर्ष्म) फाडून त्याला व्याकुळ केला.।।छंद।। महा मर्कट महा प्रबल आहेत असे पाहून रावणाने विचार केला व गुप्त होऊन त्याने एका क्षणात मायेचा विस्तार केला.।।दो.१००।।

टीका- (१) रावण मूर्छित पडण्याच्या आधी याच महा भल्लकपिवीरांनी रावणास गनिमी काव्याने जेरीस आणण्याचा पुष्कळ प्रयत्न केला तरी सुद्धा रावणाला त्याचे काहीच वाटले नाही व त्याने हनुमंतादि सगळ्या कपींना मूर्छित पाडले होते. तोच हा रावण व तेच हे महाभल्लमर्कट. आताच त्याला हे महा प्रबल कसे वाटले? रावणाची ती शक्ति गेली कुठे? याचे कारण एकच की ज्यावेळी ज्यांना या खेळात यश देण्याची रघुपतीची इच्छा असते त्याप्रमाणे त्यावेळी त्यांना आवश्यक ती शक्ती मिळते, इतर वेळी मिळत नाही. शिवाय कपिसेना इतक्या त्वरेने हल्ला करील अशी अपेक्षा राक्षससेनेची व रावणाची नव्हती. रावणाचे सैन्य महावीर विहीन झालेले, नुसता कचरा राहिला आहे. तो हि नुकताच दीर्घ मूर्च्छेतून उठला आहे. कपि सैन्याची त्रेधा उडवून त्यांना भयग्रस्त करावेत व काही वेळ रणात येऊनही विश्रांती घ्यावी या विचाराने, मागे दोनदा माया निर्माण केली. तिच्याहून अगदी निराळी अशी माया आता निर्माण करतो. ल.ठे. कपींना जसा रणावेश चढला आहे तसा कवींनाही चढला आहे, त्यामुळे पुढील दोह्यात एकही चौपाई नसून नुसते छंदच आहेत. प्रथम आठ तोमर

छंद असून नंतर दोन हरि गीतिका छंद आहेत. तोमर छंदाचे लक्षण प्रस्तावना खंडात पृ.७९ पाहावे. तोमर हे युद्धात वापरण्याचे एक प्रभावी शस्त्र होते. तसाच हा तोमर छंद घनघोर युद्धाच्या वर्णनातच वापरला आहे. पूर्वी खरदूषणयुद्ध वर्णनात वापरला आहे.

हिं.तोमर. ।जब कीन्ह तेहि पाषंड। भए प्रगट जंतु प्रचंड।।
।।बेताल भूत पिसाच। कर धरें धनु नाराच।।१।।
।जोगिनि गहें करबाल। एक हाथ मनुज कपाल।।
।।करि सद्य सोनित पान। नाचहिं करहिं बहु गान।।२।।
।धरु मारु बोलहिं घोर। रहि पूरि धुनि चहुँ ओर।।
।।मुख बाइ धावहिं खान। तब लगे कीस परान।।३।।
।जहँ जाहिं मर्कट भागि। तहँ बरत देखहिं आगि।।
।।भए बिकल बानर भालु। पुनि लाग बरषै बालु।।४।।

म.तोमर. ।जैं मांडि तो पाखंड। तैं प्रगट जंतू चंड।।
।।वेताळ भूत पिशाच। करि सज्य धनु नाराच।।१।।
।योगिणि धृत करवाल। करिं अन्य मनुज कपाल।।
।।कृत सद्य-शोणित-पान। बहु नृत्य करती गान।।२।।
।धर मार घोषिति घोर। चौफेर निःस्वन थोर।।
।।जैं येति मुख वासून। तै जाति कीश पळून।।३।।
।ज्या भागिं मर्कट जाति। तिथं आग अति बघताति।।
।।कपि भल्ल विव्हळ फार। मग वर्षि वाळु अपार।।४।।

अर्थ- त्याने जेव्हा पाखंड सुरू केले (मायेचा विस्तार केला) तेव्हा वेताळ भूत पिशाच्चादि भयंकर जीव हातात धनुष्यबाण घेतलेले प्रगट झाले.।.१।। योगिणि एका हातात खड्ग, व दुसऱ्या हातात नरमुंड घेऊन अगदी ताजे रक्त पिऊन नृत्य गान करू लागल्या.।।२।। धरा मारा अशा भयानक आरोळ्या मारू लागल्या व तो मोठा ध्वनि (निःस्वन) चोहोकडे भरला. मग तोंड जबडा वासून (खाण्यास) येताच कीश पळू लागले.।।३।। मर्कट भल्ल ज्या भागात पळून जाऊ लागतात तिथे त्यांना अत्यंत आग दिसू लागली. असे सर्व कपि भल्ल फार व्याकुळ

झाले तेव्हा तो (गुप्त राहिलेला रावण) अपार वाळूचा वर्षाव करू लागला.।।४।।

टीका. (१) जंतु आणि (प्रचंड)-चंड यांत विरोध दिसतो पण तो केवळ विरोधाभास आहे. जन्तु=प्राणी हा सामान्य अर्थच येथे ग्राह्य आहे. 'प्राणी त्वु चेतनो जन्मी जन्तु जन्यु शरीरिणः' (अमरे) चंड=आकाराने विशाल भयंकर जंतु=पामर जीव, नीच तमोगुणी वृत्ती असलेले. करवाल=खड्ग, खाटकांचा सुरा असतो तशा प्रकारचे खड्ग. कालिकेच्या हातात केसांना धरलेले नरमुंड व एका हातात रक्ताने माखलेला सुरा असतो तो करवालच. कर-वाल असा पदच्छेद केल्यास कर=करात, हातात वाल=केश, शेंडी असा अर्थ करता येतो. (क) हा सगळ्या मायेचा पसारा कपि कटकांना व्याकुळ करण्यासाठी निर्माण केला आहे. वेताळादि पुरूष पिशाच्चे धनुष्यबाण हातात घेऊन पाठीस लागली, योगिणि, चामुंडा, डाकिनी, शाकिनी, हाकिनी इत्यादि स्त्री पिशाच्चे जबडा वासून खाण्यासाठी अंगावर धावू लागली. त्यांच्या भयाने कपि पळू लागले तर जिकडे जातील तिकडे वणवा पेटलेला दिसतो. अशी दुर्दशा होऊन व्याकुळ झाले तो वरून वाळूचा मारा सुरू झाला.

हिं.तो. */जहँ तहँ थकित करि कीस। गर्जेउ बहुरि दससीस।*
।।लछिमन कपीस समेत। भए सकल बीर अचेत।।५।।
।हा राम हा रघुनाथ। कहि सुभट मीजहि हाथ।।
।।एहि बिधि सकल बल तोरि। तेहि कीन्ह कपट बहोरी।।६।।
।प्रगटेसि बिपुल हनुमान। धाए गहे पाषान।।
।।तिन्ह रामु घेरे जाइ। चहुँ दिसि बरूथ बनाइ।।७।।
।मारहु धरहु जनि जाइ। कटकटहि पूँछ उठाइ।।
।।दहुँ दिसि लँगूर बिराज। तेहि मध्य कोसल राज।।८।।

म.तो. *।करि थक्क ठायिंच कीश। गर्जे महा दशशीस।।*
।।लक्ष्मण कपीश सुवीर। गत चेष्ट सर्व अधीर।।५।।
।हा राम! हा! रघुनाथ!। भट म्हणत चोळिति हात।।

।।बळ सर्व ऐसे झोडि। मग अन्य माया सोडि।।६।।
।प्रगटी किती हनुमान। येतात धृत पाषाण।।
।।बहु वृंद वृंदे येति। रामास वेढुनि घेति।।७।।
।धर मार द्या न पळून। हुप हूप पुच्छ तुकून।।
।।दिशिं दाहिं पुच्छें खूप। त्या माजिं कोसल भूप।।८।।

अर्थ- सगळ्या कपि सेनेला जागच्या जागी स्थगित करून दशाननाने महा गर्जना केली. लक्ष्मण, कपीश सुग्रीव इ. मोठमोठे वीर सुद्धा सगळे चेष्टा रहित (निष्क्रीय) झाले व धीर सुटला.।।५।। हा! राम, हा! रघुनाथ असे म्हणत सगळे वीर हात चोळू लागले. याप्रमाणे सगळे कपि सैन्य झोडून काढले, आणि त्याने दुसरी माया सोडली-प्रगट केली.।।६।। कित्येक (अगणित) हनुमान प्रगट केले व ते पाषाण घेऊन येताना दिसले, ते पुष्कळ टोळ्या टोळ्यांनी आले व त्यांनी रामाच्या भोवती गराडा घातला.।।७।। हुप हूप करीत पुच्छे वर उचलून (तुकून) ओरडू लागले की धरा मारा, पळून देऊ नका. दाही दिशांना (चोहीकडे) खूप पुच्छे पसरली असून त्यांच्यामध्ये कोसलभूप राम आहेत.।।८।।

टीका. (१) थक्क केले- इतके व्याकुळ व शिथिल केले की हालचाल करण्याची इच्छाच होणार नाही. गतचेष्ट- चेष्टा=क्रिया, निष्क्रिय झालेले. चोळिति हात- हे क्रोध निष्क्रिय, अगतिक झाल्याचे लक्षण आहे. रावण कुठे दिसत नाही, पळता येत नाही, काही करता येत नाही, असे झाल्यामुळे जागच्या जागी क्रोधाने हात चोळीत आहेत. याप्रमाणे सैन्याला चांगला तडाका दाखवून दुसरी माया रामचंद्रांसाठी निर्माण केली. लक्षावधी हनुमान हातात पाषाण घेऊन शेपट्या वर करून चारी बाजूंनी रामचंद्रास गराडा घालून उभे राहिले, व धरा मारा वगैरे आरोळ्या देऊ लागले. त्या वर केलेल्या पुच्छांच्यामध्ये कोसलरूप रामचंद्र कसे शोभले ते आता उत्प्रेक्षेने हरिगीतिका छंदात पहा.

हिं.छं. ।तेहि मध्य कोसलराज सुंदर स्याम तन सोभा लही।
।।जनु इंद्रधनुष अनेक की बर बारि तुंग तमालही।।

।प्रभु देखि हरष विषाद उर सुर बदत जयजयजय करी।
।।रघुबीर एकहि तीर कोपि निमेष महुँ माया हरी।।१।।
।माया बिगत कपि भालु हरषे बिटप गिरि गहि सब फिरे।
।।सर निकर छाडे राम रावन बाहु सिर पुनि महि गिरे।।
।श्रीराम रावन समर चरित अनेक कल्प जो गावही।
।।सत सेष सारद निगम कबि तेउ तदपि पार न पावही।।२।।

म.छं. *।त्यामाजि कोसलभूप सुंदर शाम तनु शोभा महा।*
।।बहु इंद्रधनुकृत रुचिर कुंपणिं जणू तुंग तमाल हा।।
।प्रभुला बघुनि सुर हर्ष खेदें वदति जयजयजय हरि!।
।।रघुवीर एक चि तीरिं कोपुनि निमिषि सब माया हरी।।१।।
।कपि भल्ल मायामुक्त हर्षित विटपगिरिधर दौडती।
।।शर निकर वर्षुनि राम रावण-भुज-शिरें महिं पाडती।।
।श्रीराम-रावण-रणचरित्रा अमित कल्पे वानती।
।।श्रुती शारदा शत शेष सुकविहि तदपि पार न पावती।।२।।

अर्थ- त्यामध्ये कोसलभूप असून त्यांचे सुंदर श्याम शरीर महा शोभायुक्त दिसत आहे. जणू पुष्कळ इंद्रधनुष्यांच्या केलेल्या सुंदर कुंपणात हा उंच तमाल वृक्षच आहे! प्रभूला पाहून देव हर्षविषादाने 'जयजयजयहरि' असे म्हणू लागले. रघुवीराने कोपून ती सर्व माया एकाच तीराने एका निमिषात हरण केली. (नष्ट केली). ।।छंद१।। कपिभल्ल मायेतून मुक्त होताच हर्षाने पर्वत वृक्ष घेऊन धावू लागले, व रामचंद्र बाणांचे समूह वर्षून रावणाची शिरे व बाहू जमिनीवर पाडू लागले. श्रीराम व रावण यांच्या युद्धाचे चरित्र अनंत कल्पे जरि वर्णन केले तरी वेद, शेकडो शारदा, शेकडो शेष आणि सुकवि सुद्धा त्यांचा अंत पावणार नाहीत.।।छं.२।।

टीका. (१) लक्षावधि हनुमंताच्या शेपट्या आकाशात उंच पसरल्या आहेत. त्या शेकडो इंद्रधनुष्यासारख्या दिसत आहेत व त्या इंद्रधनुष्यामध्ये जणू रामचंद्र तमाल वृक्षासारखे शोभत आहेत. (क) ही अद्भुत शोभा

पाहण्यास सापडली म्हणून देवांना हर्ष झाला,पण रावण अद्याप मरत नाही म्हणून विषाद-खेद वाटला. देवांनी जयजयकार करून सुचविले की आता आपले ऐश्वर्य प्रगट करा व याचे प्राण हरा. (ख) एकचि तीरि- एकाच बाणाने, तीराने, सर्व माया नाहीशी केली. (ग) श्रीराम रावण-समर चरित्र- श्रुति शारदा शेष यांना सुद्धा त्याचा पार लागत नाही, पूर्णपणे वर्णन करता येणे शक्य नाही, मग ते इतर कोण, कसे व किती वर्णन करणार? येथे सूचना दिली की श्रीरामरावण युद्ध वर्णन संपले. आता लवकरच रावण वध होईल.

हिं.दो. ।ताके गुन गन कछु कहे जडमति तुलसीदास।।
।।जिमि निज बल अनुरूप ते माछी उडइ अकास।।१०१रा।।

म.दो. ।तद्गुण वर्णी अल्पसे जडमति तुलसीदास।।
।।यथा शक्ति माशी जशी आक्रमिते आकाश।।१०१रा।।

अर्थ- जशी माशी आपल्या शक्तीप्रमाणे आकाश आक्रमण करते (आकाशात उडते) तसे त्याचे (रामायण रणचरित्राचे) थोडेसे गुण जडबुद्धि तुलसीदासाने वर्णन केले.।।दो.१०२।।

टीका. (१) रामरावण रणचरित्र आकाशासारखे अनंत अपार आहे. गरूडाला सुद्धा जसा आकाशाचा अंत लागत नाही तसा शेषशारदादिकांना त्या चरित्राचा अंत लागत नाही. असे असले तरि सर्व पक्षी आपापल्या शक्तीप्रमाणे आकाशात उंच उडतातच त्याप्रमाणे तुलसीदास म्हणतात मी जडमति असल्याने मला जास्त वर्णन करवत नाही. लहान माशी आकाशात जशी उडते थोडी, तसेच हे अल्पसे वर्णन केले. 'रामचरित शत कोटि अपार। श्रुति शारदा न पावति पार।। (७।५१।२) तरी सुद्धा 'निजनिज-मति मुनि हरिगुण गाती।। आपणादि (गरुडादि) खग बहु मशकांत। गगनी उडती पावति नान्त' (७।९१।३-५ पहा). ल.ठे. येथे श्रीगोस्वामी शेषशारदादिकांना गरूड ठरवून आपल्याला एक क्षुद्र माशी ठरवितात!

"रघुपति-रावण-समर-वर्णन" प्रकरण समाप्त

'रावण-वध' प्रकरण (१०१म-१०३)

हिं.दो. ।काटे सिर भुज बार बहु मरत न भट लंकेस।।
।।प्रभु क्रीडत सुर सिद्ध मुनि ब्याकुल देखि कलेस।।१०१म।।

म.दो. ।कापित शिर भुज वार बहु मरत न भट लंकेश।।
।।क्रीडत प्रभु, सुर सिद्ध मुनि व्याकुळ बघुनी क्लेश।।१०१म।।

अर्थ- प्रभू वारंवार (पुष्कळवेळा) शिरे व बाहू कापीत असून वीर लंकेश (रावण) मरत नाही. प्रभु क्रीडा करीत आहेत, पण सुर सिद्ध व मुनि ते क्लेश पाहून व्याकुळ झाले.।।१०१म।।

टीका- प्रभु रणक्रीडा करीत आहेत, म्हणून रावण लवकर मरत नाही, पण प्रभूला होणारे ते कष्ट पाहणे सुद्धा सुरसिद्ध मुनींना व्याकुळ करण्यास कारण झाले.

हिं. ।काटत बढहिं सीस समुदाई।जिमि प्रतिलाभ लोभ अधिकाई।।१।।
।मरइ न रिपु श्रम भयउ बिसेषा।राम बिभीषन तन तब देखा।।२।।
।उमा काल मर जाकी ईछा।सो प्रभु जन कर प्रीति परीछा।।३।।
।सुनि सरबग्य चराचर नायक।प्रनतपाल सुर मुनि सुखदायक।।४।।
।नाभिकुंड पियूष बस याके।नाथ जिअत रावनु बल ताके।।५।।
।सुनत बिभीषन बचन कृपाला।हरषि गहे कर बान कराला।।६।।
।असुभ होन लागे तब नाना।रोवहि खर सृकाल बहु स्वाना।।७।।
।बोलहि खग जग आरति हेतू।प्रगट भए नभ जहँ तहँ केतू।।८।।

म. ।छाटत वाढति दाहि शिरे ती।प्रतिलाभे जशि लोभा भरती।।१।।
।रिपु न मरे श्रम विशेष पडती।राम बिभीषण तोंडा बघती।।२।।
।उमे यदिच्छे काळहि मरतो।दासप्रीति परीक्षी प्रभु तो।।३।।
।श्रुणु सर्वज्ञ चराचर नायक।प्रणतपाल सुर-मुनी-सुखदायक।।४।।
।नाभिकुंडि या पीयुष वसतें।नाथ! रावणा जीवन बल ते।।५।।

।श्रवत कृपालु बिभीषण-वचना।हर्षि घेती करिं कराल बाणा।।६।।
।अशकुन नाना होऊ लागती।शिवा श्वान खर रडति तदा अति।।७।।
।बोलति खग अति जगार्ति हेतू।प्रगटति गगनी जिथ तिथ केतू।।८।।

अर्थ- प्रत्येक लाभाने जशी लोभाची भरती-वृद्धी होते तशी रावणाची शिरे छाटताच पुन्हा वाढत आहेत.।।१।। रिपु मरत नाही व विशेष श्रम पडत आहेत तेव्हा रामचंद्रांनी बिभीषणाच्या तोंडाकडे पाहिले.।।२।। उमे! ज्याच्या इच्छेने काळसुद्धा मरतो ते प्रभू दासाच्या प्रीतीची परीक्षा पाहात आहेत.।।३।। (बिभीषण म्हणाला) हे सर्वज्ञ चराचर नायक! ऐका, आपण प्रणत पालक व सुरमुनींना सुख देणारे आहात.।।४।। याच्या नाभिकुंडात अमृत वास करते राहते, व नाथ! तेच रावणाच्या जीवनाचे बल (आधार) आहे.।।५।। कृपालु प्रभूंनी बिभीषणाचे वचन ऐकताच हर्षाने हातात कराल बाण घेतले.।।६।। तेव्हा नाना प्रकारचे अपशकून होऊ लागले. तेव्हा कोल्हेकुई व गाढवे अति रडू लागली.।।७।। पक्षी जगाच्या दुःखाला कारण होणारे बोलू लागले व जिकडे तिकडे अगणित धूमकेतू प्रगट झाले.।।८।।

टीका. चौ.१-३ (१) प्रतिलाभें जशि लोभा भरती- एकदा लाभ झाला की तो आणखी व्हावा असे वाटते व प्रत्येक वेळी लोभ वाढत जातो. ल.ठे- हा चरण पूर्वी अक्षरशः रावण चरित्रातच आला आहे. 'सुख सुत सैन्य साह्य संपत्ती। जय बल बुद्धी प्रताप महती।। वाढति नव नव निशिवासर ती। प्रतिलाभे जशि लोभा भरती' (१।१८०।१-२) येथे या चरणाच्या पुनरूक्तीने सुचविले की रावणाच्या आयुष्यात सुखसुत सैन्यादि सर्व जशी रात्रंदिवस वाढत राहिली तशी आता त्याची शिरे आणि बाहूही वाढत आहेत. (क) राम बिभीषण तोंडा बघती- मरत नाही रावण, याचे कारण काय असावे अशी पृच्छा मुद्रेने केली. (ख) दासप्रीती परीक्षी प्रभु तो- रघुपति प्रभू=सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान, सर्वदर्शी असून अज्ञानी माणसाप्रमाणे विचारित आहेत यात हेतू आहे की भावाच्या मरणाचे मर्म बिभीषणाला माहीत आहे, ते तो सांगतो की लपवून ठेवतो हे पाहावे म्हणून बिभीषणाच्या मुखाकडे पाहिले, जर मर्म सांगणार नाही तर ठरेल की त्याचे रामावर जेवढे प्रेम आहे त्यापेक्षा

रावणावर जास्त आहे. रावण त्याला रामापेक्षा अधिक प्रिय आहे.

चौ.४-५-(१) श्रुणु सर्वज्ञ चराचर नायक- बिभीषण प्रथम प्रभूच्या ऐश्वर्याचे वर्णन करतो. सर्वज्ञ- आपण सर्व काही जाणत असून मला विचारता. चराचर नायक- आपण चराचर विश्वाचे नियामक, शासक आहात केवळ इच्छामात्रे 'जगवु मारू शकता प्रभु त्रिभुवन' (११५।५) असे असता रावणास मारणे हा आपल्या हातचा खेळ आहे पण 'महती दासा सदा देतसा। म्हणुनी मज रघुराज पुसतसा।।' (३।१३।१४) मी प्रणत असून आपण माझे पालक आहात, तेव्हा मी आपणास विशेष काय सांगणार व काय मदत करणार? परंतु सुर आणि मुनि यांना सुखदायक असे लीलाचरित्र करीत आहात म्हणून मला विचारीत आहात. आपण जे मर्म जाणण्याची अपेक्षा दाखविता ते मला माहीत असल्याने ते सांगणे माझे प्रणताचे कर्तव्य आहे. (क) 'नाभिकुंडि या पीयुष वसते.' अ.रा. हे वर्णन अगदी स्पष्ट आहे. ' नाभिदेशे ऽमृतं तस्य कुण्डलाकारसंस्थितम्'।।१३।। तच्छेषयानलास्त्रेण तस्य मृत्यु स्तवो भवेत्।। बिभीषणवचः श्रुत्वा रामः सत्य पराक्रमः।।५४।। पावकास्त्रेण संयोज्य नाभि विव्याध रक्षकः।।' मानसांतील बिभीषणाने रावण का मरत नाही याचे फक्त कारण सांगितले, अनलास्त्राने त्या अमृताचे शोषण करा म्ङणजे तो मरेल असे अध्यात्म रामायणातील बिभीषणाने सांगितले ते येथे सांगितले नाही, विचारलेल्या प्रश्नांचे उत्तरच फक्त दिले आहे.

(२) अध्यात्मपर अर्थ- नाभि=परावाणी आणि वृत्ती यांच्या उगमाचे स्थान. दशशीर्ष= दहा इंद्रियांच्या वृत्ती. वीस भुज= दशप्राण व दहा इंद्रिये यांचे कर्म. जो पर्यंत वृत्तींच्या उद्‌भवाचे कारण नष्ट होत नाही तोपर्यत वृत्तीरूपी शिरे वाढतच राहणार, नित्य नवीन उत्पन्न होतच राहणार. विषयाकार वृत्तीचे कारण वासना आहे, वासनांचे मूळ द्वैतभाव आहे व त्याचे बीज अज्ञान आहे. जोपर्यंत अज्ञान असेल तोपर्यंत वृत्तींचा विनाश केला, त्या छाटून काढल्या, तरी अहंकार रावण मरत नाही. अज्ञानाचा पूर्ण विनाश ज्ञानविज्ञानाने होतो. ज्ञान हाच अग्नि आहे. 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात कुरूते' (भ.गी.) अनिलास्त्राने= अग्न्यस्त्राने त्याचे शोषण करा असे अ.रा.

बिभीषणाने सांगितले आहेच. 'ज्ञानानलि मन कसित कनकसे' (२।३१७।७) असे मानसात ज्ञानाला अनल म्हटलेच आहे. (क) वा.रा. अनुसार ब्रह्मस्त्राचा उपयोग केला आहे ते ही योग्यच आहे. ब्रह्म= ब्रह्माकार वृत्ती, 'सोहमस्मि ही वृत्ती अखंडा' हेच ब्रह्मास्त्र आहे. ब्रह्मास्त्र सुद्धा पावकमयच असते. योगदृष्टीने सारांशरूपाने अर्थ- 'नाभिदेशेऽमृतं तस्य कुण्डलाकार संस्थितम्' (अ.रा.) हे कुण्डलाकारस्थित अमृत म्हणजे कुण्डलिनी शक्ति होय जी कुण्डलाकार नाडीत स्थित असते. पण ती सुप्त (गुप्त असल्यासारखी) असते. प्राणापानाच्या संयोगरूपी अग्नीने जेव्हा ती जागृत होऊन उठते व आपले निवासस्थान सोडून बाहेर पडते तेव्हा ती विषयाकार वृत्तींना खाऊन टाकून सहस्त्रारात मनप्राणासहित जीवाला घेऊन ब्रह्मरंध्रांत प्रवेश करते तेव्हाच जीवशिवैक्य स्थापित करून अहंकाराचा रावणाचा नाश करते. विशेष विस्तार योगशिखोपनिषद व सौंदर्य लहरी (श्रीमदाचार्यकृत) चे पहिले ४१ श्लोक (आनन्दलहरी) पाहणे.

चौ. ६-८-(१) 'कृपालु'- देवांवर, सीतेवर व बिभीषणावर कृपा करण्यासाठी आता रावणाचा वध करण्याचे ठरविले. हा निश्चय करून अमोघ कराल (३१) बाण हातात घेतले मात्र तोच कराल अपशकुन होऊ लागले. शिवा=कोल्हा-कोल्ही. 'शिवः वीलः शिवा क्रोष्टा' (शाश्वत) 'स्त्रिया शिवा' (अमरे). जगार्ति हेतु- जगाच्या दुःखाचे कारण, जसे धुमकेतू वगैरे. 'दुष्ट उदय जगदार्ती हेतू। प्रथित अधम जैसा ग्रह केतू' (७।१२२१।२०) अनेक धूमकेतू आकाशात एकाएकी दिसू लागले.

हिं. ।दस दिशी दाह होन अति लागा।भयउ परब बिनु रबि उपरागा।।९।।
।मंदोदरि उर कंपति भारी।प्रतिमा स्त्रवहि नयन मग बारी।।१०।।
हिं.छं. ।प्रतिमा रूदहिं पबिपात नभ अति बात बह डोलति मही।
।।बरषहिं बलाहक रूधिर कच रज असुभ अति सक को कही।।
।उतपात अमित बिलोकी नभ सुर विकल बोलहि जय जए।
।।सुर सभय जानि कृपाल रघुपति चाप सर जोरत भए।।१।।
दो. ।खैंचि सरासन श्रवन लगि छाडे सर एकतीस।।
।।रघुनायक सायक चले मानहुँ काल फनीस।।१०२।।

म. *।दारूण दाह दिशांना दाही। रवि उपराग पर्व नसताही।।९।।*
।मंदोदरि उर सकंप भारी। प्रतिमा ढाळिति लोचनवारी।।१०।।

छं. *।प्रतिमा रडति पविपात नभि, अति वात, पृथ्वी डोलते।*
।।वर्षति बलाहक रूधिर कच रज अशुभ अति वदवे कि ते?।।
।उत्पात अमित बधूनि नभि सुर विकल जय जय बोलती।
।।सुर सभय बघुनि कृपाल रघुपति कार्मुकीं शर जोडती।।१।।

दो. *।ताणुनि धनु आकर्ण ते सोडिति शर एक्तीस।।*
।।रघुनायक-सायक निघति जाणो काळ फणीश।।१०२।।

अर्थ- दाही दिशांना दारूण दाह होऊ लागला व अमावस्या पर्व नसताच सूर्याला ग्रहण लागू लागले.।।९।। मंदोदरीच्या हृदयांत भारी कंप सुटला. देवादिकांच्या प्रतिमा-मूर्ती नेत्रातून अश्रू ढाळू लागल्या.।।१०।। प्रतिमा रडू लागल्या, (निरभ्र) आकाशातून वज्रपात (विजा पडणे) होऊ लागले, जोराचा वारा सुटला, भूकंप होऊ लागला, व मेघ रक्त केस, धूळ इत्यादिंची वृष्टी करू लागले. असे अपशकुन अति होऊ लागले, ते कसे वर्णन करता येणार? अगणित उत्पात पाहून आकाशात (जमलेले) देव व्याकुळ होऊन जयजयकार करू लागले. देव भयभीत झाले आहेत असे पाहून कृपालु रघुपतींनी धनुष्यावर ते बाण लावले.।।छंद।। मग त्यांनी धनुष्य कानापर्यंत ओढून एकतीस (३१) बाण सोडले. ते रघुनायकाचे सायक असे चालले की जणू (= जाणो) काळसर्पराज.।।दो.१०२।।

टीका. चौ. ९-१० (१) रावणवधाच्या आधी जे उत्पात झाले त्यांचे सविस्तर वर्णन वा.रा. १०८।२०-३ मध्ये आहे. येथे दिलेल्या उत्पातांचा त्यात उल्लेख आहे. प्रतिमा रूदनाचा उल्लेख अ.रा. (५।२९) रूदन्ति देवलिंगानि स्त्रिद्यंति प्रचलंतिच असा आहे. देवमूर्ती रडू लागल्या, त्यांना घाम सुटला, व स्थानच्यूत झाल्या. (क) पर्व नसताही रवि-उपराग उपराग=ग्रहण. पर्व= येथे अमावस्या पर्व. सूर्य ग्रहण अमावस्येत लागते व प्रतिपदेत सुटते. रावण वध चैत्र कृष्ण चतुर्दशीला झाल्याचा व दुसऱ्या दिवशी अमावस्या असल्याचा स्पष्ट उल्लेख पद्म.पु.आहे. अमावस्या नसता म्हणजे अकाळी ग्रहण लागले म्हणून त्याची गणना उत्पातात केली आहे. गणितोपलब्ध काळाच्या पूर्वी व

•गणितोपलब्ध काळाच्या नंतर लागणाऱ्या ग्रहणांचा नारद पुराणात उल्लेख आहे. (ख) मंदोदरि उर सकंप भारी- रावणाची शिरे कापण्याचा प्रारंभ झाला तेव्हाच 'मंदोदरि उरि कंप' (९१ छंद) सुटला होता पण तो भारी नव्हता. आता मंदोदरीच्या हृदयांत भारी कंप सुटला. सुचविले की इतर स्त्रियांच्या हृदयांत कंप सुटला.

छंद-(१) पविपात नभि- आकाशात मेघ नसता, गडगडाट न होताच एका एकी विजा पडू लागल्या. अतिवात- रावणाला प्रतिकूल असा जोराचा वारा अपसव्य वाहू लागला. (वा.रा.२१।२८) (क) उत्पात अमित....सुर विकल. या उत्पातांचा अर्थ जरी देवांना कळला तरि त्यांना सुद्धा ते दुःसह झाले म्हणून ते व्याकुळ झाले, पण रावण व्याकुळ झाला नाही.

दो. (१) एकतीस= एकतीस बाण का सोडले हे पुढे चौपायात कळेल. जे कराल बाण हातात घेतले होते. (चौ.६) तेच धनुष्यावर लाऊन सोडले. हे बाण काळफणीशासारखे गेले. पूर्वी रामबाण 'काळसर्प जणु जाति सपक्ष' (६८।३) असे म्हटले, ते कुंभकर्ण सैन्याचा नाश करण्यासाठी सोडले होते. येथे 'काळसर्प'च म्हटले असते तर निशाचर सुभट सेना व निशाचर राजा यांची बरोबरी ठरली असती, राक्षसांना मारणारे बाण काळसर्प असल्यावर राक्षस राजाला मारलेले काळसर्पराज= काळफणीश पाहिजेतच. साध्या उपमानांच्या उपयोगातसुद्धा समन्वयाची ही अशी सावधानता आहे! आता हे बाण रावणाला ठार मारणार.

हिं. */सायक एक नाभि सर सोषा /अपर लगे भुज सिर करि रोषा / /१ / /*
/लै सिर बाहु चले नाराचा /सिर भुजहीन रुंड महि नाचा / /२ / /
/धरनि घसइ धर धाव प्रचंडा /तब सर हति प्रभु कृत दुइ खंडा / /३ / /
/गर्जेउ मरत घोर रव भारी /कहाँ राम रन हतौं पचारी / /४ / /
/डोली भूमि गिरत दसकंधर /छुभित सिंधु सरि दिग्गज भूधर / /५ / /
/धरनि परेउ द्वौ खंड बढाई /चापि भालु मर्कट समुदाई / /६ / /

म. */सायक एक नाभि-सर शोषी /दुजे लागले भुज-शिरि रोषी / /१ / /*

।घेउनि शिर भुज बाण चालले।महि शिरभुजविण रूंड नाचले।।२।।
।धसे धरा धड प्रचंड धावत।प्रभु शर मारूनि दुखंड कापत।।३।।
।मरता करी घोर रव गर्जुनि।कुठे राम रणि मारू पुकारूनि।।४।।
।डोले मही पडत दशकंधर।क्षुब्ध सिंधु धुनि दिग्गज भूधर।।५।।
।धरणि पडे दो खंड वाढवुनि।मर्कट-भल्ल समूहा चिर्डुनि।।६।।

अर्थ- एका (पहिल्या) बाणाने नाभिसर शुष्क केले व बाकीचे (तीस) भुजा व शिरे यांना रोषाने लागले.।।१।। शिरे आणि बाहु घेऊन बाण (लंकेत मंदोदरीस भेट देण्यास) चालले आणि शिरभुजहीन ते रूंड-धड नाचू लागले.।।२।। ते प्रचंड धड धावू लागले तेव्हा धरणी धसली-खचली. तेव्हा प्रभूंनी बाण मारून त्याचे कापून दोन तुकडे केले.।।३।। मरताना रावण घोर ध्वनीने गर्जून म्हणाला की कुठे आहे राम? मी त्याला ललकारून युद्धात मारतो.।।४।। दशकंठ पडताच भूकंप झाला, सागर व नद्या (धुनी-धुनि=नदी) क्षुब्ध झाल्या आणि दिग्गज व पर्वत डळमळू लागले.।।५।। तो दोन तुकडे वाढवून भूमीवर पडला व त्याने मर्कट भल्लांचे समूह चिरडून टाकले.।।६।।

टीका. चौ.१-४-(१) एक बाण नाभित मारला, व त्याने तेथील अमृताचा तलाव कोरडा करून टाकला. वीस बाण वीस भुजांना लागले व दहा बाणांनी त्याचे दहा कंठ कापले. त्या बाणांनी ते बाहू व शिरे मंदोदरी पुढे नेऊन ठेवण्यासाठी लंकेत चालविली. (क) धसे धरा धड प्रचंड धावत- हा चरण कुंभकर्णाच्या वधाच्या वर्णनात अक्षरशः असाच आला आहे. 'जसे नभातुनि भूधर पडले' हे सुचविण्यासाठी ही पुनरूक्ती आहे. (७१।७ पहा). (ख)मरता करी घोर रव= त्या धडाचे दोन तुकडे केले जात असताही वैर भावना, युद्धाची पिपासा व रणमद कायम आहेत. रावणाने वैराचा दृढ निश्चय केल्यापासून आतापर्यंत रामचंद्रांचे कोणतेच नाव उच्चारले नव्हते. आता 'राम' नामाचा उच्चार केला पण वैरभावानेच केला.

चौ.५-६-(१) डोले मही- पृथ्वी डोलू लागली, हे कदाचित आनंदाचेहि डोल असतील, कारण भूमीला रावणाच्या पापांचा व

अत्याचारांचा भार असह्य झाला होता. क्षुब्ध सिंधु, धुनि- सागरांनाही आनंदाच्या उकळ्या आल्या असतील. धुनि=धुनि=नदी, महा पाप्यांच्या स्पर्शाने आपले जल आता अपवित्र होणार नाही असे वाटून त्यांनाही सागराप्रमाणे त्यांच्या पतीप्रमाणेच आनंदाचे पूर आले व त्या प्रसन्न होऊन जोराने वाहू लागल्या. दिग्गज व पर्वत त्या धावण्याच्या व नाचण्याच्या धडक्याने व गर्जनेने डळमळू लागले. (क) धरणि पडे दो खंड वाढवुनि- मरता मरता ते त्याच्या देहाचे दोन तुकडे पुष्कळ वाढले व सुटे सुटे पडले. प्राण जाता जाता सुद्धा शत्रूंचा करता येईल तेवढा नाश त्याने केला. (ख) मर्कट भल्ल समूहा चिर्डूनि- कुंभकर्णाच्या मृतदेहाच्या दोन खंडांनी भल्ल कपि व निशाचर चिरडले. यावरून ठरते की रावणाची शिरे वाढत नाहीत असे दिसताच राहिलेले राक्षस सैन्य जीव घेऊन पळाले. 'तं दृष्टा पतितं भूमौ हतशेषा निशाचराः। हतनाथा भयत्रस्ता सर्वतः संप्रदुद्रुवुः' (वा.रा. १११।२३) राक्षस लढत होते ते केवळ रावणाच्या भीतीने. रावणाच्या वंशातले पुत्र पौत्र प्रपौत्रादि कोणीच राहिले नाहीत हे पुढील मंदोदरीच्या वचनावरून ठरते.

हिं. ।मंदोदरि आगे भुज सीसा। धरि सर चले जहाँ जगदीसा।।७।।
।प्रबिसे सब निषंग महुँ जाई। देखि सुरन्ह दुंदुभीं बजाई।।८।।
।तासु तेज समान प्रभु आनन। हरषे देखि संभु चतुरानन।।९।।
।जयजय धुनि पूरी ब्रह्मंडा। जय रघुबीर प्रबल भुजदंडा।।१०।।
।बरषहि सुमन देव मुनि बृंदा।जय कृपाल जय जयति मुकुंदा।।११।।

म. ।मंदोदरी पुढे भुज शीस। ठेउनि शर गत जिथ जगदीश।।७।।
।जाउनि सर्व निषंगी प्रविशति। बघुनि देव दुंदुभी वाजविति।।८।।
।प्रभु वदनी तत्तेज समावत। बघुनि शंभु विधि हर्षा पावत।।९।।
।जयजय रव भरला ब्रह्मांडा। जय रघुवीर प्रबल भुजदंडा!।।१०।।
।वर्षति सुमन देव मुनि वृंद। जय कृपाल जय जयति मुकुंद।।११।।

अर्थ- मंदोदरीच्या पुढे बाहू आणि शिरे ठेऊन बाण जगदीशाकडे गेले.।।७।। जाऊन ते सर्व बाण भात्यात शिरले, हे (सर्व) पाहून देवांनी दुंदुभी वाजविल्या.।।८।। त्याचे (रावणाचे) तेज (सुद्धा) प्रभूच्या मुखात

सामावले, हे पाहून शंभु व विधि (ब्रह्मदेव) यांना हर्ष झाला.।।९।। जय रघुवीर! जय प्रबल भुजदंडा! इ. जय जय ध्वनि ब्रह्मांडात भरला.।।१०।। जय कृपाल जय जयति मुकुंद! इ. म्हणत देववृंद व मुनि वृंद पुष्प वृष्टि करू लागले.।।११।।

टीका. चौ.७-८-(१) राम बाणाने जसे कुंभकर्णाचे शिर रावणाच्या पुढे नेऊन ठेवले तशीच रावणाची दहा शिरे व वीस बाहू तीस बाणांनी मंदोदरीच्या पुढे नेऊन ठेवले. रावणाच्या मरणाची बातमी लंकेत कळावी व मंदोदरीला सती जाणे असल्यास पति शिरे मिळविण्यासाठी रणांगणात यावे लागू नये म्हणून ही कृपा केली. हे तीस बाणच परत जाऊन भात्यात शिरले असे नसून रघुवीराने भात्यातून काढलेले सर्वच बाण परत भात्यात येऊन बसतात. त्या बाणांपासून उत्पन्न झालेले हजारो लक्षावधि बाण मात्र भात्यात परत येत नाहीत. हा रघुवीर बाणांचा प्रताप पाहून देवांना हर्ष झाला त्यांनी आकाशात विमानात दुंदुभी वाजविण्यास सुरवात केली.

चौ.९-(१) प्रभुवदनी तत्तेज समावत- येथे ७१।८ ची पूनरूक्ती आहे. जसे कुंभकर्णाचे तेज प्रभूच्या मुखात शिरले. 'प्रभुवदनी तत्तेज समावत। सुरमुनि सकल अचंबा मानत' (७१।८) तसेच रावणाचे ही शिरले, व सुरमुनि सिद्ध नाग गंधर्वादि सर्वांना आश्चर्य वाटले हे पुनरूक्तीने सुचविले. आश्चर्य वाटण्याची जी कारणे तेथे होती तीच येथे आहेत. (क) शंभु विधि हर्षा पावत- या दोघांना आश्चर्य न वाटता हर्ष झाला. रावणाचे शं कल्याणं भवति, कल्याण झाले हे पाहून आनंद झाला. आपला शिष्य कृतकृत्य झाला, त्याचा उद्धार झाला हे पाहून सद्गुरूस जसा आनंद होतो, तसाच आपला घोर पापी, परम दुष्ट भक्त उद्धरला हे पाहून शंकरास आनंद झाला, नूठभर मांस आले. आपला पणतू प्रपौत्र जरी कुलांगार, कुलकुलंक निपजला तरी प्रभूंनी त्याच्यावर अपार कृपा करून त्याला सायुज्य मुक्ति दिली हे पाहून ब्रह्मदेवाला पणजोबांना हर्ष झाला. इतर देवांना हर्ष झाला रावण मरणामुळे.

चौ.१०-११-(१) सर्व देव मुनि, सिद्ध गंधर्व किंनर इ. विविध प्रकारे जयजयकार करीत वारंवार पुष्पवृष्टी करू लागले. हे सुचविण्यासाठी 'जय

रघुवीर प्रबल भुजदंडा! व 'जय कृपाल जय जयति मुकुंद' या दोन जयजयकारामध्ये पुष्प वृष्टीचा उल्लेख केला व पुढे छंदात जयकारानंतरच पुष्पवृष्टीचा उल्लेख आहे. भाव हा की जयजयकार करावा व पुष्पवृष्टी करावी, पुन्हा जयजयकार पुन्हा पुष्पवृष्टि असे अनेक वार केले. (क) जय कृपाल जय जयति मुकुंद- कृपा करून त्या महा दुष्टाला सुद्धा मुकुं= मोक्ष दिलात, म्हणून आपला जय असो. आम्हा देवादिकांवर कृपा करण्यासाठी आपण जय मिळविला व आम्हाला बंधनातून मुक्त केलेत. मुकुः= सुटका, मुक्तता किंवा मोक्ष असे दोन अर्थ आहेत. मुकुं-द= मुकुं देणारा. देवांना बंध मुक्तता दिली व रावणाला मोक्ष दिला असे दोन्ही अर्थ येथे आहेत. आता देवादिक स्तुति करतात-

हिं.छं. */जय कृपाकंद मुकुंद द्वंद्व हरन सरन सुखप्रद प्रभो।*
।।खल दल बिदारन परम कारन कारूनीक सदा बिभो।।
।सुर सुमन बरषहि हरष संकुल बाज दुदुंभि गहगही।
।।संग्राम अंगन राम अंग अनंग बहु सोभा लही।।१।।
।सिर जटा मुकुट प्रसून बिच बिच अति मनोहर राजहीं।
।।जनु नीलगिरि पर तडित पटल समेत उडुगन भ्राजहीं।।
।भुजदंड सर कोदंड फेरत रूधिर कन तन अति बने।
।।जनु रायमुनी तमाल पर बैठी बिपुल सुख आपने।।२।।

म.छं. *।जय कृपाकंद मुकुंद! द्वंद्व-हरण शरण सुखदा प्रभो।*
।।खल दल विदारण परम कारण कारूणीक सदा विभो।।
।सुर सुमन वर्षति हर्ष-संकुल दुदुंभी ध्वनि धमधमा।
।।संग्राम अंगणि राम-अंगिं अनंग बहु छवि अनुपमा।।१।।
।शिरिं जटा मुकुटिं सुपुष्प मधिंमधिं अति मनोहर राजती।
।।जणु नील गिरिवर तडित पटल समेत तारे भ्राजती।।
।भुजदंडि शर कोदंड फिरविति रूधिर कण रूचि तनुवरी।
।।जणु अरूण चटक तमाल विटपी विपुल बसले सुखभरी।।२।।

अर्थ- जय असो! हे कृपारूपीजलदायका! (जलदा) हे मुकुंदा! हे रागद्वेषादि द्वंद्वे हरण करणाऱ्या व शरणागतांना सुख देणाऱ्या प्रभो! हे! दुष्टांच्या

दळांचे विदारण करणाऱ्या! हे परम कारणा! (सर्व कारणांचे कारण) हे सदा करूणा करणाऱ्या विभो! (आपला जय असो, असे म्हणून) देव हर्षरनिर्भर होऊन पुष्पांचा वर्षाव करीत आहेत, दुंदुभीचा धमघमाट चालला आहे, व संग्रामरूपी अंगणात रामचंद्रांच्या अंगी अनेक अनंगांची अनुपम शोभा (छवि) दिसत आहे.।।छं.१।। मस्तकावर जटांचा मुकुट आहे व त्यात मधे मधे गुंफलेली सुंदर फुले अशी अति मनोहर शोभत आहेत की जणू नील गिरीवर विद्युत्पटला सहित अनेक तारे विराजत आहेत. आपल्या भुजदंडांनी बाण व कोदंड फिरवित असून सुंदर रूधिरकण तनूवर असे शोभत आहेत की जणू लाल चिमण्या तमाल वृक्षावर विपुल सुखात मग्न होऊन बसल्या आहेत.।।छंद२।। (रूचि=सुंदर, चटक=चिमणी).

टीका. (१) हर्षसंकुल= हर्षाने भरलेले, हर्षपूर्ण. रूचि=रूचिर, सुंदर. अरूण चटक= लाल चिमण्या, आकाराने फार लहान असतात. अनंग= कामदेव, मदन. पहिल्या छंदातील प्रत्येक विशेषणासह सुरमुनिवृंदांनी जयजयकार केला. ।जयजय कृपाकंद रघुवीर। जयजय मुकुंद जय रघुवीर।।१।। जयजय द्वंद्व हरण रघुवीर। जयजय शरणसुखद रघुवीर।।२।। जयजय प्रभुवर जय रघुवीर। जय खलदल-दारण रघुवीर।।३।। जयजय कारण-पर रघुवीर। जयति परम कारण रघुवीर।।४।। जयजय कारूणीक रघुवीर। जयजय सदा विभो रघुवीर।।५।। जयजय समर धीर रघुवीर। रूधिर बिंदु भूषित रघुवीर।।६।। जय छवि काम कोटि रघुवीर। जय शर कार्मुक धर रघुवीर।।७।। श्यामल तनु जय तमालनील। प्रज्ञा-स्वामी! करूणशील।।८।। (क) खल-दल विदारण- खल आणि त्याचे दल=सैन्य यांचा संहार करणारा असा अर्थ घेणे अधिक चांगले. (ख) परम कारण सर्व कारणातीत असणारे व सर्व कारणांचे मुख्य कारण. 'वन्देऽहं तमशेष कारण परं रामारव्यमीशं हरिम्' (बा.मं.६) 'अखिल विश्वकारण करण' (१।२०८)

छं. २-(१) जटामुकुटात गुंफलेल्याफुलांना तारे= उडुड गण= नक्षत्र समुदाय असे उत्प्रेक्षेने म्हटले. तडित पटल= जटामंडलातील विजे प्रमाणे

चमकणारे लाल केस. नीलगिरी= नील पर्वत= श्याम तनु. बाकीच्या या उत्प्रेक्षेचा विस्तार अरण्यकाण्ड दो १८ च्या छंदात 'मरकत गिरीवर लढति दामिनि कोटिसह युग भुजगसे' येथे त्यातील फक्त भुजंगांचे लढणे नाही. (क) रूधिरकण रूचि तनुवरी- नील तमाल वर्णाच्या शरिरावर रक्ताचे उडालेले बारीक बारीक लाल लाल बिंदु आहेत. ही शोभा कशी दिसली हे उत्प्रेक्षेने सांगतात की तमाल वृक्षावर पुष्कळशा लाल चिमण्या सुखात मग्न होऊन बसल्या आहेत. ते रक्तबिंदु स्थिर आहेत, म्हणून चिमण्यासुखात मग्न आहेत असे म्हणावे लागले. (क) रावणाच्या बरोबर युद्धास जाण्यापूर्वी प्रभूंनी जटा बांधल्या त्यावेळचे वर्णन पहा- 'जटाजूट मस्तकि दृढ बांधति। कुसुमे ग्रथित मधे अति शोभति' सतरा अहोरात्र युद्ध झाले, मधे विश्रांति नाही, तरि १८ व्या दिवशी ती फुले- कुसुमे जटामुकुटांत नक्षत्रांच्यासारखी चमकत आहेत, त्याअर्थी फुले कोमेजली नाहीत. त्यावेळी 'प्रभु यदा शर चाप करि निज फिरवती' असे म्हटले (८६छं), व उपक्रम केला व येथे 'भुजदंडि शर कोदंड फिरविति.' दोन्ही वेळा एकच क्रिया असली तरी ओज गुणाची तुलना केल्यास ठरते की येथे रावणवधानंतर सुद्धा वीर रसाचा आवेश प्रारंभापेक्षा पुष्कळच जास्त आहे. त्यावेळेपेक्षा पुष्कळच जोराने धनुष्य बाण फिरवित आहेत हे दाखविले. आता या रावणवध प्रकरणाचा उपसंहार करतात.

हिं.दो. ।कृपादृष्टि करि बृष्टि प्रभु अभय किए सुर बृंद ।।
।।भालु कीस सब हरषे जय सुखधाम मुकुंद ।।१०३ ।।

म.दो. ।कृपादृष्टि वर्षुनी प्रभु करिति अभय सुरवृंद ।।
।।भल्ल-कीश-गण हर्षे जय सुखधाम मुकुंद ।।१०३ ।।

अर्थ- कृपादृष्टी वर्षून प्रभूंनी सुरसमुदायांना भयरहित केले, व सर्व भल्ल व कपि समुदाय हर्षित होऊन 'जय सुखधाम मुकुंद' (अशी गर्जना करू लागले). ।।दो.१०३।।

टीका. (१) मुकुंद शब्द देवादिकानी दोनदा वापरला व आता शेवटी भल्ल कपींनी वापरला. प्रभुचे ते रावण विजयी अद्‌भुत रूप पाहिले व

आपण सुखाच्या माहेर-घरात असल्याची प्रतीती त्यांना आली. (सुखधाम=सुखाचे घर). मुकुंद= देवांना मुक्तता देणारे व रावणाला मोक्ष देणारे, हा अर्थ कपि भल्लांच्या मनात आहे. चैत्र कृष्ण चतुर्दशीला रावण वध झाला. (प.पु.)

रावण वध प्रकरण समाप्त.

श्रीमानस गूढार्थ चंद्रिका लंकाकाण्ड अध्याय ११ वा समाप्त.

अध्याय १२ वा

मंदोदरी विलाप प्रकरण (१०४/१-१०५)

हिं. */पति सिर देखत मंदोदरी /मुरुछित बिकल धरनि खसि परी।।१।।*
/जुबति बृंद रोवत उठि धाईं /तेहि उठाइ रावन पहिं आईं।।२।।
/पति गति देखि ते करहिं पुकारा /छूटे कच नहिं बपुष सँभारा।।३।।
/उर ताडना करहि बिधि नाना /रोवत करहि प्रताप बखाना।।४।।
/तव बल नाथ डोल नित धरनी /तेजहीन पावक ससि तरनी।।५।।
/सेष कमठ सहि सकहि न भारा /सो तनु भूमि परेउ भरि छारा।।६।।

म. */बघत पतिशिरे मंदोदरी /मूर्छित विकल पडे भूवरी।।१।।*
/धावति युवति करित आक्रंदन /तिज उठवुनि आल्या जिथं रावण।।२।।
/पतिगति बघती रडति विलपती /केश सुटति तनुभान विसरती।।३।।
/नानापरि करिती उर-ताडन /रडतां करती प्रताप वर्णन।।४।।
/नाथ! बळे तव डोले धरणी /तेजहीन पावक शशि तरणी।।५।।
/भार न शेष कमठ सहु शकले /ते शरीर महि मातित पडले।।६।।

अर्थ- पतीची शिरे बघताच (मंदोदरीच्या छातीत धक्का बसला) मंदोदरी व्याकुळ होऊन (धाडकन) धरणीवर पडली.।।१।। इतर स्त्रिया रडत आक्रोश करीतच तेथे आल्या व तिला उठवून (शुद्धीवर आणून) रावण जिथे (पडला) होता तेथे आल्या.।।२।। पतीची ती दशा पाहून त्या रडत विलाप करू लागल्या, त्यांचे केस सुटले व त्या देहभान विसरल्या.।।३।। मग त्या नाना तऱ्हांनी छाती बडवून घेऊ लागल्या व रडत रडत रावणाचा प्रताप वर्णन करू लागल्या.।।४।। हे नाथ! तुमच्या बळाने पृथ्वी नेहमी डोलत होती व (तुमच्या पुढे) अग्नि, चंद्र व सूर्य हे निस्तेज झाले होते.।।५।। तुमचा भार शेष व कूर्म सुद्धा सहन करू शकले नाहीत, आणि आता तेच शरीर जमिनीवर मातीत पडले आहे.।।६।।

टीका. चौ.१-४-(१) बघत पतिशिरे मंदोदरी- या चौपाईच्या प्रत्येक

चरणात १।१ मात्रा कमी आहे. याने जो गति विच्छेद होतो त्याने दाखविले की ती मस्तके पाहताच मंदोदरीच्या छातीत एक जोराचा धक्का बसला व ती एकदम मूर्छित होऊन धाडकन खाली पडली. तिच्या हृदयात आधीच भारी कंप सुटला होता त्यामुळे काय झाले हे कळण्यास वेळ लागला नाही. अंतःपुरातील इतर स्त्रियांस ती शिरे दुरून दिसताच त्याही रडत आक्रोश करीत मंदोदरीजवळ आल्या. (क) तिज उठवुनि= मंदोदरीला शुद्धीवर आणून वा.रा.स.११२-१११४ हे तीन सर्ग मुद्दाम वाचून पहावे, फार सविस्तर वर्णन आहे, पण त्यात रामभक्तीचा गंध सुद्धा नाही. (ख) रावणाच्या प्रतापाचे वर्णन करताना ह. नाटकात मंदोदरीने दैवाचे प्राबल्यच मुख्य मानले आहे, पण मानसांतील मंदोदरीची भूमिकाच निराळी आहे. ती दैवाला किंवा इतर कोणाला दोष देत नाही, हे पुढे दिसेलच.

हिं. ।बरून कुबेर सुरेस समीरा।रन सन्मुख धरि काहुँ न धीरा।।७।।
।भुज बल जितेहु काल जम साई।आजु परेहु अनाथ की नाई।।८।।
।जगत बिदित तुम्हारि प्रभुताई।सुत परिजन बल बरनि न जाई।।९।।
।राम बिमुख अस हाल तुम्हारा।रहा न कुल कोउ रोवनिहारा।।१०।।
।तव बस बिधि प्रपंच सब नाथा।सभय दिसिप नित नावहि माथा।।११।।
।अब तव सिर भुज जंबुक खाही।राम बिमुख यह अनुचित नाही।।१२।।
।काल बिबस पति कहा न माना।अग जग नाथ मनुज करि जाना।।१३।।

म. ।वरूण कुबेर सुरेश समीर।कुणि रणि सन्मुख धृत नहि धीर।।७।।
।स्वामि! भुजबळे विजित काल यम।आज इथे पडला अनाथ-सम।।८।।
।तुमची प्रभुता विश्रुत जगती।सुत परिजन बल वर्णु न शकती।।९।।
।रामविमुख हे हाल जाहले।रडण्या कोणी कुळि न राहले।।१०।।
।विधिनिर्मित सब तव वश नाथा।दिक्पति सभय नमिति नित माथा।।११।।
।शिर भुज जंबुक खाति अता ही।रामविमुख हे अनुचित नाही।।१२।।
।कालविवश पति! कथित न माना।अगजगनाथ मनुज तुम्ही जाणा।।१३।।

अर्थ- वरूण, कुबेर, इंद्र, वायु इ. कोणी तुमच्या समोर युद्धात धीर धरू शकले नाहीत.।।७।। स्वामी! तुम्ही आपल्या भुजबळाने काळ व यम यांना सुद्धा जिंकलेत, पण (तेच) तुम्ही आज इथे अनाथासारखे पडले

आहात.।।८।। तुमची प्रभुता (अशी) सगळ्या जगात प्रख्यात (विश्रुत) होती आणि पुत्र परिवाराचे बळसुद्धा कोणी वर्णन करणे शक्य नव्हते.।।९।। (असे असता) तुम्ही रामविरोधी (रामविमुख) झाल्यामुळे तुमचे हे असे हाल झाले, व तुमच्या मागे तुमच्यासाठी रडायला सुद्धा कोणी (पुरूष) तुमच्या कुळात राहिले नाहीत. (निर्वंश झाला).।।१०।। हे नाथ! ब्रह्मदेवाने निर्माण केलेले सर्व (प्रपंच) तुम्हाला वश होते. दिक्पाल भयभीत होऊन रोज तुम्हाला नमन करीत होते.।।११।। (पण) आता तुमची शिरे व बाहु कोल्हे (कुत्रे इ.) खात आहेत. रामविमुख झालात म्हणून असे होणे अनुचित नाही. (अगदी योग्यच आहे.)।।१२।। पति! तुम्ही काळाला विशेष वश झाल्यामुळे माझे (वा कोणाचेच) म्हणणे ऐकले नाहीत आणि जो चराचराचा नाथ आहे (परमात्मा आहे) त्याला तुम्ही मनुष्य समजलात.।।१३।।

टीका. चौ.७-१० (१) वरूण कुबेरादि दिक्पालाना रावणाने जिंकले होते, व त्यापूर्वी ते रावण भयाने पळून जात असत वगैरे रावणाने स्वतः याच कांडात अनेकांना सांगितले आहे. शिवाय १।१८२।६ पासून १८२ अखेर हे सर्व वर्णन आधीच कवींनी केलेले आहे. (क) विजित काळ यम- काळ= आयुष्याची कलना करून प्राण्यांना मारणारा, मृत्यु. यम= यमराज, धर्मराज, जीवांनी केलेल्या पापपुण्याचा निवाडा करून त्यानी केलेल्या पापांची शिक्षा, दंड देणारा देव. हा दक्षिण दिशेचा स्वामी आहे. (ख) पडला अनाथ सम- जो सर्व लोकांचा व लोकपालांचा नाथ होता- स्वामी होता तोच आज अनाथासारखा धुळीत पडला आहे. त्याच्या देहाला जाळण्यास सुद्धा रघुनाथाची परवानगी पाहिजे. (ग) तुमची प्रभुता विश्रुत जगती- ती तुमची जगविख्यात प्रभुता ते प्रभुत्व आज कुठे आहे? ज्या पुत्राबद्दल, ज्या भावाबद्दल व ज्या अन्य महावीर पुत्रपौत्रांबद्दल तुम्हाला फार अभिमान वाटत होता त्यांची अवर्णनीय शक्ति, बल, पराक्रम इ. सर्व आज कुठे गेले? त्यातले कोणी तुमचा प्राण वाचवू शकले काय? हे सर्व असे होण्याचे एकच कारण की तुम्ही रामविरोध केलात, त्यामुळे तुमची ही दुर्दशा झाली.

चौ.११-१३-(१) 'विधिनिर्मित सब तव वश- 'ब्रह्मसृष्टि जितकी तनुधारी' दशमुखवशवर्ती [illegible] २) वाली, बली व सहस्त्रबाहु

हे तिघेच अपवाद होते. अपवादांनी नियमांची सिद्धिच होते, म्हणून शंका घेण्याचे कारण नाही. (क) शिरभुज जंबुक खाति अताही- लक्षावधी बाहू व शिरे चौफेर पडलेली आहेत. युद्ध थांबले, रणभूमीत शांतता आहे, कोल्हे कावळे गिधाडे यांना कोण हाकलणार? मंदोदरीला हे दृश्य प्रत्यक्षच दिसले. 'शिव शिरसि शिरांसी यानि रेजुः। शिव शिव तानि लुठान्ति गृध्रपादैः' (ह.ना.) जी शिरे शिवाच्या शिरावर विराजती झाली तीच हरहर! आज गिधाडांच्या पायांनी तुडविली जात आहेत! मंदोदरी म्हणते की हे अगदी योग्य तेच झाले. रामविमुखाची अशी दुर्दशा न होईल तरच नवल. (ख) अगजगनाथ मनुज तुम्हि जाणा- रामविरोध करण्याची बुद्धी कशामुळे झाली हे याने सुचविले व रघुनाथ परमात्मा असून तुम्ही मनुष्य समजलात म्हणून विरोध केलात. परमात्मा आहेत असे न समजण्याची बुद्धी का झाली? कालविवश झाला होता म्हणून. रघुपतीला मनुष्य मानला ही फार मोठी चूक झाली, म्हणून त्या विषयीच छंदात आणखी सांगते. रघुपती-राम-स्मरण होताच शोक विसरली!

हिं.छं. *।जान्यो मनुज करि दनुज कानन दहन पावक हरि स्वयं।*
।।जेहि नमत सिव ब्रह्मादि सुर पिय भजेहु नहिं करूनामयं।।
।आजन्म ते परद्रोह रत पापौघमय तव तनु अयं।
।।तुम्हहू दियो निज धाम राम नमामि ब्रह्म निरामयं।।१।।
दो. *।अहह नाथ रघुनाथ सम कृपा सिंधु नहि आन।।*
।।जोगि बृंद दुर्लभ गति तोहि दीन्हि भगवान।।१०४।।

म.छं. *।गणिला मनुजसम दनुजकाननदहन पावक हरिच जो।*
।।ज्या नमिति शिव विधि अमर ही प्रिय!ना भजा करूणाब्धि तो।।
।आजन्म तव पापौघमय, रत परद्रोह तनू अयं।
।।निज धाम दत्त तुम्हांहि नमिते ब्रह्म राम निरामयं।।१।।
दो. *।अहह! नाथ रघुनाथ सम कृपासिंधु नहि आन।।*
।।योगिवृंद दुर्लभ गति देति तुला भगवान।।१०४।।

अर्थ- निशाचरांच्या अरण्याला जाळून टाकणारा पावक असा जो हरि त्यालाच तुम्ही मनुष्य समजलात, ज्याला शंकर, ब्रह्मदेव व सर्व सुर

(अमर) नमस्कार करतात, त्याला हे प्रिया! तो करूणासागर असून तुम्ही भजला नाहीत, (इतकेच नव्हे तर) तुमचा हा देह जन्मापासूनच पाप प्रवाहमय असून तुम्ही सदा परद्रोहरत होतात, तरी तुम्हाला सुद्धा निजधाम दिले, अशा त्या ब्रह्माला रामाला जो निरामय आहे त्याला मी नमस्कार करते.।।छंद।। अहह! नाथ! रघुनाथासारखा कृपासिंधु दुसरा कोणी सुद्धा नाही. (कारण) योगिवृंदांना सुद्धा दुर्लभ असणारी गति त्या भगवंताने तुला दिली.।।दो.१०४।।

टीका- छंद-(१) ना भजां करूणाब्धि तो- तुमचे हित इच्छिणाऱ्या व तुमच्यावर प्रेम करणाऱ्या अनेक सुहृदांनी जे सांगितले त्यावर विश्वास ठेऊन नररूपाने अवतरलेल्या हरीला रघुपतीला शरण जाऊन त्याचे भजन केले असतेत तर काककंक जंबूक गिधाडांनी तुमची अशी दुर्दशा केली नसती, व तुमचा कुलक्षय झाला नसता. याप्रमाणे रावणाची चूक काय झाली ते सांगून आता करूणासागर रघुनाथाची उदारता व निर्विकारता यांचे वर्णन करून रामास वंदन करते. (क) निजधाम दत्त तुम्हाहि- मंदोदरिच्या म्हणण्याचा भाव हा की भगवंताने जर तुमच्यावर अपार कृपा केली नसती तर तुम्हाला अनंत कल्पे नर्क यातना भोगाव्या लागल्या असत्या, कारण तुम्ही रामवैरी, रामद्रोही बनलात 'मद्रोही, प्रिय शंभु ज्यां, शिवद्रोहि मम दास। ते नर करती कल्पभर नरकी घोर निवास' (६।२). (ख)पापौघमय तनु- जन्मापासून देहस्वभावच असा की पापांच्या ओघात मोठ्या प्रवाहात वाहात असावयाचे. देहच पक्की पापांची रासच. (ग) सदा परद्रोहरत दुसऱ्याशी वैर विरोध करण्यातच जन्म घालविला. यामुळे अति दुःखमय दुर्गतीचेच तुम्ही पाहुणे झाला असतात. तुम्ही रामाशी हाडवैर केलेत तरी तुम्हालाही निजधाम दिले. यावरून रामाच्या ठिकाणी ब्रह्माप्रमाणेच शत्रुमित्र भावना, विषमता इ. दोष नाहीत. ज्याने स्त्रीची चोरी केली, तिचा छळ केला, नानाप्रकारे दुःख दिले, अशा शत्रूला, दुर्जनाला तुला ही अति दुर्लभ मोक्ष दिला! इतके औदार्य, इतकी क्षमा, अशी करूणा कोणाच्या ठिकाणी आहे? अशा त्या निरामय= निर्दोष रामाला, जो साक्षात ब्रह्म आहे त्याला, मी नमस्कार करते. तुम्ही नमस्कार केला नाहीत व विरोध केलात तरी तुम्हाला उत्तम गति दिली, मग मी नमस्कार केल्यावर मला त्याची भक्ति का देणार नाही? ल.ठे. वीर,

भयानक रौद्र व बीभत्स या कठिण,कठोर रसांतून नेत नेत शान्त रसात नेऊन शेवटी भक्तिरसात पर्यवसान केले. आता उपसंहार करते.

दोहा- (१) अहह- 'अहहेत्यद्भुते खेदे परिक्लेश प्रहर्षयोः' (अमरे) अशा प्रभूला रावण शरण गेला नाही याबद्दल खेद, कुलक्षय करून घेतला याबद्दल परिक्लेश, दुष्ट, महापापी, नर्कगामी शत्रूला योगिदुर्लभ गति दिली म्हणून परम आश्चर्य, आणि आपल्या नर्कगामी पतीला अशी दुर्लभ गति मिळाली म्हणून प्रहर्ष झाला. असे चारी अर्थ येथे आहेत. (क) निज धाम शब्दाचे तीन अर्थ होऊ शकतात. १) नित्य वैकुंठ=राम धाम. २) कैवल्यमोक्ष. ३) स्वतःचे तेज. स्वतःच्या तेजात लीन केला=सगुण सायुज्य मोक्ष. 'यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद् धाम परमं मम.' (भ.गी.) योगिवृंद दुर्लभ गति= कैवल्य मुक्ती- 'अति दुर्लभ कैवल्य परम पद' (७।११९।३) 'योगि कदंबा दुर्लभ जी गती। आज सुलभ झाली तुज ती अति' (३।३६।८) असे शबरीला म्हटले आहे व ती योगाग्नीने देह त्याग करून 'हरिपदिलीन' झाली आहे (३।३६ छं.). निरनिराळ्या मतांचा समन्वय निजधाम शब्दाने करून ठेऊन स्वतःचे मत 'योगिवृंद दुर्लभ गति' शब्दाने सुचविले आहे, पण या शब्दांचा अर्थही नित्य वैकुंठ= रामधाम (साकेत) असा करता येण्यासारखा आहे, व सांप्रदायिक तसा करतातही. पण सगुण सायुज्य मुक्ति हा मुख्य अर्थ, 'प्रभुवदनी तत्तेज समावत' (१०३।८) या पूर्व संदर्भाला धरून योग्य आहे.

हिं. *।मंदोदरी बचन सुनि काना।सुर मुनि सिद्ध सबन्हि सुख माना।।१।।*
।अज महेस नारद सनकादी।जे मुनिबर परमारथबादी।।२।।
।भरि लोचन रघुपतिहि निहारी।प्रेम मगन सब भए सुखारी।।३।।
।रूदन करत देखी सब नारी।गयउ बिभीषनु मन दुख भारी।।४।।
।बंधु दसा बिलोकि दुख कीन्हा।तब प्रभु अनुजहि आयसु दीन्हा।।५।।
।लछिमन तेहि बहु बिधि समुझायो।बहुरि बिभीषन प्रभु पहि आयो।।६।।

म. *।मंदोदरी वचन आकर्णित।सुर मुनि सकल सिद्ध सुख मानित।।१।।*

।अज महेश नारद सनकादी।जे मुनिवर परमार्थ सुवादी।।२।।
।भरून नयन रघुपती न्यहाळति।प्रेम-मग्न सगळे सुख पावति।।३।।
।रूदन करत बघता त्या नारी।जाइ बिभीषण दुःखी भारी।।४।।
।बघुनि बंधुगति दुःखी झाला।आज्ञा देतो प्रभु अनुजाला।।५।।
।लक्ष्मण करी बहुतपरि सांत्वन।येइ तदा प्रभुकडे बिभीषण।।६।।

अर्थ- मंदोदरीचे शब्द कानी पडताच सगळे सुर मुनि व सगळे सिद्ध यांना सुख झाले.।।१।। ब्रह्मदेव, महेश, नारद व सनकादिक जे चांगले परमार्थवादी मुनिश्रेष्ठ होते.।।२।। ते डोळे भरून रघुपतीला न्याहाळून पाहू लागले, व प्रेममग्न होऊन सगळे सुखी झाले.।।३।। त्या सर्व रावण स्त्रिया रडत आहेत असे पाहून, बिभीषण त्यांच्याजवळ गेला व फार दुःखी झाला.।।४।। भावाची दशा पाहून बिभीषण दुःख करू लागला, तेव्हा प्रभूंनी अनुजाला आज्ञा दिली.।।५।। (त्याप्रमाणे) लक्ष्मणाने नानापरींनी बिभीषणाचे सांत्वन केले, तेव्हा बिभीषण प्रभुकडे आला.।।६।।

टीका. चौ.१-३-(१) मंदोदरीवचन आकर्णित....मानित. मंदोदरीच्या भाषणावरून इंद्रादि देवांची खात्री झाली की मंदोदरी रामविरोधी नसून रामभक्त आहे, रावण मरणामुळे ती कोणावरही क्रुद्ध झालेली नाही व तिच्या पतीचे निधन स्वार्थी सुरांच्या हितास्तव झाल्यामुळे ती क्रुद्ध होऊन शाप वगैरे देईल ही भीति आता उरली नाही, म्हणून सुरमुनिसिद्धांना सुख, समाधान वाटले. पण ब्रह्मदेवादिकांचे तिच्या भाषणाकडे लक्षच नव्हते. (क) अज महेश नारद सनकादि मुनिवरांना तिच्या भाषणाकडे लक्ष देण्यास सवडच मिळाली नाही. ते प्रभूच्या त्या अद्‌भुत रूपाकडे टक लावून पहात राहिले व त्यांचे मन भगवत्प्रेमात मग्न होऊन ते सुखी झाले. सुर मुनिसिद्ध स्वार्थप्रधान असल्यामुळे प्रभूच्या अद्‌भुत रूपामृताचे पान करण्याची इच्छाच त्यांना झाली नाही. (ख) चौ.१ मध्ये मुनि शब्द वापरला व जे मुनि रघुपतीच्या रूपाकडेच पाहात राहून प्रेममग्न झाले त्यांना मुनिवर म्हटले. हा भेद चांगला लक्षात ठेवावा. (ग) परमार्थसुवादी= ब्रह्मविचार विशारद- 'शिव अज शुक

सनकादिक नारद। मुनि जे ब्रह्मविचार विशारद।. सर्वांचे मत खगपति! हे हो!। करा रामपद पंकजी स्नेहो' (७।१२२।१२-१३). या ब्रह्मदेवादिकांचे व मुनिवरांचे प्रेम इतर कशावरही नसून रघुपतीवरच प्रेम असल्यामुळे ते सर्व रघुपतिकडे निरखून पाहत प्रेममग्न होऊन तटस्थ झाले, देहभान विसरले.

चौ.४-५-(१) रावण वधाने आतापर्यंत बिभीषणाला दुःख झाले नव्हते, पण राण्यांचे विलाप ऐकून व पाहून त्यांच्या दुःखाने बिभीषण प्रथम दुःखी झाला, व त्यांची समजूत घालण्याच्या इच्छेने त्यांच्याजवळ गेला. परंतु समजूत घालणे बाजूला राहून तो हि त्या शोकविलाप प्रवाहात पडला. इतक्यात रावणाच्या देहाचे ते दोन पर्वताकार तुकडे रक्तात व मातीत पडलेले, शिर भुजहीन असे दृष्टीस पडले, आणि बाहू-शिरे कोल्हे गिधाडे खात आहेत असे पाहून त्याला रावणाबद्दलही दुःख झाले, व तो शोक करू लागला. अ.रा. वर्णन आहे की मेलेल्या रावणाच्या शेजारी बिभीषण मेल्यासारखा पडला. 'रामस्तु लक्ष्मणं प्राह बोधयस्व बिभीषणम्।। एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणोऽगात् बिभीषणं।। उवाच मृतकोपान्ते पतितं मृतकोपम्' जेथे मेलेल्या रावणाच्या जवळ बिभीषण मेल्यासारखा पडला होता तेथे लक्ष्मण गेला कारण बिभीषणाला बोध करण्याची आज्ञा रामचंद्रांनी लक्ष्मणास दिली होती.

चौ.६-(१) लक्ष्मण करी बहुतपरि सांत्वन- वा.रा.सर्ग ११२ 'बिभीषण विलाप' आहे. त्यात स्वतः रघुपतींनीच बिभीषणाची समजूत घातली आहे. युद्धात लढून मरणाराबद्दल शोक करू नये. जय किंवा पराजय कोणला तरी मिळणारच, त्यांची किंमत नाही. ज्याने इंद्रादि सर्व लोकपालांना आपल्या बाहुबलाने जिंकले, तो युद्धात मेला तर त्यात शोकाचे काय कारण? क्षात्रियाला योग्य असेच हे मरण आहे इत्यादि प्रकारे समजूत घातली आहे. त्यात मानसातील रावणविषयी थोडी भर घातली म्हणजे झाले. 'रामेण निहतश्चान्ते निर्धूताऽशेष कल्मषः।। रामसायुज्यमेवाप रावणो मुक्तबंधनः।। (अ.रा.) शेवटी रामहस्ते मरण येऊन त्याचे सर्वपाप नष्ट होऊन रावण भवबंधनातून मुक्त होऊन त्याला रामसायुज्य प्राप्त झाले. (अ.रा.) अशी योगिवृंद दुर्लभ गति ज्याला प्राप्त झाली त्याच्याबद्दल शोक करणे उचित

नाही. जगला असता तर अशी दुर्लभ गति मिळाली असती काय? रावणाने केले तेच त्याच्या सारख्या वीराला योग्य होते. त्याने आपले परम कल्याण साधले एवढेच नव्हे तर कोट्यावधी राक्षसांचे त्याने या रामविरोधाने परम कल्याण केले, त्यांना निर्वाण, कैवल्य मोक्ष मिळणारच. 'निर्वाणदायी क्रोध ज्यांचा.' देहाला केव्हातरी मरण येणारच. हे ठरलेले असल्याने, प्रभूच्या हातून मरून मुक्त होणे हे सुद्धा महाभाग्याचे लक्षण आहे. पूर्व सुकृताचे पर्वत असल्याशिवाय हे शक्य नाही, म्हणून रावण शोच्य नाही.

हिं. *।कृपादृष्टी प्रभु ताहि बिलोका।करहु क्रिया परिहरि सब सोका।।७।।*
।कीन्हि क्रिया प्रभु आयसु मानी।बिधिवत देसकाल जियँ जानी।।८।।
दो. *।मंदोदरी आदि सब देइ तिलांजली ताहि।।*
।।भवन गई रघुपति गुन गन बरनत मन माहि।।१०५।।

म. *।कृपादृष्टिने प्रभु त्या पाहुनि।वदले क्रिया करा शुच सांडुनि।।७।।*
।क्रिया कृता प्रभु-आज्ञा मानुनि।विधिवत देशकाल मनि जाणुनि।।८।।
दो. *।मंदोदरी आदि सब देति तिलांजली त्यास।।*
।।भवनीं गत वर्णित मनिं। रघुपति-गुण-वृंदास।।१०५।।

अर्थ- कृपादृष्टीने बिभीषणाकडे पाहून प्रभु म्हणाले की शोक सोडून क्रिया करा.।।७।। प्रभूची आज्ञा मानून, देशकालांचा विचार करून बिभीषणाने रावणाची दाहक्रिया यथाविधि केली.।।८।। मंदोदरी प्रमुख सर्व स्त्रियांनी त्याला तिलांजली दिली आणि रघुपतीच्या गुणसमुहाचे मनात वर्णन करीत त्या घरी गेल्या.।।दो.१०५।।

टीका. चौ.७-८-(१) कृपादृष्टीने पाहूनि- प्रभूंनी आपल्या कृपादृष्टीने त्याला 'दिधले ज्ञान निरसली माया' (४।११।३). तेव्हा त्याचा शोक नष्ट झाला. (क) प्रभु आज्ञा मानुनि- प्रभुची आज्ञा मोडता येत नाही म्हणूनच बिभीषणाने रावणाची क्रिया करण्याचे मान्य केले. भाव हा की रावणाची क्रिया करण्याची त्याची इच्छा नव्हती. वा.रा. बिभीषणाने रावणाची क्रिया न करण्याची कारणे स्पष्ट सांगितली आहेत. जेव्हा रघुनाथाने त्याची समजूत घातली तेव्हा तो क्रिया करण्यास कबूल झाला आहे. (सर्ग ११४।९४-९६,

९७-१०३ पहा) (ख) विधिवत- रावण अग्निहोत्री होता म्हणून अग्निहोत्र्याच्या संस्कारविधीप्रमाणे रावणाच्या देहाला अग्नि दिल्याचे सविस्तर वर्णन वा.रा. श्लो. १०४-११३ यात आहे. अग्नि लावल्यावर स्नान करून, ओलेत्याने, तीळ, दूर्वा व जल एकत्र करून बिभीषणाने तिलांजली व जलांजलि दिली आहे, व नंतर त्यास मस्तकाने नमस्कार केला आहे. नंतर बिभीषणाने विनंती केल्यावर सर्व स्त्रिया नगरांत परत गेल्या आहेत.

दो. (१) स्त्रियांनी तिलांजलि दिल्याचा उल्लेख वा.रा.त नाही. मानसानुसार सर्व स्त्रियांनी तिलांजली दिली व त्या घरी गेल्या. परंतु वैशिष्ट्य हे आहे की रघुपतीच्या गुणांचे वर्णन करीत गेल्या. मोठ्याने गुणगान केले असते तर ते बाह्यव्यवहाराच्या विरूद्ध झाले असते. पतीला ठार मारणाऱ्या शत्रूचे गुण गात गेल्या असा त्याचा भलताच अर्थ केला गेला असता. येथे उपदेश आहे की कोणाचीही दहनक्रिया उरकून परत जात असता भगवद्‌गुणगान करीत जावे. आणखी हे दाखविले की रावणाच्या स्त्रियांत एकही रामविरोधिनी नव्हती.

'मंदोदरी-विलाप' प्रकरण समाप्त.

'भूप बिभिषण' प्रकरण (१०६ /१- दो.१०६)

हिं. ।आइ बिभिषन पुनि सिरु नायो ।कृपासिंधु तब अनुज बोलायो ।।१ ।।
।तुम्ह कपीस अंगद नल नीला ।जामवंत मारुति नयसीला ।।२ ।।
।सब मिलि जाहु बिभीषन साथा ।सारेहु तिलक कहेउ रघुनाथा ।।३ ।।
।पिता बचन मैं नगर न आवउँ ।आपु सरिस कपि अनुज पठावउँ ।।४ ।।
।तुरत चले कपि सुनि प्रभु बचना ।कीन्ही जाइ तिलककी रचना ।।५ ।।
।सादर सिंहासन बैठारी ।तिलक सारि अस्तुति अनुसारी ।।६ ।।
।जोरि पानि सबहीं सिर नाए ।सहित बिभीषन प्रभु पहिं आए ।।७ ।।

म. ।येइ बिभीषण नमी पदाब्जा ।कृपासिंधु बोलाविति अनुजा ।।१ ।।

।तुम्हि, कपीश अंगद नल नील।जांबवंत मारूति नयशील।।२।।
।जा सब मिळुनि बिभीषण साथ।करा तिलक वदले रघुनाथ।।३।।
।पितृवचनें येउं न नगरासी।धाडूं मजशा कपि अनुजांसी।।४।।
।प्रभुवचनें गत मंडळि सारी।करिति सकल अभिषेक तयारी।।५।।
।सादर सिंहासनी बसवुनी।केली स्तुति अभिषेका करूनी।।६।।
।शिर नमिती जोडुनि कर सगळे।प्रभुपदिं बिभीषणासह वळले।।७।।

अर्थ- बिभीषण (क्रिया करून) आला व त्याने (प्रभुच्या) चरण कमलांस नमन केले, मग कृपासिंधु रघुपतींनी अनुजाला बोलावला.।।१।। (व म्हणाले की) तुम्ही, कपीश सुग्रीव, अंगद, नल, नील, जांबवंत आणि मारूती असे सर्व नीतिनिपुण मिळून सर्वांनी बिभीषणाबरोबर जावे आणि त्यांना राज्य तिलक (राज्याभिषेक) करावा.।।२-३।। पितृवचनामुळे मी नगरांत येऊ शकत नाही, पण माझ्याच सारखे कपि व अनुज यांना पाठवीत आहे. (असे बिभीषणास सांगितले.।।४।। प्रभुच्या सांगण्याप्रमाणे सगळी (सारी) मंडळी गेली व त्यांनी राज्याभिषेकाची सर्व तयारी केली.।।५।। बिभीषणाला आदराने सिंहासनावर बसवून राज्यभिषेक केला आणि त्याची स्तुती केली.।।६।। हात जोडून सर्वांनी मस्तक नमवून त्यास नमस्कार केला व मग बिभीषणासह सर्व जण प्रभूचरणी परत आले.।।७।।

टीका. सूचना- 'बिभीषणाभिषेक' वा.रा.स.११५ मध्ये किंचित विस्तारपूर्वक वर्णिला आहे, पण बिभीषणाभिषेकापूर्वीच देवगंधर्वादि सर्व परत गेले आहेत. मातली इंद्राचा रथ घेऊन परत गेला आहे व नंतर रघुपतींनी लक्ष्मणास आज्ञा दिली आहे. (मानसांत असा क्रम नाही.) लक्ष्मणाने सुवर्ण कलशात सागराचे जल कपींकडून आणविले व त्या जलाने विधियुक्त मंत्रपूर्वक बिभीषणाला अभिषेक केला आहे. लंकेतील लोकांनी बिभिषणाला नजराणे अर्पण केले. ते सर्व नजराणे वगेरे घेऊन बिभिषण रामचंद्रांकडे आला आहे, व त्यांना ते सर्व अर्पण केले आहेत.

(१) रावणाची दहन क्रिया उरकून बिभीषण प्रभुजवळ आला.

कृपासिंधु आता प्रथम बिभीषणावर कृपा करणार व नंतर अनेकांवर कृपा करणार आहेत. (क) तुम्हि कपीश....मारूति नलनील. ही नावे अधिकारक्रमाचे उत्तरोत्तर कमी श्रेष्ठता दाखवितात. लक्ष्मण सर्वात मुख्य, सुग्रीव कपीश्वर, अंगद युवराज, नलनील यानी सेतु बंधनाचे महत्त्वाचे काम केले, जांबवान मंत्री अति वृद्ध आणि मारूती सुग्रीव सचिव व मुख्य राम सेवक म्हणून सर्वांच्या शेवटी नयशील= राजनीतिनिपुण असलेल्यांनांच पाठविले, कारण की राज्याभिषेकाचे कार्य आहे.

चौ. ४-(१) येउ न नगरासी. एवढे दिवस युद्ध झाले, पण रघुनाथाने लंकापुरीत प्रवेश केला नाही, तसाच यावेळी केला नाही. मी स्वतः येऊनच राज्याभिषेक केला असता पण पितृवचनाचे पालन करावयाचे असल्याने मला येता येत नाही, म्हणून तुम्ही वाईट वाटून घेऊ नका असे बिभीषणास सांगितले. (क) धाडू मजशा कपि अनुजासी. येथे मात्र लक्ष्मणाचे नाव शेवटी आहे. प्रथम उल्लेख कपींचा केला व दाखविले की सुग्रीवादि कपि लक्ष्मणापेक्षा अधिक प्रिय आहेत. सुग्रीव सखा असल्याने रामाच्या बरोबरीचा आहेच. सुग्रीवादि मारूतिपर्यंतच्या सर्वांनाच प्रभूंनी स्वतःच्या समान ठरविले.

चौ.५-६-(१) अभिषेकाची तयारी काय केली हे वाचा. संदर्भावरून साधारण कळते. शिवाय छत्र, चामरे, मुकुट, पादपीठ इ. सर्व जमवाजमव केली. नगरातील लोकांना बोलावून आणविले, व लक्ष्मणानेच मंत्रविधियुक्त अभिषेक केला.

चौ.७-(१) शिर नमिति जोडुनि कर सगळे- हा उल्लेख लंकावासी लोकांविषयी समजणे चांगले असे वा.रा. उल्लेखावरून स्पष्ट होते. (क) प्रभुपदि बिभीषणासह वळले. येथपासून बिभीषण व सुग्रीव यांच्या वागण्यातील फरक दिसून येतो. राज्याभिषेक झाल्याबरोबर बिभीषण पायी चालत राम दर्शनास आला. रघुनाथाच्या जागी दुसरा कोणी राजा असता तर त्याने प्रथम सीतेला आणली असती व मग बिभीषणास राज्याभिषेक करविला असता. सीतेला आधी आणल्याचा उल्लेख कोणत्याच रामायणात

नाही. ल.ठे. चैत्र कृष्ण चतुर्दशीला रावण वध झाला. अमावस्येच्या दिवशी रावणादिकांची क्रिया केली आहे. वैशाख शुद्ध प्रतिपदेला राम रणभूमीत राहिले. शुद्ध द्वितीयेला बिभीषणाला राज्याभिषेक केला. वैशाख शुद्ध तृतीयेला, अक्षयतृतीयेच्या दिवशी सीतेला आणली व तिने दिव्य केले. (प.पु.स्कं.पुराण).

हिं. ।तब रघुबीर बोलि कपि लीन्हे।कहि प्रिय बचन सुखी सब कीन्हे।।८।।
छं. ।किए सुखी कहि बानी सुधा सम बल तुम्हारे रिपु हयो।।
।।पायो बिभीषन राज तिहुँ पुर जसु तुम्हारो नित नयो।।
।मोहि सहित सुभ कीरति तुम्हारी परम प्रीति जो गाइहैं
।संसार सिंधु अपार पार प्रयास बिनु नर पाइ हैं।।१।।
दो. ।प्रभु के बचन श्रवन सुनि नहि अघाहि कपि पुंज।।
।।बार बार सिर नावहिं गहहिं सकल पद कंज।।१०६।।

म. ।मग रघुवीर कपिस बोलाविति। प्रिय वचने सर्वांना सुखविति।।८।।
छं. ।केले सुखी त्या वाक्सुधे तुमचे बळे रिपु मारले।
।।पावे बिभिषण राज्य, जगती सुयश तुमचे पसरले।।
।मज सहित शुभ ही कीर्ति तुमची गाति जे प्रेमे अती।
।।संसार सिंधु अपार पार हि अश्रमे नर पावती।।१।।
दो. ।प्रभुच्या वचना ऐकुनी तृप्त नव्हति कपि पुंज।।
।।पुनः पुन्हा नमिती शिर सकल धरिति पदकंज।।१०६।।

अर्थ- मग रघुवीराने कपींना बोलावले व प्रिय वाणीने सर्वांना सुखी केले.।।८।। रघुवीराने अमृतवाणीने सर्वांना याप्रमाणे सुखी केले (म्हणाले की) तुमच्या बळाने मी रिपु मारले, बिभीषणाला राज्य मिळाले व तुमचे सुयश सर्व जगात पसरले. माझ्या सहित ही तुमची शुभ कीर्ती जे कोणी अति प्रेमाने गातील ते अपार संसार सागर श्रमावाचून तरतील (पार जातील)।।छंद।। प्रभूची वचने ऐकून वानर समूह तृप्त झाले नाहीत, ते पुनःपुन्हा मस्तक नमवू लागले व चरण कमल धरू लागले.।।दो-१०६।।

टीका-(१) रघुवीर शब्दाने येथे कृपा वीरता व दान (त्याग) वीरता सुचविली आहे. आपल्या स्वतःच्या पराक्रमाने रावणाचा वध केला व बिभीषणाला राज्य दिले . कपिसेना केवळ कौतुकासाठीच बरोबर घेतली होती. तरि सर्व श्रेय कपींना देत आहेत व कपींची कीर्ती अजरामर करीत आहेत. मागील युद्ध वर्णनात हे अगदी स्पष्ट दिसले आहे की जेव्हा जेव्हा लक्ष्मण, सुग्रीव, हनुमान इत्यादींना जय मिळाला आहे तेव्हा तेव्हा राम कृपेनेच मिळाला आहे. वारंवार अत्यंत घायाळ झालेले कपि राम कृपेनेच तत्काळ सर्व पीडारहित झाले आहेत. अतिकाय कुंभकर्ण, मेघनाद व रावण यांनी सर्व कपींचा पराभव केला आहे व सगळे सैन्य तीन वेळा मूर्च्छित पाडले होते, रामकृपा नसती तर सर्व सेना केव्हाच नामशेष झाली असती. असे असता रघुवीर म्हणाले की तुमच्या बळावरच रिपु मारले, बिभीणषाला राज्य मिळाले व तुमच्याच बळाने तुमचे सुयश जगात पसरले यापेक्षा आणखी किती मोठेपणा देणार! कपींच्या या कीर्तीला भविष्यकाळी मानवांच्या उद्धाराचे अगदी सोपे साधन बनविली! (क) मज सहित शुभ ही कीर्ती तुमची याने सुचविले आहे की भक्त व भगवान यांची कीर्ती मिश्रितच असते. भगवंताच्या आश्रयावरच भक्तांची कीर्ती होते, व भक्तांच्या निमित्तानेच भगवंताची कीर्ती होते. रामचंद्रांसह कपींचीही शुभ कीर्ती संसारसागर तरून जाण्याचे अगदी सोपे साधन आहे असा वर या कीर्तीला दिला व कपि माझ्या सारखेच आहेत या मागील वचनाची सत्यता त्रिकालाबाधीत केली. 'रघुवंश भूषण चरित हे नर कथित ऐकति गाति जे। कलिमल मनोमल धुउनि अश्रम रामधामी जाति ते' (७।१३० छं.२) असा रामचरिताचा महिमा वर्णिला आहे.

दो. (१) प्रभूच्या वचना ऐकुनी- स्वतः प्रभू= सर्व समर्थ असून आम्हास फुकटचा मोठेपणा देत आहेत आणि माकडे प्रभूला काय मदत करू शकणार! यावेळी कपींचे हृदय भरून आल्यामुळे आपली भावना प्रगट करता आली नाही. भगवंताच्या उपकारातून कधीच उत्तीर्ण होता येणार नाही या भावनेने वारंवार पाय धरीत आहेत. कपींनी आपल्या भावना पुढे प्रगट केल्या आहेत (११८।६-९) त्याच येथे आहेत. (क) तृप्त नव्हति कपिपुंज. ज्या प्रेमामृताने प्रभूचे शब्द भिजलेले आहेत ते प्रेमामृत अविट आहे. भविष्यकाळी

इतर विनाश्रम तरतील हे ऐकून व ते प्रेमामृत चाखून तृप्ति वाटे ना, आणखी चाखावे असे वाटले.

'बिभीषण राज्याभिषेक' प्रकरण समाप्त.

'सीता-रघुपति-मिलन' प्रकरण (१०७/१-१०९)

हिं. *।पुनि प्रभु बोलि लियउ हनुमाना।लंका जाहु कहेउ भगवाना।।१।।*
।समाचार जानकिहि सुनावहु।तासु कुसल लै तुम्ह चलि आवहु।।२।।
।तब हनुमंत नगर महुँ आए।सुनि निसिचरी निसाचर धाए।।३।।
।बहु प्रकार तिन्ह पूजा कीन्ही।जनकसुता देखाइ पुनि दीन्ही।।४।।
।दूरिहि ते प्रनाम कपि कीन्हा।रघुपति दूत जानकी चीन्हा।।५।।
।कहहु तात प्रभु कृपा-निकेता।कुसल अनुज कपि सेन समेता।।६।।
।सब बिधि कुसल कोसलाधीसा।मातु समर जीत्यो दससीसा।।७।।
।अबिचल राजु बिभीषन पायो।सुनि कपि बचन हरष उर छायो।।८।।

म. *।प्रभु मग हनुमंता बोलावति।लंके जावे भगवान् सांगति।।१।।*
।समाचार जानकीस सांगुनि।तुम्हि परतावे कुशल विचारूनि।।२।।
।हनुमान तैं नगरी पावती।कळत निशिचरी निशिचर धावती।।३।।
।नानापरिंनी कपीस पूजिति।जनकसुता मग तया दाखविति।।४।।
।केले नमन दुरून हनुमाने।रघुपति-दूत जानकी जाणे।।५।।
।तात! वदा प्रभु कृपानिकेत।कुशल अनुज कपि सैन्य समेत।।६।।
।सकलही कुशल कोसलाधीशा।माते! समरिं विजित दशशीसा।।७।।
।पावे अविचल राज्य बिभीषण।हर्ष हृदयिं ऐकुनि कपि भाषण।।८।।

अर्थ- मग प्रभूंनी हनुमंताला बोलावला व भगवंतांनी सांगितले की लंकेत जा.।।१।। जानकीला समाचार सांगून तिचे कुशल विचारून तुम्ही परत या.।।२।। तेव्हा हनुमान नगरात आले व हे कळताच निशाचरी व निशाचर (त्यांचे स्वागत करण्यास) धावत आले.।।३।। त्यांनी नाना प्रकारांनी कपींची पूजा केली (सत्कार केला) व जनकसुता त्यास

दाखविली.।।४।। हनुमंताने दुरून नमस्कार केला, तेव्हा जानकीने ओळखले की हा रघुपतींचा दूत आहे.।।५।। (व म्हणाली की) तात! सांगा पाहू कृपानिधि अनुज व सैन्य यांच्यासह कुशल आहेत ना?।।६।। माते! कोसलाधीश सर्व प्रकारे कुशल आहेत, त्यांनी दशशीर्षाला युद्धात जिंकला.।।७।। व बिभीषणाला अविचल राज्य मिळाले. कपींचे हे भाषण ऐकून जानकीला हृदयांत हर्ष झाला.।।८।।

टीका. चौ.१-४ (१)प्रभु.. भगवान सांगति- सर्व समर्थ, सर्वज्ञ षड्गुणैश्वर्य संपन्न असून राजनीति-संरक्षणासाठी हनुमंतास लंकेत पाठविला. (क) परतावे कुशल विचारूनि- भाव हा की जानकीला घेऊन येऊ नका, समाचार सांगून कुशल विचारून या फक्त. (ख) कळत निशिचरी निशिचर धावती- हनुमंताचे स्वागत सत्कार करण्यासाठी धावत आले. हनुमंताविषयी जी भीति पूर्वी वाटत होती ती रावणाबरोबर गेली व रामदूत जाणून प्रेमादर उत्पन्न झाला. ल.ठे. येथे निशाचरांचा स्पष्ट उल्लेख आहे, यावरून ठरले की रावणवधानंतर लंकेत निशाचर शिल्लक होते पण ते स्वभावाने निशाचर नाहीत हे ही स्पष्ट दिसले. (ग) नाना परींनी कपीस पूजिति- त्याला फळे वगैरे भेट समर्पण करून दंडवत नमस्कार घालून हात जोडून विचारले असेल की आज्ञा असेल ती सांगावी. 'बघु इच्छितो जानकि माता' असे हनुमान म्हणाले असतील तेव्हा सीता जिथे होती त्या अशोकवनात नेऊन सांगितले की ती पहा जानकी माता. तुम्हाला भेटायचे असेल तर जाऊन भेटा. आम्ही येथे पाहऱ्यावर राहतो. इ.इ. आता राम सीतेला नेतील अशी सर्वांची अपेक्षा असणारच.

चौ.५-८ (१) केले नमन दुरून- जिथून सीतेचे दर्शन झाले त्या ठिकाणीच दण्डवत नमस्कार केला व सीतेने दुरूनच ओळखले, एकंदर परिस्थितीवरून की हा रघुपती दूत आहे. तिने त्याला जवळ बोलावून कुशल विचारले. रावण वध व बिभीषण राज्याभिषेक या गोष्टी सीतेला कळल्याच असतील आधी, पण रघुनाथादिकांचे कुशल कळले असेलच असे नाही, व ज्या बातम्या कळल्या त्या खऱ्या किती याबद्दल संशय असणारच. विश्वासार्ह माणसाकडून कळल्याशिवाय अशावेळी समाधान होत नाही म्हणून कुशल

विचारले. (क) कृपा निकेत- माझ्यावर कृपा करण्यासाठीच तुला पाठविला आहे हे उघड आहे. १७ अहोरात्र युद्ध! अन्न, पाणी, झोप, विश्रांति नाही! युद्धात जखमा बिखमा तर नाही ना झाल्या? अतिश्रमानी गळून नाही ना गेले? इ. प्रश्न विचारले असतील. (ख) हनुमंताने सर्वांचे कुशल थोडक्यात सांगून रावणवधाची व प्रभूंनी बिभीषणाला लंकेचे अक्षय्य राज्य दिल्याची हकीगत सांगितली. बिभीषणराज्याभिषेकासाठी प्रभु स्वतःच आले असते, पण पितृवचनाचे पालन करणे जरूर असल्याने आले नाहीत. हे सर्व ऐकून जानकीला किती आनंद व हर्ष झाला असेल हे कल्पनेने कळणे सुद्धा शक्य नाही.

हिं.छं. ।अति हरष मन तन पुलक लोचन सजल कह पुनि पुनि रमा।
।।का देउँ तोहि त्रैलोक महुँ कपि किमपि नहि बानी समा।।
।सुनु मातु मैं पायो अखिल जग राजु आजु न संसयं।
।।रन जीति रिपु दल बंधु जुत पस्यामि राममनामयं।।१।।
दो. ।सुनु सुत सदगुन सकल तव हृदयँ बसहुँ हनुमंत।।
।।सानुकूल कोसलपति रहहुँ समेत अनंत।।१०७।।

म.छं. ।अति हर्ष मनिं तनुं पुलक लोचनिं जल वदे घडि घडि रमा।
।।मी देउ तुज कपि काय? नहि जगि किमपि या वाणी समा।।
।श्रुणु लब्ध माते! अखिल मज जगराज्य आज न संशयं।
।।रणिं विजित रिपु दल बंधुयुत बघुनी कि राममनामयं।।१।।
दो. ।श्रुणु सुत सद्गुण सकल तव हृदिं वसोत हनुमंत।।
।।कोसलपति अनुकूल तुज सहित असोत अनंत।।१०७।।

अर्थ- जानकीच्या मनात अति हर्ष झाला आहे, देह पुलकित झाला व नेत्रात अश्रू आले आहेत, अशी ती रमा (महालक्ष्मी) पुनःपुन्हा म्हणते की हे कपि! मी तुला देऊ तरी काय? या वाणीसारखे जगात काहीच नाही. हनुमान म्हणाला की हे माते! ऐक! युद्धात शत्रूला व त्याच्या सैन्याला जिंकलेल्या रामचंद्रास बंधूसह पूर्णपणे कुशल स्थितीत मी पाहिले यातच मला सगळ्या जगाचे राज्य आज मिळाले.।।छंद।। (सीता म्हणाली) हे सुत, ऐक! सर्व सद्गुण तुझ्या हृदयांत वसोत. हनुमंता!

अनंतासह कोसलपति (सदा) तुला (तुझ्यावर) प्रसन्न असोत.।।दो.१०७।।

टीका. छंद- (१) हनुमंताने सांगितलेले ऐकून सीतेला इतका हर्ष झाला की तो हृदयांत मावेना, सात्विक भावाच्या रूपाने तो बाहेर पडू लागला. (क) रमा=महालक्ष्मी. या शब्दाने सुचविले की ही कथा नारायणावतार रामाची, भुशुंडी मानसातील आहे. ब्रह्मावतार रघुपतीकथेत 'जिचे अंश उपजति गुणखाणी। अगणित उमा रमा ब्रह्माणी' ती सीताच जानकी आहे. (ख) मी देउ कपि तुज काय? कोणी आनंदाची मनासारखी बातमी सांगितली की ती प्रथम सांगणारास त्या बातमीच्या व देणाराच्या योग्यतेप्रमाणे बक्षीस देण्याची प्रथा होती व आहेही. बक्षिस देणारी प्रत्यक्ष जगज्जननी महालक्ष्मी रमा आहे. ती म्हणते की तुला देण्यासारखे माझ्याजवळ काही नाही, भाव हा की मी तुझी सदा ऋणी आहे. तू जी बातमी सांगितलीस ती इतकी अमूल्य आहे की तिची समता जगातील कोणत्याही व कितीही वस्तु दिल्या तरी होणार नाही. (ग) पूर्वी सीतेने हनुमंतास त्रिवार 'सुत' म्हटले होते, नंतर रघुपतींनी त्यास आपला सुत केला व सदा ऋणी असल्याचे स्वमुखाने सांगितले. आता सीता, महालक्ष्मी सांगते की मी सदा तुझी ऋणी आहे, तुझ्या उपकाराची फेड मला करता येणार नाही. ज्याने राम ऋणी केला त्याची सीता-महालक्ष्मी सुद्धा ऋणी होतेच. पुढे भरत सुद्धा ऋणी होणार आहेत. (घ) राम लक्ष्मणास युद्धात जय मिळून ते अगदी निरामय= अक्षत स्थितीत पूर्ण आरोग्य संपन्न, असलेले पाहण्यास सापडले यात मला सर्व जगांचे राज्य दिल्याने राज्यच मिळाले. हे ऐकून तर सीतेला फारच हर्ष झाला व असे देते की जे जगाचे राज्य दिल्याने सुद्धा मिळणार नाही.

दो. (१) 'सुत' शब्दाने सुचविले की पूर्वी राममुद्रिका घेऊन आला होता तो हनुमानच हा कपि आहे. त्याला सर्व सद्‌गुणांचे धाम बनविला व रामलक्ष्मण सदा प्रसन्न राहतील त्याच्यावर असा वर दिला. पूर्वी सुंदर काण्डात सीतेने दिलेला आशीर्वाद पहा. 'अजर अमर गुणनिधि सुत होशिल। बहुत कृपा रघुनायक करतील।। हो ताता! बलशीलनिधि...' (५।१७।३-२).

आता सीता त्याला विनंति करते-

हिं. *।अब सोइ जतन करहु तुम्ह ताता ।देखौं नयन स्याम मृदु गाता ।।१ ।।*
।तब हनुमान राम पहि जाई ।जनकसुता कै कुसल सुनाई ।।२ ।।
।सुनि संदेसु भानु कुलभूषन ।बोलि लिए जुबराज बिभीषन ।।३ ।।
।मारूतसुत के संग सिधावहु ।सादर जनकसुतहि लै आवहु ।।४ ।।
।तुरतहि सकल गए जहँ सीता ।सेवहि सब निसिचरी बिनीता ।।५ ।।
।बेगि बिभीषन तिन्हहि सिखायो ।तिन बहु बिधि मज्जन करवायो ।।६ ।।
।बहु प्रकार भूषन पहिराए ।सिबिका रूचिर साजि पुनि ल्याए ।।७ ।।
।ता पर हरषि चढी बैदेही ।सुमिरि राम सुखधाम सनेही ।।८ ।।

म. *।तात! असा कर अता कि यत्नहि ।पाहिन नयनि शाम-मृदु-गात्र हि ।।१ ।।*
।मग हनुमान आला रामासी ।सांगे जनकसुता-कुशलासी ।।२ ।।
।श्रवुनि निरोप भानुकुलभूषण ।बोलाविति युवराज बिभीषण ।।३ ।।
।मारूतसुता सवे तुम्हि जाउनि ।सादर जनकसुते या घेऊनि ।।४ ।।
।शीघ्र सकल गत जेथे सीता ।सेविति सब निशिचरी विनीता ।।५ ।।
।त्यास बिभिषण वेगे शिकवी ।नानापरिंनी स्नान घालवी ।।६ ।।
।नानाविध भूषणे घातली ।सजवुनि शिबिका रूचिर आणली ।।७ ।।
।हर्षे तीत बसे वैदेही ।स्मरूनि राम सुखधाम स्नेही ।।८ ।।

अर्थ- तात अता असा यत्न करा की मी श्यामल मृदु शरीरास (रघुपतीला) डोळ्यांनी पाहू शकेन.।।१।। मग हनुमान रामापाशी गेला व त्याने जनकसुतेचे कुशल (निरोपासह) सांगितले.।।२।। निरोप ऐकून भानुकुलभूषण रघुपतींनी युवराज अंगद व बिभीषण यास बोलावून घेतले.।।३।। (आणि सांगितले की) तुम्ही मारूतसुताच्या बरोबर जाऊन जनकसुतेला आदराने घेऊन या.।।४।। नंतर जेथे निशाचरी विनम्रपणे सीतेची सेवा करीत होत्या तेथे ते सर्व सत्वर गेले.।।५।। बिभीषणाने त्या निशिचरींना त्वरेने शिकविले (काय कसे करावयाचे ते) तेव्हा त्यांनी सीतेला नाना प्रकारांनी स्नान घातले.।।६।। नाना प्रकारचे अलंकार वस्त्रे भूषणे तिच्या अंगावर घातली, इतक्यात एक सुंदर मेणा उत्तम प्रकारे शृंगारलेला आणला गेला.।।७।। सुखधाम स्नेही

रामचंद्रांचे स्मरण करून वैदेही हर्षाने त्यात बसली.।।८।।

टीका. चौ.१-२-(१) जनकसुतेचे कुशल सांगितले असे म्हटले असले तरी 'श्रवुनि निरोप' या शब्दांनी सुचविले आहे की हनुमंताने जानकीचा निरोप संदेश सुद्धा सांगितला. 'रामं द्रक्ष्यामि शीघ्रं रामाज्ञापयतु राघवः (अ.रा.) निरोप सांगितला की जानकी प्रभूच्या दर्शनासाठी फार अधीर झाली आहे व दर्शन लवकर घडेल अशी व्यवस्था लवकर करण्याविषयी विनंती केली आहे.

चौ.३-४-(१) युवराज अंगद व लंकेश बिभीषण याना मारुतीच्या बरोबर जाण्यास सांगितले. अंगदाला सीतेने पाहिलेला नाही व बिभीषण राक्षस असल्याने त्याच्यावर सीतेचा विश्वास बसणार नाही, म्हणून सीतेच्या पक्का ओळखीचा जो हनुमान त्याला येथे प्रामुख्य दिले. (क) भानुकूलभूषण- भानुकुळाला कमीपणा आणणाऱ्या सीता हरणाचा दोष रावणवधाने घालवून भानुकूलातील राणीला योग्य अशा सन्मानाने व सत्कारपूर्वक आणविण्याची व्यवस्था केली व भानुकूलभूषण या नावाचे सार्थक करून दाखविले. (ख) सादर जनकसुते या घेऊनि- जनक राजांची ती कन्या आहे, हे लक्षात घेऊन, तिला योग्य अशा आदराने व सत्काराने घेऊन या.

चौ. ५-७. (१) सेविति सब निशिचरी विनीता- त्रिजटेने सांगितलेले स्वप्न ऐकल्यापासूनच सर्व निशिचरी तिची सेवा करू लागल्या होत्या. आता तर बिभीषण लंकापति झाल्यापासून त्या सर्व विशेषच नम्र बनल्या. (क) त्यास बिभीषण वेगे शिकवी- सीतेच्या जटा सोडवून तिच्या अंगाला उटणे, तेल वगैरे लावून अंग चांगले मर्दन करून, पंचामृताने स्नान घालून, तिच्याअंगावरील मळ साफ काढून, अभ्यंगस्नान वगैरे घालण्याविषयी आवश्यक त्या सूचना घाई घाईने दिल्या. सीतेला नेसवण्यासाठी दिव्य वस्त्रे व दिव्य अलंकार वगैरे बिभीषणाने आणवून त्या निशिचरींजवळ दिले. या निशिचरीत यावेळी बिभीषणाची बायको सरमा व कन्या त्रिजटा असणारच. याप्रमाणे सर्व सूचना देऊन बिभीषण सीतेच्यासाठी मेणा सज्ज करण्याच्या व्यवस्थेस लागला. ल.ठे. लंकेच्या सिंहासनावर बसल्यावरसुद्धा रामसेवा

करण्यात बिभीषण अंतःकरणपूर्वक सेवक भावाने किती तत्पर आहे हे येथे लक्षात ठेवण्यासारखे आहे. सुग्रीवाला राज्य कोष पुर, नारी मिळाल्या बरोबर त्याची वृत्ती कशी होती याचा विचार करावा. जो फार मोठा पांढऱ्या काळ्यासारखा फरक दिसतो तो स्वाभाविक आहे. बिभीषण जन्मजात भक्त आहे व सुग्रीव आर्त होता म्हणून शरण आला होता, त्यामुळे गरज सरो नि वैद्य मरो अशी त्याची वृत्ती बनली होती.

चौ.८-(१) हर्षे बसे वैदेही....स्नेही- राम=जो आनंदसिंधु सुखराशी। तो सुखधाम, राम तन्नाम (१।१९७।५-६) 'सब लोकां दायक विश्राम.' स्नेही=फार स्नेह करणारे. राम भूतमात्रांवर स्नेह करणारे असले तरी 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्' (भ.गी.) या न्यायाने 'दासांवर मम अधिका प्रीती' असे ते म्हणतात. सीतेवर रामप्रेम किती आहे पहा- 'तुझे नि माझे प्रेम तत्त्व ते। प्रिये मना एका मम कळते।। ते मन राहि सदा तुजपासी। यात समज तू प्रीतिरसासी।। (५।१५।६-७). आता मी आनंदसिंधूत मग्न होणार, सुखधामात प्रवेश करणार व परम प्रेमात रंगून मला परम विश्राम प्राप्त होणार वगैरे मनोरथ करीत रघुनाथाचे स्मरण करीत सीता उत्साहाने (हर्षाने) त्या मेण्यात बसली, आणि वैदेही झाली, देहभान विसरली!

हिं. *।बेतपानि रच्छक चहुँ पासा।चले सकल मन परम हुलासा।।९।।*
।देखन भालु कीस सब आए।रच्छक कोपि निवारन धाए।।१०।।
।कह रघुबीर कहा मम मानहु।सीतहि सखा पयादें आनहु।।११।।
।देखहुँ कपि जननी की नाई।बिहसि कहा रघुनाथ गोसाई।।१२।।
।सुनि प्रभु बचन भालु कपि हरषे।नभ ते सुरन्ह सुमन बहु बरषे।।१३।।
।सीता प्रथम अनल महुँ राखी।प्रगट कीन्हि चह अंतर साखी।।१४।।
दोहा. *।तेहि कारन करुनानिधि कहे कछुक दुर्बाद।।*
।सुनत जातुधानी सब लागीं करै विषाद।।१०८।।

म. *।वेत्रपाणि रक्षक दिशिं चारी। जाति सकल उल्हासें भारी।।९।।*
।दर्शनार्थ कपि भल्ल पातले। क्रोधें रक्षक वारूं लागले।।१०।।
।तैं रघुवीर म्हणती मम माना। सखे! पायि सीतेला आणा।।११।।

।जननी-सम बघतिल कपि सगळे।स्वामि हसुनि रघुनाथ बोलले।।१२।।
।प्रभु वचनें कपि भल्ल हर्षती।गगनांतुनि सुर सुमन वर्षती ।।१३।।
।सीता पूर्वी अनलीं रक्षित। अंतःसाक्षी प्रगटवुं इच्छित।।१४।।
दो. ।यास्तव करुणानिधि वदति काहि तदा दुर्वाद।।
।यातुधानि सब ऐकुनी करू लागल्या विषाद।।१०८।।

अर्थ- (सीतेच्या मेण्याच्या) चारी बाजूस भालदार चोपदार (वेताच्या छड्या हातात घेतलेले) संरक्षक फार उत्साहाने चालले आहेत.।।९।। सीतेच्या दर्शनासाठी भल्ल कपि (जवळ) येऊ लागले, तेव्हा रक्षक (चोपदार) त्यांना क्रोधाने (चोप देऊन) हाकलू लागले.।।१०।। तेव्हा रघुवीर म्हणाले की सखे! बिभीषणा! मी सांगतो ते ऐका माना- सीतेला पायी चालतच आणा (आता).।।११।। स्वामी रघुनाथ हसून म्हणाले की सगळे कपि तिला जननीसारखी पाहतील.।।१२।। प्रभु वचनाने भल्ल कपींना हर्ष झाला व देव आकाशातून (पुष्कळ) पुष्पवृष्टी करू लागले.।।१३।। सीतेला पूर्वी अग्नीत गुप्त ठेवली आहे, तिला अ़न्तःसाक्षी प्रभु प्रगट करू इच्छित आहेत.।।१४।। म्हणून करुणानिधि (असून) (रघुनाथ) काही अपशब्द (सीतेला) बोलले ते ऐकून (तिच्याबरोबर आलेल्या) सर्व राक्षसी दुःखाने हळहळू (विषाद करू) लागल्या.।।दो.१०८।।

टीका- तुलना- 'दिव्यांगरागां वैदेहीं दिव्याभरण भूषिताम्।. इह सीतां शिरःस्नातामुपस्थापय मा चिरम्' (वा.रा.११७।७) अशी आज्ञा बिभीषणाला दिली आहे. त्याप्रमाणे त्याने 'प्रविश्यान्तःपुरं सीतां स्वाभिः स्त्रिभिरचोदयत्।।८।। यावरून ठरले की सरमा आदि स्वतःच्या स्त्रियांकडूनच बिभीषणाने सीतेला स्नान वगैरे घालविले आहे. स्नान वगैरे न करताच पायी पति दर्शनास जावे अशी पतिव्रतेची इच्छा होती पण 'यदाह राजा भर्ता ते तत्तथा कतुमर्हसि असे बिभीषणाकडून कळल्यावर सीतेने सर्व मान्य केले आहे. सीताभर्तृमुखोदीक्षणम्' हा ११७ वा सर्ग मुद्दाम पाहावा. त्याचाच सारांश येथे आहे.

चौ.९-१०-(१) वेत्रपाणि रक्षक- भालदार चोपदारांचा पोषाख केलेले, हजारो राक्षस सीतेच्या मेण्याच्या सभोवती, दूर अंतरावर कडे करून उत्साहाने चालले होते, त्यांच्या हातात मोठमोठ्या वेताच्या छड्या होत्या. रामपत्नी जगज्जननी येत आहे असे त्या भालदारांच्या आरोळ्यातून कळताच सीतेच्या दर्शनाच्या इच्छेने सर्व कपि सेना जवळ येऊन ठेपली. तेव्हा चोपदार सर्वांना छडीचा चोप (मार) देऊन हाकलू लागले. राजपत्नीचे मुखावलोकन पुरुषांनी करू नये या सदिच्छेने त्यांनी केले ते योग्यच होते. परंतु भक्तवत्सल 'राम सदा सेवकरूचि राखिति' रामचंद्रांस ते रूचले नाही. वा.रा. राम रागावून बिभीषणास म्हणाले आहेत की 'किमर्थ मामनादृत्य क्लिश्यतेऽ यं त्वया जनः।। निवर्तयैनमुद्योगं जनोऽयं स्वजनो मम' (२५) इ. श्लोक पाहावे. मानसांतील राम असेच स्वजनाभिमानी आहेत, पण क्रोधाचा लवलेशही नाही. उलट हसत हसत विनोदानेच कार्य साधले आहे.

चौ.११-१२-(१) रघुवीर- शब्दाने कृपावीरता सुचविली- सीतेच्या सुटकेसाठी ज्यांनी आपले प्राण पणास लावले त्या आपल्या सेवकांना सीतेच्या दर्शनाची इच्छा असणारच. 'राम सदा सेवकरूचि राखिति' हे यथार्थ केले. हे सगळे कपि मातृभावनेनेच सीतेचे दर्शन घेऊ इच्छित असल्याने येथे पडद्याची आवश्यकता नाही हे सुचविले. हे सर्व लोक माझे स्वजन, म्हणजे माझ्या कुटुंबातलेच आहेत असे जे वा.रा. म्हटले तोच भाव येथे आहे. शिवाय ज्या परिस्थितीत सीता येत आहे त्या परिस्थितीत शास्त्राने सुद्धा पडद्याची आवश्यकता सांगितलेली नाही. 'व्यसनेषु न कृच्छेषु न युद्धेषु स्वयंवरे।। न क्रतौ न विवाहेच दर्शनं दुष्यति स्त्रियाः।। सैषा युद्धगता चैव कृच्छेच महति स्थिता।। दर्शनेऽस्या न दोषः स्यात मत्समीपे विशेषतः' (२७।२८ वा.रा.). अडचणीत, संकटात. युद्धात, स्वयंवरात, यज्ञात, व विवाहात असलेल्या परस्त्रीच्या दर्शनाचा दोष नाही. सीता तर महासंकटात, युद्धातच आहे आणि विशेषतः माझ्या समीप ती असताना तिचे दर्शन घेणे मुळीच दोष नाही. (क) हसुनि रघुनाथ बोलले. हसण्यातील हेतु लवकरच प्रगट होत आहे. ही मायासीता असून हे सर्व हिला खरी सीताच मानीत आहेत हे पाहून आपल्या मायेच्या सामर्थ्याबद्दल हसू आले. दुसरा भाव हा की जिचे दर्शन रावणाने दुष्ट भावनेने घेतले तिचे दर्शन माझ्या प्रिय

भक्तांना घेऊ द्यावयाचे नाही हा कुठला न्याय? हे ही एक आश्चर्यच-सेवकांची मनीषा पुरविण्यासाठी जगज्जननी जानकीला अनवाणी पायी चालावयास लावली! यावरून रघुवीराच्या भक्तवात्सल्याची कल्पना करावी. अशा प्रभुला जे भजतील त्यांना या जगात काय दुर्लभ आहे? प्रत्यक्ष रमा (लक्ष्मी) त्यांच्याकडे पायी चालत येईल. पण अभागी मानव नारायणाला न भजताच लक्ष्मीला आपली दासी करू पाहतात हे आश्चर्य नव्हे काय? "लक्ष्मी ज्याची असे दासी। तो नारायण वश ज्यासी। लक्ष्मी सदा त्याचे पाशी। नको म्हणता राहील।।१।। नारायणाचा अनादर। लक्ष्मी भजनी बहु आदर। ते मूढ अभागी नर। लक्ष्मी त्यागी।।२।। (प्रज्ञा).

चौ.१३-१४-(१) कपिभल्ल हर्षती- प्रभूच्या त्या आज्ञेने कपींचा आनंद व उत्साह गगनात मावेनासा झाला असेल. (क) सुर सुमन वर्षती- प्रभूची ही भक्तवत्सलता पाहून देवांना सुद्धा हर्ष झाला, कारण त्यांची पात्रता नसता त्यांना सीतेचे दर्शन सहज घडले. आता सर्वांच्या हृदयास विदारण करणारा अति दुःखदायक प्रसंग रघुनाथ एकाएकी उपस्थित करतात. (ख) सीता अनली रक्षित- जनकतनया सीतेला अग्नीत गुप्त ठेवलेली आहे हे लक्ष्मणादि कोणालाच माहित नाही, फार काय जी सीता राम दर्शनासाठी लंकेतून आली आहे, तिला सुद्धा माहीत नाही. खऱ्या सीतेला आता प्रगट करावयाची आहे व या मायासीतेला अदृश्य करावयाची आहे, व मर्म कोणाला कळू द्यावयाचे नाही, म्हणून या दोन्ही गोष्टी एकाच उपायाने एकाच वेळी साधावयाच्या आहेत, तेवढ्यासाठी ही मायासीता अग्नीत प्रवेश करील अशी परिस्थिती निर्माण करावयाची आहे. परिस्थितीला धरून असलेला शास्त्र मान्य व लोकमान्य उपाय म्हणजे अग्निदिव्य करणे, ते या सीतेने करावे म्हणून रघुपती व्यावहारिक युक्ती योजतात.

दो. (१) करूणानिधि असून अंतःसाक्षी असून लोक मर्यादा पालन करण्यासाठी ते सीतेला काही अपशब्द बोलले. काय बोलले हे जाणण्याची उत्कट इच्छा असेल त्यानी 'सीताप्रत्यादेशः' हा वा.रा.स.११८ पाहावा. ज्या हेतूने कोमल हृदयाच्या कवींनी त्या वचनांचा उल्लेख मुद्दाम केला नाही, तो हेतू म्हणजे सीतेची निंदा व तिच्यावर मिथ्या दोषारोप इत्यादि, न लिहिणे.

हा लेखक फार कठोर हृदयी असला तरी ही लेखणी ती वचने लिहिण्यास धजत नाही. (क) रघुनाथाची वचने ऐकून लंकेतील राक्षसी सुद्धा हळहळू लागल्या, मग सीतेला किती दुःख झाले असेल! वा.रा.तील एकच वचन पुरे होईल- 'तद्गच्छ ह्यभ्यनुज्ञाता यथेष्टं जनकात्मजे। एतादशदिशो भद्रं कार्यमस्ति न मे त्वया' (१८) हे जनकात्मजे! तुझ्याशी मला काही कर्तव्य नाही, तरि तू माझ्या अनुज्ञेने तुझी इच्छा असेल तिकडे जा, दाही दिशा तुला मोकळ्या आहेत. सीता निष्पाप, निर्दोष आहे, हे अंतःसाक्षी असल्याने जाणत असून सुद्धा व करूणेचा सागर असून, सीतेवर अत्यंत प्रेम असून सुद्धा, श्रुतिशास्त्र मर्यादा व लोक मर्यादा रक्षण करण्यासाठी वज्रापेक्षा कठोर बनावे लागले. ल.ठे. एवढी सर्व दक्षता घेऊन, कठोरता स्वीकारून सुद्धा पुढे अयोध्येत सीतेची निंदा हा स्वयंपाकघरातील चर्चेचा विषय झालाच. मग हे दिव्य करविले नसते तर काय काय झाले असते याचा विचार करावा. सर्व समाजाच्या हितासाठीच धर्मरक्षणासाठी एका पूर्ण निर्दोष व्यक्तीला सम्राटाच्या प्रिय पत्नीला अत्यंत क्लेश सोसावे लागले तरीही हरकत नाही पण लोकांसमोर धर्माविरुद्ध आदर्श उदाहरण होऊ देणे योग्य नाही हा यातील मुख्य हेतु आहे धर्ममार्ग चरित्रेण (रा.ता.उप.) पण आज काय दिसते? कलिप्रताप कराल विनाशक हेच खरे.

हिं. */प्रभु के बचन सीस धरि सीता /बोली मन क्रम बचन पुनीता / /१ / /*
/लछिमन होहु धरम के नेगी /पावक प्रगट करहु तुम्ह बेगी / /२ / /
/सुनि लछिमन सीता कै बानी /बिरह बिबेक धरम रति सानी / /३ / /
/लोचन सजल जोरि कर दोऊ /प्रभु सन कछु कहि सकत न ओऊ / /४ / /
/देखि राम रुख लछिमन धाए /पावक प्रगटि काठ बहु लाए / /५ / /
/पावक प्रबल देखि बैदेही / हृदयँ हरष नहि भय कछु तेही / /६ / /
/जौं मन बच क्रम मम उर माही /तजि रघुबीर आन गति नाही / /७ / /
/तौ कृसानु सब कै गति जाना /मो कहुँ होउ श्रीखंड समाना / /८ / /

म. */प्रभुवचना शिरि धरूनी सीता /वदली मन कृतिवचन पुनीता / /१ / /*
/लक्ष्मण व्हा तुम्हि धर्मसहायक /वेगे प्रगट करा की पावक / /२ / /
/लक्ष्मण ऐकुनि सीता-भाषित /विरह-विवेक-धर्मरति-मिश्रित / /३ / /

।सजल विलोचन जुळुनि कराही।प्रभुस तोहि वदुं शके न काही।।४।।
।बघुनि रामकल लक्ष्मण धावति।प्रगटुनि पावक काष्ठे आणति।।५।।
।प्रबल बघुनि पावक वैदेही।हर्षित हृदिं भय नहि कसलेही।।६।।
।जर मन वच कृति मम हृदया ही।गति रघुवीर विना दुजि नाही।।७।।
।गति सर्वांची सुविदित अनला।तो होवो श्रीखंडसम मला।।८।।

अर्थ- प्रभुचे वचन शिरसा मान्य करून, मनाने कर्माने व वाणीने पुनीत असलेली सीता.।।१।। लक्ष्मणास म्हणाली की हे लक्ष्मण! तुम्ही धर्मसहायक व्हा, तुम्ही त्वरेने पावक प्रगट करा.।।२।। विरह विवेक व धर्मप्रीती यांनी मिश्रित असे सीतेचे वचन ऐकून.।।३।। लक्ष्मणाचे डोळे अश्रूंनी भरले व त्याने दोन्ही हात जोडले, पण तो सुद्धा प्रभूला काही सांगू शकला नाही.।।४।। रामचंद्रांचा कल पाहून लक्ष्मण धावले व पावक प्रगट करून (पुष्कळ) काष्ठे आणली.।।५।। पावक प्रबल झाला आहे असे पाहून वैदेहीला हर्ष झाला, तिच्या हृदयांस कसलेही भय वाटले नाही. (ती म्हणाली), 'जर मनाने, वाणीने आणि कृतीने माझ्या हृदयास रघुवीरा वाचून अन्य गति नसेल तर.।।७।। सर्वांची गति उत्तम जाणणारा अग्नि आहे, तो मला चंदनासारखा शीतल होवो.।।८।।

टीका. चौ.- (१) प्रभुवचना शिरि धरूनि- यावरून स्पष्ट होते की वा.रा. प्रमाणे सीतेचा त्याग केल्याचे येथे सांगितले नाही. तू दिव्य करून दाखविल्याशिवाय मी तुला स्पर्श करू शकणार नाही असे सांगितले असले पाहिजे. ह.ना.मध्ये अशाच अर्थाचा उल्लेख आहे. कोणते दिव्य करावयाचे ते रघुपतीने सुचविले नाही. दिव्याचे अनेक प्रकार आहेत 'तुलाग्न्योपो विषं कोषो दिव्यानीह विशेषतः (अ.पु.२५५।२८). तुला, अग्नि, जल, विष, व धन ही पाच दिव्ये विशेष आहेत. कोणी कोणते दिव्य कसे करावे व त्या त्या वेळी कशी प्रार्थना वगैरे करावी या विषयी सविस्तर माहिती अग्नि. पु.अ. २५५ मध्ये आहे. 'आदित्यचन्द्रावनिलोनलश्च' हा प्रसिद्ध श्लोक याच अध्यायात तुला दिव्याच्या वेळी करावयाच्या प्रार्थनेत आहे, (३५वा.) सन १९५४मध्ये उत्तर हिंदुस्थानात केलेल्या अग्नि दिव्याची हकीगत कल्याण

मासिकात प्रसिद्ध झालेली पुढे दिली आहे, ते दिव्य अग्नि पुराणात वर्णिलेल्या अग्निदिव्यासारखे आहे असे म्हणण्यास हरकत नाही. दिव्य करून आपले पातिव्रत्य सिद्ध करण्याचे सीतेने आनंदाने मान्य केले कारण मी 'मन कृति वचन पुनीता' आहे अशी तिची पूर्ण खात्री आहे. (क) वा.रा.स.११९ 'हुताशनप्रवेशः' यात सीता रामावर पुष्कळच रागावली आहे व क्रोधाच्या आवेशात रामाला पुष्कळ टाकून बोलली आहे. मानसांत रघुनाथही रागावले नाहीत व सीता संक्रुद्ध झाली नाही.

चौ.२-४-(१) कोणते दिव्य करावयाचे ते सीतेने ठरविले, व पावक प्रगट करून या धर्म कार्यात साह्य करण्यास लक्ष्मणास सांगितले, कारण की त्या अग्नीच्या योगाने तिच्या सतीत्वाची परीक्षा व्हावयाची आहे. (क) विरह विवेक धर्मरति मिश्रित- सीतेच्या भाषणात विरह, विवेक व धर्मरति यांचा रस एकत्र झालेला आहे. दिव्य न करता आता जवळ येऊन पति विरहात राहणे तिला एक क्षण सुद्धा असह्य व अशक्य वाटत आहे, पतीच्या इच्छेप्रमाणे वागणे हा सतिधर्म आहे असा विवेक तिने केलेला दिसला, व धर्मसहायक व्हा. या वचनाने स्पष्टच दिसते की धर्म मर्यादा रक्षणासाठीच ती दिव्य करू इच्छिते. वा.रा. सीतेने म्हटले आहे की असा मिथ्या अपवाद शिल्लक ठेऊन मी जगू इच्छित नाही. तरि सौमित्रि! माझ्यासाठी चिता तयार कर. (११९।१८). (ख) सजल विलोचन- सीतेसारख्या पतिव्रतेने १४।१४।। महिने पतिविरह व रावणाचा त्रास सोसल्यावर, आता रावणवधानंतर असा अनपेक्षित प्रसंग यावा, तिला भलतेच कठोर शब्द रामानेच बोलावे हे लक्ष्मणाला बरे वाटले नाही. त्याच्या कोमल हृदयाला फार क्लेश झाले व त्याच्या नेत्रात अश्रू आले, व राम प्रभुला काही तरि सांगण्याच्या हेतूने त्याने हात जोडले. पण रामचंद्रांच्या मुद्रेकडे, मुखचर्येकडे पाहिल्यावर काही बोलण्यास धीरच होईना.

चौ.५-(१) बघुनि रामकल लक्ष्मण धावति- 'राघवस्य मतं ज्ञात्वा लक्ष्मणोऽपि तदैव हि।। महाकाष्ठंचय कृत्वा ज्वालयित्वा हुताशनम्' (अ.रा.) येथे अगदी असाच प्रकार आहे. भेद इतकाच आहे की आधी अग्नि पेटविला व मग काष्ठे आणली आहेत. सीतेची आज्ञा पालन करण्यात व धर्माला साह्य

करण्यात मानसांतील लक्ष्मण अधिक तत्पर आहे हे आधी अग्नि प्रगट करून दाखविले. 'वेगे प्रगट करा की पावक' अशी सीतेची आज्ञा होती. अग्नि प्रगट न करता काष्ठे आणण्यासाठी लक्ष्मण गेला असता तर सीतेला शंका आली असती की याच्या मनात मला मदत करण्याची इच्छा नाही, म्हणून हा काही न बोलता अश्रू ढाळीत निघून गेला.

चौ.६-(१) प्रबल बघुनि पावक वैदेही हर्षित- या प्रसंगात आतापर्यंत पावक शब्दच त्रिवार वापरला आहे व पुढे छंदातही तीन वेळा पावक शब्द आहे. हा अग्नि सीता परम पावन आहे हे सिद्ध करण्यासाठीच पेटविला आहे. (क) वैदेही- तिचे देहावर प्रेम नसल्यामुळे तिला अग्नि प्रवेश करण्यात मुळीत भीति वाटत नाही, उलट या दिव्यातून आपण पूर्ण यशस्वीपणे पार पडून प्रभु विरहानलाचा अंत होणार असा दृढ आत्मविश्वास असल्याने तो भडकलेला= प्रबल पावक पाहून तिला उत्साहच वाटला.

चौ.७-८-(१) सीतेने भक्तियुक्त अन्तःकरणाने रामाला प्रदक्षिणा करून सर्व देवांना, ब्राह्मणांना व सुवासिनींना नमस्कार केला आहे. नंतर अग्नीजवळ जाऊन हात जोडून प्रार्थना करून अग्नीला प्रदक्षिणा करून अग्नीत प्रवेश केला आहे. (अ.रा. ७९-८३) वा.रा. असाच उल्लेख याच क्रमाने आहे. (श्लो. २२-२९). 'रामादन्यं चेतसाऽपि नाहं जानामि पावक।। यदीदं मेऽस्ति सत्यंहि तर्हित्वं शीतलो भव' (आ.रा.) (ल.ठे.) मनुष्याच्या अंतःकरणातील विचार, भावना, त्याने गुप्तपणे वा प्रगटपणे केलेली कृति व गुप्त प्रगटपणे उच्चारलेली वाणी, या सर्वांचे साक्षी कोण आहेत पहाः- आदित्यचंद्रा वनिलोऽनलश्च द्यौर्भूमिरापो हृदयं यमश्च।। अहश्च रात्रिश्च उभेच संध्ये धर्मोऽपि जानाति नरस्य वृत्तम्' (अ.पु.२५५।३५) सूर्य, चंद्र, वायु, अग्नि, द्यौः, भूमि, आप, हृदय, यम, दिवस, रात्र, दोन्ही संध्या व धर्म हे सर्व मनुष्याचे वर्तन जाणतात. (क) वा.रा. सीतेने पावकाला प्रार्थना केली आहे- 'यथा मे हृदयं नित्यं नातिसर्पति राघवात्।। तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः।। यथा मां शुद्ध चारित्रां दुष्टां जानाति राघवः। तथा लोकस्य साक्षी मां सर्वतः पातु पावकः।। कर्मणा मनसा वाचा यथा नातिचराम्यहम्। राघवं सर्व धर्मज्ञं तथा मां पातु पावकः।। (११९।२४-२६).

(ख) गति रघुवीर विना दुजि नाही- गति=पति भावाने चिंतन विचार, उच्चार, कृति इ. रघुवीरावाचून इतर पुरूषावर प्रेम, इतर पुरूषाची आशा, इच्छा करणे हे सर्व भाव येथे गति शब्दाने सुचविले आहेत. श्रीखंड= चंदनाची एक विशेष जात. 'मालयस्तु स्यात् श्रीखण्ड (त्रिकाण्डशेषे) मलय पर्वतावरील चंदन.

हिं.छं. */श्रीखंड सम पावक प्रबेस कियो सुमिरि प्रभु मैथिली।*
।।जय कोसलेस महेस बंदित चरन रति अति निर्मली।।
।प्रतिबिंब अरू लौकिक कलंक प्रचंड पावक महुँ जरे।
।।प्रभु चरित काहुँ न लखे नभ सुर सिद्ध मुनि देखहि खरे।।१।।
।धरि रूप पावक पानि गहि श्री सत्य श्रुति जग बिदित जो।
।।जिमि छीरसागर इंदिरा रामहि समर्पी आनि सो।।
।सो राम बाम बिभाग राजति रुचिर अति सोभा भली।
।।नव नील नीरज निकट मानहुँ कनक पंकज की कली।।२।।

म.छं. *।श्रीखंड सम पावकिं शिरे प्रभुला स्मरोनी मैथिली।*
।।जय कोसलेश महेश वंदित चरण रति निर्मल भली।।
।प्रतिबिंब नी लौकिक कलंक प्रचंड पावकिं दग्ध, ते-।
।।प्रभुचरित कोणि न जाणि, नभिं सुर-सिद्ध-मुनि बघतात ते।।१।।
।मग मूर्त पावक धरूनि कर मा सत्य वेद जनी श्रुता।
।।जेवी पयोनिधि इंदिरा रामा समर्पी ती तथा।।
।ती राम वाम-विभागि राजत, रूचिर अति शोभा भली-।
।।नव नील नीरज निकट जणु की कनक कमळाची कळी।।२।।

अर्थ- प्रभु श्रीरामचंद्रांचे स्मरण करून, व ज्या चरणांना महेश वंदन करतात व ज्या चरणांच्या ठिकाणी सीतेचे उत्तम निर्मळ प्रेम (रति) आहे त्या कोसलपतींचा जयजयकार करून मैथिलीने चंदनासारख्या शीतल पावकात प्रवेश केला (उडी टाकली). सीतेची प्रतिकृती (प्रतिबिंब-मायासीता) आणि लौकिक कलंक त्या प्रचंड पावकांत दग्ध झाले. ते प्रभुचरित्र कोणी जाणले नाही, पण आकाशात असलेले देव सिद्ध व मुनि ते पहात आहेत.।।छंद.१।। मग मूर्तिमान (शरीरधारी)

अग्नीने वेदामध्ये व लोकात प्रसिद्ध असलेली जी सत्य मा (श्री, सीता)=खरी सीता तिचा हात धरून ती रामचंद्रांस समर्पण केली, जशी क्षीरसागराने (विष्णुला) इंदिरा (लक्ष्मी) समर्पण केली. ती सीता रामचंद्रांच्या वामभागी विराजत आहे. त्यांची उत्तम शोभा अशी अति सुंदर आहे की जणू नवीन फुललेल्या नीलकमलाच्या जवळ सोनकमळाची कळीच सुशोभित झाली आहे.।।छं.२।।

टीका. छं-१-(१) श्रीखंड सम पावकी शिरे- सीतेने पावकास प्रार्थना केल्याप्रमाणे पावक तिला चंदनासारखा शीतल झाला. तिने राम प्रभूचे स्मरण केले व महेशवंदितचरण कोसलेश की जय असे म्हणून अग्नीत उडी टाकली. (क) प्रतिबिंब=प्रतिकृति, प्रतिनिधिरूपाने जी सीता लंकेत होती ती जळून गेली= अदृश्य झाली. 'प्रभुपद धरि हृदिं राहे अनली।। ठेवी प्रतिबिंबा निज सीता। तशी सुशील रूप सुविनिता।। (३।२४।३-४) या प्रतिबिंब सीतेलाच उ.कां. भुशुंडीने माया सीता म्हटले आहे. अशी ही मायासीता पंचवटीत प्रगट करून ठेवली होती ती या अग्नीत नष्ट झाली. काही ठिकाणी उल्लेख आहे की जी वेदवती तीच यावेळी गुप्त झाली व तिला स्वाहा देवी जवळ नेऊन ठेवली व तेथे गुप्त ठेवलेल्या जनकसुता सीतेला अग्नीने येथे प्रगट केली. पण हा भेद कोणालाच माहित नसल्याने जनकसुतेलाच प्रभूंनी दोष लावला होता असे लौकिकात सर्वानाच वाटत होते. तो दोष= लौकिक कलंक या प्रचंड अग्नीत जळला असे वाटले. सुरमुनिसिद्धाना सुद्धा हे गुप्त चरित्र माहीत नव्हते, म्हणून अग्नीत शिरलेल्या सीतेचे काय होते हे ते उत्सुकतेने बघत होते, इतक्यात-

छं.२-(१) मूर्त पावक= मूर्तिमंत अग्निदेव प्रगट झाला व त्याने खऱ्या सीतेला दंडाला धरून आणली व रामचंद्रास अर्पण केली. मा=श्री=रमा शब्दाने नारायणावतार रामाची व विष्णु अवतार रामाची कथा सुचविली आहे. शिवाय सत्य मा=सत्य श्री= सत्य सीता, जिचे अंश उमा रमा ब्रह्माणी आहेत तिचाही बोध होतो असा येथे चारी कल्पातील कथांचा समन्वय केला आहे. (क) ती रामाच्या वामभागी विराजमान झाली. अ.रा. व आ.रा. यांत वामांकावर घेतल्याचा उल्लेख आहे, पण तो येथे गृहीत धरता

येत नाही हे पुढील उत्प्रेक्षेने स्पष्टपणे ठरते. नीलकमलाच्या निकट=जवळ कनक कमळाची कळी असा उल्लेख आहे. नील कमलाच्या पाकळीवर कनक कमलाची कळी असा उल्लेख असता तर वामांकारूढ असे म्हणता आले असते. (ख) राम नवीन फुललेल्या नीलकमलासारखे प्रसन्न, टवटवीत, प्रसन्नमुख आहेत. कांचन गौरवर्णाची सीता त्यांच्याजवळ डाव्या बाजूस उभी आहे. कळी शब्दानेसुचविले की सीता अगदी कृश झाली आहे. वि.ल.ठे. १९५४ मध्ये भारतात अग्निदिव्य, यशस्वी. जानकीने त्रेतायुगात अग्निदिव्य केले यात काही विशेष आश्चर्य नाही. पण या कराल कलिकालात सुद्धा एका १४ वर्षाच्या तरूणीने अग्निदिव्य केले. ती हकीगत १९५४च्या कल्याण मासिकाच्या डिसेंबरच्या अंकात (पृ.१४९७) प्रसिद्ध झाली आहे. योग्य अधिकारी माणसास त्या गावी मुद्दाम पाठवून पूर्ण चौकशी करून हकीगत अक्षरशः खरी असल्याची खात्री करून घेतल्यावर संपादकांनी प्रसिद्ध केली आहे.

सतीत्वकी अग्निपरीक्षा- (पृ.१४९७). या विवाहित स्त्रीचे वय अवघे १४।१५ वर्षाचे, लग्नाला पाच वर्षे झालेली. तिचे नाव इमारती, जात कंजर, उत्तर प्रदेशातील एटा जिल्ह्यातील गंजहुडवारा गावची राहणारी. सासरचा गाव सोरो, पतीचे नाव कल्लू कंजर. तिच्या सासऱ्याने तिच्यावर शील भ्रष्टतेचा आरोप करून तिला माहेरी पोचविली. तिचा बाप व भाऊ यांनी आपल्या जातीचे पंच जमवून त्यांच्यापुढे तक्रार मांडली, इतर गावचे पंचही बोलावले. मुलगी तिचा बाप व भाऊ यांनी ती निर्दोष असल्याचे सांगितले व म्हणतील ती शिक्षा भोगण्यास ती मुलगीही तयार झाली. पिता व बंधुंनीही तसेच सांगितले. सरपंचाने तिच्या दोन्ही (उताण्या) हातावर दोन पाने ठेवून, हाताना सूत गुंडाळले. (पिंपळाची पाने सात असावीत- अ.पु.). सतरा हात अंतरावर खूण केली. ११२ अंगुळे अंतर असावे असे अग्नि पु. म्हणते. (४ हात १६ अंगुळे). लोखंडाच्या तापवून लाल झालेल्या पट्या तिच्या तळहातावर गुंडाळलेल्या सुतावर ठेवावयाच्या व तिने त्या तशा घेऊन सतरा हातावर खूण केलेल्या जागी चालत जाऊन टाकावयाच्या. ते सूत व त्याच्या खालील पाने जळता उपयोगी नाही, व हात भाजताही उपयोगी नाही. असे घडलें तर ती पूर्ण निर्दोष सती आहे असे मान्य करावयाचे ठरले. मुलाने

मान्य केले व लोखंडाच्या जाड पट्ट्या अग्नीसारख्या लाल केलेल्या तिच्या हातावर ठेवल्या गेल्या. त्या तिने चालत जाऊन ठरलेल्या जागी जमिनिवर टाकल्या. तेथील गवत जळले जमीन जळून काळी पडली पण तिच्या हातांना गुंडाळलेले सूत जळले नाही की हात भाजला नाही! यावेळी जातीच्या पंचाखेरीज श्री छत्रसिंह शर्मा, रिटायर्ड रेल्वे गार्ड, मिश्रिलाल माहेश्वरी व इतर मंडळी हजर होती.

श्रीजयदयालजी गोयन्दका व घनश्यामदास जालान यानी श्रीलोचनरामजी गोविंदभवन कलकत्ता, व श्री रामगोपाल पालीवाल, उपाध्यक्ष मंडळ कांग्रेस फिरोजाबाद याना या अग्निदिव्याबद्दल तपास करण्यास सांगितले. त्याप्रमाणे त्यांनी १७।१०।५४ रोजी त्या गावी जाऊन तपास केला, ती जागा पाहिली, त्या रेल्वेगार्डला भेटले, त्या मुलीची व पंचांची गाठ घेतली व हकीगत अक्षरशः खरी असल्याचे त्यांनी कळविले. अग्निदिव्याचा हा विधि अ.पु.२५५।३८-४२ यात सांगितला आहे. भेद वर दाखविला आहेच. ही असली दिव्ये म्हणजे कवि कल्पना असे म्हणणारांची तोंडे आता बंद होतील.

हिं.दो. *।बरषहिं सुमन हरषि सुर बाजहि गगन निसान।।*
।।गावहि किंनर सुरबधू नाचहिं चढी बिमान।।१०९रा.।।
।जनकसुता समेत प्रभु सोभा अमित अपार।।
।।देखि भालु कपि हरषे जय रघुपति सुखसार।।१०९म.।।

म.दो. *।वर्षति हर्षित सुमन सुर वाद्य-गजर गगनात।।*
।.गाती किंनर सुरवधू नाचति नभयानात।।१०९रा.।।
।सहित जनकतनया प्रभु शोभा अमित अपार।।
।।मुदित भल्ल कपि बघुनी जय रघुपति सुखसार।।१०९म.।।

अर्थ- देव हर्षित होऊन पुष्पवृष्टी करू लागले, आकाशात सुरवाद्यांचा गजर सुरू झाला, किंन्नर गावू लागले व अप्सरा (सुरवधू) विमानात नृत्य करू लागल्या.।।दो.१०९रा.।। जानकीसहित प्रभूची अपरिमित अपार शोभा पाहून भल्ल व कपि आनंदित झाले व सुखसार रघुपतीचा

जयजयकार करू लागले.।।दो.१०९म.।।

टीका- (१) आकाशात विमानात असलेल्या देवादिकांनी आनंद प्रदर्शित केला तो त्यांच्या एका ठराविक पद्धतीने. सुवेल पर्वतावरील सैन्याच्या छावणीत कपि सेनेला जो आनंद झाला तो त्यांनी जयजयकाराने व्यक्त केला. (क) दोन्ही ठिकाणच्या आनंदात महदंतर आहे. देवादिकांनी केलेल्या अभिनंदनात भक्ति प्रेमाचा ओलावा नाही. त्यांचे वर्तन म्हणजे फक्त एक लौकिक व्यवहार, सदर भरणे आहे. परंतु कपिभल्ल सेनेचे हृदय प्रेमाने भरून आले आहे. सुखसार रघुपति आहेत अशी त्यांची खात्री झाली आहे. (ख) मुदित भल्लकपि बघुनि- या चरणात अंत्याक्षर दीर्घ असून १ मात्रा कमी आहे. त्याने उच्चारात गतिभंग होतो, वाणीला हिसका बसतो, याने दाखविले की जानकीसहित प्रभूची शोभा बघताना कपींची हृदये प्रेमाने उचंबळली आहेत व कंठावरोध वगैरे सात्विक भाव प्रगट झाले आहेत. (ग) रघुपति सुखसार- सर्व सुखांचे सारभूत सुख म्हणजे जानकीसहित रघुपति. बाकी सर्व असार आहे. ही भावना देवांच्या ठिकाणी नाही. 'सर्व सुखाचे आगर। बाप रखुमादेवीवर।।' असे मराठी संत म्हणतातच.

'सीतारघुपति-मिलन' प्रकरण समाप्त.

श्री मानस गूढार्थ चंद्रिका लंकाकांड अध्याय १२ वा समाप्त.

अध्याय १३ वा.

'करती स्तुती निर्जर' प्रकरण (११० /१ दो.११५)

सूचना- या प्रकरणात चार स्तुती आहेत. १) सर्वदेवकृत स्तुती ११० /२ पासून ११० च्या पूर्वार्धात संपते. २) ब्रह्मदेवकृत स्तुती ११० उत्तरार्ध १११ अखेर.दशरथागमन ११२ /१- ११२ /८. ३) इंद्रकृत स्तुती- ११२- ११४ पूर्वार्ध. ४) शंभुकृत स्तुती ११४ उत्तरार्ध- ११५ अखेर. यावरून दिसेल की या सर्व स्तुती एकमेकांस अगदी जोडून आहेत. त्यातही पहिल्या दोन व शेवटच्या दोन तर अगदी एकांतएक मिसळल्या सारख्याच आहेत. याचे कारण ही विशाखादि चार नक्षत्रे आकाशात अगदी अशीच संलग्न आहेत.

सर्वदेवकृत- स्तुती.

हिं. /तब रघुपति अनुसासन पाई /मातलि चलेउ चरन सिरु नाई । ।१ । ।
/आए देव सदा स्वारथी । बचन कहहिं जनु परमारथी । ।२ । ।
/दीन बंधु दयाल रघुराया । देव कीन्हि देवन्ह पर दाया । ।३ । ।
/बिस्व द्रोह रत यह खल कामी /निज अघ गयउ कुमारग गामी । ।४ । ।
/तुम्ह समरूप ब्रह्म अबिनासी /सदा एकरस सहज उदासी । ।५ । ।
/अकल अगुन अज अनघ अनामय /अजित अमोघसक्ति करूनामय । ।६ । ।

म. /तैं रघुपति अनुशासन पावुनि /मातलि जाइ चरणि शिर नमवुनि । ।१ । ।
/देव सदा स्वार्थी ठाकले /वदति जणू परमार्थी भलें । ।२ । ।
/दीनबंधू दयाल रघुराया /देव! दया कृत देवनिकायां । ।३ । ।
/जगद्द्रोहरत हा खल कामी /नष्ट अघें निज कुमार्गगामी । ।४ । ।
/तुम्हि सम सदा ब्रह्म अविनाशी /सदा एकरस सहज उदासि । ।५ । ।
/अकल अगुण अज अनघ अनामय /अजित अमोघ-शक्ति करूणामय । ।६ । ।

अर्थ- मग रघुपतींची आज्ञा मिळताच मातली चरणांना मस्तक नमवून (रथ घेऊन) (स्वर्गास) गेला. । ।१ । । सदा स्वार्थी असलेले (सर्व) देव आले व असे बोलू लागले की जणू मोठे परमार्थीच आहेत. । ।२ । । हे दीनबंधु! दयाळा! हे रघुराया! हे देव! आपण देव समुहावर दया केलीत. । ।३ । ।

जगाचा द्रोह (वैर, विरोध) करण्यात तत्पर असलेला हा दुष्ट, कामी, आणि कुमार्गाने जाणारा, स्वतःच्याच पापानी नष्ट झाला.।।४।। तुम्ही सदा सम असणारे अविनाशी ब्रह्म आहात, नित्य एकरस, स्वभावताच उदासीन, पूर्ण, (अकल) अगुण, जन्मरहित, पापरहित, विकार रहित, अजय, अमोघ शक्ति असलेले आणि करूणामय आहात.।।५-६।।

टीका. चौ. २-(१) देव सदा स्वार्थी ठाकले- देव आकाशात बरेच दूर होते ते बरेच जवळ आले. आकाशातून त्यांनी पुष्पवृष्टी केल्याचे मागल्या दोह्यातच सांगितले. प्रभूची स्तुती करून कृतज्ञता व्यक्त करून भगवंताची कृपा संपादन करण्यासाठी आले. (क) सदा स्वार्थी- स्तुतीत तेच म्हणतात की 'प्रभो! स्वार्थरत भक्ति विस्मृता' सदा म्हणण्यात भाव हा की यांनी जरी स्तुतीत भक्ति मागितली तरि यांना भक्तीची तळमळ लागली आहे किंवा हे भक्त होतील हे शक्यच नाही कारण यांचा स्वार्थ भूत भविष्य वर्तमानकाळी, आदिमध्य अन्ती कधी कमी व्हावयाचा नाही, म्हणूनच म्हटले की (ख) वदति जणू परमार्थी भले- परमार्थी नसून परमार्थी माणसासारखी फक्त भाषा बोलत आहेत, म्हणजे दंभ करीत आहेत, परमार्थाचे. दंभ असते तेथे कपट कुटिलता असतातच.

वि.ल.ठे.- या चौपाईच्या प्रत्येक चरणात १।१ मात्रा कमी आहे. येथे ऐकणाराच्या मनास व बोलणाराच्या वाणीस धक्का बसतो की देव! देव! ज्यांना म्हणतात ते सदा स्वार्थी हे मोठेच आश्चर्य आहे. दुसरे आश्चर्य म्हणजे स्वार्थी असून परमार्थाचे नाटक करीत आहेत. आदि मध्य अन्ती यांचा हा स्वभाव पालटत नाही हे दाखविण्यासाठी या स्तुतीत येथे उपक्रमाच्या या चौपाईत १।१ मात्रा कमी आहे. पुढल्या चार चौपाया सोडून पुन्हा १।१ मात्रा कमी, व पुन्हा चार चौपाया सोडून उपसंहाराच्या चौपाईत, अंती, १।१ मात्रा कमी. (१+४+१+४+१) अशा प्रकारे आदि मध्य व अंत या तीन्ही ठिकाणी या एकाच पद्धतीने छंदोभंग व वृत्तदोष मुद्दाम निर्माण करून, देवांची निरंतरची स्वार्थपरायण वृत्ती सिद्ध केली आहे व उपसंहारात याचा परिणाम दाखविला आहे की ते सतत भवनदीत पडले आहेत. या स्वार्थपरायणतेमुळे आणखी कोणकोणते दोष निर्माण झाले आहेत ते स्तुतीत

दिसतीलच. जो पर्यंत स्वार्थ जात नाही तो पर्यंत परमार्थी भाषा बोलण्याने कधी समाधान लाभणार नाही. देवांच्या स्वभावाचे व त्यांच्या दोषांचे अविष्करण करणारे वर्णन बालकाण्डापासून चारी कल्पांच्या कथांमध्ये चालू आहेच, म्हणजेच अनेक कल्पे गेली तरी देवांचा स्वभाव स्वार्थीच!

चौ.३-(१)दीनबंधु- दीनांची संकटे हरण करणारे, असे म्हणून हे देव =देवांच्या विविध शाखा= वसु, रूद्र, आदित्य, दिक्पाल, गंधर्व, सिद्ध, किंनर इ. आपण दीन आहोत असे सुचवित आहोत, पण पुढे हेच सांगतात प्रभूला की 'आम्ही परम अधिकारी देवता' आहोत, असे म्हणणे हे दीनपणाचे लक्षण नसून अहंकाराचे प्रगटीकरण आहे. (क) स्वतःस देव म्हणून (देवनिकाया) भगवंतासही देव! म्हणूनच संबोधितात व दोघांची समानताच सिद्ध करतात! देवांवर दया केली असे म्हणत आहेत, पण कृष्णावतारात यांनीच भगवंताचा छळ केला आहे. असे हे भगवंताशी सुद्धा कृतघ्नच नव्हे तर उपकार करणारावर अपकार करणारे आहेत. सत्तेच्या जोरावर सत्तामदाने सदा फुगलेले असतात. 'उच्च निवास नीच करतूती। पाहूं न शकति परावि विभुती।।' हे निदान सरस्वतीनेच केले आहे.

चौ.४-(१) रावण विश्वद्रोही, दुष्ट, महापापी, कुमार्गगामी होता हे येथे सिद्ध करण्याची आवश्यकता नाही. देव म्हणतात की तो 'नष्ट अघे निज' स्वतःच्या पापांमुळेच मेला, त्याच्या पापानींच त्याला मारला. दीनबंधु, दयाल, म्हणून देवांवर दया केलीत असे हेच म्हणाले. असे असून रावणवधाचे श्रेय रघुरायाच्या पदरात टाकण्यास हे देव तयार नाहीत. हे विचार मनात येताच लागले परमार्थाची भाषा बोलायला, आठवले की रघुपती निर्गुण ब्रह्म आहेत! येथे त्यास ब्रह्माचे निष्क्रियत्व आठवले, आणि जेव्हा संकटात होते तेव्हा वारंवार प्रार्थना करीत होते की या दुष्टाचा लवकर नाश करा. स्वार्थी, दंभी, कपटी सत्ताधीशांच्या व लक्ष्मीपुत्राच्या स्वभावाचे हे हिडिस चित्र आहे. पुढे हेच म्हणतात की 'जैं जैं दुःखे नाथ सुरांना। हरली तुम्हीच धरूनि तनु नाना.' पण रावणाला रघुपतींनी मारला हा मोठेपणा देण्यास तयार नाहीत. ब्रह्मदेव, वेद व शंकर काय म्हणतात पहा- 'रावणनागवरा।खगनाथा! यथा, युत कोप धरा' 'खलवृंद निकंद

महाकुशलं' 'खलखंडन मंडन रम्य मही' असे ब्रह्मदेव म्हणाले. 'दशकंठ निशिचर चंडखलतम भुजबलें हत दिनमणे' (७।१३।१) असे वेद म्हणतात. 'दशशीस विनाशन वीस भुजा' (७।१४।२) असे शंकर म्हणतात. याप्रमाणे ब्रह्मदेव वेद व शंकर रावण वधाचे श्रेय रघुपतीला देतात. पण या विविध शाखांच्या देवांना येथेच वेदान्त, परमार्थ आठवला! इंद्र या देवांच्या राजा तो तरि निराळे कसे म्हणेल? पण तो श्रेय देऊन न दिल्यासारखे करतो. 'हा दुष्ट वधला नाथ! असे एकदा म्हणतो, पण पुन्हा म्हणतोच की 'परवैररत अति दुष्ट। पावेहि फल पापिष्ट' (क) याप्रमाणे देवांच्या स्वभावाचे चित्रण करीत असता कवींनी येथे हे दाखविले की रावणाचा वध केल्याचा दोष रघुपतीला नाही. 'हत्वाऽपि स इमाँल्लोकान्त न हन्ति न निबध्यते.' (भ.गी.) असे जर जीवन्मुक्त ज्ञानी माणसाविषयी आहे तर भगवंताला ब्राह्मणवधाचा दोष लागेल अशी कल्पना करण्याचे कारणच नाही. रघुपति अज्ञानी मनुष्य आहेत, असा महामोह ज्यांना झाला असेल त्यांनाच तशी कल्पना येऊ शकेल. सर्व जगाचा संहार केल्याने ज्या भगवंताला लेशमात्र दोष लागत नाही त्यांना या दुष्टाच्या नाशाचे पाप कसे लागणार? रघुरायाला कर्तृत्व दोष का नाही हे पुढील दोन चौपायात सांगतात.

चौ.५-६-(१) सदा एकरस- ज्यांच्या स्वरूपात कधी कोणताच बदल होत नाही असे. सहज उदासी- स्वभावताच शत्रु, मित्र, मध्यस्थ इत्यादि भेदभाव नसलेले. अकल=पूर्ण, ज्याचे कला, अंश इत्यादि विभाग पडत नाहीत ते. अगुण- ज्यांच्या ठिकाणी गुण व त्यांचे कार्य यांचा अभाव आहे असे. ही चार विशेषणे फक्त निर्गुण ब्रह्माचेच वर्णन करणारी आहेत. (क) अज, अनघ, अनामय, अजित इ. विशेषणे सगुण निराकार ब्रह्म=परमेश्वर, व सगण साकार ब्रह्म=रघुपती यांना लागू आहेत. अमोघशक्ति= ज्याची शक्ति कधी व्यर्थ जात नाही असे. रामाचे दर्शन अमोघ, बाण अमोघ, व वचन अमोघ असे पूर्वी म्हटले, येथे अमोघ शक्ति म्हटले भगवंताची शक्ती=दैवी माया. 'आदिशक्ति जी निर्मि जगाया। ती ही मम अवतरेल माया' (१।११२।४) या हरीमायेचा पराभव शिवविरंचीची माया सुद्धा करू शकत नाही. असे असून भगवान करूणामय आहेत, रघुपतीहि करूणामय आहेत. निर्गुण ब्रह्माच्या ठिकाणी, करूणा, दया, कृपा इत्यादि काही नाही.

करूणामय म्हणजे जणू करूणेचीच मूर्ती देव आपला अनुभव सांगतात.

हिं. *।मीन कमठ सूकर नरहरी।बामन परसुराम बपु धरी।।७।।*
।जब जब नाथ सुरन्ह दुख पायो।नाना तनु धरि तुम्हइँ नसायो।।८।।
।यह खल मलिन सदा सुर-द्रोही।काम लोभ मद रत अति कोही।।९।।
।अधम सिरोमनि तव पद पावा।यह हमरें मन बिसमय आवा।।१०।।
।हम देवता परम अधिकारी।स्वारथ रत प्रभु भगति बिसारी।।११।।
।भव प्रबाहँ संतत हम परे।अब प्रभु पाहि सरन अनुसरे।।१२।।

म. *।मीन कमठ सूकर नरहरी।वामन परशुराम व्हा तरी।।७।।*
।जैं जैं दुःखे नाथ! सुरांना।हरली तुम्हीच धरूनि तनु नाना।।८।।
।सुरद्रोही खल मलिन सतत हा।क्रोधी काम लोभ मद रत हा।।९।।
।तव पद पावे अधम शिरोमणि।वाटे हा विस्मय अमचे मनि।।१०।।
।आम्हि परम अधिकारी देवता।प्रभो! स्वार्थरत भक्ति विस्मृता।।११।।
।संतत पतित अम्ही भवनदी।आता पाहि! शरण प्रभू! पदी।।१२।।

अर्थ- म्हणूनच (तर) मत्स्य, कूर्म, वराह, नरहरि, वामन व परशुराम झालात.।।७।। हे नाथ! जेव्हा जेव्हा सुरांना दुःख झाले तेव्हा तेव्हा तुम्हीच विविध देह धारण करून त्या दुःखाचा विनाश केलात.।।८।। हा दुष्ट सदा पापी (मलिन) सदा देवांचा द्रोह करणारा, काम क्रोध, लोभ, मद यातच सदा मग्न असणारा, असा अधमांचा शिरोमणि असून सुद्धा त्याला तुमचे पद प्राप्त झाले, हे आमच्या मनाला मोठे आश्चर्य वाटले.।।९-१०।। आम्ही देवता परम अधिकारी असून स्वार्थ परायण होऊन प्रभो! तुमची भक्ति विसरलो.।।११।। (आणि म्हणूनच) आम्ही निरंतर भवनदीत (संसृति प्रवाहात) पडलो आहोत, प्रभु! आता आपल्या पायी शरण आलो आहोत, आमचे रक्षण करा!।।१२।। (अशी प्रार्थना- स्तुती करून सर्व देव व सिद्ध हात जोडून उभे राहिले आहेत, असे पुढल्या दोह्याच्या पूर्वार्धात सांगितले आहे.)

टीका. चौ.७-८-(१) हे सर्व देव म्हणतात की देवांची दुःखे हरण करण्यासाठी तुम्ही मत्स्य कूर्म वराह या नीच योनीत देह धारण केलेत. अर्धा

मनुष्य अर्धा पशु असा विचित्र नारसिंहावतार सुद्धा आमच्यासाठी घेतलात. तुम्ही सर्व शक्तिमान सर्व समर्थ असून बटु (वामन) बनून बलीराजाजवळ याचना करून देवांचे दैन्य दूर केलेत. भृगुवंशात परशुराम बनून ब्राह्मण असून सुद्धा क्षात्र कर्म करून देवांचे दुःख निवारण केलेत आणि सुचवितात की आता दशरथनंदन क्षत्रिय बनून देवांना दुःख मुक्त केलेत. (क) पण लक्षात ठेवावे की भगवान अवतार घेतात ते देवांच्यासाठी घेत नसून भक्तांच्यासाठीच घेतात. 'संत समान तुम्हा प्रिय माते। प्रार्थुनी इतरि न धरू देहाते' (५।४८।८) असे प्रभू बिभीषणास म्हणाले आहेत. भक्तांच्यासाठी अवतार घेतल्यानंतर गौण कार्य म्हणून देवांची दुःखे हरण करतात. दशावतारांपैकी हे सहा सर्वांना माहीत असलेले म्हणून प्रथम सांगितले. ल.ठे. परशुरामापर्यंतचा उल्लेख या स्तुतीच्या साहव्या ओळीत केला. कारण परशुरामावतार साहवा. सातवा अवातार राम, त्यांना सातव्या ओळीत म्हणतात की (ख) या शिवायही नाना तनु धरूनि सुरांची दुःखे हरली. 'अवतारा ह्यसंस्थेया हरेः सत्त्वनिधै र्द्विजाः' (भाग१।३।२६). असंख्य अवतार घेऊन देवांची दुःखे आजपर्यंत तुम्हीच हरण केलीत.

चौ.९-१०-(१) रावण देवद्रोही, विप्रद्रोही, विष्णुद्रोही, महापापी इत्यादि असून त्याला सायुज्यमुक्ती मिळाली याबद्दल देवांना फार आश्चर्य वाटत आहे. पण ते हे विसरतात की प्रभूच्या हातून मरून मुक्त होण्यासाठी त्याने ऐहिक व पारलौकिक सर्व स्वार्थावर पाणी सोडले. या वैराने कुलक्षय होणार हे स्पष्ट दिसत असून त्याने आपल्या डोळ्यादेखत कुलक्षय करून घेतला. तसेच कोणी कितीही पापी दुराचारी असला व प्रभूच्या हाती मरण पावला तर त्याला मोक्ष मिळतो. देवांना विषय चिंतनाशिवाय व स्वार्थाशिवाय दुसरे काही सुचत नाही. रावण जर देवांच्यासारखा युद्धातून पळून गेला असता तर मुक्त झाला नसता. तोच काय या युद्धात मेलेले सर्वच राक्षस मुक्त झाले आहेत हे पुढे दिसेल. जगात कधी न घडणारे परमाश्चर्य रावणाने घडवून आणले. संत, गुरू स्वतः= आधी जीवन्मुक्त होतात व मग यथाधिकार इतरांस मुक्त करतात. परंतु रावण स्वतः बद्ध असता त्याने कोट्यावधि राक्षसांना व स्वतःच्या कुळातील सर्व पुरूषांना आधी मुक्ति मिळवून दिली व मग सर्वांच्या शेवटी स्वतः मुक्त झाला. निजलेल्या

कुंभकर्णास मुद्दाम उठवून मुक्ति मिळविण्यास पाठविला. पळून जाणाऱ्याना धाक दाखवून मुक्ति क्षेत्रात हाकलून लावले. रावणाने जितक्या राक्षसांना मोक्ष मिळवून दिला (रामवैर करण्याच्या हट्टाने) तितके कोटि जन्म घेऊन सुद्धा हे इंद्रादी देव मुक्त होतील की नाही याची शंकाच. याचे कारण ते आता स्वतःच सांगतात.

चौ.११-१२-(१) देवता आपल्याला परम अधिकारी समजतात व आहेतही. त्रैलोक्यात त्यांची सत्ता चालते. पण सत्ता, ऐश्वर्य व विषयभोग यापासून मिळणारे सुख नश्वर आहे. जो परम अधिकार मोठे भूषण वाटतो तोच संसार बंधनातून सुटण्यास मोठे दूषण ठरतो, फार मोठा अडथळा आहे. हे सर्व विषय ज्ञान व भक्ति यांना बाधक आहेत हे सुग्रीवासारखा एक वानर सुद्धा जाणतो. 'प्रभो! स्वार्थरत भक्ति विस्मृता' असे देव म्हणाले, पण आपापले स्वर्गस्थान परत मिळाले म्हणून यांना हर्ष झालेला आहे. भक्तिविहीन असल्याबद्दल या देवांना जर खराच पश्चात्ताप होत असता तर मेरू पर्वतांच्या गुहांचा कंटाळा का आला असता? रावणाने आम्हाला विषय संगतीपासून सोडवून मोठे उपकार केले असे समाधान मानून मेरू पर्वताच्या गुहांत राहिले असते भजन करीत. पण स्वार्थ कुठे सोडवतो आहे? स्वार्थ, विषय भोग व सत्ता यांचा मोह न सोडता संसार बंधनातून मुक्त व्हावे असे यांना वाटत आहे. अशी इच्छा कोण पुरी करू शकणार? यांना रावण काम क्रोध लोभ मद रत दिसला, पण हे विकार यांच्याजवळ भरपूर आहेत. पुष्कळ धनाढ्य, सत्ताधीश, परमार्थाचे सोंग करतात ते या देवांच्या सारखेच असते. विषयविराग, इंद्रियनिग्रह काम क्रोधादिकांचा जय इत्यादि काही नसून ते भक्ति व मुक्ति मिळविण्याची भाषा बोलत असतात.

(२) संतत पतित अम्ही भवनदी- संतत= नित्य निरंतर- पुण्याचा क्षय होईपर्यंत स्वर्गात देवरूपाने विषयभोगात दंग राहणार. पुण्य संपले म्हणजे स्वर्गातून बाहेर पडून पुन्हा जन्म पुन्हा मरण पाठीशी लागणारच. (क) आता पाहि शरण प्रभु! पदी- आता आम्ही तुम्हाला शरण आलो आहोत, तरी आम्हाला संसृति प्रवाहातून बाहेर काढा, अशी प्रार्थना देव सिद्ध वगैरे करीत आहेत. पण ही प्रार्थना सदा स्वार्थी 'वदति जणू परमार्थी'

असे देव करीत आहेत हे प्रभु जाणतात. म्हणून या प्रार्थनेचा उपयोग काही नाही.

सूचना १) - 'मीन कमठ सूकर नरहरी' (चौ.७) व 'संतत पतित आम्ही भवनदी' (चौ.१२) या स्तुतीच्या बरोबर मध्यावर व अंती असून स्तुतीतील पहिल्या चौपाई प्रमाणेच येथे प्रत्येक चरणांत १।१ मात्रा कमी आहे. चौ.२ च्या टीकेंत भाव स्पष्ट केले आहेत. २) स्तुतीच्या आरंभी नुसत्या देवांचा उल्लेख असला तरी 'विनति करूनि सुर सिद्ध सब उभे जोडुनि हात' या पुढील दोह्याच्या पूर्वार्धात सिद्धांचा वगैरे उल्लेख आहे. ही स्तुती करणारे सर्व सुर, सिद्ध गंधर्वादि हात जोडून उभे आहेत.

हिं.दो. ।करि बिनति सुर सिद्ध सब रहे जहँ तहँ कर जोरि।।
।।अति सप्रेम तन पुलकि बिधि अस्तुति करत बहोरी।।११०।।

म.दो. ।विनति करूनि सुर सिद्ध सब उभे जोडुनी हात।।
।।प्रेमे अति पुलकित विधि पुन्हा स्तुती करतात.।।११०।।

अर्थ- विनती (स्तुती, विनंती, प्रार्थना) करून सर्व देव सिद्ध वगैरे हात जोडून (जिकडे तिकडे) उभे राहिले. मग ब्रह्मदेव अति प्रेमाने पुलकित होऊन पुन्हा स्तुती करू लागले.।।दो.११०।।

टीका- (१) या दोह्याचे वैशिष्ट्य आहे की पूर्वार्धात सर्व देवकृत स्तुतीचा उपसंहार असून उत्तरार्धात ब्रह्मदेवकृतस्तुतीचा उपक्रम आहे. याचे कारण हेच की जे स्वार्थी देवादिक आले त्यात ब्रह्मदेव होतेच. तसेच विशाखा नक्षत्राला अगदी चिकटूनच आकाशात अनुराधा नक्षत्र आहे. सर्व देवकृत स्तुती विशाखा नक्षत्र आहे व ब्रह्मदेवकृत स्तुती अनुराधा नक्षत्र आहे. (क) ब्रह्मदेव हात जोडून स्तुती करू लागणार तोच अति प्रेमामुळे त्यांचा देह रोमांचित झाला. देवांनी स्तुती केली तेव्हा प्रेम नाही व रोमांचही नाहीत. ब्रह्मदेवाला फक्त रोमांचच आले, अश्रू व कंठावरोध वगैरे नाहीत, ही सर्व लक्षणे शंकराच्या ठिकाणी दिसतील. (११४प.) इंद्र देवराजाच, तो स्तुती करतो तेव्हा त्याला नुसता हर्ष झालेला दिसेल. रोमांचसुद्धा नाहीत.

(ख) बहोरी= पुन्हा किंवा नंतर. सर्व देवांनी स्तुती केली तेव्हा त्यात ब्रह्मदेव होतेच, म्हणून पुन्हा हा अर्थ योग्य ठरतो. शिवाय बा.कां.१८६ मध्ये ब्रह्मदेवाने एकदा स्तुती केली आहे ती प्रभूनी अवतार घ्यावा अशी विनंती करण्यासाठी केली आहे. अवतार घेऊन प्रभूंनी देवकार्य केले, म्हणून आता पुन्हा कृतज्ञता दर्शक स्तुती करतात.

सर्व देवकृत स्तुती- विशाखा नक्षत्र (सोळावी स्तुती)

सुंदर काण्डांत बिभीषणाने केलेली स्तुती स्वाती नक्षत्र आहे. त्यानंतरची ही आहे. १)अनुक्रम साम्य- ही स्तुति सोळावी आहे, सोळावे नक्षत्र विशाखा आहे. २)नामसाम्य- नक्षत्राचे नाव विशाखा. ही स्तुति करणाऱ्या देवांच्या विविध शाखा- विशाखा आहेत. वसु, रूद्र, आदित्य, दिक्पाल, मरूद्गण, विविध अग्नी, सिद्ध, गंधर्व, किंनर इत्यादि. ३)तारे संख्या साम्य- विशाखा नक्षत्रात चार तारे आहेत. (काही ग्रंथात दोनच वर्णिली आहेत) रघुराया! देव! नाथ आणि प्रभो! ही चार संबोधने चार तारे आहेत. ४) आकार-रूप-साम्य- विशाखा नक्षत्राचा आकार (रूप) तोरणाप्रमाणे आहे. तोरण विविध असते, तसे या स्तुतीत विविधतेचे दर्शन होते. प्रभु! रघुराया म्हणून रावण वधाचे श्रेय पदरात टाकीत नाहीत. देव! म्हणून देवांवर दया केलीत म्हणतात, समानता दाखवितात व पुन्हा नाथ! म्हणतात ही ताऱ्यांच्यासंबंधी विविधता आहे. इतर विचित्रता पुष्कळ आहे. अधमशिरोमणी, कुमार्गगामी परमपद पावतो. देव परम अधिकारी सदा स्वार्थी दंभी, भक्तीहीन. ५) देवता साम्य- विशाखा नक्षत्राची देवता इंद्राग्नी आहे. स्तुती करणारात देवराज इंद्र व विविध अग्नी आहेत. ६) फलश्रुती साम्य- 'मंत्र महामणि विषयां व्याला' ही सोळावी फलश्रुती आहे. सर्व देव भक्ती विसरल्यामुळे भवप्रवाहात पडले आहेत, म्हणजेच विषय व्यालानी विळखा घातला आहे. त्यातून सुटण्यासाठी, निर्विष होण्यासाठी, ते भक्ती चिंतामणी= महामणी= शिरोमणी मागत आहेत. स्तुतीत 'शिरोमणी' आहेच. सर्पाच्या डोक्यातील मणी= महामणि= शिरोमणी. विषय दुःखद असून सुटत नाहीत म्हणून ' आता पाहि शरण प्रभु पदी' या मंत्राने विनवित आहेत. सर्पाचे विष मंत्राने किंवा महामण्याने उतरते. या स्तुतीच्या प्रेमपूर्वक

पश्चात्तापयुक्त पठनाने विषय सर्पाच्या मिठीतून सुटका होईल. 'विषय व्याळे घालून मिठी। केली देव भक्त तडातोडी।।

ब्रह्मदेवकृत स्तुती (१७ वी स्तुती)

हिं छं.तोटक।जय राम सदा सुखधाम हरे। रघुनायक सायक चाप धरे।।
।भव बारन दारन सिंह प्रभो। गुनसागर नागर नाथ बिभो।।१।।
।तन काम अनेक अनूप छबी। गुन गावत सिद्ध मुनींद्र कबी।
।जसु पावन रावन नाग महा।खगनाथ जथा करि कोप गहा।।२।।
।जन रंजन भंजन सोक भयं। गतक्रोध सदा प्रभु बोधमयं।।
।अवतार उदार अपार गुनं। महिभार बिभंजन ग्यानघनं।।३।।

म.छं.तोटक।जय राम सदा सुखधाम हरे।रघुनायक सायक चाप करे।।
।भववारण दारण सिंह!प्रभो। गुणसागर नागर नाथ विभो।।१।।
।तनु काम अनेक अनूप छवी।गुण वानिति सिद्ध मुनींद्र कवी।।
।यश पावन रावणनागवरा।खगनाथ यथा युत कोप धरा।।२।।
।जन रंजन भंजन शोक भयं।गतकोप सदा प्रभु बोधमयं।।
।अवतार उदार अपार गुणं। महिभार विभंजन बोधघनं।।३।।

अर्थ- हे सदा सर्वदा सुखधाम हरे! हे हातात धनुष्य बाण घेतलेल्या रघुनायका! हे राम! आपला जय असो. हे प्रभो! आपण भवरूपी हत्तीला विदारण करणारे सिंह आहात. हे नाथ! विभो! आपण गुणसागर व चतुर (नागर) आहात.।।१।। आपल्या तनूची छवी अनेक कामदेवासारखी पण अनुपम आहे. सिद्ध, मुनिश्रेष्ठ व कवी आपले गुणवर्णन करीत आहेत. तुमचे यश पावन असून आपण रावणरूपी सर्प श्रेष्ठास गरूडाप्रमाणे क्रोधाने धरलात.।।२।। हे प्रभो! आपण सेवकांचे रंजन करणारे (त्यास आनंद देणारे) व शोक व भय यांना गांजणारे (नाश करणारे) सदा कोपरहित व सदा ज्ञानमय आहात आपला अवतार उदार व अपार गुणांनी युक्त, भूभार हरण करणारा व ज्ञानघन आहे.।।३।।

टीका. छं.१-(१) ही स्तुती व मागील सर्व देवकृत स्तुती यातील भेद पाहण्यासारखा आहे. भगवंताच्या त्या शृंगारवीररसमिश्रित अद्‌भुत रूपाकडे त्या सुरसिद्धांचे लक्ष सुद्धा गेले नाही. ब्रह्मदेवांनी त्या रूपाकडे पाहिले व त्यांच्या अंगावर रोमांच आले. व प्रथम त्या अद्‌भुत रूपाचेच वर्णन करू लागले. (क) जय राम सदा- देवांनी संपूर्ण राम स्तुतीत कुठे राम शब्दच वापरला नाही. त्यांना दीनबंधु रघुरायाच दिसले. 'रामसकल आनंदनिधान' 'जो आनंद सिंधु सुखराशी', रणक्रीडा करून सर्वांना आनंदसिंधूत स्नान घालणारे असे ब्रह्मदेवास दिसले. रणांगणातील 'वाम विभागिं विराजत सीता' असे रूप पाहून ब्रह्मदेवास ते सुखाचे माहेरघरच वाटले. म्हणून 'सुखधाम' शब्द नंतर बाहेर पडला. 'हरे'- सर्वांचे दुःख दैन्य भय चिंता हरण करणारे म्हणून हरि. दुःख भयादि नष्ट न झाल्यास राम व सुखधाम यांची प्रतीती येणार नाही. 'राम सुखधाम हरि' या शब्दांनी निर्गुण ब्रह्माचाही बोध होतो, म्हणून जे सगुण साकार रूप रणभूमीत दिसले त्याचा बोध करतात. (ख) रघुनायक सायक चापर करे- सुरांनी 'रघुराया' शब्द वापरला, तो स्वार्थ मूलकच वापरला, देवांना आपापली राज्ये परत मिळाली असल्याने त्यांना राज्याचा संबंधच आठवला. रघुवंशात अनेक प्रतापी राजे झालेले पाहिले, पण रघुनायक रामासारखा प्रतापी कोणी नाही असे ब्रह्मदेवास वाटले.

(२) भववारणदारणसिंह प्रभो- भव हाच कोणी वारण=हत्ती, त्याचे विदारण करणारा सिंह. येथे ऐश्वर्य सुचविले. वीररसाकडेच जास्त कल आहे. संसृतीविनाश हे शान्त रसाचे कार्य असले तरी येथे ते वीररसाच्या भाषेत रंगविले आहे. भाव हा की आपण परमेश्वर आहात. संसाररूपी हत्तींचा संहार एका क्षणात करण्यास समर्थ = प्रभू आहात, या रावण रूपी उन्मत्त वारणाला एका क्षणात मारला असतात. सिंह हत्तीला खेळवीत खेळवीत मारीत नाही, एका तडाक्यात तत्काळ ठार करतो. त्याप्रमाणे आपण आपल्या कृपा दृष्टिपाताने भवबंधाचा एका क्षणात विनाश करता. सुचविले की माझ्यावर कृपा करून मला भवबंधनातून सोडवा. 'मति मोहि विभेद करी हरणे' याने पुढे हे स्पष्टच मागितले आहे. (क) भवविनाश करण्यात आपण नागर= फार चतुर आहात. आपण विभु= सर्व व्यापक

असून गुणसागर आहात. नाथ शब्दाने सुचविले की आपण माझे नाथ, स्वामी असून मला आज सनाथ केलात. पुन्हा त्या अद्‌भुत मनोहर रूपाकडे दृष्टि गेली.

छं.२-(१) तन काम अनेक अनूप छवी- संग्राम अंगणि राम अंगि अनंग बहु छवि अनुपमा. (१०३ छं१) असे जे पूर्वी वर्णिले आहे तेच ब्रह्मदेव वर्णितात. येथे शृंगाररस आहे. प्रथम 'राम सुखधाम' यात शांतरस , नंतर वीररस व आता शृंगार आहे. या तीन रसांचा संगम कधी होत नाही. शृंगार असेल तेथे शान्त नसतो, व शांतरस असेल तेथे वीररस नसतो, पण रघुनायकाच्या ठिकाणी या तीनच नव्हे तर अनेक रसांचे मिश्रण आहे हे अद्‌भुत आहे. (क) गुण वानिति सिद्ध मुनींद्र कवी- याचा संबंध मागल्या व पुढल्या चरणाशी आहे. भाव हा की सिद्ध, मुनींद्र कवी तुमच्या अनुपम त्रैलोक्य मनोहर रूपाचे, गुणांचे व पावन यशाचे वर्णन करीत आहेत. हे पावन यश कशाने मिळविले ते सांगतात. (ख) रावणनागवरा खगनाथ यथा युत कोप धरा- गरूड जसा क्रोधाने झडप घालून महाभयानक नागाला सहज पकडतो तसा आपण रावणरूपी महाभयानक सर्पाला पकडलात. गरूड सर्पाला एकदम न मारता खेळवीत खेळवीत मारतो, तसा आपण रावणाला मारलात. यामुळे तुमचे यश अनेक ब्रह्मांडात पसरले व सिद्ध मुनींद्र कवी भविष्यकाळात त्याचा आणखी प्रसार करीत राहतील. सुचविले की हे 'रावणारि चरित्र पावन' 'भववारणदारण सिंह' झाले आहे. एका क्षणात रावणास मारता आला असता असे असून गरूडासारखा खेळ का केला हे आता सांगतात.

छं.३-(१) जनरंजन भंजन शोकभयं- आपल्या दासांना भक्तांना आनंद देण्यासाठी व त्यांच्या शोकाचे व भयाचे भंजन विनाश करण्यासाठी हा खेळ, हे नरनाट्य केले. 'हे रावणारिचरित्र पावन रामपदरति दे सदा। कामादि-हर विज्ञानकर सुरसिद्धमुनि गाती मुदा' (१२१ छं.) असे जे उपसंहारात म्हटले तेच येथे ब्रह्मदेवांनी आधीच सांगितले आहे. कामक्रोधादिकांचा नाश झाल्याशिवाय शोकभयनाश होणे शक्य नाही. कामक्रोधादिकांचा नाश विज्ञानाशिवाय होत नाही, म्हणून उपसंहारात

'विज्ञानकर' असे जे म्हटले ते येथे सुचविले आहे. सिद्धमुनींचा उल्लेख जसा उपसंहारात आहे तसाच येथे आहे. (क) गतकोप= कोप क्रोधरहित अक्रोध. 'युतकोप धरा' असे पूर्वी म्हटले त्यावरून वाटेल की प्रभु रघुनायक क्रोधी, विकारी आहेत. म्हणून सांगतात की रघुनायकाच्या ठिकाणी क्रोध नाही. जो क्रोध दिसला तो जनरंजन शोकभयभंजन करण्यासाठी केलेल्या खेळातला होता. ७।७२ ख पहा. (ख) बोधमयं- केवळ ज्ञानस्वरूप, ज्ञानमय आहेत. 'विशुद्ध बोधविग्रहं। समस्त दूषणापहं।।(३।४।५) 'चिदानंदमय आपली काया। विगत विकार' (२।१२७।५) 'नित्यानंदं परमसुखदं केवलं ज्ञानमूर्तिम्' असा प्रभूचा देह सुद्धा असल्यामुळे कामक्रोधादि कोणतेच विकार त्याच्या ठिकाणी नाहीत.

(२) अवतार उदार गुणं- 'उदारो दातृमहतोः'(अमरे) उदार= दाता. नयनानंद दान दाता, कोट्यावधि महा दुष्टांना मोक्ष दाता, सेवक सुखदाता, इत्यादि सर्व प्रकारचे दातृत्व मत्स्यादि सहा अवतारात नव्हते, ते रामावतारात प्रथम दिसले व पुढे कृष्णावतारातही दिसेल. तसेच अपार गुणांचा अनुभव रामावतारापूर्वीच्या अवतारात आलेला नाही. (क) महिभार विभंजन- हे कार्य बहुतेक सर्वच अवतारात केले असले तरि कोट्यावधि महा भयानक दुष्ट राक्षसांचा संहार इतर कोणत्याच अवतारात केला नाही, करावा लागला नाही. (ख) बोधघनं-=ज्ञानघन= सच्चिदानंदघन- जे ज्ञानघन आहे तेच सद्घन व आनंदघन आहे. सद्चित (ज्ञान) व आनंद एकमेकांस सोडून असत नाहीत. कापूर, विशिष्ट सुगंध व शुभ्रपणा, गूळ, विशिष्टगोडी व तांबूसपणा, हे तीन जसे एकमेकांस सोडून राहात नाहीत तसेच सत्‌चित् आणि आनंद यांचे आहे. या छंदात अवतार हेतु सांगितले व रामावताराचे वैशिष्ट्य सुचवून हा पूर्णावतार आहे हे दर्शविले. 'जनरंजन...भयं' = परित्राणाय साधूनां व महिभारविभंजन= विनाशायच दुष्कृताम्' हे सुचविले.

हिं.छं. ।अज ब्यापकमेकमनादि सदा।करुनाकर राम नमामि मुदा।।
।रघुबंस बिभूषन दूषन हा।कृत भूप बिभीषन दीन रहा।।४।।
।गुन ग्यान निधान अमान अजं।नित राम नमामि बिभुं बिरजं।।
।भुजदंड प्रचंड प्रताप बलं।खल बृंद निकंद महा कुशलं।।५।।

।बिनु कारन दीन दयाल हितं।छबि धाम नमामि रमा सहितं।।
।भव तारन कारन काज परं।मन संभव दारून दोष हरं।।६।।

म.छं. *।अज सर्वग एक अनादि सदा।करूणाकर राम नमामि मुदा।।*
।रघुवंशविभूषण दूषण-हा कृत भूपति, दीन बिभीषण हा।।४।।
।गुण बोध निधान अमान अजं।नित राम नमामि विभुं विरजं।।
।भुजदंड प्रचंड प्रताप बलं।खलवृंदनिकंद महा कुशलं।।५।।
।विण कारण दीनदयाल हितं।छबिधाम नमामि रमा सहितं।।
।भवतारण कारण कार्य परं।मनसंभव दारूण दोषहरं।।६।।

अर्थ- जन्मरहित, सर्वव्यापक, एक अनादि असून तुम्ही नित्य आहात हे सदा करूणाकरा रामचंद्रा! मी आपल्याला उल्हासाने (मुदा) नमन करतो. हे रघुवंशाच्या विभूषणा! दूषणादिकांचा नाश करणाऱ्या, हा बिभीषण दीन होता, त्याला तुम्ही (लंकेचा) भूपति केलात.।।४।। गुणनिधान, ज्ञाननिधान, मानरहित (अप्रमेय) जन्मरहित, व्यापक व विकाररहित (विरज) असणाऱ्या रामा! मी तुम्हाला नित्य नमन करतो. तुमच्या भुजदंडाचा प्रताप व बल प्रचंड आहेत व दुष्टांच्या समूहाचा संहार करण्यात तुम्ही महा कुशल आहात.।।५।। कारणाशिवायच दीनांवर दया करून त्यांचे हित करणाऱ्या शोभाधामा! रमेसहित आपल्याला मी नमन करतो. आपण भवसागरातून तारणारे असून कारण (माया-प्रकृती) व कार्य (मायाकार्य-जग) यांच्या पलीकडे असून मनात उत्पन्न होणाऱ्या दारूण दोषांचे हरण करणारे आहात.।।६।।

टीका. छं.४-(१) महिभार भंजन करून सेवक रंजन करण्यासाठी घेतलेल्या उदार अवतारांचेच वर्णन करतात. ब्रह्म व ईश्वर जन्मरहित तसाच हा अवतार सुद्धा अज=जन्मरहित, व्यापक (सर्वग) एक व अनादि आहे. भाव हा की हे तुमचे शरीर प्राकृत माणसासारखे दिसत असले तरी ते सच्चिदानंद ब्रह्मच आहे. सज्जनांवर व देवांवर करूणा करण्यासाठी तुम्ही नरचरित्र करून दाखवित आहात. (क) दूषणहा- खर दूषणादिकांचा विनाश करणारा हा एक अर्थ, सर्व दोषांचा विनाश करणारा हा दुसरा अर्थ आहे.

तिसरा भाव हा की सीताहरणामुळे रघुवंशाला दूषण-लांछन लागणार होते, पण रावणाचा वध करून तुम्ही त्याचे परिमार्जन केलेत व रघुवंशाचे विभूषण झालात, व त्या निमित्ताने महिभारभंजन केलेत. (ख) उदारतेचे उदाहरण बिभीषणाचे दिले. त्याला लंकेचे सर्व समृद्ध राज्य कल्पान्तापर्यंत दिले व चिरंजीव केला. येथे सगुण साकाराचे ब्रह्माशी ऐक्य दाखविले. आता परमेश्वराशी ऐक्य दाखवितात.

छं.५-(१) हे रघुनायकरूप सुद्धा परमेश्वरासारखेच, गुणनिधान, ज्ञाननिधान, अज व अमान= ज्याला मोजमाप, प्रमाण नाही असे. प्रमाणातीत अप्रमेय आहे. प्रमाणांनी या रूपाचे ज्ञान होणार नाही. 'निर्गुण रूप सुलभ अति सगुण न जाणे कोणि' (७।७३). हे रूप सुद्धा नित्य, व्यापक व निर्विकार (विरज) आहे. ल.ठे.- या स्तुतीत काही शब्दांची व काही अर्थांची पुनरूक्ती झालेली आहे तरि प्रहर्ष हे त्या पुनरूक्तीचे कारण असल्याने तो काव्य दोष नाही. 'विषादे विस्मये कोपे हर्षे दैन्येऽवधारणे।। प्रसादे चानुकम्पायां पुनरूक्तिर्न दूष्यते.' इतका हर्ष झाला आहे की पूर्वापर संदर्भाचे भान राहिलेले नाही. अरण्यकाण्डात संत लक्षणे वर्णन करताना प्रसन्नते (प्रसादा) मुळे भगवंताची पण अशीच स्थिती झाली आहे.

छं.६-(१) विणकारण दीनदयाल हितं- 'हेतु रहित जगिं जुग उपकारी। तुम्हि तुमचे सेवक असुरारी' (७।४७।५). दीन आहे अशी खात्री झाली की त्याच्यावर दया केल्याशिवाय तुम्हाला राहवतच नाही, इतर कोणतेच कारण लागत नाही, याचे कारण 'करूणाकर' हे आहे. (क) छविधाम नमामि रमासहितं- 'तनकाम अनेक अनूप छवि' असे म्हटले तेच छबिधाम शब्दाने येथे सुचविले. चतुराननाचे लक्ष पुन्हा प्रभूच्या रूप माधुरीने वेधल. यावेळी सीता पण दिसली. यापूर्वी दोनदा नमन केले पण दृष्टी केवळ रामरूपावरच खिळली होती. येथे तिसऱ्यावेळी नमन केले. (ख) भवतारण कारण कार्यपरं जग हे माया कार्य आहे व जगाचे कारण माया आहे. रघुनायक या दोहोंच्या पलीकडे आहेत. 'वन्देऽहं तमशेषकारणपरं रामारव्यमीशं हरिम्' (बा.का.मं.६). रघुपति मायातीत, मायाप्रेरक, मायाधीश आहेत. (ग) मनसंभव दारूण दोषहरं- मनात जन्माला येणाऱ्या

दोषात मुख्य तीन कामक्रोधलोभ, पण त्यांचे मूळ असतो मोह (अज्ञान). कामाविकाराला मनोज, मनसिज असे नावच आहे. मोहादि सर्व मानस रोग मनात उत्पन्न होणारे दारूण दोष आहेत. 'रामकृपे सब रोग विनाशति' (७।१२२।५)

हिं.छं. *।सर चाप मनोहर त्रोन धरं।जलजारुन लोचन भूपबरं।।*
।सुखमंदिर सुंदर श्रीरमनं।मद मार मुधा ममता समनं।।७।।
।अनवद्य अखंड न गोचर गो।सबरूप सदा सब होइ न गो।।
।इति बेद बदंति न दंतकथा।रबि आतप भिन्नमभिन्न जथा।।८।।
।कृतकृत्य बिभो सब बानर ए।निरखंति तवानन सादर ए।।
।धिग जीवन देव सरीर हरे।तव भक्ति बिना भव भूलि परे।।९।।

म.छं. *।शरचाप मनोहर तूण धरं।जलजारूण लोचन भूपवरं।।*
।सुखमंदिर सुंदर मा-रमणं।मद मार मुधाममता शमनं।।७।।
।अनवद्य अखंड, न गोचर गो।जगरूप सदा जग होइ न गो।।
।इति वेद वदंति न दंतकथा।रवि आतप भिन्न अभिन्न यथा।।८।।
।कृतकृत्य विभो सब वानर हे।निरखीति तवानन सादर हे।।
।धिग जीवन देवशरीर हरे। तव भक्तिविना भवभूलि खरे।।९।।

अर्थ- आपण मनोहर धनुष्यबाण व मनोहर भाता धारण करणारे असून नेत्र लाल कमळासारखे लाल आहेत, व आपण भूपश्रेष्ठ आहात. सुखाचे मंदिर, सुंदर लक्ष्मीरमण असून मद काम (मार) व मिथ्या ममता यांचा संहार करणारे आहात.।।७।। आपण पूर्ण दोषरहित (अनवद्य=अनिंद्य) अखंड, असून इंद्रिय (गो) गोचर नाही. (इंद्रियांचा विषय नव्हेत). आपण सर्व जगरूप असून सुद्धा जग आपण नव्हेत, व इंद्रियेही आपण नव्हेत, असे वेदच म्हणतात ही दंतकथा नव्हे. ज्याप्रमाणे सूर्य व सूर्यप्रकाश भिन्न आहेत व भिन्न नाहीतही.।।८।। हे विभो! हे सर्व वानर जे तुमचे मुख आदराने निरखून पाहात आहेत ते कृतकृत्य आहेत. हे हरे! आमचे जीवन व आमचे देवशरीर यांना धिक्कार असो! कारण की तुमच्या भक्तीवाचून आम्ही खरोखर भवभ्रमात आहोत.।।९।।

टीका.छं.७-(१) प्रथमच 'सायक चाप करे' असे म्हटले आहे. येथे पुन्हा तेच वर्णन पण 'तूण' व 'मनोहर' तेथे नव्हते. यावरून दिसते की ब्रह्मदेवाचे लक्ष पुन्हःपुन्हा शरीर सौंदर्य, वीर्य व ऐश्वर्य यांच्याकडे धाव घेत आहे. जलजारूण लोचन वीररस सूचक आहेत. (क) सुखमंदिर= सुखाचे निवासस्थान हा सामान्य अर्थ आहे. सुख जेथे आपल्या उपास्य मूर्तीचे पूजन करते ते स्थान. भाव हा की सुखाला सुद्धा सुख देणारे. 'आनंदा आनंदहि दाते' (१।२१७।२) असे म्हटले तसेच 'सुखास सुख तुम्हि राम' (२।२९०) असे वसिष्ठच म्हणाले आहेत, तोच अर्थ येथे आहे. (ख) मारमणं= श्रीरमणं= लक्ष्मी-रमण. लक्ष्मी सर्वांनाच रमविते, सर्वांना ती सुखदायक वाटते. पण लक्ष्मीला रमविणारे, सुखी करणारे रघुवीर आहेत. (३।६।७ व ७।२४ पहा. (ग) मार= मदन काम. मुधा= मिथ्या, मुधा ममता, गृहसुत धनदारा देह इत्यादींवर जी ममता असते ती मिथ्या ममता. प्रभूवर, रघुनाथावर जी ममता किंवा प्रभुभजनावर जी ममता ती सत्य ममता होय. मिथ्या ममतेचा त्याग केल्याशिवाय सत्य ममता उत्पन्न होणार नाही. 'सत् हरिभजन जगत् स्वप्नासम' हरिभजन करू लागल्याने मिथ्या ममतेचा नाश होईल व मग 'जननी जनक बंधु, सुत, नारी। तन धन भवन सुहृद परिवारी।। जी ममता ते धागे जमवुनी। वळुनि दोरि मन मम (=प्रभु) पदि जखडुनि' (५।४८।४-५) बांधता येईल.

छं.८-(१) अखंड= पूर्ण, एकरस,सर्वत्र समान रीतीने सतत असणारा. न गोचर गो= गो गोचर न, गो= इंद्रिये, गोचर= विषय= इंद्रियांचा विषय नसलेले ब्रह्म. मन सुद्धा एक इंद्रिय (अंतरिंद्रिय) आहे. मनवाणी व इंद्रिये यांनी जे अनुभविता येत नाही ते. 'गो गोचर जोवर मन जाते। समजा सकल बंधु! माया ते' (३।१५।३) मन व इंद्रिये यांना जे गम्य आहे ते सर्व माया आहे. ब्रह्म, राम मायातीत आहे. ते 'गोगोचर न' असे असले तरि 'जगरूप सदा' - जगरूपाने तेच आहे. कारण की 'सर्व खलु इदं ब्रह्म' 'नेह नाना अस्ति किंचन' त्याच्याशिवाय दुसरे काही नाहीच. तेच जगरूपाने आहे, पण जे दृश्य जग आहे ते मात्र ते नाही. नामरूपविरहित जे जग आहे ते तेच आहे. गो= इंद्रिये पण ते नाही. 'मया ततामिदं सर्व जगदव्यक्तमूर्तिना।। मत्स्थानि सर्व भूतानि नचाहं तेत्ववस्थितः। नच मत्स्थानि

भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम्' (भ.गी.९।४-५) या श्लोकात जो सिद्धांत सांगितला आहे तोच येथे सूत्र रूपाने सांगितला आहे. (क) अनवद्य= न अवद्य. अवद्य= निंद्य, गर्ह, दोषार्ह. ज्याच्या ठिकाणी निंद्य, गर्ह, दोषार्ह असे काही नाही तो अनवद्य= 'निर्दोषं हि समं ब्रह्मं' गुणदोष मायाकृत आहेत, 'मायाकृत गुण दोष अनेकहि.' भगवान मायातीत आहेत म्हणून निर्दोष आहेत. (ख) इति वेद वदंति, न दंत कथा- श्रुति वचने वर दिलीच आहेत. त्या श्रुतीवचनांनी जे सांगितले आहे तेच येथे सांगितले आहे. दंतकथा= निराधार जनश्रुती. लोकांमध्ये पसरलेली निराधार कथा, अफवा. (ग) दृष्टान्त देतात रवि आतप भिन्न अभिन्न- सूर्य आणि सूर्यप्रकाश या दोन वस्तु दिसतात, वाटतात व अनुभवासही येतात, पण तत्त्वतः दोन्ही एकच आहेत. तथापि सूर्यामुळे जसा तदभिन्न असलेला व भिन्न भासणारा प्रकाश असतो, तसेच ब्रह्मामुळेच जग भासते. ते तत्त्वतः ब्रह्मरूप आहे पण नामरूपात्मक असलेले जे ते भिन्न भासते व ते नामरूप ब्रह्म नसून माया आहे, मिथ्या आहे.

छं.९-(१) जे परमात्मरूप मनबुद्धीद्रियातीत आहे ते या वानरांना प्रत्यक्ष झाले आहे, व हे वानर या रूपाकडे प्रेमाने, आदराने पाहात सुखात मग्न होतात व 'जय रघुपती सुखसार' अशा गर्जना करतात, म्हणून हे सर्व वानर कृतकृत्य आहेत. या जगात जन्माला येऊन मनुष्याने जे साधावयाचे ते सर्व यांनी साधले, यानी आपले जीवित वानर तनु असून पूर्ण सुफल केले. (क) धिग जीवन देव शरीर आम्ही देव असून, देवशरीर आम्हाला मिळाले असून आम्ही या प्रभुकडे स्वार्थी दृष्टीनेच पाहतो. प्रेमाने, भक्तिभावाने नाही पहात, म्हणून देवांचे जीवन धिक्कार करण्यासारखे आहे. देवशरीरे आम्हाला मिळून आम्ही काय मिळविले? भक्तिरहित राहून भवभ्रमात पडलो आहोत! याची वानर शरीरे असून यानी भक्ति प्राप्त केली व कृतकृत्य झाले. सर्व देव म्हणाले की आम्ही भव प्रवाहात संतत पडलो आहोत, ब्रह्मदेव म्हणतात भवभ्रमात पडलो आहोत, दोन्हींचा अर्थ एकच. 'भक्तीहीन नर शोभे कैसा। दिसे वारिविण वारिद जैसा' (३।३५।६) असे प्रभुवचन आहे. येथे हे दाखविले की ज्या शरीरात रामभक्ति प्राप्त होईल ते शरीर धन्य आणि अति श्रेष्ठ शरीर मिळून हरिभक्तिहीन असेल तर ते निंद्य, धिक्कार करण्यालायक

होय. सुचविले की भक्तीशिवाय भवभ्रम (भूल) नष्ट होणार नाही. भुशुंडी म्हणतात- 'तें पावन तें सुभग शरीर। जें पावुनि भजवे रघुवीर।। रामविमुख तनु विधिसम पावति। कवि कोविद ना तिला प्रशंसति' (७।९६।२-३) भगवान म्हणतात- 'जीव भक्तिमान नीच जरि महा। प्राणप्रिय मज बाणा मम हा' (७।८६।१०) हात जोडून उभे असलेले सर्व देव हे ऐकत आहेत पण ते तरि काय करणार बिचारें! देव शरीरे, भोग शरीरे. भोग योनीच असल्यामुळे भोग भोगून पुण्याचा क्षय करीत राहण्यापलिकडे नवीन काही करताच येत नाही, व ज्या पुण्याने देवत्व लाभलेले असते ते संपल्याशिवाय दुसरा देह मिळत नाही. ब्रह्मलोकात मात्र भक्ति ज्ञानाची प्राप्ती करून घेता येते म्हणून आता ब्रह्मदेव स्वतःविषयी सांगतात.

हिं.छं. *।अब दीन दयाल दया करिए।मति मोरि बिभेद करी हरिए।।*
।जेहि ते बिपरित क्रिया करिए।दुख सो सुख मानि सुखी चरिए।।१०।।
।खल खंडन मंडन रम्य छमा।पद पंकज सेबित संभु उमा।।
।नृप नायक दे बरदानमिदं।चरनांबुज प्रेम सदा सुभदं।।११।।
दो. *।बिनय कीन्हि चतुरानन प्रेम पुलक अति गात।।*
।।सोभासिंधु बोलोकत लोचन नही अघात।।१११।।

म.छं. *।तरि दीन दयाल दया करणे।मति माझि विभेदकरी हरणे।।*
।विपरित कृतीच जिने करतो।सुख मानुनि दुःख सुखी फिरतो।।१०।।
।खल खंडन मंडन रम्य मही।पदपंकज सेब्य उमा शिवही।।
।नृपनायक दे वरदानमिदं।चरणांबुज प्रेम सदा शुभदं।।११।।
दो. *।कृता विनति चतुराननें प्रेम सुपुलकित गात्र।।*
।शोभासिंधु विलोकत लोचन तृप्ति न मात्र।।१११।।

अर्थ- म्हणून (तरि) हे दीनदयाळा! (आता) माझ्यावर कृपा करावी आणि ज्या माझ्या विभेद उत्पन्न करणाऱ्या बुद्धीने मी विपरित आचरण करीत असतो आणि दुःखालाच सुख मानून सुखी होऊन फिरत असतो ती माझी (विभेद) बुद्धी दूर करा.।।१०।। आपण खलांचे खंडण (विनाश) केलेत. आपण महींचे रम्य मंडण भूषण आहात. आपल्या चरण

कमलांची सेवा शिव व उमा (सुद्धा) करीत असतात. हे नृपनायका! तुमच्या चरणकमलांच्या ठिकाणी कल्याणदायक प्रेम उत्पन्न होईल असे (हे) वरदान मला द्या.।।११।। प्रेमाने अति पुलकित तनु झालेल्या चतुराननाने स्तुती(विनति) केली मात्र शोभासिंधु अवलोकित असता त्यांच्या नेत्रांची तृप्ती झाली नाही.।।दो.१११।।

टीका. छं.१०-(१) तरि= म्हणून. मी भक्तीवाचून भवभ्रमात पडलो आहे म्हणून, आता माझ्यावर दया करावी. (क) मति माझि विभेद करी हरणे. विभेद करी= विविध भेद उत्पन्न करणारी. हर्ष शोक, सुखदुःख, सुष्ट दुष्ट, मित्र शत्रु, इत्यादि विविध भेद बुद्धीनेच उत्पन्न केले जातात. 'मुधा भेद यद्यपि कृत माया। विण हरि जाइ न कोटि उपाया' (७।७८।८). ते भेद मायाकृत मिथ्या असले तरि तुमच्या कृपेशिवाय नष्ट होत नाहीत, म्हणून तुम्ही मज दीनावर दया करून माझी ही भेदबुद्धी हरण करा, म्हणजेच अभेद बुद्धी द्या. भेद बुद्धीचा परिणाम सांगतात. (ख) विपरित कृतीच जिने करतो- भेद बुद्धीमुळे जीव विपरित कृती= उलट्याच कृती आचरण करू लागतो. जो आत्मा नित्य आहे तो मरेल अशी भीति वाटते. जो देह मर्त्य आहे त्याला चिरंजीव अमर करण्याचा प्रयत्न केला जातो. जे मिथ्या आहे ते रास्त वाटते. व जे सत्य आहे ते नाहीच असे वाटते. जो प्रभू जीवाचा खरा मित्र आहे व सुखस्वरूप, आनंदसिंधु आहे त्याच्यावर प्रेम करावेसे वाटत नाही व विषय दुःखद नश्वर असून विषयांवर प्रेम करतात, त्या विषयांच्या सुखाने सुखी झालो असे वाटते. पण ते सुख किती नश्वर आहे हे रावणाने सर्व देवांना चांगले अनुभव देऊन शिकविले. तरीपण रावण मेल्याने पूर्वीचे विषय सुख मिळणार असे वाटून सर्व देव व मी सुद्धा स्वतःस सुखी समजत आहे. म्हणून ज्या बुद्धीने हा अध्यास व विपरित भावना उत्पन्न केल्या जातात ती माझी विभेद बुद्धि प्रथम नष्ट करा.

छंद-११-(१) आपण खलखंडण (करणारे) आहात. ही विभेदकारक बुद्धीच सर्वात अति खल आहे, म्हणून तिचा प्रथम नाश करा. (क) मंडण रम्य मही- भेद बुद्धी नष्ट झाली म्हणजे माझी हृदयरूपी मही भूमी रम्य होईल आणि मग आपण तिचे रम्य मंडण सुंदर भूषण बना. माझ्या शुद्ध

हृदयांत येऊन रहा. (ख) चरणांबुज प्रेम द्या, कारण तेच सदा कल्याण करणारे आहे. अभेद बुद्धीने ज्ञान झाले तरि ते नुसते ज्ञान सदा कल्याण करीलच असे नाही, कारण '...मोक्ष सुख बघ खगराया। टिकू न शके हरिभक्ति विना या' (७।११९।६) सार हे की ब्रह्मदेवांने ज्ञानोत्तर प्रेमभक्ति हे वरदान मागितले. अशी भक्ति ज्याच्या हृदयात राहते 'तो महिमंडित पंडित दाता।।....। रामचरणि मन ज्याचे रत तो' (७।१२७।१-२)

दो.(१) येथे ब्रह्मदेव कृत स्तुतीचा उपसंहार करतात. 'प्रेमे अति पुलकित विधि पुन्हा स्तुती करतात' (११०) असा उपक्रम केला, व 'कृता विनती चतुराननने प्रेम सुपुलकित गात्र' असा येथे उपसंहार केला. शेवटी सुद्धा गात्र= शरीर प्रेमाने अति (सु) पुलकित झाले आहे. जी प्रेम दशा

स्तुती करू लागण्याच्या वेळी होती तीच दशा स्तुती करून भक्ति याचना केली तेव्हा सुद्धा आहे. जास्त झाली नाही. अश्रु, गदगद कंठ, इत्यादि अधिक सात्विक भाव प्रगट झाले नाहीत. याने सुचविले की चारी मुखानी विधीने प्रार्थना केली आणि ती चतुर वक्त्याला शोभेल अशी केली. (ख) उपक्रम प्रभूच्या रूपाच्या वर्णनाने केला आहे. रूपाकडे पाहात स्तुती करण्यास प्रारंभ केला, व शेवटी 'शोभासिंधु विलोकत लोचनतृप्ती न मात्र।।' कितीही पाहिले तरि ते कोटि कंदर्प कमनीय अनुपम अद्‌भुत रूप आणखीनच पहावे असे नेत्रांना वाटत आहे. येथे ब्रह्मदेवकृत दुसरी स्तुती समाप्त झाली.

ब्रह्मस्तुती- अनुराधा नक्षत्र (१७वी स्तुती)

(१) अनुक्रम साम्य- ही सतरावी स्तुती आहे. सत्रावे नक्षत्र अनुराधा आहे. २) नामसाम्य- राधा=विशाखा (इत्यमरे). अनुराधा म्हणजे विशाखाच्या पाठीमागून येणारे. ही स्तुती सुद्धा विशाखा स्तुतीच्या पाठोपाठ (पश्चात= अनु) आली आहे, म्हणून अनुराधा नाव सार्थक आहे. ३) तारेसंख्या साम्य- अनुराधा नक्षत्रात चार तारे आहेत, तसे या स्तुतीत नाम, रूप, लीला व धाम यांचे वर्णन हे चार तारे आहेत. ४) आकार साम्य- नक्षत्रांचा आकार भक्तबलीसमान आहे. त्या बळीत भात (शिजवलेला) गुलाल, उडीद व

पेटलेला काकडा हे चार जिन्नस एकावर एक घातलेले असतात. तसेच या स्तुतीच्या बहुतेक छंदात नामरूपलीलाधाम या गोष्टींचे एकत्र वर्णन पुनःपुन्हा केलेले आहे. ५) देवता साम्य- अनुराधा नक्षत्राची देवता मित्र=सूर्य आहे. या स्तुतीत 'रविआतप भिन्न अभिन्न यथा' असे म्हणून विश्व व रामचंद्र यांच्या स्वरूपाचा बोध केला आहे. ६)फलश्रुती साम्य- सत्रावी फलश्रुती 'पुसति कठिण जे कुअंक भाला' (१।३२।९) ही आहे. भालावर कुअंक लिहिणारा विधिच ही स्तुती करीत आहे. कोणी ही जीव (स्वतः ब्रह्मदेव सुद्धा) भाललेखाला पुसू शकत नाही. 'धिग जीवन देव शरीर' असे ब्रह्मदेवाला सुद्धा म्हणावे लागले. त्याच्या भालावर जो 'विभेदकरी मति' हा कुअंक लिहिला गेला आहे तो पुसून टाकण्याविषयी प्रार्थना ब्रह्मदेवाने केली आहे. भालीच्या कुअंकांचे फळ शोकभय इत्यादि असते व राम 'जनरंजन भंजन शोकभयं' आहेत असे या स्तूतीतच विधिने म्हटले आहे. म्हणून या स्तुतीच्या प्रेमपूर्वक पठनाने 'पुसति कठिण जे कुअंक भाला' हे फल मिळेल.

श्रीराम-दशरथ-समागम (११२।१-८)

हिं. ।तेहि अवसर दसरथ तहँ आए।तनय बिलोकि नयन जल छाए।।१।।
।अनुज सहित प्रभु बंदन कीन्हा।आसिरबाद पिताँ तब दीन्हा।।२।।
।तात सकल तव पुन्य प्रभाऊ।जीत्यो अजय निसाचर राऊ।।३।।
।सुनि सुत बचन प्रीती अति बाढी।नयन सलिल रोमावलि ठाढी।।४।।

म. ।तेव्हा तेथे दशरथ आले।बघुनि तनय नयनी जल भरले।।१।।
।प्रभु अनुजा सह करिती नमना।दशरथ देती आशीर्वचना।।२।।
।पुण्यप्रभाव तव सब ताता।विजित कि अजय निशाचर नाथा।।३।।
।सुत वचने प्रीती अति वाढे।सजल नयन रोमांचहि गाढे।।४।।

अर्थ- तेव्हा (=ब्रह्मदेवाने स्तुती केल्यानंतर) दशरथ (स्वर्गातून) तेथे आले, व पुत्रास पाहून त्यांच्या डोळ्यात पाणी आले.।।१।। प्रभूनी अनुजासह नमस्कार केला तेव्हा दशरथाने (पित्याने) आशीर्वाद दिले.।।२।। (मग राम म्हणाले) तात! हा सर्व तुमच्याच पुण्याचा प्रभाव आहे की अजिंक्य असा निशाचर राजा जिंकला गेला.।।३।। पुत्राचे वचन ऐकून

प्रीती (पुत्रप्रेम) अति वाढली, नेत्र पाण्याने भरले व घनदाट रोमांच उभे राहिले.।।४।।

टीका. चौ. १-२-(१) तेव्हा= ब्रह्मदेवानी स्तुती केल्यानंतर तेथे त्या रणभूमीत दशरथ आले- दशरथ स्वर्गातून विमानात बसून आल्याचे वर्णन अ.रा.व वा.रा.यात आहे. (वा.रा.१२२). दशरथांनी विमानातच दोघांना मांडीवर घेऊन अलिंगन दिले आहे. (क) बघुनी तनय नयनी जल भरले- हे अश्रु पश्चात्ताप व रामविरह यामुळे आले आहेत. निरपराधी अति कोमल पुत्राला आपण वनवास करावयास लावला व यामुळे तिघांना कल्पनातीत कष्ट भोगावे लागले. बरे तर बरे नाहीतर रावणाच्या तडाक्यातून सुटणे अगदीच अशक्य होते, इत्यादि विचारांनी दुःख झाले. 'तुझा कलंक नि परस्तावा मम। मरून नष्ट कधि होइ न उपशम' (२।३६।५) असे दशरथ कैकयीला म्हणाले होतेच. त्याप्रमाणे त्यांना मेल्यावर सुद्धा पश्चात्ताप होत होता, व रामलक्ष्मणास येथे पाहिल्यावर पश्चात्तापानेच अश्रू आले. (ख) दशरथ देती आशीर्वचना- 'भ्रातृभिःसह राज्यस्थो दीर्घमायुरवाप्नहि' राज्यावर बसून बंधूसह वर्तमान दीर्घायुषी हो' असा आशीर्वाद रामचंद्रास दिला आहे. 'धर्म. प्राप्स्यासि धर्मज्ञ यशश्च विपुलं भुवि। रामे प्रसन्ने,स्वर्गच महिमानं तथैवच' असा आशीर्वाद लक्ष्मणास दिला आहे. (वा.रा.)

चौ.३-४-(१) रावण विजयाचे सर्व श्रेय रघुपतीने दशरथांच्या पुण्याच्या प्रभावाला दिले आहे, हे अगदी योग्यच आहे. पुत्राकडून जेव्हा एखादा मोठा पराक्रम घडतो, सुयश मिळते, प्राण संकटातून तो सुटतो, तेव्हा ते केवळ त्याच्या पराक्रमानेच घडते असे नाही. त्याच्या आईबापांची व पूर्वजांची मोठी पुण्याई असली तरच अशा गोष्टी घडतात. लक्ष्मण आणि सीता यांच्यासह राम कुशल असलेले पाहण्याचे भाग्य दशरथ कौसल्यादिकांचे होते, म्हणून रघुनाथास यश मिळाले. केवळ दशरथ कौसल्या सुमित्रा यांचीच पुण्याई उपयोगी पडली असे नव्हे, तर जनकराजाची पुण्याई व इतर अनेकांची पुण्याई उपयोगी फळास आली यात शंका नाही. (क) सुतवचने प्रीती अति वाढे- रामचंद्रांची निरहंकारवृत्ती व पूर्वी सारखेच शुद्ध प्रेम पाहून दशरथांचे पुत्र प्रेम पूर्वीपेक्षाही वाढले, त्यामुळे

प्रेमाश्रु आले व शरीर रोमांचित झाले. (ख) वा.रा. दशरथांनी सीतेला सुद्धा थोडा उपदेश केला आहे. येथील पुढील कथाभाग वा.रा. नाही. रघुपतींनी पाहिले की दशरथ अद्याप मला फक्त पुत्रच समजत आहेत व आत्मज्ञानाच्या अभावी शोकभयवश होत आहेत, म्हणून आता काय करतात पहा.

हिं. ।रघुपति प्रथम प्रेम अनुमाना।चितइ पितहि दीन्हेउ दृढ ग्याना।।५।।
।ताते उमा मोच्छ नहिं पायो।दसरथ भेद भगति मन लायो।।६।।
।सगुनोपासक मोच्छ न लेही।तिन्ह कहुँ राम भगति निज देही।।७।।
।बार बार करि प्रभुहि प्रनामा।दसरथ हरषि गए सुरधामा।।८।।

म. ।प्रेम पूर्विचे रघुपति जाणुनि।ज्ञान दिले दृढ पित्या विलोकुनि।।५।।
।उमे! मुक्त दशरथ ना झाले।कारण, भेदभक्तिनें धाले।।६।।
।सगुणोपासक मोक्ष न घेती।तया राम निज भक्ती देती।।७।।
।प्रभुला वारंवार वंदुनि।दशरथ जाति मुदित सुरसदनी।।८।।

अर्थ- दशरथांचे पूर्विचेच प्रेम अजून आहे असे जाणून रघुपतींनी पित्याकडे (कृपादृष्टीने) विलोकन करून त्यास दृढ ज्ञान दिले.।.५।। उमे! (ज्ञान दृढ झाल्यानंतर सुद्धा) दशरथ मुक्त झाले नाहीत कारण की दशरथांनी भेद भक्तीतच समाधान मानले.।।६।। सगुणोपासक मोक्ष (कैवल्य, सायुज्य) घेत नाहीत, त्यांना राम आपली भक्ति देतात.।।७।। प्रभूला वारंवार वंदन प्रणाम करून दशरथ प्रसन्न होऊन सुरसदनास स्वर्गास गेले.।।८।।

टीका. चौ.५-(१) प्रेम पूर्वीचे जाणुनि- राम माझा पुत्र आहे या भावनेने मरणापूर्वी दशरथ जसे प्रेम करीत असत, राम भगवान परमात्मा आहे हे विसरलेले असत, तशीच स्थिती अजून आहे व त्यामुळे ते स्वर्गात होते तरि पुत्र विरह दुःख होत होतेच, व पुढेही होणारच, आणि आपण स्वतः कोण याचे ज्ञान= आत्मज्ञान त्यांचे दृढ झालेले नसल्याने ते शोकमोहादिकांना वश झालेले आहेत व होणार, हे रघुपतींनी जाणले. (क) रघुपति शब्दात भाव हा आहे की ज्यांच्या घरी पुत्र रूपाने अवतार घेतला त्यास अवतार पित्याला अज्ञानी दुःखी राहू देणे योग्य नव्हे, असे वाटले याच

हेतूने पुढील चरणात पिता शब्द वापरला आहे.

(२) ज्ञान दिले दृढ पित्या विलोकुनि- आत्मज्ञान, अपरोक्षज्ञान, ही देण्याची वस्तु आहे हे पूर्वी 'तारा विकल दिसत रघुराया। दिधले ज्ञान निरसली माया' (४।११।३) च्या टीकेत दाखविले आहे. तेथे शब्दांनी दिले आहे. येथे विलोकुनि म्हणजे दृष्टीने दिले आहे. शब्दांनी, दृष्टीने, स्पर्शाने किंवा नुसत्या संकल्पानेसुद्धा ज्ञान देता येते. (क) दृढ ज्ञान- मी पुरूष किंवा स्त्री, व माझे नाव अमुक आहे हे ज्ञान इतके दृढ झालेले असते की त्याचे कधी विस्मरण होत नाही व कधी स्मरण करावे लागत नाही, त्याप्रमाणे अहं आत्मा,अहं ब्रह्म, आत्मा मी आहे, ब्रह्म मीच आहे, हा बोध जेव्हा दृढ होईल, तेव्हा ज्ञान दृढ झाले असे म्हणता येईल. अशा स्थितीला सहजावस्था, सहजसमाधि असे संत म्हणतात. तेजोबिंदुपनिपदांत या स्थितीला विदेहस्थिती, विदेहमुक्ति असे म्हटले आहे. अहमात्मा हे ज्ञान देहबुद्धीला दृढ झालेले नसते तोपर्यंत पतनाचा संभव असतो. दृढ ज्ञान झालेल्याला जडदेहत्यागानंतर कैवल्य मोक्ष मिळतो.

चौ.६.(१) 'उमे मुक्त दशरथ ना झाले- ज्या प्रारब्ध कर्माच्या भोगासाठी देह धारण केला असेल ते भोगून संपले म्हणजे देहपात होतो व दृढ ज्ञान झाले असेल त्याला 'देहान्ते परमं पदं' = कैवल्य मोक्ष मिळतो. दशरथांचा देह आधीच सुटला होता, म्हणजेच प्रारब्धकर्माचा क्षय झालेला होता. क्रियमाण कर्माचा संबंध स्वर्गात नाही, म्हणजे शिल्लक होते संचित कर्म. त्याचा नाश दृढज्ञानाने झाला, म्हणून दृढ ज्ञान होता क्षणीच दशरथ मुक्त होणे आवश्यक होते, म्हणून उमेला आश्चर्य वाटले की दृढ ज्ञान झाले तर दशरथ मुक्त का झाले नाहीत? उमेची शंका जाणून शंकर सांगतात की दशरथांनी मोक्षाचा स्वीकार केला नाही. 'तू देव मी भक्त' इतकी भेदभावना शिल्लक ठेवली. भेदभावाने भक्ति करणे दशरथास आवडले. याने येथे सुचविले की अभेद भावाने सुद्धा भक्ति करता येते. महाराष्ट्रातील ज्ञानेश्वरादि बहुतेक सर्व संत ज्ञानोत्तर अभेद भावानेच भक्ति करणारे होते. असले ज्ञानी भक्त संत त्यांना वाटल्यास कैवल्याचा स्वीकार करतात, नाहीतर देहपातानंतर नित्य वैकुंठात नित्य मुक्त राहतात. प्रस्तावनेत 'ज्ञान

मोक्ष वैकुंठा' हे प्रकरण पाहावे.

सूचना- पद्म पुराणातील उल्लेखाप्रमाणे (बा.कां.परिशिष्ठ पहा) स्वायंभुव मनूने वर मागताना भगवंतांनी तीन जन्मात पुत्र व्हावे असा वर मागितला होता. त्यातील पहिला जन्म दशरथरुपाने झाला व भगवान रामरूपाने पुत्र झाले. तो दशरथ देह पडला तरी वराने निर्माण केलेले प्रारब्ध शिल्लक होतेच म्हणून मुक्त झाले नाहीत. दुसरा जन्म वसुदेवरूपाने झाला व कृष्णरूपाने भगवान पुत्र झाले. तिसरा जन्म कल्की अवताराचे पिता हरिगुप्त या नावाने व्हावयाचा आहे तोपर्यंत स्वर्गात किंवा दुसऱ्या कोणत्याही दिव्य लोकांत ते राहू शकतील.

चौ.७-८-(१) सगुणोपासक मोक्ष न घेती- देती. जे सगुणोपासक मोक्ष पसंत करीत नाहीत त्यांनाच राम आपली अनपायिनी भक्ति देतात. हा सिद्धांत येथे सांगितला. याची उदाहरणे शरभंग, सुतीक्ष्ण ही पूर्वी आली आहेत व पुढे भुशुंडीचे उदाहरण उ.कां. आहे. 'न परिलषन्ति केचिदपवर्गमपीश्वर ते' (भाग वेदस्तुती). (क) प्रभुला वारंवार वंदुनी' पितापुत्र हा संबंध राहिला नाही व राम भगवान आहेत हे ज्ञान ही दृढ झाले हे येथे दाखविले. पुत्र भावना गेली तेव्हा 'तू देव मी भक्त' या भावनेने वारंवार प्रणाम करून दशरथ स्वर्गात परत गेले.

इंद्रकृत-स्तुती (११२-११४ पूर्वार्ध)

हिं.दो. ।अनुज जानकी सहित प्रभु कुसल कोसलाधीस।।
।।सोभा देखि हरषि मन अस्तुति कर सुर ईस।।११२।।

म.दो. ।प्रभु जानकि अनुजा सह कुशल कोसलाधीश।।
।।शोभा निरखुनि हर्षुनी स्तुती करी सुर-ईश।।११२।।

अर्थ- जानकी व अनुज (लक्ष्मण) यांच्यासहित प्रभु कोसलाधीश कुशल (पाहून) व त्यांची शोभा पाहून सुरराज इन्द्र हर्षित होऊन स्तुती करू लागला.।।११२।।

टीका- सर्व देवांनी स्तुती केली तेव्हा त्यांचे लक्ष जानकीकडे किंवा लक्ष्मणाकडे गेले नाही. ब्रह्मदेवांनी रमा, श्री(मा) शब्दांनी सीतेचा उल्लेख केला पण लक्ष्मणाचा उल्लेख त्यांनीही केला नाही, पण इंद्राचे लक्ष प्रथम पासूनच तिघांच्या एकत्र झालेल्या शोभेकडे गेले. इंद्राला लक्ष्मणाची आठवण झाली नसती तरच नवल, कारण इंद्राच्या पराभवाची जिवंत जाहिरात इंद्रजित होता, त्याचा वध लक्ष्मणाने केला त्यामुळे त्याच्याकडे इंद्राचे लक्ष जाणे अगदी स्वाभाविक आहे. (क) प्रभु व कोसलाधीश शब्दांचा संबंध जोडून सुचविले की प्रभु स्वतःच कोसलाधीश झाले म्हणून या युद्धात कोसलाधीश कुशल राहिले. इतर कोणीही मानव राजा कुशल राहणे शक्य नव्हते. इंद्राला ती शोभा पाहून हर्ष झाला तथापि रोमांच सुद्धा आले नाहीत. यावरून ठरते की प्रेमाचा अभाव आहे.

ल.ठे. देवांनी केलेली स्तुती चौपायांतच आहे. ब्रह्मदेवाने केलेली स्तुती तोटक छंदात आहे. तोटक=तोडणारा. हा छंद पश्चात्ताप दग्ध हृदयाचे निदर्शन करणारा व करूणाजनक आहे. हे नीट चालीवर म्हटल्याने समजेल. इंद्रस्तुतीचा मुख्य भाग तोमर छंदात आहे. तोमर हे एक आयुध आहे. याचा उपयोग पूर्वी घनघोर युद्धाच्या वर्णनात केला आहे. इंद्र या वीररस प्रधान छंदात स्तुति करतो. यावरून दिसते की रावण कुंभकर्ण इंद्रजिताचा वध झाल्यावर वीररसाचा स्थायी भाव उत्साह, हर्ष जागृत झाला आहे. म्हणून या दोह्यात 'हर्षुनी' हा शब्द उपक्रमातच घालून ठेवला आहे.

हिं.तोमर /जय राम सोभा धाम /दायक प्रनत बिश्राम ।।
।।धृत त्रोन बर सर चाप /भुजदंड प्रबल प्रताप ।।१ ।।
/जय दूषनारि खरारि /मर्दन निसाचर धारि ।।
।।यह दुष्ट मारेउ नाथ /भए देव सकल सनाथ ।।२ ।।
/जय हरन धरनी भार /महिमा उदार अपार ।।
।।जय रावनारि कृपाल /किए जातुधान बिहाल ।।३ ।।
/लंकेस अति बल गर्ब /किए बस्य सुर गंधर्ब ।।
।।मुनि सिद्ध नर खग नाग /हठि पंथ सब के लाग ।।४ ।।

म.छं. *।जय राम शोभा धाम ।दायक प्रणत विश्राम ।।*
।धृत तूण वर शर चाप ।भुजदंड प्रबल प्रताप ।।१ ।।
।जय दूषणारि खरारि ।मर्दन निशाचर भारि ।।
।हा दुष्ट वधिला नाथ ।कृत देव सर्व सनाथ ।।२ ।।
।जय हरण धरणी भार ।महिमा उदार अपार ।।
।जय रावणारि कृपाल ।कृत यातुधान-निकाल ।।३ ।।
।लंकेश सुबल सुगर्व ।कृत वश्य सुर गंधर्व ।।
।मुनि सिद्ध नर खग नाग ।कर धुउनि पाठी लाग ।।४ ।।

अर्थ- शोभेचे धाम, प्रणतांस विश्राम दायक, भाता व सुंदर धनुष्यबाण धारण केलेल्या आणि प्रबल प्रतापवान भुजदंड असलेल्या हे रामचंद्रा! आपला जय असो.।।१।। आपण खर आणि दूषण यांचे शत्रु व भारी निशाचरांचे मर्दन करणारे आहात (आपला जय असो). हे नाथ आपण हा दुष्ट मारलात व सर्व देवांना सनाथ केलेत.।।२।। आपण धरणीचा भार हरण करणारे असून आपला महिमा अपार व उदार आहे, आपला जय असो. आपण कृपाल व रावणारि असून आपण राक्षसांचा निकाल लावलात, आपला जय असो.।।३।। लंकेशाला आपल्या अति बलाबद्दल अति गर्व होता, त्याने देव व गंधर्व यांना वश केले (जिंकले) होते. आणि तो मुनि सिद्ध, नर पक्षी, नाग इत्यादि सर्वांच्या हात धुऊन पाठीस लागला होता.।।४।।

टीका. छं.१-(१) जय राम शोभा-धाम- इंद्राला आरंभीच प्रभु शोभाधाम वाटले. 'जय राम सदा सुखधाम हरे' असे आरंभीच विधिने म्हटले. ब्रह्मदेवाला आरंभीच सुखधाम वाटले. सोभाधाम= छबीधाम ही वाटले पण बऱ्याच वेळाने. 'छविधाम नमामि रमासहितं' (छं.६) (क) दायक प्रणत विश्राम= प्रणत- विश्रामदायक- शरणागताला विश्राम देणारे. 'मन वच कृति बाणा त्यजुनी ज्ञाना शरण सकल सुरयुथा' (१।१८६।छं.३) असे सर्व देव शरण गेले होते. त्यांची सर्व दुःखे हरण करून त्यांना विश्राम मिळवून दिला. विश्रांती दिली. (ख) धृततूण ,वर शर चाप। भुजदंड प्रबल प्रताप- हे सर्व वीररसाचे वर्णन असून भाषाही ओजस्वी आहे.

चं.२-(१) हा दुष्ट वधिला नाथ!- या दुसऱ्या छंदात सुद्धा वीररसच आहे रावणासारखा दुष्ट इंद्रादी सर्व देवांचा नाथ बनला होता. त्यांची निवासस्थाने वगैरे त्यांच्या ताब्यात राहिली नव्हती, व देव असून दीन अनाथ झाले होते. रावणवधाने ज्याला त्याला आपला अधिकार, सत्ता, स्थान, ऐश्वर्य इ. सर्व यथा. पूर्व प्राप्त झाले व इंद्र देवराजा खराच बनून त्याच्या योगाने देव सनाथ झाले.

छं.३-(१) हरण धरणीभार- रावणादि सर्व राक्षस धरणीला भारभूत झाले होते. 'करिन सकल भूभार निवारण' (१।१८७।७) असे आकाशवाणीने पूर्वी दिलेले अभिवचन व आश्वासन सत्य करून दाखविले. 'अंशांसहित मनुज अवतार। घेइन दिनकर कुली उदार' (१।१८७।२) असे आश्वासन दिले होते त्याप्रमाणे उदार रविवंशास शोभेल व भूषवील असा उदार महिमा अपार प्रगट केला. औदार्य दातृत्व कोणते ते ब्रह्मस्तुतीत 'अवतार उदार' (चं.३) टीकेत पाहावे. (क) रावणारि कृपाल- रावण महादुष्ट वैरी असून त्याच्यावर कृपा केली व त्याला योगिवृंद दुर्लभ गति दिली. हे औदार्याचेच लक्षण आहे. रावणाच्या निमित्ताने घोर निशाचरांचा वध करून त्यांनाही मोक्ष दिला.

छं.४-(१) लंकेश सुबल सुगर्व- सुबल= अति बल असलेला. सुगर्व= अति गर्व असलेला. सु= अति. त्याला अति अभिमान झाला होता की माझ्यासारखा अति बलवान जगात कोणी नाही, आणि त्याच्या सारखा अति बलवान (जीव-प्राणी) दोन तीन अपवाद सोडल्यास खरोखरच जगात कोणी नव्हताच. आपण त्याचा सर्व अभिमान, गर्व, ताठा, साफ उतरविलात. रावणाने नुसते सुरगंधर्वच नव्हे तर 'विश्व भुजबळे वश करूनि ठेवि न कुणा स्वतंत्र' (१।१८२) आपण सर्वांची परतंत्रता नष्ट करून सर्वांना स्वतंत्रता दिलीत, हे आपले औदार्य आहे. (क) मुनि सिद्ध नर.. पाठी लाग. सर्वांच्या हात धुऊन कसा पाठीस लागला होता याचे वर्णन १।१८३।४ दो.१८३ पर्यंत आहे ते पहावे. या स्तुतीतील वचनांची तुलना ब्रह्मस्तुतीमधील वचनांशी पुढे कोष्टक रूपाने केली आहे. याप्रमाणे त्या त्या शब्दातील भाव ब्रह्मस्तुती-टीकेत पाहावे. या वचनावरून दिसते की इंद्राची दृष्टी केवळ

व्यावहारिक आहे. निर्गुण ब्रह्म, ईश्वर व रघुपति यांचे ऐक्य वगैरे त्याने दाखविले नाही. इंद्राला रावण व त्याने दिलेले दुःख अजून दिसत आहे.

हिं.छं */परद्रोह रत अति दुष्ट /पायो सो फलु पापिष्ट / /*
/ /अब सुनहु दीन दयाल /राजीव नयन बिसाल / /५ / /
/मोहि रहा अति अभिमान /नहि कोउ मोहि समान / /
/ /अब देखि प्रभु पद कंज /गत मान प्रद दुख पुंज / /६ / /
/कोउ ब्रह्म निर्गुण ध्याव /अब्यक्त जेहि श्रुति गाव / /
/ /मोहि भाव कोसल भूप /श्रीराम सगुन सरूप / /७ / /
/बैदेही अनुज समेत /मम हृदयँ करहु निकेत / /
/ /मोहि जानिऐ निजदास /दे भक्ति रमानिवास / /८ / /

म.छं. */परवैर रत अति दुष्ट /पावे फला पापिष्ट / /*
/ /ऐका हि दीन दयाल /राजीव नयन विशाल / /५ / /
/होता मला स्वभिमान /नहि कोणि मज कि समान / /
/ /बघता अता प्रभु पाय /अति मान दुःखद जाय / /६ / /
/कुणि ब्रह्म निर्गुण ध्याति /अव्यक्त जे श्रुति गाति / /
/ /प्रिय मजसि कोसलभूप / श्रीराम सगुण सरूप / /७ / /
/वैदेही बंधु समेत /मम हृदिं करा किं निकेत / /
/ /मज जाणणे निज दास /दे भक्ति रमानिवास / /८ / /

अर्थ- (रावण) परवैर (परद्रोह) करण्यात फार तत्पर होता आणि अति दुष्ट होता. त्याचे फळ त्या पापिष्टाला मिळाले. हे दीन दयाल! विशाल राजीव नयना! (आता) माझ्या विषयी सांगतो ते ऐका. / /५ / / मला अति (सु) अभिमान होता की माझ्या सारखा दुसरा कोणी नाही पण आता प्रभूच्या पायांच्या दर्शनाने तो दुःखदायक अति अभिमान गेला. / /६ / / ज्याला श्रुति (वेद) अव्यक्त म्हणतात त्या निर्गुण ब्रह्माचे कोणी ध्यान करतात, परंतु मला सगुण साकार (सरूप) श्रीराम कोसलभूपच प्रिय वाटतात. / /७ / / वैदेही व बंधु लक्ष्मण यांच्यासह तुम्ही माझ्या हृदयांत घर करा- रहा, व मला आपला एक दास जाणून हे रमानिवास मला भक्ती द्या. / /८ / /

टीका. छं. ५-(१) या छंदाच्या पूर्वार्धात इंद्राने सुरू केलेले रावण पुराण संपते. २-५ या चार छंदाच्या विविधप्रकारे रावणाचा उल्लेख केला आहे. परवैर (द्रोह) रत अति दुष्ट पापिष्ट (अत्यंत पापी) असा रावण इंद्राला वाटला. पण स्वतःचा स्वार्थ साधण्यासाठी याने समाधि लाऊन बसलेल्या हरिभक्त नारदाशी सुद्धा वैर करून, कामदेवाला स्वारी करण्यास पाठविलाच! दशरथ कैकयी व सर्व अयोध्या यांच्याशी वैर नाही केले तर काय? भरताशी वैर करण्याचा मनसुबा चालविला होताच. रावण पापिष्ट होता व त्याच्या पापांचे फल त्याला मिळाले असे म्हटले, तुम्ही त्याच्या पापांचे फळ त्याला दिलेत असे म्हटले नाही. 'काळरूप मी त्यांना भ्राता! शुभ नी अशुभ कर्म फलदाता' (७।४१।५) असे प्रभुंनी म्हटले आहे. रावणाला तर रामसायुज्य हे फळ मिळाले! (ख) राजीव नयन विशाल- भाव हा की आता माझ्याकडे कृपादृष्टीने पहा. 'करूनि कृपा दृष्टी' असे पुढे दोह्यात स्पष्टच म्हणणार आहे. (ग) दीन दयाल- रावणाने इंद्राला चांगलाच दीन बनवला होता. मी दीन आहे असे आता दाखवित असला तरी याच रामाने कृष्णावतार घेतल्यावर इंद्राने त्यांच्याशी जोरात वैर सुरू केले, कारण इतकेच की इंद्राच्या नावाने होणारा यज्ञ बंद पाडला. धनाढ्य, सत्ताधीश, ऐश्वर्यसंपन्न लोक आपला दगडाखालचा हात निघेपर्यंत अगदी दीन झालेले दिसले तरी तो दीनपणा खरा नसतो.

छंद.६-(१) होता मला स्वभिमान- सु+अभिमान. तो मेघनादाने पक्का जिरवला होता. लंकेशाला अतिबलाचा अभिमान होता असे म्हणून त्याच्या विनाशात आनंद मानणारा इंद्र स्वतःच म्हणतो की 'होता मला अति अभिमान' मग रावणाला अति अभिमानी म्हणून त्याची निंदा करण्याचा उपयोग काय? इंद्रजिताचा वध केल्यावर सुद्धा रथ पाठविण्याची इच्छा इंद्राला झाली नाही. देवांनी कुरकूर केली तेव्हा पाठविला, स्वतः काही रथाबरोबर आला नाही, किंवा तो रथ रघुवीराला कायमचा देऊन टाकण्याची इच्छा झाली नाही, की अयोध्येत परत कसे जाणार याची चौकशी सुद्धा केली नाही! बिभीषणाने पुष्पक दिले नसते तर किती घोर परिणाम झाला असता? 'गरज सरो नी वैद्य मरो' व देखल्या देवा दंडवत असा आहे इंद्राचा स्वभाव. (क) अतिमान दुःखद जाय- अभिमान दुःखद

आहे, व तो आता गेला असे म्हणाला, पण कृष्णावतारात कळले की तो फक्त तोंडापुरता गेला होता. 'दुखपुंज प्रद मान गत' असा हिंदीचा अन्वय आहे.

छं.७-(१) कुणि ब्रह्म.....श्रुति गाति- जे अव्यक्त आहे, अदृश्य निराकार कल्पनातीत निर्गुण आहे, त्या ब्रह्माचे आम्ही ध्यान करतो असे म्हणणारास ते कसे साधत असेल ते त्यांचे त्यांना ठाऊक हा आहे सुरेशाच्या मनातील भाव. (क) श्रीराम सगुण सरूप- श्री=सीता, व कोसलभूपति रूपात असलेले धनुष्य बाण धारण केलेले राम मला आवडतात, प्रिय वाटतात. अशा सगुण साकार रूपाचे ध्यान मी करतो असे म्हटले नाहीच. अव्यक्तोपासकांनी बाह्यत्याग करण्याची आवश्यकता असते, पण तो करण्याची तयारी नाही. "त्यागे घडे भोग। भोगे घडे त्याग।। आम्ही भक्तिमार्गी आहोत असे म्हटले म्हणजे मग त्याग करण्याची व वैराग्याची आवश्यकता नाही असे याच्यासारख्या भक्तब्रुवांना वाटते.

छं.८-(१) वैदेही बंधु समेत....निकेत- इंद्राला प्रिय वाटतात श्रीराम कोसलभूप. त्यात लक्ष्मणाचा उल्लेख नाही! आधी प्रार्थितो की माझ्या हृदयांत निवास करा. आणि मग 'दे भक्ति रमानिवास' असे विनवितो. परंतु भक्ति आधी ज्या हृदयांत वास करते त्याच हृदयांत भगवान येऊन राहतात. 'वचन कर्म मन मम गति भजन करिति निष्काम।। हृदय कमलिं त्यांचे सदा करतो मी विश्राम' (३।१६।) असे श्रीराम स्वतःच म्हणाले आहेत. सुरपतीच्या बोलण्यातील भाव हा दिसतो की भजन वगैरे माझ्याकडून काही घडत नाही, तथापि तुमच्या या सगुण रूपाची मला आवड आहे म्हणून माझ्या हृदयांत अनुज जानकीसहित रहा व भक्ति द्या, पण हे घडणे अशक्य आहे. अद्याप इंद्राने एकदा सुद्धा नमन केले नाही, पण आता पुढील छंदात करील. ब्रह्मदेवाने वारंवार नमन केले आहे. सर्व देवांनी तर स्तुती करताना एकदा सुद्धानमन केले नाही, शरण आलो आहोत असे तोंडाने म्हणाले पण नुसते मस्तक सुद्धा नमविले नाही. स्तुती केल्यानंतर मात्र नुसते हात जोडले आहेत त्यांनी.

हिं.छं. /दे भक्ति रमानिवास त्रास हरन सरन सुखदायकं।
/सुखधाम राम नमामि काम अनेक छबि रघुनायकं।।
/सुर बृंद रंजन द्वंद्व भंजन मनुज तनु अतुलित बलं।
।।ब्रह्मादि संकर सेव्य राम नमामि करूना कोमलं।।१।।

दो. /अब करि कृपा बिलोकि मोहि आयसु देहु कृपाल।।
।।काह करौं सुनि प्रिय बचन बोले दीन दयाल।।११३।।

म.छं. /दे भक्ति रमानिवास भीती हरण शरण सुखदायका।
।।सुखधाम राम नमामि काम अनेक छवि रघुनायका।।
/सुरवृंद रंजन! द्वंद्वभंजन मनुजतनु अतुलित बलं
।।ब्रह्मादि शंकर सेव्य राम नमामि करूणा कोमलं।।१।।

दो. /करूनि कृपादृष्टी अता आज्ञा पावि कृपाल।।
।।काय करू प्रिय वाक् श्रवुनि वदले दीन दयाल।।११३।।

अर्थ- हे रमानिवास! शरणागतांची भीती (त्रास) हरण करून त्यास सुख देणाऱ्या! अपली भक्ति मला दे (द्या). हे सुखधाम! अनेक कामदेवांची शोभा (छवि) असलेल्या रघुनायका रामचंद्रा! मी आपल्याला नमस्कार करतो. हे देव समुदायांना आनंद देणाऱ्या (सुखदुःखादि) द्वंद्वांचा विनाश करणाऱ्या मनुष्य देहधारी पण अतुलनीय बल असलेल्या, ब्रह्मा शिव इत्यादिकांकडून सेविल्या जाणाऱ्या व करूणेने कोमल असणाऱ्या रामा! मी आपल्याला नमस्कार करतो.।।छंद।। आता माझ्यावर कृपादृष्टी करून हे कृपाला! मला आज्ञा द्यावी, काय करू मी ते सांगावे. ही प्रियवाणी ऐकून दीनदयाल म्हणाले.।।दो.११३।।

टीका. छंद. (१) दे भक्ति रमानिवास- रमानिवास= लक्ष्मीचे निवासस्थान. भक्ति मागत आहेत पण पुन्हःपुन्हा लक्ष्मीची आठवण होतच आहे. मागल्या छंदात सुद्धा 'दे भक्ति रमानिवास'च म्हटले. रघुवीराने रावण वध करून इन्द्राची सुरराज्यलक्ष्मी त्याला पुन्हा मिळवून दिली. खरदूषणादि सर्व राक्षसांचा वध करून सुरेशाला व सुरानां निर्भय केले. म्हणून म्हटले 'भीतिहरण शरण सुखदायका.' सर्वांना सुखी केले, सर्व देवांना आनंद दिला म्हणून म्हटले 'सुरवृंदरंजन' (क) द्वंद्व भंजन- सुखदुःख, लाभहानी,

जयापजय इत्यादि द्वंद्वे जोपर्यंत समान वाटत नाहीत तोपर्यंत दुःखनाश, मोहनाश नाही व भक्तिलाभही होत नाही. 'येषा त्वन्तगतं पापं जनानां पुण्य कर्मणां ते द्वंद्व मोहनिर्मुक्ता भजन्ते मां दृढव्रताः' (भ.गा.७।२८) पुण्यकर्मांनी पापक्षय झाला म्हणजे द्वंद्वनाश व मोहनाश होतो. मग भगवंताच्या कृपेने होईल यात नवल काय? (ख) करूणा कोमल- करूणेमुळे ज्यांचे हृदय कोमल झालेले आहे असे. 'अति कोमल रघुविरस्वभाव' ल.ठे. या छंदाचा पहिला चरण वाचताना अनेक ठिकाणी अडखळावे लागते. यतिभंगाने होणाऱ्या या गतिभंगाने सुचविले आहे की सुरेश बोलताना अडखळत आहे, कंठ दाटून आला आहे. या छंदात इंद्राने दोनदा नमन केले 'निरूपणी ते सद्‌वृत्ती होते। स्थळ त्याग होता सवेचि जाते' (समर्थ) अशी या लोकांची स्थिती असते. खरे पाहता येथेच इंद्रकृत स्तुती संपली. आता काही तरी सेवेचा लाभ मिळावा अशी प्रार्थना इंद्र करील व प्रभु सर्व समर्थ असून तो लाभ त्याला देऊन त्याचा मोठेपणा वाढवितील.

दो. (१) अता- इतके दिवस माझ्याकडून अनेक चुका झाल्या, तथापि आता त्यांच्याकडे न पाहता माझ्याकडे कृपादृष्टीने पाहून आपली अल्प स्वल्प कोणती सेवा करावी याविषयी मला आज्ञा द्यावी. एवढी कृपा माझ्यावर करावीच. (क) प्रिय वाक्= प्रिय वाणी, प्रियवचन. प्रिय एवढ्याचमुळे की आपला इंद्रपणा विसरून रघुपतीची सेवा करण्याची इच्छा प्रत्यक्ष प्रगट केली, हे कृतज्ञतेचे लक्षण आहे.

इन्द्रकृत स्तुती- ज्येष्ठा नक्षत्र (१८ वी स्तुती)

इंद्रस्तुति ज्येष्ठा नक्षत्र आहे. विशाखा व अनुराधा नक्षत्रे आकाशात अगदी संलग्न आहेत, म्हणून एकात (११०) दोह्यात विशाखा स्तुतीचा उपसंहार व अनुराधाचा उपक्रम केला. अनुराधा नक्षत्र इतके जवळ नसून किंचित अंतर दिसते म्हणून अनुराधास्तुती व ज्येष्ठा स्तुति यामध्ये दशरथागमन मुद्दाम घातले व १११ व्यात ब्रह्मस्तुती अनुराधा संपून ११२ व्यात इंद्रस्तुती ज्येष्ठाचा उपक्रम केला.

(१) अनुक्रम स्तुती- ही स्तुती १८ वी, अठरावे नक्षत्र ज्येष्ठा. (२)

नामसाम्य- नक्षत्रक्रम ज्येष्ठा आहे व ही स्तुती सर्व देवांमध्ये ज्येष्ठ त्यानेच केलेली म्हणून ज्येष्ठा नाम सार्थ आहे. (३) तारे संख्या- ज्येष्ठा नक्षत्रांत तीन तारे आहेत. *'कुण्डलवत् त्रयं स्यात्'* (*रत्नमाला*). तसे या स्तुतीत डोळ्यात भरण्यासारखे सगुणाची रूचि, भक्तीची याचना व कृपादृष्टीची याचना हे तीन तारे आहेत. पहिल्या आठ छंदात सगुण साकाराचेच वर्णन आहे, मोठ्या छंदात *भक्तीची याचना मुख्य आहे आणि दोह्यांत कृपादृष्टीची* याचना आहे. (४) आकार- रूप साम्य- ज्येष्ठा नक्षत्राचा आकार कुण्डलासारखा आहे. (नक्षत्र मंडल नकाशा, रघुनाथ शास्त्री, पुणे यांचा पहावा.) हे तीन तारे क्रमशः तिसऱ्या, पहिल्या व तिसऱ्या प्रतीचे आहेत. निर्गुण ब्रह्म, ईश्वर व सगुणसाकार या दृष्टीने पाहिल्यास सगुणरूपाची रूचि हा तिसरा क्रमांकच लागतो. मानसांत भक्तीला सर्वोच्च स्थान दिलेलेच आहे, म्हणून भक्तीची याचना हा दुसरा तारा सर्वात दैदिप्यमान असा अव्वल दर्जाचा आहे. कृपादृष्टीची याचना सगुणरूपाजवळ केली म्हणून तो तारा तिसऱ्या प्रतीचाच ठरतो. पहिले छंद ४८।४८ मात्रांचे आहेत, मोठा भक्तियाचना केली तो छंद ११२ मात्रांचा आहे व कृपादृष्टीची याचना दोह्यात म्हणजे ४६ मात्रांच्या वृत्तात केली आहे. या दृष्टीनेहि पहिला व तिसरा सारखे व मधला (दुसरा) ११२ मात्रांचा श्रेष्ठच ठरतो. या कुण्डलाचा मकराकार म्हणता येईल. भाषाही मकरासारखी ओजस्वीच आहे. कुंडल वाऱ्याने डोलत असते त्याप्रमाणे ही स्तुती करताना सुरेश हर्षाने डोलत आहे हे छंदाच्या गतीवरून कळते. किती आश्चर्यजनक साम्य हे! (५) देवता साम्य- ज्येष्ठा नक्षत्रांची देवता इंद्र आहे, आणि इंद्रानेच ही स्तुती केली आहे. हे फारच आश्चर्यकारक साम्य आहे. (६) फलश्रुती साम्य- 'हरण मोहतम दिनकर कर से' (१।३२।१०) ही १८ वी फलश्रुती आहे. दिनकर कर (किरण) तमाचा नाश करतात तशी ही स्तुती मोहाचा नाश करणारी आहे. भीतिहरण, द्वंद्व हरण, अभिमानहरण यांचा उल्लेख स्तुतीत आहेच. *मोहाचा नाश झाल्याशिवाय द्वंद्वादि कोणाचाही नाश होत नाही. इंद्राला* हे फळ मिळाले आहे. भयनाश व अभिमान नाश झाला आहे. या स्तुतीचे प्रेमाने व श्रद्धेने अनुष्ठान करील त्याचा मोहांधकार नष्ट होईल.

इन्दकृत स्तुती व	ब्रह्मदेवकृत स्तुती तुलना
१ जयराम २ शोभाधाम	जयराम(१)
३ दायक प्रणत विश्राम	छविधाम नमामि(६)
४ धृत तूण वर शरचाप	भंजन शोकभयं(३)
५ भुजदंड प्रबल प्रताप	शरचाप मनोहर तूणधरं(७)
६ दूषणारि, खरारि	भुजदंड प्रचंड प्रताप बलं(५)
७ मर्दन निशाचर भारि	दूषणहा (४)
८ हा दुष्ट वधिला	खलवृंदनिकंद महाकुशलं(५)
९ हरण धरणीभार	खलखंडन(११)
१० महिमा उदार अपार	महिभार विभंजन (३)
११ रावणारि कृपाल	अवतार उदार अपार(३)
१२ ऐका दीन दयाल	रावणनागवरा-खगनाथ(२)
१३ राजीव नयन विशाल	दीनदयाल दया करणे जलजारुणलोचन(७)
१४ कोसलभूप	भूपवरं(७)
१५ दे भक्ति	दे चरणांबुज प्रेम(११)
१६ रमानिवास	रमासहितं (६)
१७ सुखधाम	काम अनेक अनूप छवि(२)
१८ काम अनेक छवि	सदा सुखधाम(१)
१९ रघुनायक	रघुनायक(१)
२० सुरवृंदरंजन	जनरंजन(३)
२१)द्वंद्व भंजन	मति माझि बिभेदकरी हरणे(१०)
२२)ब्रह्मदिसंकर सेब्य	पदपंकज सेब्य उमा शिवही(११)
२३)करूणाकोमलं नमामि	करूणाकर राम नमामि(४)

यावरून स्पष्ट दिसते की सुरेशाने ब्रह्मस्तुतीतील बरेच शब्द अगदी जसेच्या तसे वापरले आहेत () अशा कंसातील आकडे ब्रह्मस्तुतीतील छंदांचे आहेत. आता रघुपती सुरपतीला सेवा सांगतील.

हिं. /सुनु सुरपति कपि भालु हमारे /परे भूमि निसिचरन्हि जे मारे।।१।।
/मम हित लागि तजे इन्ह प्राना /सकल जिआउ सुरेस सुजाना।।२।।
/सुनु खगेस प्रभु कै यह बानी /अति अगाध जानहि मुनि ग्यानी।।३।।
/प्रभु सक त्रिभुअन मारि जिआई /केवल सक्रहि दीन्हि बडाई।।४।।
/सुधा बरषि कपि भालु जिआए /हरषि उठे सब प्रभु पहि आए।।५।।

म. /श्रुणु सुरपति अमचे रिस वानर /निशिचर-हत पडले रणभूवर।।१।।
/तिही त्यक्त मजसाठी प्राणा /जिववा सुज्ञ सुरेश तयांना।।२।।
/ही प्रभुची वाणी श्रुणु खगपति! /गूढ अती ज्ञानी मुनि जाणति।।३।।
/त्रिभुवन जिववुं वधूं प्रभु शकती /केवळ शक्रा दिधली महती।।४।।
/सुधा वर्षुनी कपि रिस जिववित /प्रभुपदि आले उठुनी हर्षित।।५।।

अर्थ- सुरपति! ऐका, आमचे ऋक्ष व वानर निशाचरांनी मारलेले, रणभूमीत पडले आहेत.।।१।। त्यांनी माझ्यासाठी आपले प्राण दिले, म्हणून हे सुज्ञ (सुजाण) सुरेशा! त्यांना जिवंत करा.।।२।। खगपति ऐक! ही प्रभूची वाणी अति गूढ आहे, ज्ञानी मुनीच ती जाणतात.।।३।। प्रभु त्रिभुवनाला जगवू किंवा मारू शकतात, पण येथे केवळ इंद्राला शक्राला मोठेपणा दिला.।।४।। अमृताचा वर्षाव करून कपि आणि भल्ल जिवंत केले व ते हर्षाने उठून प्रभु चरणांजवळ आले.।।५।।

टीका. चौ.१-३-(१) श्रुणु खगपति (खगेश) याने सुचविले की ही भुशुंडी कल्पाची नारायणावताराची कथा सुरू आहे म्हणूनच मागल्या स्तुतीत मा(श्री), रमा हे लक्ष्मीवाचक शब्द वापरले आहेत. तुम्ही खगपति= खगपालक असल्यामुळे खगांचे संरक्षण करून मोठेपणा मिळविता. सागराने नेलेली टिटवीची अंडी परत मिळवून देऊन तुम्ही आपले खगपति नाव सार्थ केलेत. तसे करणे कर्तव्य असल्याने इंद्राने आपल्या बरोबर अमृत आणले आहे हे प्रभूंनी जाणले व सुरवातीला विनंती केली. (क) अमचे= तुमचे व माझे. कारण पुढल्याच चौपाईत 'मजसाठी' असे स्वतःविषयी एकवचनच वापरले आहे. सुरपति= सुरांचे पालन, संरक्षण करणारा. सर्व भल्ल कपि सुरांचे अंश असल्याने ते सुरपतिचे पण आहेतच, व त्यांचे पालन, संरक्षण

करण्याची जबाबदारी सुरपतीची आहे हे सुचविले. त्यांनी प्राण वेचले ते मात्र माझ्यासाठी म्हणून त्यांना जिवंत करणे तुमचे व माझे आमचे कर्तव्य आहे. (ख) सुज्ञ= सुजाण, सुचविले की तुम्ही हे आपले कर्तव्य जाणून त्यांना जिवंत करण्याचे सुरेशाच्या हाती असलेले सुलभ साधन बरोबर घेऊन आला आहात. रामचंद्रांनी आज्ञा दिल्यानंतर स्वर्गात जाऊन अमृत घेऊन आल्याचा उल्लेख येथे नाही, पण सुधावृष्टि केल्याचा उल्लेख पुढे आहे. (ग) ही प्रभुची वाणी गूढ अती- सुरेशाची इच्छा पूर्ण करून त्याला मोठेपणा देण्यासाठी प्रभूंनी ही आज्ञा दिली पण हा गूढ हेतू- हे रहस्य साधारण माणसांच्या व्यक्तींच्या ध्यानात येत नाही. ते 'ज्ञानी मुनि जाणति' इतरांना वाटते की रघुनाथ जर प्रभू आहेत तर त्यांनी स्वार्थी व अभिमानी सुरेशाला विनंती का केली? स्वतःच्या ठिकाणी जर सामर्थ्य असते तर अशी विनंती दुसऱ्याला कशाला केली असती? हे म्हणणे प्रतिष्ठा प्रिय अहंकारी लोकांच्या बाबतीत जरी खरे असले तरी 'मानद सकला स्वये अमानी' असे जे असतात ते आपली प्रभुता गुप्त ठेवतात. 'महती दासां सदा देतसा' व 'राम सदा सेवक रुचि राखिती' असे राम करतात. हे रहस्य मला ज्ञानी मुनि लोमशांकडूनच कळले असे भुशंडी सुचवीत आहेत मुख्य रहस्य पुढे प्रगट होईल.

चौ.४-५-(१) त्रिभुवन जगवुं वधूं प्रभु शकती- ज्यांच्या भ्रुविलासाने सृष्टीचा प्रलय होऊन पुन्हा यथापूर्व सर्व सृष्टीची उत्पत्ती होते, त्या सर्व समर्थ प्रभूला हे अगदी सहज इच्छामात्रे करता आले असते, पण (क) केवळ शक्रा दिधली महती- शक्राला मोठेपणा मिळवून दिला. शक्र= समर्थ हे करण्यास केवळ या जगात व्यावहारिक दृष्टीने तोच समर्थ आहे. शक्र=शक्तौ शक्नोति= शक्र. त्याने सेवेची आज्ञा मागितली होती व ही सेवा त्यालाच सहज करता येण्यासारखी होती म्हणून त्याच्याकडून करून घेतली. स्वर्गातील अमृताचा मालक देवराजा, स्वर्गपति इंद्र असल्याने त्याला ही संधी दिली. (ख) सुधा वर्षुनी कपिरिस जिववित- जे भल्ल कपि मरून पडलेले होते ते सर्व जिवंत केले गेले. आता लोक व हे कपि म्हणतील की सुरपतीने आपल्या नावांचे सार्थक केले.

हिं. *।सुधा बृष्टि भइ दुहु दल ऊपर।जिए भालु कपि नहि रजनीचर।।६।।*
।रामाकार भए तिन्ह के मन।मुक्त भए छूटे भवबंधन।।७।।
।सुर अंसिक सब कपि अरु रीछा।जिए सकल रघुपति की ईछा।।८।।
।राम सरिस को दीन हितकारी।कीन्हे मुकुत निसाचर झारी।।९।।
।खल मलधाम काम रत रावन।गति पाई जो मुनिबर पाव न।।१०।।

म. *।सुधा वर्षली उभय दळांवर।भल्ल कपिच उठले न निशाचर।।६।।*
।त्यांचे रामाकार होइ मन।मुक्त सकल सुटले भवबंधन।।७।।
।कीश रीस ते सुरांश सगळे।रघुपति इच्छे जिवंत उठले।।८।।
।कोण राम सम दीन हितंकर।केले मुक्त असंख्य निशाचर।।९।।
।खल मलधाम कामरत रावण।पावे गति जी मुनिवर लभत न।।१०।।

अर्थ- सुधावृष्टी तर दोन्ही सैन्यावर झाली, पण जिवंत उठले भल्ल व कपीच, राक्षस सजीव झाले नाहीत.।।६।। (कारण) मरताना (रघुपतींच्या कृपेने) त्यांचे मन रामाकार झाले, व त्यामुळे त्यांचे भवबंधन सुटून ते सगळे मुक्त झाले.।।७।। ते सर्व कपि भल्ल सुरांश असल्याने रघुपतीच्या इच्छेने सजीव होऊन उठले.।।८।। रामासारखा दीनांचे हित करणारा कोण आहे? त्यांनी असंख्य निशाचरांना मुक्त केले.।।९।। (फार काय) खल, पापांचे धाम सदा कामरत असणाऱ्या रावणाला सुद्धा अशी गति मिळाली की जी मुनि श्रेष्ठाना सुद्धा मिळत नाही.।।१०।।

टीका. चौ.६-७-(१) सुधा वर्षली उभय दळांवर- एकाच रणभूमीत कपि सेनेतील वीर व निशाचरसेनेतील असंख्यात वीर मरून पडले होते. सर्व रणभूमीवरच सुधा वृष्टी केली. अमृताचा स्वभाव गुण असा आहे की मृत प्राण्याच्या देहाच्या एका अंशाला जरि त्याचा स्पर्श झाला तरी तो मेलेला प्राणी तत्काळ सजीव होतो. म्हणून रणांगणात मरून पडलेले कपि, राक्षस, हत्ती, घोडे, इ. सर्वच प्राणी जिवंत होणे जरूर होते पण तसे झाले नाही, फक्त कपि भल्लच सजीव झाले. राक्षसादि इतर कोणीच जिवंत झाले नाहीत. याचे कारण (क) त्यांचे रामाकार होइ मन- राक्षस सैन्यातील सर्व

प्राण्यांचे मन मरताना रामाकार- राममग्न झाले होते. भाव हा की ते सगळे रामचिंतन, स्मरण, दर्शन वगैरे करीत असता मेले. त्या सर्व प्राण्यांचे मन मरताना राममय झाले होते त्यामुळे त्या सर्व प्राण्यांना अति दुर्लभ कैवल्य मोक्ष मिळाला. 'अति दुर्लभ कैवल्य परमपद' 'राम राम म्हणता मरति (मेले) पावति पद निर्वाण' (३।२० रा). मग मरताना राममय चित्त झालेल्यांना निर्वाण मोक्ष प्राप्ती झाली तर नवल नाही. ते सर्व जीव कायमचे ब्रह्मांत लीन झाल्यामुळे परत येऊन त्यांच्या मृत देहात प्रविष्ट होणे शक्य राहिले नाही. 'सरिता जल जल निधि मधि जाउनि।होइ अचल' (४।१४।८) व ते नदीजल पुन्हा जसे नदीच्या पात्रांत परत येऊ शकत नाही तसे कैवल्य प्राप्ती झालेले जीव पुन्हा परत येऊ शकत नाहीत म्हणून अमृत स्पर्शाने सुद्धा निशाचरादि जिवंत होऊ शकले नाहीत. अमृत स्पर्शाने जिवंत होऊ शकले नाहीत यावरूनच ठरले की ते मुक्त झाले.

(२) शंका- अति दुष्ट, घोर पातकांच्या राशी, नर्काचे अधिकारी असलेल्या असंख्य निशाचरांचे मन मरताना रामाकार कसे होऊ शकले? समाधान- हे होणे अशक्य आहे हे खरे पण प्रभूंनी आपल्या कृपेने दीन जाणून सर्वांचे मन रामाकार केले. म्हणूनच पुढे म्हटले आहे की दीन हितंकर रामाने असंख्य निशाचरांना मुक्त केले. (क) विशेष लक्षात ठेवा. सुरपतीला आज्ञा देण्यातील अति गुढ हेतू येथे प्रगट दिसतो. रघुपतींनी आपल्या प्रभावानेच, अमृतवृष्टी न करविता, कपि भल्लाना जिवंत केले असते तर निशाचर मुक्त झाले हे कळण्यास प्रत्यक्ष प्रमाण काही उरले नसते. राक्षस मुक्त झाले हे प्रगटपणे सिद्ध व्हावे एवढ्याचसाठी सुरेशाला आज्ञा दिली. शंका २ री- रामवैरी असणाऱ्या सर्व दुष्ट राक्षसांचे मन मरताना जसे रामाकार झाले तसे भल्ल कपि रामभक्त असून ते मरताना त्यांचे मन रामाकार का झाले नाही? याचे उत्तर पुढील चौपाईत सारांशाने दिले आहे.

चौ.८-(१) कीश रीस रघुपति- इच्छे जिवंत उठले- रघुपतींनीच अशी इच्छा केली की कपिभल्लांचे मन मरताना रामाकार होऊ नये व ते मुक्त होऊ नयेत. मरणारे सर्व राक्षस मुक्त व्हावेत अशी इच्छा करणाऱ्या

रघुपतींनी आपल्या सेवकांना भक्तांना अति दुर्लभ मोक्ष सहज मिळाला असता तो का मिळू दिला नाही? 'सगुणोपासक मोक्ष न घेती? रघुपति सर्वज्ञ असल्याने त्यांनी जाणले की त्यांना मोक्ष नको आहे, त्यांना भक्ति पाहिजे आहे म्हणून त्यांचे मन रामाकार होऊ दिले नाही हा अतिगूढ हेतु आहे. प्रगट हेतु सांगतात की, 'ते सुरांश सगळे- देवांश असल्यामुळे पुढील अवतारांत परिस्थित्यनुरूप हरि सेवक बनण्यास ते राहिले पाहिजेत. 'राम करू इच्छिति ते घडते' जांबवंताने पूर्वीच सांगितले आहे की कपि भल्लांना- रामदूतांना की- 'अम्हि सब सेवक अति बहुभागी। ब्रह्मि सगुण संतत अनुरागी।।१३।। प्रभु अवतरती स्वेच्छया सुरगोद्विज महिसाठी।। सगुणोपासक राहती त्यजुनि मोक्ष सब पाठि' (४।२६) टीका पहावी. म्हणूनच प्रभूंनी आपल्या इच्छेने त्यांना मुक्त होऊ दिले नाहीत. (क) त्या रणभूमीत ज्यांच्या देहांचा अंश सुद्धा नव्हता असे पुष्कळ कपिभल्ल मेले असतील. कोल्हे, गिधाडे यांनी अनेकांच्या देहांना रणभूमीतून ओढून दूर नेऊन खाल्ले असतील. तसेच कुंभकर्णासारख्यांनी ज्यांना खाऊन टाकले त्यांच्या देहाचे अंश रणभूमीत असणे शक्य नव्हते. असे जे होते ते सुद्धा सजीव झाले ते फक्त रघुपतींच्याच इच्छेनेच. ब्रह्मदेव जर केवळ इच्छेने पूर्वीसारखी सर्व सृष्टी निर्माण करू शकतो, तर मग भगवान त्या कपिभल्लांचे देह निर्माण करू शकतील यात नवल काय? असेच घडले म्हणून म्हटले की 'रघुपति इच्छे जिवंत उठले.' याप्रमाणे रघुपतींनीच सर्वांनाच जिवंत केले, पण फुकटचा मोठेपणा सुरेशाच्या पदरांत टाकला. (ख) ब्रह्मदेवाच्या वरामुळे जिवंत झाले असा उल्लेख प.पु.उ.खं.२६ मध्ये आहे. 'इंद्रोर्थितोऽमृतवृष्ट्या जीवयामास वानरान्' (अ.पु.२०।२८) असा मानसासारखाच उल्लेख आहे.

चौ.९-१०-(१) 'कोण रामसम दीनहितंकर' जे राक्षस युद्धात मेले ते केवळ रावणाच्या धाकाने, परतंत्र असल्याने लढावे लागले म्हणून मेले, रामवैर विरोध करू नये अशी सर्वांची इच्छा होती, म्हणजेच ते सर्व दीन होते व राममायेनेही त्यांना मोहित केल्याने ते दीन होते हे जाणून त्या सर्वांना मुक्त केले, व त्यांचे परम हित केले. कसे मुक्त केले हे पूर्वी टीकेत स्पष्ट केले आहे. म्हणून येथे दीनांचे हित करणारे = दीन हितंकर असे म्हटले. (क) या सर्व खलांचा मुकुट मणि अधम शिरोमणि रावण साम

करणार नाही अशी प्रेरणा आपल्या मायेकडून देववली व त्याला तर मुनि श्रेष्ठांना सुद्धा दुर्लभ असे रामसायुज्यपद दिले. आता ब्रह्मदेव व इंद्रादि सर्व देव जातील व शंकर येतील स्तुति करण्यास-

हिं.दो. ।सुमन बरषि सब सुर चले चढि चढि रूचिर बिमान।।
।।देखि सुअवसर प्रभु पहिं आयउ संभु सुजान।।११४रा।।
।परम प्रीति कर जोरि जुग नलिन नयन भरि बारि।।
।।पुलकित तन गदगद गिराँ बिनय करत त्रिपुरारि।।११४म।।।

म.दो. ।सुर सब गत वर्षुनि सुमन बसुनि रूचिर विमानिं।।
।।सुसमय बघुनी प्रभुनिकट येति शंभु सुज्ञानि।।११४रा।।
।कर जुळुनी प्रेमे परम नलिन नयनि ये वारि।।
।।पुलकित तनु गदगद गिरा स्तुति करिती त्रिपुरारि।।११४म।।

अर्थ सर्व देव पुष्पवृष्टी करून (आपापल्या) सुंदर विमानात बसून (बसलेले) परत गेले. तेव्हा उत्तम संधि पाहून सुजाण शंभू प्रभूच्या जवळ आले. ।।११४रा।। त्यांनी परम प्रेमाने दोन्ही हात जोडले तोच त्यांच्या कमलनयनांत अश्रु आले, तनु रोमाचित झाली, कंठ गद्गद झाला व त्रिपुरारि स्तुति करू लागले.।।११४म।।

टीका. दो.रा.(१) सुर सब गत- 'देव सदा स्वार्थी ठाकले' (११०।२) असा सर्व देवांच्या आगमनाचा उपक्रम केला, ब्रह्मदेवाच्या व इंद्राच्या स्वतंत्र आगमनाचा व परत जाण्याचा स्वतंत्र उल्लेख केलेला नाही, म्हणजेच ब्रह्मदेव, इंद्र व इतर सर्व देव सिद्ध गंधर्वादि एकदमच आले होते, ते सगळे स्वार्थी होते व ते सर्व आता शेवटी पुष्पवृष्टी करून आपापल्या लोकांस परत गेले. (क) सर्व देवांनी ब्रह्मा व इंद्र यांनी स्तुती केली ती आकाशात राहूनच केली. 'सब सुर गत वर्षुनि सुमन' पुष्पवृष्टी करण्यासाठी आकाशात गेले असा उल्लेख नाही. इंद्राने सुधावृष्टी केली त्यावेळी सुद्धा तो तेवढ्यासाठी आकाशात गेल्याचा उल्लेख नाही, पण जो बिभीषण आधी जमिनीवर होता त्याने जेव्हा वस्त्रभूषणांची वृष्टी केली तेव्हा त्यापूर्वी तो

आकाशात गेल्याचा उल्लेख आहे. म्हणून ठरले की ब्रह्मा, इंद्र व सर्व देव यांनी आकाशात राहूनच स्तुति केली व नंतर विमानात बसून पुष्पवृष्टी करून परत गेले. ब्रह्मादिदेव प्रभुपाशि, प्रभुनिकट आल्याचा उल्लेख नसून नुसता 'आए' असाच उल्लेख आहे. शंकराचे सर्वच निराळे.

(२) सुसमय बघुनि शंभु सुजाण प्रभु निकट (प्रभुपहि) येति. शंकर सर्व देवांच्या बरोबर आले नव्हते. सगळे देव परत गेले व शंभु आले. ब्रह्मादि सर्व देव स्वार्थी, विषयी, विभेदकारी बुद्धिवाले. शंकर एकांत प्रिय, शांत, परम विरागी, परमश्रेष्ठ रामभक्त, रामप्रियतम, असल्यानें ब्रम्हेंद्रादि भक्तिहीन, स्वार्थी विषयी देवांची संगति त्यांनीं टाळली, म्हणून सुज्ञांनि त्याना सुजाण म्हटले. अशांची संगति टाळली तरच शं भवति हे त्यांना माहीत आहे म्हणून तें शंभु. (क)सुसमय योग्यवेळ; योग्यसंधि. सगळे देव गेले व एकान्त आहे, हीच सुसंधि; बिभीषणादि कोणी अद्याप प्रभू जवळ आलेले नाहींत; आज अक्षय्यतृतीयेचा शुभदिवस, उद्या प्रभू लंकेतून जाणार व रणांगणात, धनुर्बाणधारी, लक्ष्मण जानकी सहित प्रभूला पाहण्याची संधि पुन्हा मिळणें शक्य नाहीं हें जाणून शंभू प्रभूजवळ आले म्हणून त्यांना सुज्ञानी सुजाण म्हटलें. प्रभू जमीनीवर व आपण आकाशांत हें शंकरानां पसंत नाहीं म्हणून ते समोर भूमीवरच आले. ही भक्तिमार्गाची मर्यादा आहे. शिवावतार हनुमान सुध्दां असेच सर्वांच्या शेवटीं एकांन्त पाहूनच समोर गेले आहेत. शंकरासारखें परमश्रेष्ठ योगी, जगद्‌गुरु, परमश्रेष्ठ रामभक्त, परमविरागी, महाज्ञानी, सिध्द, महेश्वर असून सुध्दा भक्तिहीन विषयी व्यक्तिंची संगति टाळतात; हे येथे मुद्दाम दाखवले आहे.

दो.म.(१) कर जुळुनी प्रेमें परम- परमप्रेमाचे लक्षणा नेत्रांत अश्रु, रोमाच व कंठ सद्‌गदित होणें हें येथें दाखवलें आहे. ही लक्षणे ब्रह्मदेवाच्या ठिकाणीं सुध्दां दिसलीं नाहींत. (फ) त्रिपुरारि- यानें महेशांचा पराक्रम ऐश्वर्यादि सुचविलें त्रिपुरासुरांचा वध करणारे असून सुध्दां ते रावणारिच्या प्रेमात असे रंगले आहेंत व स्तुति करीत आहेत. सूचना- पुढील त्रिपूरारिस्तुति नऊ चौपाया व एक दोहा यांत म्हणजे ११ ओळीत आहें व तींत एकंदर ११ उपमानें वापरुन वर्णन केलें आहे. पण या रुद्र संख्यांक

पंक्तित, रावणवधानंतरच्या, लंकेजवळील रणभूमींत, रुद्राने केलेल्या स्तुतींत, रावणवधाचा, भूभारहरणाचा, वा निशाचरांच्या संहाराचा थोडाही उल्लेख प्रत्यक्ष नाहीं. बाकीच्या तिन्ही स्तुतीत याच गोष्टींना प्रामुख्य देऊन त्यांचेच वर्णन प्रथम केलें आहे. व नंतर शेवटी भक्तियाचना वगैरे स्वतःचा संबंध आहे. या स्तुतित प्रारंभीच 'माम् अभिरक्षय' आहे इत्यादि प्रकारे ही स्तुती अगदी विलक्षण आहे हे पुढे दिसेलच.

शंभुकृत स्तुती (१९ वी)

हिं. *।मामभिरक्षय रघुकुल नायक।धृत बरचाप रूचिर कर सायक।।१।।*
।मोह महा घन पटल प्रभंजन।संसय बिपिन अनल सुर रंजन।।२।।

म. *।मामभिरक्षय रघुकुलनायक।धृतवरचाप रूचिर करि सायक।।१।।*
।मोह महा घन घटा प्रभंजन।संशय विपिन अनल सुर रंजन।।२।।

अर्थ- सुंदर हातात श्रेष्ठ (वर) धनुष्य व सुंदर बाण धारण केलेल्या रघुनायका! माझे सर्वतोपरी रक्षण करा.।।१।। आपण मोह व महामोह रूपी मेघसमूहांना पळवून लावणारे प्रभंजन (सोसाट्याचा वारा) आहात, संशयरूपी अरण्याला अग्नि आहात व देवांना आनंद देणारे आहात.।।२।।

टीका. चौ.१-(१) ही स्तुती चौपायांत आहे. स्तुतीत जय शब्द वापरला नाही. प्रभूचा जय होवो अशी आशीर्वादात्मक भाषा भक्त वापरू शकत नाहीत. जय= उत्कर्ष प्रगट करा, हा दुसरा अर्थ योग्य आहे, पण काय करा ते येथे स्पष्टच सांगत आहेत, म्हणून त्या अर्थाने ही जय वापरला नाही. उत्तरकाण्डातील स्तुतीत प्रारंभीच जय शब्द वापरला आहे त्याचे कारण तेथे टीकेत स्पष्ट केले आहे. (क) माम् अभिरक्षय- माम्= मला, अभिरक्षय- सर्व बाजूंनी संरक्षण करा. भाव हा की देवादिकांचे जसे बाह्य शत्रूपासून रक्षण केलेत तसे माझे अंतः शत्रूपासून रक्षण करा. अंतःशत्रू कोण कोणते ते पुढे सांगतील. (ख) रघुकुलनायक. सगुण साकाराचा अगदी स्पष्ट उल्लेख केला. ही स्तुती निर्गुण ब्रह्माची किंवा परमेश्वराची आहे असे म्हणण्यास येथे जागा ठेवलेली नाही. पुढे शब्द नुसता राम शब्द वापरला

नसून 'रामनृप' वापरला आहे, व शेवटी 'तुलसीदास प्रभु' म्हटले आहे त्यात प्रभु=स्वामी असा अर्थ आहे. स्वतंत्रपणे राम किंवा प्रभु शब्द या स्तुतीत वापरला नाही.

चौ.२-(१) अभिरक्षण करा असे विनविल्यावर आता येथून पुढे दाखवितात की रघुनायक दासांचे अभिरक्षण कसे व कशापासून करतात. येथून आता विविध रूपकास प्रारंभ होतो. (क) मोह महा घन घटा प्रभंजन- 'मोह सकल रोगांचे मूळ' (७।१२१।२९) मोह सर्व दुःखाचे मूळ आहे. आत्मस्वरूपाचे अज्ञान हा मोह व श्री रघुनायकाला मनुष्य समजणे हा महामोह. येथे महामोह असे न म्हणता 'मोह महा' म्हणून दोन्ही प्रकारच्या मोहांचा उल्लेख केला आहे. घनघछटा' मेघपटल, मेघांचा समुदाय. मेघसमुह आकाशात जमला म्हणजे सूर्य त्यांना पिटाळून लाऊ शकत नाही. त्यांना पिटाळून लावण्यास जोराचा वाराच पाहिजे. प्रभंजन= सोसाट्याचा वारा. 'कधी' प्रभंजन विलयि ने जिथे तिथे मेघांस (४।१५ रा) 'मोहाम्भोधरपूगपाटन विधौऽ स्वःसंभवं' (अर.मं.१) यावरील टीका पहावी. मोह नष्ट झाला म्हणजे आत्मज्ञान प्राप्त होते व 'रघुकुलनायक धृतवरशरचाप' हृदयांत असले म्हणजे पुन्हा मोह, महामोह उत्पन्न होत नाही. ल.ठे. 'मोहम्भोधरपूगपाटनविधौ स्वः संभवं शंकरं'. याप्रमाणे शंकर स्वतःच मोहरूपी मेघपटलाचा नाश करणारा वारा आहे, व तेच येथे म्हणतात रघुनायकास की तुम्ही 'मोहमहा घन घटा प्रभंजन' बनून 'मां अभिरक्षय'. यावरून तरि ज्ञानी व भक्त म्हणविणारांनी जरूर तो बोध घ्यावा व अहंकार रावणाच्या बंदिवासात पडण्याचा दुर्धर प्रसंग टाळावा.

(२) संशय विपिन अनल- धनुष्यबाणधारी रघुनायक संशयरूपी अरण्याला जाळून खाक करणारा दावाग्नि आहे, वणवा आहे. मोह किंवा महामोह गेल्यावर सुद्धा स्वतोत्थान किंवा परतोत्थान होऊन विकल्प उठू लागले की किंवा गरूड, भरद्वाज व सती यांच्यासारखे रामचरित्र पाहून संशय येऊ लागले की त्यांचे रूपांतर मोहात व महामोहात होण्यास वेळ लागत नाही. धनुर्बाणधारी रघुनायक हृदयात असले म्हणजे ते संशय उत्पन्नच होऊ देत नाहीत, पण यदा कदाचित झालेच तर तेच आपल्या

कृपेने त्यांचा नाश करतात. भुशुंडी मोहकथा पाहावी. (क) सुररंजन- मोह व महामोह जाऊन ते उत्पन्न झाले नाहीत व संशय उत्पन्न झाले नाहीत म्हणजे सर्व 'करणसुर' इंद्रिय देव प्रसन्न राहतात. बुध्द्यादिसर्व इंद्रियांच्या देवता प्रसन्न राहिल्या म्हणजे ती इंद्रिये प्रसन्न राहतात व 'प्रसादे सर्व दुःखानां हानिरस्योपजायते। प्रसन्न चेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठते' (भ.गी) आणि याच्या उलट 'संशयात्मा विनश्यति' (भ.गी.) सुररंजन याचा बाह्यार्थ येथे मुख्य नाही.

हिं. *।अगुन सगुन गुन मंदिर सुंदर।भ्रम तम प्रबल प्रताप दिवाकर।।३।।*
।काम क्रोध मद गज पंचानन।बसहु निरंतर जन मन कानन।।४।।

म. *।अगुण सगुण गुणमंदिर सुंदर।भ्रम तम महा प्रताप दिवाकर।।३।।*
।कामकोपमद-गज पंचानन।वसा निरंतर जनमन कानन।।४।।

अर्थ- तुम्हीच अगुण (ब्रह्म), सगुण (परमेश्वर) व गुणमंदिर सुंदर आहात, आणि भ्रमरूपी महा अंधकाराला (नष्ट करणारे) महा प्रतापी सूर्य (दिवाकर) आहात.।।३।। काम क्रोध व मद रूपी हत्तींचा विध्वंस करणारे पंचानन (भयानक सिंह) तुम्हीच आहात व सेवकाच्या (भक्तांच्या) मन रूपी काननात निरंतर निवास करीत असता.।।४।।

टीका. चौ.३-(१) अगुण सगुण गुणमंदिर सुंदर- मागील चौपायात वर्णिलेली स्थिती प्राप्त झाली म्हणजे मग अगुण= निर्गुण ब्रह्म, सगुण= परमेश्वर= सगुण निराकार ब्रह्म, आणि गुणमंदिर असून सुंदर असलेले= सगुण साकार ब्रह्म= रघुनायक यांच्यात भेद वाटत नाही. जे निर्गुण ब्रह्म तोच परमेश्वर व जो परमेश्वर तोच धनुष्यधारी रघुनायक अशी अनुभूति सतत असते. 'तुज सगुण म्हणो की निर्गुण रे। सगुण निर्गुण एक गोविंदु रे' (ज्ञानेश्वर). (क) गुणमंदिर- सर्व दिव्य गुणांचे निवासस्थान असा याचा अर्थ केला जातो, पण गुण तितके मायाकृत आहेत व माया रघुवराची दासी आहे, म्हणून गुण रघुनायकाचे दास ठरले. ज्याप्रमाणे रघुनायकाचा दास रघुनायकाची पूजा, उपासना, सेवा करतो त्याप्रमाणे सर्व गुण ज्यांची पूजा, उपासना, सेवा करतात ते गुणमंदिर. १।१८६ छं.४ पहा. 'मानसि मंदिर' हे

प्रकरण प्रस्तावनेत (पृ.१८७) पाहावे. हे विशेषण परमेश्वराला सगुण निराकारालाही लागू आहे म्हणून (ख) सुंदर= सुंदर रूप असलेले. हे विशेषण फक्त सगुण साकारालाच लागू आहे. सुंदर= आदरणीय व चित्ताला द्रव फोडणारे, ज्या रूपाकडे पाहिल्या बरोबर चित्ताला द्रव फुटतो व चित्त प्रेमरसात मग्न होते, प्रेमरस हृदयांत मावत नाही असा अर्थ येथे आहे. ही प्रतीती शंकरांना प्रारंभीच आली. (दो.११४म).

(२) भ्रम तम महाप्रताप दिवाकर- भ्रम= विपरित भावना, विपरित ज्ञान. यात सुद्धा मोहाप्रमाणे दोन प्रकार असू शकलात. जग सत्य वाटणे आणि 'मी जीव मज बंधन' हा एक भ्रम व रघुनायक मनुष्य आहेत असे वाटणे हा दुसरा भ्रम, महाभ्रम. या दोन भ्रमातून दोन प्रकारच्या अनंत भ्रमांची परंपरा सुरू होते. 'भ्रम तम रविकर वचन मम' (१।११५) असे शंकर गिरिजेला म्हणाले आहेत. भ्रम हा तम अंधकार आहे. अंधारात किंवा अंधुक प्रकाशात सुद्धा भ्रम उत्पन्न होतो दृष्टीला. पण सूर्य मध्यान्ही प्रकाशत असला तर साधारण माणसाला खांबावर कोट वाळत घातलेला असता तो खांब भूत किंवा मनुष्य वाटणार नाही, किंवा दोरी सर्प वाटणार नाही. म्हणून महाप्रताप दिवाकर म्हटले. श्री रघुनायकाच्या ध्यानाने 'सर्व खलु इदं ब्रह्म' हे अन्वय ज्ञान होते. 'ब्रह्म समान सकल जगि पाही' (३।१५।७) व 'निज प्रभुमय जग पाहती करिती कुणाशि विरोध' (७।११२) अशी स्थिती प्राप्त होते. अंतर्बाह्य सर्व भेदांचा विनाश होतो. दिवाकर (सूर्य) वंशातील महा प्रतापी दिवाकर हृदयांत असले म्हणजे ते दोन्ही प्रकारच्या भ्रमरूपी तमाचा संहार करतात.

चौ.४-(१) काम कोप मद गज पंचानन- पंचानन= भयानक सिंह. वरच्या सारखी स्थिती प्राप्त झाली तरि काम कोप (क्रोध) मद उत्पन्न होण्याचा संभव असतो. हे उन्मत्त हत्ती हृदय काननात केव्हा शिरतील याचा नेम नसतो. म्हणूनच 'नान्यास्पृहा रघुपते हृदयेऽस्मदीये' असे म्हटल्यानंतर 'कामादिदोषरहितं कुरु मानसंच' (५ म. श्लो.२ टी पहा) म्हटले. प्रत्यक्ष भगवान नारदासच म्हणाले की ज्ञानी व भक्त यांना कामक्रोधादि शत्रु असतातच. 'कामकोप हे रिपु उभयांना' (३।४३।८-१० पहा). भक्तांच्या

दासांच्या हृदय काननात रघुनायकरूपी भयानक सिंह असला म्हणजे कामक्रोधमदादि हत्ती ते अरण्य टाळतात व कदाचित शिरले (जसे नारदाच्या) तरि हा प्रचंड सिंह त्यांचा फडशा पाडतो, म्हणूनच म्हटले प्रभूंनी की 'मम बल भक्ता' (३।४३।९) आणि म्हणूनच भक्तांचे अभिरक्षण करण्यासाठी रघुनायक त्यांच्या हृदय काननात निरंतर राहतात. बसहु=वसा=राहता. माझ्या हृदय काननात रहा असा अर्थ कोणी करतात पण तशी प्रार्थना 'वसा रामनृप मम उर अंतर' (चौ.८) पुढे शेवटी केली असल्याने पुनरूक्ति दोष उत्पन्न होईल व मी भक्त आहे ही अहंभावना शंकराच्या माथी मारली जाते म्हणून भक्तांच्या हृदय काननात आपण राहता असा अर्थच घेणे भाग आहे.

हिं. *।बिषय मनोरथ पुंज कंज बन।प्रबल तुषार उदार पार मन।।५।।*
।भव बारिधि मंदर परमं दर।बारय तारय संसृति दुस्तर।।६।।

म. *।विषय मनोरथ पुंज कंज वन।प्रबल तुषार उदार पार मन।।५।।*
।भववारिधिमंदर परमं दर।वारय तारय संस्कृति दुस्तर।।६।।

अर्थ- विषय मनोरथांचे समूह (पुंज) रूपी कमल वनाचा विनाश करणारे प्रबल हिम आपण आहात, आपण उदार असून आपली उदारता कल्पनातीत (पार मन) आहे. व आपण मनाच्या पलीकडे आहात.।।५।। भवसागराचे मंथन करण्यासाठी आपण मंदर आहात, आपण माझे परम भय (दर) निवारण करा व संसारसागराच्या पार न्या- तारा.।।६।।

टीका. चौ.५-(१) विषय मनोरथ...प्रबल तुषार. तुषार=हिम. रात्री हिम पडले म्हणजे कमले जळल्यासारखी होऊन नष्ट होतात. विविध विषयांच्या कामना मनोरथ, सिद्धीच्या कामना इत्यादि हृदयरूपी सरोवरात कमलाप्रमाणे उत्पन्न होण्याचा संभव असतो. पण त्या हृदयाकाशात रघुनायकरूपी तुषार हिम पात असेल तर त्या मनोरथरूपी कमळांचा सहज नाश होईल. ही फार आकर्षक, मोहक, आल्हाददायक वाटणारी, कमळे असतात. ही कमळे व त्यांचे वेल हृदयसरोवरात पसरून त्याची घाण करून

टाकणारी असतात. त्यात पोहत असलेल्या बोध, विराग, धर्म, रामपदानुराग इत्यादि पुरूषांना ठार मारून टाकतील. परोपकार करण्यासाठी धनसंपत्ती असावी, लोकांना भक्तीमार्गास लावण्यासाठी वशीकरण सिद्धि असावी, लोकांचे रोगादि निवारण्यासाठी वाक् सिद्धि असावी. संतांच्या दर्शनासाठी आकाशगमन सिद्धि असावी, इत्यादि मनोरथ सुद्धा विषय मनोरथच आहेत. 'विषय मनोरथ दुर्गम नाना। सकल शूल ते मिति नामा ना' (७।१२१।३२) हे सगळे मानसरोग, शूळ आहेत. (क) एक उदाहरण- पुण्याजवळील एका प्रसिद्ध क्षेत्रात राहणाऱ्या, स्वतःस ज्ञानी जीवन्मुक्त समजणाऱ्या एका ब्राह्मण पुरूषाने या लेखकास विनंति केली की एखादा वशीकरण प्रयोग असला तर सांगावा. कशासाठी? लोकांना परमार्थास लावण्यासाठी पाहिजे. अहो! असले प्रयोग करणारांना शेवटी दुर्गति प्राप्त होते! आता आम्हाला गति वा दुर्गति नाहीत. तेव्हा या लेखकाने मनात म्हटले की यांना 'मी मुक्त' आणि बाकी सर्व समाज बद्ध दिसतो वाटत आहे! म्हणून तर वशीकरण प्रयोग करून लोकांना परमार्थास लावण्याची इच्छा झाली! मुक्ताला सर्व जग ब्रह्ममय दिसते. मी मुक्त आणि हा बद्ध असा भेद त्याला वाटतच नाही. ही गोष्ट १९४४ मधील असावी.

(२) उदार पार मन- रघुनायक इतके उदार आहेत की त्यांच्या औदार्याची कल्पना कोणाच्याही मनाला करता येणार नाही. म्हणजे अपार उदार आहेत. असे उदार रघुनायक हृदयांत असल्यावर त्या दासाला कमी काय? व त्याने विषय मनोरथ करण्याची जरूर काय? दासांच्या संरक्षणाची चिंता रघुनायकाला जेवढी असते तेवढी जगात कोणालाही असणे शक्य नाही, फार काय स्वतः दासालाही तेवढी चिंता करता येणे शक्य नाही. बिभीषणाला नको असता लंकाराज्य दिले, त्याला ठार मारणारी प्राण घातक शक्ती स्वतःच्या अंगावर घेतली! अति दुष्ट राक्षसांना मोक्ष दिला. इंद्राला फुकटचा मोठेपणा दिला. ही सगळी नुसती चुणूक दाखविली औदार्याची! 'मनसिज करि हरि (सिंह)' 'बहुवासनामशक - हिमराशी' (७।३०।६।९) असे पुढे म्हटले आहे. 'अनंत हस्ते कमलावराने देता किती घेशिल दो कराने'!

चौ. ६-(१) भववारिधिमंदर- मंदर पर्वताच्या साह्याने मंथन करून

क्षीर सागरातून अमृत काढले. तसे या भवसागराचे मंथन रघुनायकरूपी मंदर पर्वताच्या साह्याने केले म्हणजे परम प्रेम रूपी अमृत मिळते. 'भवांबुनाथमंदर' (३।४।२) टीका पहावी. भवांबुनाथ भववारिधी. (क) परमं दर वारय- दर भीति, भय, परम= सर्वात मोठी. सर्वात मोठी भीति आहे या संसृति- संसार सागरात गटंगळ्या खात राहण्याची. ती रघुनाथ हृदयात राहिल्याशिवाय नष्ट होत नाही. संसृती सागराच्या पार गेल्याशिवाय ती परम भीति नष्ट होत नाही म्हणून प्रार्थितात शंकर की (ख) तारय संसृति दुस्तर- स्वतःच्या बळाने हा तरून जाणे अशक्य आहे, म्हणून दुस्तर म्हटले. प्रेमरूपी अभंग नौका असली तरि कुशल नाविक पाहिजेच, ते तुम्ही व्हा हे येथे सुचविले आहे. येथे कुशल कर्णधार हे उपमान सूचित केले आहे, अस्पष्ट सांगितले आहे. 'दामोदर गुणमंदिर सुंदर वदनारविन्द गोविंन्द।भवजलधि मथन मंदर परमं दरमपनय त्वं मे' (षट्पदी ६) 'तारय संसार सागरतः' (षट्पदी १) या श्रीमदाचार्यकृत षट्पदीस्तोस्त्रातील बहुतेक शब्द येथे वापरलेले दिसतात व 'भववारिधिमंदर परमंदर। वारय= भवजलधिमथनमंदर परमं दरम् अपनय त्वं मे' अपनय=वारय. आणि 'तारय संसृति दुस्तर= तारय संसार सागरतः' ही चौपाईतर षट्पदीच्या आधारेच लिहिलेली दिसते. समान कल्पना दोन व्यक्तींना स्वतंत्ररीत्या स्फुरू शकणार नाहीत असे मात्र नाही. (ग) पहिल्या चौपाईत रघुनायकाचे धनुर्बाणधारी रूप सांगून अभिरक्षण करा असे सांगितले. रघुनायक हृदयांत राहिल्यावर काय काय करतात हे पाचव्या चौपाईपर्यंत सांगितले. अभिरक्षण करा म्हणजे काय करावयाचे हे या सहाव्या चौपाईत 'तारय संसृति दुस्तर' याने सांगितले. हे कसे करावयाचे ते आता दोन चोपायात सांगून मग उपसंहाराकडे वळतील.

हिं. *।स्याम गात राजीव बिलोचन।दीनबंधु प्रनतारति मोचन।।७।।*
।अनुज जानकी सहित निरंतर।बसहु राम नृप मम उर अंतर।।८।।
।मुनिरंजन महि मंडल मंडन।तुलसिदास- प्रभु त्रास बिखंडन।।९।।

म. *।श्याम गात्र राजीव विलोचन।दीनबंधु प्रणतार्ति विमोचन।।७।।*
।अनुज जानकी सहित निरंतर।वसा रामनृप मम उर अंतर।।८।।
।मुनिरंजन महिमंडल मंडन।तुलसिदास-प्रभु भीति विखंडन।।९।।

अर्थ- हे श्यामसुंदर शरीर! हे राजीव नयना! हे दीन बंधो! शरणागतांची दुःखे हरण करणाऱ्या! हे रामराजा! धाकटे बंधु लक्ष्मण व जानकी यांच्या सहित आपण माझ्या हृदयाच्या आत निवास करा.।।७-८।। आपण मुनींना आनंद देणारे, पृथ्वीमंडलाचे भूषण (मंडन), तुलसीदासाचे स्वामी व भीति-विनाश करणारे आहात.।।९।।

टीका. चौ.७-८-(१) रघुनायक धृतवरचाप रूचिर करि सायक हे रूपाचे वर्णन येथे घेणे जरूर आहे. राजीव= मोठे लाल कमल. त्याच्यासारखे लाल, विशाल, प्रसन्न व वात्सल्यरूपी मकरंद असलेले तेजस्वी मनोहर नेत्र असलेले= राजीव विलोचन. (क) दीनबंधु! सुचविले की मी दीन आहे, माझ्यावर कृपादृष्टीची वृष्टि करा. प्रणतार्ति विमोचन- मी प्रणत आहे. आपल्याला अनन्य भावाने शरण आलो आहे, माझे भवसंकट निवारण करा. लक्ष्मण व जानकी सहीत या नृपरूपाने माझ्या हृदयांत निरंतर रहा, म्हणजे माझे अभिरक्षण तुमच्या प्रतापाने सहज होईल. मी संसार सागराच्या पार सहज जाऊ शकेन. अनेक जीवांचा उद्धार करणरे महेश ही प्रार्थना करतात! किती दीनता!

चौ.९-(१) मुनिरंजन- तुम्ही मुनींना आनंद देता तो त्यांच्या हृदयात निवास करूनच देता. (क) महिमंडल मंडन- आपण जसे या सर्व भूमंडळाचे भूषण आहात तसेच माझ्या हृदयभूमीचे भूषण व्हा. माझ्या हृदयसिंहासनावर विराजमान झालात तरच त्याला शोभा येईल. (ख) असे झाले म्हणजे माझ्या भवभीतीचे विखंडन विनाश होईल. (ग) तुलसिदासप्रभु- ही स्तुती लिहिताना तुलसीदास त्रिपुरारींच्या भावनांशी इतके तन्मय झाले की त्रिपुरारि स्तुति आपण लिहित आहोत हे विसरले आणि 'तुलसिदासप्रभु असे या स्तुतीत लिहिले गेले. तुलसीदास शिवजी सारखेच दीन व राम प्रेमी असल्याने हे असे घडले. आता दोह्यात पुढील भेटीचे शेपूट लाऊन ठेऊन त्रिपुरारि उपसंहार करतात.

हिं.दो. ।नाथ जबहि कोसलपुरी होइहि तिलक तुम्हार।।
।।कृपासिंधु मैं आउब देखन चरित उदार।।११५।।

म.दो. *।नाथ यदा कोसलपुरी होईल तिलक तुम्हास।।*
।।कृपासिंधु येईन मी बघु उदार चरितास।।११५।।

अर्थ- हे नाथ! जेव्हा कोसलपुरीत तुम्हाला तिलक= राज्याभिषेक होईल तेव्हा हे कृपासिंधु! मी आपल्या उदार चरित्रास पाहण्यास येईन.।।दो.११५।।

टीका- नाथ! आपण माझे स्वामी आहात मी सेवक आहे. कोसलपुरी= अयोध्या गेली चौदावर्षे अनाथासारखी झाली आहे, तरी आता आपण विलंब न करता अयोध्येत जाऊन सिंहासनारूढ होऊन तिला सनाथ करावी. कौसल्या म्हणाली आहे- विषादाने की 'लिंबलोण करू सुखे कि जाणे। जन परिजन पुर अनाथ करणे' (२।५७।४) स्वामी सिंहासनारूढ होण्याच्या उत्सवाला सेवक जर न बोलावता हजर राहिले नाहीत तर त्यांना स्वामींच्याबद्दल आदर नाही असे सिद्ध होईल. भाव हा की मी त्यावेळी सेवक भावानेच येईन. (क) 'कृपासिंधु' एवढी कृपा करावी की सेवक भावाने येण्यास मला परवामगी असावी. (ख) उदार चरित= उदार अवतारलीला परमात्मा परमेश्वर, अनंत कोटी ब्रह्मांडनायक असून पृथ्वीपतीच्या सिंहासनावर आरूढ होणे, यासारखी आणखी उदार लीला कोणती? 'यथा राजा तथा प्रजा' या न्यायाने काय काय फरक कसे होतात हे पाहण्यास सापडेल व मला सुख होईल. ल.ठे. 'मज जाणणे निजदास' असे सुरेश म्हणाला, पण राज्याभिषेकाच्या वेळी स्तुति करण्यास समोर दरबारात गेला नाही,आकाशातूनच स्तुति करून देव परभारे निघून गेले आहेत. त्रिपुरारिकृत स्तुति येथे समाप्त झाली.

या स्तुतीचे वैशिष्ट्य- थोडे वैशिष्ट्य आरंभीच दाखविले आहे १) अनुज जानकीसहित रघुनायक हृदयात येऊन राहिले म्हणजे भवभीति कशी नष्ट होते व त्या दासाला स्वतः काहीच कसे करावे लागत नाही याचे इतक्या सोपपत्तिक पद्धतीने इतक्या थोड्या ओळीत विवरण इतर कोणत्याही स्तुतीत आढळत नाही. २) हिच्यात कोणाच्या गुणदोषांचे वर्णन नाही. ३) शिव स्वतः त्रिभुवन गुरू असून अथपासून इतिपर्यंत अत्यंत दीनता स्वीकारून बोलले आहेत. ४) शिव शंभु स्वतः कैलास पर्वत निवासी आहेत,

मेघपटले प्रथम पर्वत शिखरांवरच एकत्र जमतात म्हणून प्रथम उपमा घनघटा प्रभंजनाची दिली. ५) पर्वतावर विपिने असतात व कधी कधी त्यांना वणवा लागतो म्हणून दुसरी उपमा 'विपिन अनल' ही दिली. ६) पर्वताच्या कंदरातून प्रबल अंधकार असतो म्हणून 'तम महा प्रताप दिवाकर' ही उपमा दिली. पर्वतावरील वनात व कंदरात हत्ती आणि सिंह राहतात आणि दऱ्याखोऱ्यातील तलावात कमळे असतात व हिमपातही होतो म्हणून या सर्व उपमा दिल्या आहेत. ७) मंदर पर्वताच्या साह्याने क्षीरसागराचे मंथन केले गेले. याप्रमाणे साहव्या चौपाई पर्यंत पर्वतसंबंधीच उपमा दिल्या गेल्या आहेत. ८) परमार्थाचे व भवसागर तरून जाण्याचे मूळ कोणते ते या स्तुतीत उत्तम प्रकारे दाखविले आहे. ही स्तुती मूळ नक्षत्र आहे.

शिवकृतस्तुति- मूळनक्षत्र (१९ वी स्तुती)

१) अनुक्रम- ही स्तुति १९ वी आहे, मूळ नक्षत्रे १९ वे आहे. २) नामसाम्य- नक्षत्राचे नाम 'मूळ' परमार्थाचा मूळ उपाय सोपपत्तिक पद्धतीने दाखविणारी, संसृती मूळ मोह व त्याचे कार्य भ्रमादि यांच्या विनाशाचा उपाय सांगणारी आहे. मानसाचे मूळ कवि महेशच आहेत. 'मूलंधर्मतरोः' शिवच आहेत. म्हणून मूळ हे नाव अगदी सार्थ आहे. ३) तारे संख्या- 'सिंहोऽथ रूद्रैः' असे आकार व तारे यांचे वर्णन आहे. रूद्र= ११ तारे मूळ नक्षत्रांत आहेत, व त्यातील आठवा तारा अस्पष्ट आहे. या स्तुतीत जी ११ उपमाने आहेत तेच तारे आहेत. प्रभंजन, अनल, मंदिर, दिवाकर, पंचानन, तुषार, मंदर व ८ कुशल नाविक (अस्पष्ट आहे) ९ राजीव, १० मंडन ११ सिंधु. असे हे रूद्र संख्याक तारे आहेत व स्तुती करणारे शिव रूद्रच आहेत. ४) आकार रूप साम्य- आकार सिंहासारखा आहे. पंचानन= भयानक सिंह स्तुतीतच आहे, व सिंहाला पुच्छ असते तसे राज्यारोहणाच्या वेळी येईन हे पुच्छ दोह्यात लाऊन ठेवले आहे. ५) देवता साम्य- मूळ नक्षत्राची देवता निऋती आहे. या शब्दाचे शाप, नाश, विपत्ती, दारिद्र्य, मरण, मृत्यूची देवता, निर्विघ्नता व नैऋत्य दिक्पाल असे अर्थ आहेत. (गी.ल.को.) स्वतः रूद्र (महेश) च मृत्यूची, प्रलयाची देवता आहे. मोहदारिद्र्य व संसृतिविपत्ती यांचा नाश करणारी, यांना मरण आणणारी ही स्तुती आहे. परमार्थ मार्गात निर्विघ्नता प्राप्तीचे

मूळ येथे सांगितले आहे. याप्रमाणे निऋति देवता साम्य आहे. ६) फलश्रुति साम्य- 'सेवक सालिपाल जलधरसे' सेवकरूपी साळीचे पालन करणारे मेघ ही १९ वी फलश्रुती आहे (१।३२।१०) या स्तुतीचा आरंभच 'मां अभिरक्षय' माझे पालन करा असे म्हणून केला आहे व रघुनायक सेवकांचे सर्व प्रकारे पालन कसे करतात हेच या स्तुतीत दाखविले आहे. या स्तुतीचे प्रेमाने, दीन बनून श्रद्धेने अनुष्ठान केल्यास रघुनायक त्या सेवकाचे सर्वतोपरि पालन, संरक्षण करतील.

'करिती स्तुती निर्जर' प्रकरण समाप्त.

'बसुनि पुष्पकी कपिसमेत। निघति अयोध्ये कृपानिकेत' प्रकरण (११६।१-१२१)

सूचना- वैशाख शुद्ध तृतीयेला सीता रघुपति भेट झाली. वैशाख शुद्ध चतुर्थीला सुवेल पर्वतावरून प्रयाण केले, ते वर्णन ११९ व्या च्या चौपायांत आहे. सुवेल पर्वतावर एकंदर १११ दिवस रघुनाथ होते.

हिं. ।करि बिनति जब संभु सिधाए।तब प्रभु निकट बिभीषनु आए।।१।।
।नाइ चरन सिरु कह मृदु बानी।बिनय सुनहु प्रभु सारँगपानी।।२।।
।सकुल सदल प्रभु रावन मार्यो।पावन जस त्रिभुवन बिरस्तार्यो।।३।।
।दीन मलीन हीन मति जाती।मो पर कृपा कीन्हि बहु भाँती।।४।।
।अब जन गृह पुनीत प्रभु कीजे।मज्जनु करिअ समर श्रम छीजे।।५।।
।देखि कोस मंदिर संपदा।देहु कृपाल कपिन्ह कहुँ मुदा।।६।।

म. ।करूनि विनंति शंभु जैं गेले।तैं प्रभुनिकट बिभीषण आले।।१।।
।पदि शिर नमुनि वदति मृदु वाणी।श्रुणु विनति प्रभु शारंगपाणी।।२।।
।सकुल सदल वधला प्रभु रावण।त्रिभुवनि विस्तरले यश पावन।।३।।
।दीन मलीन हीन मति जाती।मजवर केली विविध कृपा ती।।४।।
।अता दासगृह पुनीत करणे।करूनी स्नान रणश्रम हरणे।।५।।
।बघुनि कोष मंदिर संपदा।द्यावी कृपालु कपींना मुदा।।६।।

अर्थ- स्तुती करून जेव्हा शंभु (परत)गेले तेव्हा बिभीषण प्रभूच्या जवळ आला.।।१।। पायावर डोके ठेऊन नम्र (मृदु) वाणीने म्हणाला की हे शारंगपाणी प्रभु! माझी विनंतीऐकावी.।।२।। प्रभु आपण रावणाला त्याच्या कुळासुद्धा व सैन्या सुद्धा मारलात, व पावन यश त्रिभुवनात पसरलेत.।।३।। मी दीन, पापी (मलिन) बुद्धिहीन व हीन जातीचा असून तुम्ही माझ्यावर नाना प्रकारे कृपा केलीत ती (सर्व विश्रुत आहे).।।४।। हे प्रभो! आता या दासांचे घर पुनीत करावे व स्नान करून युद्धात झालेल्या श्रमांचा परिहार करावा.।।५।। खजिना, मंदिर व सर्व संपत्ती दृष्टीखाली घालून त्यातील (तुमच्या मनास वाटेल तितके) संपत्ती वगैरे प्रसन्न चित्ताने कपींना द्यावे.।।६।.

टीका. चौ.१-(१) 'आले संभु सुजाण' असा उपक्रम केला. व 'शंभू गेले' असा उपसंहार केला. शं=सुख, कल्याण, होईल या भावनेने (शं-भू) आले व कल्याण होऊन सुखी होऊन गेले. (क) प्रभु निकट- रघुपति माझे प्रभु स्वामी आहेत व मी सेवक आहे या भावनेने बिभीषण आला. ही भावना 'दासगृह' या शब्दाने पुढे स्पष्ट केली आहे. सुग्रीवाने राज्य मिळाल्यावर अशा प्रकारची प्रार्थना केली किंवा काय हे पहावे.

चौ.२-३-(१) श्रुणु विनती प्रभु शारंगपाणी- आधी प्रस्तावना रूपाने अशी प्रार्थना करणे हे सेवक धर्म लक्षण आहे. श्रुणु= ऐका. सुचविले की रघुपति दुसऱ्याच कोणत्या तरी विचारात गढून गेले होते. येऊन बिभीषणाने नमस्कार केला पायावर डोके ठेवून तरि त्याच्याकडे लक्ष गेले नाही. शंकरांनी कोसलपुरीची आठवण करून दिल्यानंतर रघुपति त्या विचारात व विशेषतः भरताच्या चिंतनात व्यग्र झाले आहेत, हे पुढील दोह्यातील वचनावरून ठरते. (क) रघुपतींच्या मुखावर चिंताविषादाची छाया बिभीषणास दिसली म्हणून उत्साह जागृत करण्यासाठी प्रभु व शारंगपाणी हे शब्द वापरले व पुढे रावणवधाचे वर्णन केले. आपण प्रभु= सर्व समर्थ असून व हातात हे शाङ्‍र्ग धनुष्य असून चिंता कसली? बिभीषणाला वाटत आहे की कपींना बक्षीस देण्याची प्रभूची इच्छा असावी, पण जवळ काही नसल्यामुळे विचार पडला असावा, म्हणून तो हळुहळू त्या मुद्यावर येत आहे. प्रभूला

चिंता इतकीच आहे की आज चतुर्थी, उद्या पंचमीला १४ वर्षे पूर्ण होतात, एका दिवसात अयोध्या कशी गाठता येईल? इत्यादि चिंता लागली आहे. सेवक या नात्याने स्वामींची चिंता विषाद दूर करण्याचा स्तुत्य प्रयत्न बिभीषण करीत आहे.

चौ.४-५-(१) दीन मलीन हीन मति जाति- रावणाने हाकलून दिलेला गृहधनदारादिविहीन असा व्यावहारिकदृष्ट्या दीन. मलीन= पापी 'सहज अघप्रिय तामस देह। जसा उलूका तिमिरी स्नेह।। (५।४५।८) 'अती स्वभाव अधम मी निशिचर। कृत न कधी शुभ आचरणा तर' (५।४७।७) असे शरण आला तेव्हा म्हणाला होता, त्याचेच सार येथे या चरणात सांगितले आहे. लंकापति झाला तरि सुद्धा पूर्वी सारखीच भाषा बोलत आहे. हे अत्यंत दीनतेचे लक्षण आहे. मी पापी आहे मंदमति आहे असे आम्हाला कधी वाटते कां मनापासून? जाति= जात, राक्षसाची, अगदी हीन, नीच (क) केली विविध कृपा- प्राण वाचविले, कोष, राज्य, स्त्री, राजधानी इत्यादि सर्व ऐहिक सुखाची साधने दिली व पारमार्थिक बाबतीत पूर्ण कृपा करून अनपायिनि भक्ति दिली. अशी कृपा केली की या सर्व औदार्याबद्दल सर्वदेवांनी आश्चर्याने प्रभूची प्रशंसा केली आहे. एवढी सर्व अपार कृपा केली पण एका बाबतीत राहिली आहे म्हणून सांगतो की (ख) अतां दासगृह पुनीत करावे. यामुळे अनेक कार्ये सहज साधतील अशी आशा बिभीषणाला वाटली. (ग) करुनी स्नान रणश्रम हरणें शेवटच्या युध्दात १८ दिवसात स्नान जलपानादि काही घडले नाही; नंतर पुढील कार्याची गर्दी इतकी उडाली की चार दिवस गेले तरी स्नान नाही. निद्रा, विश्रांती इ.काहीच घडले नाही. स्नान केल्याने थकवा जातो.

चौ.६-(१) बघुनि कोष...मुदा- भाव हा की जे काही धनगृह ऐश्वर्यादि आहे ते सर्व आपले आहे. ती सर्व संपत्ती आपण एकदा नजरेखाली घालावी. माझे काय आहे? तुम्ही कृपा केली नसती तर हा बिभीषण भणंग भिकारीच होता. तुमच्या प्रतापाने व कृपेनेच जे सर्व मिळाले आहे ते तुमचेच आहे. म्हणून जे वाटेल ते व वाटेल तितके निःसंकोचपणे कपींना द्यावे. तुमची काही तरी आठवण त्यांच्याजवळ राहीलच घरच्या मंडळींना भेट

म्हणून ते जाताना घरी नेतील. आपल्या ताब्यात असलेल्या धनादिकांविषयी कशी भावना असावी हे पुन्हा दाखविले. 'असे सकल रघुपति संपत्ती' (२।१८६।३) असे भरत वचन आहे. (क) मंदिर रावणाच्या राजवाड्यातच असलेले रावणाचे शिवमंदिर. राम शिवोपासक आहेत, शिवपूजन केल्याशिवाय जलपान सुद्धा करीत नाहीत हे बिभीषणास रामेश्वर स्थापनेच्यावेळी कळले आहे. त्याची इच्छा आहे की प्रभूंनी स्नान करून शिवपूजन करावे व कपींना संपत्ती वाटावी, तेवढे त्यांनी केले की मग फलाहार करण्याची प्रार्थना करू म्हणजे झाले. पण बिभीषणाची ही कोणतीच इच्छा पूर्ण होत नाही.

हिं. ।सब बिधि नाथ मोहि अपनाइअ ।पुनि मोहि सहित अवधपुर जाइअ ।।७।।
।सुनत बचन मृदु दीन दयाला ।सजल भए द्वौ नयन बिसाला ।।८।।
दो. ।तोर कोस गृह मोर सब सत्य बचन सुनु भ्रात ।।
।।भरत दसा सुमिरत मोहि निमिष कल्प सम जात ।।११६रा।।

म. ।सर्वपरी मज अपला करूनी ।मग कोसलपूरि चला घेऊनि ।।७।।
।ऐकत मृदु वच दीनदयाल ।सजल जाहले नयन विशाल ।।८।।
दो ।तुझे कोषगृह ममचि सब सत्य वदे श्रुणु भाइ ।।
।।भरतदशा स्मरता मज निमिष कल्पसम जाइ ।।११६रा।।

अर्थ- माझा सर्व प्रकारे अंगीकार करून (मला आपला करून) मग मला घेऊन आपण अयोध्येस चलावे.।।७।। हे नम्र वचन ऐकताच दीन दयाळाचे विशाल नेत्र पाण्याने भरले, (व म्हणाले की)।।८।। अरे भाऊ! तुझा खजिना घर इ. सर्व माझे आहे हे अगदी खरे, पण मी सत्य सांगतो ते ऐक. भरताच्या दशेचे स्मरण होताच मला आता एक निमिष कल्पासारखे वाटत आहे.।।दो.११६रा।।

टीका- सर्वपरी मज अपला करूनी- माझा अंगीकार करून मला जसा आपला म्हटलात तसेच तुमच्या कृपेने मिळालेल्या सर्वस्वाचा अंगिकार करून ते आपलेसे केलेत म्हणजे माझा सर्व प्रकारे अंगीकार केलात असे होईल. (क) हे म्हणणे ऐकले, बिभीषणाची इच्छा पुरविणे जरूर आहे असे

वाटले, पण वनवासाचा एक दिवस अजून बाकी आहे, त्यामुळे आज त्याची इच्छा पूर्ण करता येत नाही व भरत तिकडे अति व्याकुळ झाला असल्याने विलंब करून गेल्यास तो जिवंत भेटणार नाही, यामुळे येथे एक दिवस जास्त राहता येत नाही, म्हणून वाईट वाटले की इतका दीन झाला असून याची इच्छा पुरविता येत नाही, त्यामुळे डोळ्यात घळकन अश्रू आले.

दो.रा. (१) बिभीषणाच्या सर्वस्वाचा अंगीकार करून त्याला फार वाईट वाटणार नाही असे केले. भाइ= भाऊ. या संबोधनाने पूर्ण अंगीकार केल्याचे सुचविले व म्हणाले की त्या भावाची काय दशा झाली असेल याची आठवण होताच आता एक निमिष विलंब करणे म्हणजे एक कल्प घालविण्यासारखे अत्यंत दुःसह झाले आहे. आता भरताच्या दशेची थोडी कल्पना देऊन बिभिषणाला प्रार्थना करतात.

हिं.दो. ।तापस वेष गात कृस जपत निरंतर मोहि।।
।।देखौ बेगि सो जतनु करु सखा निहोरउँ तोहि।।११६म.।।
।बीते अवधि जाउँ जौं जिअत न पावउँ बीर।।
।।सुमिरत अनुज प्रीति प्रभु पुनि पुनि पुलक सरीर।।११६चं।।
।करेहु कल्प भरि राजु तुम्ह मोहि सुमिरेहु मन माहिं।।
।।पुनि मम धाम पाइहु जहाँ संत सब जाहिं।।११६द्रा.।।

म.दो. ।तापसवेष गात्र कृश सतत जपत मजला हि।।
।।सखे यत्न कर विनवुं तुज सत्वर भेटूं त्याहि।।११६म.।।
।जाइन स्मरतां अवधि जर वीर न भेटे जीत।।
।।प्रभु बंधूप्रीती स्मरत घडि घडि तनु पुलकीत।।११६चं.।।
।करा कल्प[illegible]र राज्य तुम्हिं मजला स्मरा [illegible]नात।।
।।मग मम धामी जाल सब संत जिथे जातात।।११६द्रा.।।

अर्थ- भरत तपस्वी वेषात राहात असून, शरीर कृश झालेले आहे व निरंतर माझ्या नामाचा जप करीत आहे, म्हणून मित्रा तुला प्रार्थना करतो की त्याला सत्वर भेटता येईल असा यत्न उपाय कर.।।दो.म.।। ठरलेली मुदत (अवधि) उलटून गेल्यानंतर जर मी उशीरा गेलो तर तो वीर

जिवंत भेटणार नाही. भरताच्या प्रीतीचे स्मरण होताच प्रभूचे शरीर पुनःपुन्हा पुलकित होऊ लागले.।।दो.चं.।। तुम्ही कल्पभर राज्य करा व मनात माझे सतत स्मरण करीत रहा, मग ज्या माझ्या धामात सर्व संत जातात तिथे तुम्ही जाल.।।दो.द्रा.।।

टीका- दो.म.(१) तापसवेष- तपस्व्याच्या सर्व नियमांचे पालन करीत आहे, व त्यामुळे देह फार कृश झाला आहे. (क) पहिल्या चरणांत उच्चारात १३ मात्रा असून सुद्धा मुद्दाम यति भंग दोष निर्माण केलेला आहे. 'वेष तपस्वी गात्र कृश' व तापसवेष गात्र कृश हे चरण वाचून पहावे म्हणजे दोष ध्यानी येईल. या यतिभंगाने सुचविले की हे म्हणताना रघुपतींचा कंठावरोध होऊ लागला व मोठ्या कष्टाने बोलत आहेत. वेष यातील 'ष' दीर्घ वाचला तरच न अडखळता तालावर म्हणता येते. रघुनाथ इतके घाबरे झाले आहेत की एखाद्या दीन असहाय माणसाप्रमाणे बिभीषणाला प्रार्थना करीत आहेत की वेळेवर पोचता येईल असे कर.

दो.चं-(१) जाइन सरता अवधि जर- उद्या १४ वर्षे पूर्ण होतात. उद्या मी जर गेलो नाही अयोध्येपर्यंत तर मग वीर भरत जिवंत भेटणार नाही, तो प्राण त्याग करील. 'तुलसी बीते अवधि प्रथम दिन जौं रघुबीर न ऐहौं। तौ प्रभुचरन सरोज सपथ जीवत परिजनहि नहिं पैहौं. (गीता. अयो.कां.७६) १४ वर्षाची मुदत संपल्यानंतर पहिल्याच दिवशी रघुवीर तुम्ही जर आला नाहीत तर प्रभुचरणांची शपथ सांगतो की या दासाला जिवंत पावू शकणार नाही. अशी भरताने जी प्रतिज्ञा केलेली आहे तिला उद्देशून हा येथील उल्लेख आहे. मानसांत अयोध्या काण्डात अशी शपथ भरताने घेतली नसली तरी येथील या उल्लेखाने ती गृहीत धरणे भाग आहे. वा.रा. भरताने अशी प्रतिज्ञा अयोध्या काण्डात स्पष्टच केली आहे. येथे वीर शब्द त्या प्रतिज्ञेमुळेच आला आहे. भाव हा की तो वीर असल्याने मरणाला भिणारा नाही.

दो.द्रा. (१) बिभीषणाला कल्पान्तापर्यंत आयुष्य दिले, चिरंजीव केला. कल्पांतानंतर रामधाम प्राप्ती होईल असा वर दिला. कल्पांतापर्यंत

लंकेचे राज्य दिले. प.पु. 'मम पदं दिव्यं योगिगम्यं सनातनम्। सपुत्रपौत्रःसगुणः समाप्नुहि महाबल' पुत्र पौत्र बांधवादिकांसहित राम धाम प्राप्त होईल असा वर दिला आहे. म्हणजे त्याच्या पुत्रपौत्रादिकांना सुद्धा चिरंजीव केले व कल्पान्ती रामधाम दिले, हे विशेष आहे. (क) येथे जणू काय अयोध्येस जाण्यास निघाले असता बिभीषणाला निरोपच दिला. मला घेऊन अयोध्येस चला असे बिभीषणाने विनविले त्याविषयी उत्तरच दिले नाही. एका दिवसात सीतेसह अयोध्येस कसे जाणार याचाच अद्याप उलगडा झाला नाही, मग बिभीषणाला बरोबर नेणार की नाही हा प्रश्नच उरत नाही. अयोध्येस पोचविण्याची सुव्यवस्था बिभीषण आता करतो-

हिं. */सुनत बिभीषन बचन राम के/हरषि गहे पद कृपाधाम के।।१।।*
/बानर भालु सकल हरषाने/गहि प्रभु पद गुन बिमल बखाने।।२।।
/बहुरि बिभीषन भवन सिधायो/मनि गन बसन बिमान भरायो।।३।।
/लै पुष्पक प्रभु आगे राखा/हँसि करि कृपासिंधु तब भाषा।।४।।
/चढि बिमान सुनु सखा बिभीषन/गगन जाइ बरषहु पट भूषन।।५।।
/नभ पर जाइ बिभीषन तबही/बरषि दिए मनि अंबर सबही।।६।।

म. */श्रवत बिभीषण वच रामाचे/पद धरि हर्षि कृपाधामाचे।।१।।*
/हर्षित सगळी कपिसेना ती/प्रभुपद धरुनि विमल गुण गाती।।२।।
/तदा बिभीषण भवनि परतले/मणिगण वसनीं विमान भरलें।।३।।
/पुष्पक आणुनि पुढे ठेवले/कृपासिंधु प्रभु हसुनि बोलले।।४।।
/बसुनि विमानी सखे बिभीषण/नभिं जाउनि वर्षा पट भूषण।।५।।
/जाउनि गगनिं बिभीषण तत्क्षण/करित सकल मणि अंबर वर्षण।।६।।

अर्थ- रामचंद्रांचे वचन ऐकताच बिभीषणाने हर्षाने कृपाधामाचे पाय धरले.।।१।। ती सगळी कपिसेना हर्षित झाली, त्यांनी प्रभूचे पाय धरले व विमल गुण गावू लागले.।।२।। तेव्हा बिभीषण घरी परत गेला आणि रत्ने भूषणे व वस्त्रे यांनी विमान भरले.।।३।। ते पुष्पक विमान आणून प्रभुच्या पुढे ठेवले (समर्पण केले) तेव्हा कृपासिंधु हसून म्हणाले की.।।४।। हे मित्रा बिभीषणा! विमानात बसून आकाशात जाऊन वस्त्रे भूषणे वगैरेचा वर्षाव करा.।।५।। तत्क्षणी आकाशात जाऊन बिभीषणाने

सर्व मणि वस्त्रे भूषणे यांची वृष्टी केली.।।६।।

टीका. चौ.१-२-(१) 'वच रामाचे...कृपा धामाचे- ते भाषण ऐकताच बिभीषणाला अपार आनंद झाला. न मागता प्रभूंनी मुनि दुर्लभ अनेक वर दिले म्हणून बिभीषणाला वाटले की प्रभूंनी मला जणू कृपेच्या धामातच बसविला. या उपकारांची फेड जन्मभर, कल्पान्तापर्यंत चरणसेवा केल्याने सुद्धा होणार नाही, असे वाटून दीनांचे एकच साधन जे पाय धरणे तेवढे केले व सुचविले की प्रभो! या पायांपासून मला दूर लोटू नका. (क) प्रभूचे ते बिभीषणावरील प्रेम व भरताचे स्मरण होताच झालेली दशा पाहून व प्रभूचे भाषण ऐकून कपिसेना हर्षाने उड्या मारू लागली.

चौ.३-४-(१) बिभीषण भवनि परतले- प्रभूंना अयोध्येत सत्वर जाता येईल असा यत्न करण्यासाठी बिभीषण घरी गेला. प्रभु लंकेत आले असते तर त्यांना काही भेट अर्पण करता आली असती, पण ते आता अशक्य आहे, म्हणून पुष्पक विमान प्रभूंना देण्याचे ठरविले. नुसते विमान देण्यापेक्षा रत्नभूषणादिकानी भरून दिल्यास प्रभु कपींना बक्षीस देऊ शकतील या हेतूने सर्व विमान रत्ने भूषणे व वस्त्रे यांनी भरले. भूषणांचा उल्लेख पुढे पाचव्या चौपाईत आहे. हे पुष्पक विमान फार विशाल होते लक्षावधि वानर ज्यात सहज बसू शकतील असे होते. पुष्पकाचे विस्तृत वर्णन वा.रा.सुं.कां. सर्ग ७-८ यात आहे. (क) पुष्पक आणुनि पुढे ठेवले- ते भगवन्ताला भेट म्हणून दिले. 'ततस्तु पुष्पकं नाम विमानं सूर्यसंन्निभं। भ्रात्रा गृहितं संग्रमि कौबेरं राक्षसेश्वर.।।३४३।। तद्राघवायप्रददौ वस्त्राण्याभरणानिभ।तेन संपूजितः श्रीमान् रामचंद्रः प्रतापवान्।।३४४।। यथा विमाने वैकुण्ठे नित्यमुक्तै र्महात्मभिः। तथा सर्वैः समारूह्य ऋक्ष वानर राक्षसैः।।३४५।। (प.पु.उ.खं.२६९) प्रभूंनी आपल्या हस्ते कपिसेनेचा सत्कार वस्त्राभरणानी करावा म्हणून पुष्पक आणून पुढे ठेवले व रघुनाथास समर्पण केले. प्रभु पडले कौतुकी. लीलाप्रिय त्यांनी निराळाच मार्ग काढला. वा.रा. रामाज्ञेने बिभीषणाने कपींचा मणिभूषण वस्त्रांनी सत्कार केला आहे.

चौ.५-६-(१) आकाशात जाऊन वर्षाव केला की ज्याला त्याला

त्याच्या इच्छेप्रमाणे घेता येईल व घेण्यासाठी कपींची जी धावाधाव व गडबड उडेल व कपिस्वभावाचे जे प्रदर्शन केले जाईल ते सर्व पाहण्याची कौतुकी प्रभूची इच्छा आहे म्हणून विमानातून वर्षाव करण्याची आज्ञा दिली. आता कपिस्वभावाचे कौतुक दिसेल.

हिं. ।जोइ जोइ मन भावइ सोइ लेही।मनि मुख मेलि डारि कपि देही।।७।।
।हँसे रामु श्री अनुज समेता।परम कौतुकी कृपा निकेता।।८।।
दो. ।मुनि जेहि ध्यान न पावहि नेति नेति कह बेद।।
।।कृपासिंधु सोइ कपिन्ह सन करत अनेक बिनोद।।११७रा।।
।उमा जोग जप दान तप नाना मख ब्रत नेम।।
।।राम कृपा नहि करहि तसि जसि निष्केवल प्रेम।।११७म।।

म. ।जे ज्या रूचले ते ते घेती। कपि चाखुनि मणि टाकुनि देती।।७।।
।हसति राम सीता सह लक्ष्मण।परम कौतुकी कृपानिकेतन।।८।।
दो. ।ध्यानि न पावति मुनि जया नेति वानिति वेद।।
।।तेच कृपानिधि कपिसवे करिती अनेक विनोद।।११७रा।।
।उमे! योग जप दान तप मख नाना व्रत नेम।।
।।राम कृपा ना करिति जशि निर्मळ करता प्रेम।।११७म।।

अर्थ- जे ज्यांना आवडले ते ते घेऊ लागले. कपि मणि रत्ने तोंडात घालून चाखून टाकून देऊ लागले.।।७।। हे पाहून राम सीता आणि लक्ष्मण यांना हसू लोटले. असे परम कौतुकी (विनोदी) व कृपेचे धाम (निकेतन, निकेत) राम आहेत।।८।। मुनि ज्याची प्राप्ती ध्यानात सुद्धा करू शकत नाहीत, आणि वेद (सुद्धा) नेतिनेति म्हणून वर्णन करतात तेच कृपासागर (श्रीराम) कपींच्याबरोबर अनेक विनोद करीत आहेत!।।दो.रा।। (महेश म्हणाले) उमे! योग जप, दान, तप, नाना यज्ञयाग नाना व्रते व नाना नेम केल्याने राम तशी कृपा करीत नाहीत जशी निर्मळ प्रेम केल्याने करतात.।।११७म।।

टीका. चौ.७-८-(१) बिभीषण विमानात बसून वर गेल्यावर प्रभूनी मोठ्याने सांगितले की ज्याला जे जितके पाहिजे असेल ते तितके त्याने

घ्यावे. हे ऐकताच खाली कपींची एकच गर्दी होऊन सर्वांचे डोळे व हात आकाशाकडे त्या विमानाच्या अनुरोधाने वळले असतील. पडणारे जिन्नस वरच्यावर झेलण्यासाठी उंच उड्या मारण्याची चढाओढच लागली असेल. आधीच माकडे आणि रामप्रसाद मिळण्याचा असा सुयोग लाभला, मग त्यांची धावाधाव, हिसका हिसकी इ. पाहूनच हसू लोटले असेल. त्यात आणखी मणि रत्ने तोंडात घालून कडकडा चाऊन चाखून दगड आहेत असे समजून माकडे ते एकमेकांच्या अंगावर फेकू लागली असतील तेव्हा तर हसून हसून तिघांची पोटे दुखू लागली असतील! (क) ही मजा हा हास्यरस लुटता यावा म्हणून तर लीलाप्रिय, भक्तवत्सल कृपासागराने ही लीला केली. ८-१० वर्षाच्या शे दोनशे मुलांना जमवून सुंदर चित्रे,फोटो, खाऊ, कपडे यांची अशा तऱ्हेने वृष्टि करून पाहावी, त्या पदार्थात लाकडाचे लाडू, फळे वगैरे पदार्थही असावेत. म्हणजे मग पाहणारे जर प्रेमळ असतील त्या बालकावर शुद्ध प्रेम असेल तर किती आनंद होतो हे कळेल. या कपींची प्रतिकृतिच पाहण्यास सापडेल, मुले माकडे स्वभाव सारखा. या कपींच्या भाग्याचे दिग्दर्शन आता महेश करतात.

दो.रा.(१) ज्याचे वर्णन वेद सुद्धा नेति नेति म्हणून निषेधरूपानेच करतात व ज्या सगुणाच्या वर्णनाला कधी इति म्हणजे समाप्ति असू शकत नाही, सीमा नाही, ते ब्रह्म, तोच सगुण परमात्मा, परमेश्वर कपींच्या बरोबर लीला विनोद करून हास्यरसानंद लुटीत आहे हे त्या कपींचे केवढे भाग्य! (क) येथे वेद व नोद (विनोद) असे अगदी विषम यमक आहे. या विषमतेने दाखविले की कुठे असे प्रभु भगवान, आणि कुठे 'कपि चंचळ सब रीती हीन' 'पामर पशु अति कामी' पण अशांच्या बरोबर प्रभु बरोबरीच्या नात्याने विनोद करीत आहेत हे केवढे परमाश्चर्य! जसे वेदवाणी आणि माकडांच्या चेष्टा, विनोद. यात महदंतर तसेच प्रभु व मर्कट यात आहे. अयो.कां.दो.१३६ तुलनेस घेणे जरूर आहे. 'वेदशास्त्र मुनिमन-अगम ते प्रभु करूणावास।। भिल्लवचन ऐकति जसे जनक बाल वचनास' यात यमक विषमता नाही. कारण की भिल्ल असले तरी मनुष्यप्राणीच आहेत. पण हे वानर मर्कट अस्वल हीन पशु असून यांच्याशी विनोद! प्रभूला असा वश करण्यास यानी साधन तरि कोणते केले अशी शंका उमेला आली असेल म्हणून शंकर

सांगतात.

दो.म. (१) योग याग जपतपादि साधनांनी प्रभु कृपा करीत नाहीत असे नाही, पण शुद्ध, अनन्यगतिक, प्रेमाला-भक्तीला प्रभु जसे वश होतात व जितकी जशी कृपा करतात तशी तितकी इतर कोणत्याही साधनांनी करीत नाहीत असे महेश उमेला म्हणाले. प्रेमभक्ति सिद्धांत सांगावयाचा असला की वक्ते शंकर पुढे सरसावलेच. 'भक्ति अवशा वश करी' (३।२६।छंद) 'वेगे जिने द्रवे मी भाई। ती मम भक्ति भक्त सुखदाई' (३।१८।२). ७।८६।९-१०, ७।८७रा, इत्यादि अनेक वचने हाच सिद्धान्त सांगतात.

हिं. *।भालु कपिन्ह पट भूषन पाए।पहिरि पहिरि रघुपति पहि आए।।१।।*
।नाना जिनस देखि सब कीसा।पुनि पुनि हँसत कोसलाधीसा।।२।।
।चितइ सबन्हि पर कीन्ही दाया।बोले मृदुल बचन रघुराया।।३।।
।तुम्हरे बल मैं रावनु मार्‍यो।तिलक बिभीषन कहँ पुनि सार्‍यो।।४।।
।निज निज गृह अब तुम्ह सब जाहू।सुमिरेहु मोहि डरपहु जनि काहू।।५।।
।सुनत बचन प्रेमाकुल बानर।जोरि पानि बोले सब सादर।।६।।

म. *।भल्लुक कपि पट भूषण घेती।घालुनि रघुपतिपाशी येती।।१।।*
।नानाविध बघुनि त्या कीशा।लोटे हंसे कोसलाधीशा।।२।।
।करूनि दया निरखुनि समुदाया।वदले मृदुल वचन रघुराया।।३।।
।तुमच्या बळे मारिला रावण।राज्यी स्थापित सखा बिभीषण।।४।।
।आता निज निज गृहि तुम्हि जावे।स्मरा मजसि कोणा ना भ्यावे।।५।।
।ऐकुनि हे प्रेमाकुल वानर।पाणि जोडुनि वदले सादर।।६।।

अर्थ- भल्लुक (भल्ल) व कपी वस्त्रे भूषणे घेऊन अंगावर घालून (एकामागून एक) रघुपतीपाशी येऊ लागले.।।१।। नाना प्रकारच्या त्या भल्ल कपींना पाहून कोसलाधीशांना हसे लोटले (वरचेवर हसू लागले).।।२।। त्या सर्व कपिभल्ल समुदायाकडे पाहून त्यांच्यावर दया केली, आणि रघुराया रामचंद्र मृदुवाणीने म्हणाले की.।।३।। तुमच्या बळाने रावणाला मारला व सखा बिभीषणाला राज्यावर बसविला.।।४।। आता तुम्ही आपापल्या घरी जा बरं! माझे नेहमी

स्मरण करा आणि कोणाला व कशालाही भिऊ नका.।।५।। हे ऐकताच वानर प्रेमाने व्याकुळ झाले (पण) हात जोडून आदराने म्हणाले की.।।६।।

टीका. चौ.१-२-(१) ज्यांना जी आवडली ती वस्त्रे भूषणे त्यांनी घेतली व अंगावर घातली. वानरभल्ल निरनिराळ्या वर्णाचे आहेत. ती वस्त्रे भूषणे घातलेले वानरांचे यूथ एकामागून एक रघुपतीला दाखविण्यासाठी त्यांच्याकडे येऊ लागले. लहानमुले सुद्धा असेच करतात. त्या कपड्यांकडे व अलंकारांकडे वारंवार प्रसन्न मुद्रेने पाहात, मधून मधून त्यांना हात लावीत आईबापांकडे येतात. सर्व कपींनी कपडे व्यवस्थित जेथल्या तेथे घातले असतील असे नाही. उलटे सुलटे कपडे घातलेले, अलंकार जेथे जसे घालता आले तसे घातलेले, वस्त्रे चित्र विचित्र व वानर चित्र विचित्र वर्णाचे, असा तो थाट पाहून प्रत्येक टोळीगणिक हसू येणार नाही तर काय होईल?

•

चौ.३-४-(१) करूनि दया- त्यांच्याकडे कृपादृष्टीने पाहून त्यांना आत्मज्ञान व आपली भक्ति दिली. (क) तुमच्या बळे....बिभीषण-रावणवधानंतर प्रभूंनी असेच म्हटले आहे. 'केले सुखी त्या वाक्सुधे तुमचे बळे रिपु मारले। पावे बिभीषण राज्य, जगती सुयश तुमचे पसरले' (१०६ छं. पहा) तोच भाव येथे आहे. त्यावेळी जे बोलता आले नाही ते यावेळी कपि बोलून दाखविणार आहेत.

चौ.५-६-(१) सर्वांना आपापल्या घरी जाण्यास सांगितले. भाव हा की तुम्ही घरदार, पुत्र, परिवार इ. सर्वांना सोडून थोडे थोडके दिवस नाही झाले सहा महिने झाले! इतके दिवस तुम्ही माझ्यासाठी जिवापाड कष्ट सोसलेत, त्याबद्दल मी तुमचा फार आभारी आहे. तुमच्या घरची मंडळी तुमच्या विरहाने फार दुःखी व चिंतातुर झाली असतील. म्हणून आता घरी जाऊन सर्वांना सुखी करा. मात्र मित्रांनो! मला विसरू नका हं! माझे रात्रंदिवस सतत स्मरण करा, म्हणजे तुम्हाला या जगात कसलेही व कोणाचेही भय नाही. अगदी मुळीच भिऊ नका. (क) प्रेमाकुल वानर- प्रभुंनी केलेली प्रशंसा ऐकून व आता अशा प्रभूला सोडून जावे लागत आहे, म्हणून

प्रभू प्रेमाने सर्व व्याकुळ झाले आहेत. तथापि आता प्रभूला सोडून जावे लागणार म्हणून धीर धरून आपली भावना प्रगट करतात.

हिं. *।प्रभु जोइ कहहु तुम्हहि सब सोहा।हमरे होत बचन सुनि मोहा।।७।।*
।दीन जानि कपि किए सनाथा।तुम्ह त्रैलोक ईस रघुनाथा।।८।।
।सुनि प्रभु बचन लाज हम मरही।मसक कहूँ खगपति हित करही।।९।।
।देखि राम रुख बानर रीछा।प्रेम मगन नहि गृह कै ईछा।१०।।
दो. *।प्रभु प्रेरित कपि भालु सब राम रूप उर राखि।।*
।।हरष बिषाद सहित चले बिनय विविध बिधि भाषि।।११८रा।।

म. *।प्रभु जें बोलां तुम्हां शोभतें।ऐकूनि अमचे चित्त मोहते।।७।।*
।दीन गणुनि कृत सनाथ कपिगण।त्रिलोकेश रघुनाथा! आपण।।८।।
।प्रभुवच ऐकुनि लाजे मरु हरि।मशक करिति खगपति हित कधिंतरि?।।९।।
।बघुनि रामरूचि कीश भल्लुकहि।प्रेम मग्न गृहकांक्षा त्या नहि।।१०।।
दो. *।प्रभु आज्ञे कपि भल्ल हृदि राम रूप राखून।।*
।।हर्ष खेद युत चालले विविध विधा विनवून।।११८रा।।

अर्थ- हे प्रभो! तुम्ही जे काही बोलता बोलाल ते तुम्हाला शोभते, पण तुमचे भाषण ऐकून आमच्या हृदयात मोह उत्पन्न होतो.।।७।। हे रघुनाथा! तुम्ही त्रैलोक्याचे ईश आहात व दीन जाणून आम्हा कपि समूहांना सनाथ कृतार्थ केलेत.।।८।। हे हरि! आपले वचन ऐकून आम्ही लाजेने मरत आहोत, कारण मशक कधी तरि खगपतीचे गरूडाचे हित करू शकतील काय? (कधीच शक्य नाही).।।९।। रामचंद्रांची इच्छा जाणून कपि आणि भल्ल प्रेममग्न झाले त्यांना घरी जाण्याची इच्छा मुळीच नाही (परंतु).।।१०।। रामचंद्रांच्या आज्ञेमुळे ते (बहुतेक सर्व) भल्ल कपि रामरूप हृदयांत राखून, विविध प्रकारे प्रार्थना विनंती करून हर्षखेदयुक्त होऊन चालू लागले.।।दो.११८रा।।

टीका. चौ.७-८-(१) प्रभु जे बोला तुम्हा शोभते- तुम्ही सर्व समर्थ असून आम्हाला मोठेपणा देण्यासाठी व आमची कीर्ती वाढविण्यासाठी जे

बोललात किंवा बोलाल ते तुम्हास शोभण्यासारखेच असते, पण आपल्या भाषणाने आमच्या मनात मोह उत्पन्न होतो की प्रभु असे कसे बोलतील? तेव्हा आमच्या बळाने हे झाले हेच खरे! (क) त्रिलोकेश रघुनाथा! आपण- हे आपल्याच कृपेने आम्ही न विसरल्यामुळे त्या मोहातून कसे तरी वाचलो. तुम्ही आपल्या केवळ इच्छेने त्रिभुवनाला मारू किंवा जगवू शकता. आम्ही दीन, मतिहीन, साधनहीन पशू आहोत हे जाणून आमच्या सेवेची तुम्हाला आवश्यकता नसता सेवेचा लाभ देऊन कृतार्थ केलेत हे मात्र खरे.

चौ.९-१०-(१) प्रभुवच ऐकुनि लाजे मरू हरि! स्वतःची प्रशंसा ऐकून सज्जनांना लाज वाटते, संकोच वाटतो. असलेल्या खऱ्या सद्‌गुणांची प्रशंसा केली तरी असे घडते. मग गुण, पात्रता मुळीच नसता केलेली प्रसंसा ऐकण्याने किती वाईट वाटत असेल? असे वाटते की असली प्रशंसा ऐकण्यापेक्षा आधीच मेलो असतो तर फार बरे झाले असते. हेच कपि सांगत आहेत. 'तुमच्या बळे मारिला रावण' असे जे प्रभु म्हणाले त्यावर दृष्टान्त देतात की लक्षानुलक्ष मशक जमले तरि ते खगपतीचे हित कसे करू शकतील? मशक खगपतीला काय साह्य करणार? ज्याच्या एका पंखाच्या नुसत्या वायूने कोट्यावधी मशक मरतील त्या गरूडाला पक्षीराजाला, अनंत कोटी मशक जमले तरि काय साह्य करणार आणि त्याचे हित काय व कसे करणार? भाव हा की रावणाचा व राक्षसांचा वध करण्यासाठी आमच्या साह्याची आपल्याला मुळीच जरूर नव्हती व उपयोग नव्हता. खगपतीपुढे जसे मशक समूह तसे आपल्यापुढे आम्ही सर्व.

(२) बघुनि रामरूचि....त्यां नहि- रामुखाकडे पाहताच सर्व कपींनी जाणले की कपींनी घरी जावे अशी प्रभूची इच्छा आहे. पण प्रभु विरहाची कल्पना मनात येताच वाटले की नको नको ते घर व घरी जाणे! हे सुख, हा आनंद घरी कोठला? पण रामाच्या इच्छेविरूद्ध वागणे अयोग्य व अशक्य हे जाणून सगळे राम प्रेमात मग्न झाले.

दो.रा.(१) प्रभूची आज्ञा पालन करणे प्रभूची इच्छा जाणून तदनुसार वागणे हा सेवकाचा धर्म आहे, म्हणून आता गेले पाहिजेच. (क)

हृदि रामरूप राखून- आता प्रत्यक्ष दर्शनाला मुकणार म्हणून रामरूप हृदयांत तरि दिसते कां हे पाहू जातात तो सर्वांना आपल्या हृदयांत रामरूप दिसू लागले.सर्वांवर जी दया केली तिचे हे दृश्य फळ आहे. सर्वांच्या हृदयांत 'अनुज जानकी सहित प्रभु चापबाणधर राम' राहिले. आता शंभुकृत स्तुतीत सांगितल्याप्रमाणे कसलेच भय उरले नाही. ते हृदयस्थ रघुवीर सर्वांचे अभिरक्षण करणार! 'स्मरा मला, कोणा ना भ्यावे' असे जे प्रभु म्हणाले त्यातले मर्म हेच आहे. (ख) हर्ष- त्रिलोकेश प्रभुंचे आमच्यावर प्रेम आहे व ते आमच्या हृदयांत राहिले आहेत, हे जाणून हर्ष झाला. आणि आता प्रत्यक्ष दर्शनाचा व सेवेचा लाभ मिळणार नाही व प्रपंचाचे जोखड मानेवर बसणार म्हणून खेद-विषाद वाटला.

हिं.दो. ।कपिपति नील रीछपति अंगद नल हनुमान।।
।।सहित बिभीषन अपर जे जूथप कपि बलवान।।११८म।।
।कहि न सकहिं कछु प्रेमबस भरिभरि लोचन बारि।।
।।सन्मुख चितवहि रामतन नयन निमेष निवारि।।११८चं।।

म.दो. ।कपिपति नील ऋक्षपति अंगद नल हनुमान।।
।।सहित बिभीषण अपर जे यूथप कपि बलवान।।११८म।।
।वदुं न शकति मुळि प्रेमवश लोचनि भरूनी नीर।।
।।बघति राममुख निरखुनी निर्निमेष कपि वीर।।११८चं।।

अर्थ- कपिपति सुग्रीव, नील, ऋक्षपति, जांबवान, अंगद, नल हनुमान आणि बिभीषण आणि त्यांच्यापेक्षा खालच्या दर्जाचे (अपर) जे बलवान यूथपति आहेत.।।दो.म.।। ते काही सांगू शकत नाहीत, पण प्रेमवश होऊन, डोळे अश्रूंनी भरून, डोळ्यांच्या पापण्या न हालविता ते सर्व कपिवीर राममुखाकडे (दीन मुद्रेने) निरखून पाहात राहिले.।।दो.११८चं.।। (रामतन= रामाकडे)

टीका- (१) वानर सेनेतील बरेचसे भल्ल कपि रामेच्छा समजून परत गेले. सागरावर सेतु बांधलेला असल्याने परत जाताना काहीच अडचण नाही. सुग्रीव, जांबवान, अंगद, नलनील, हनुमान व बिभीषण हे अति

बलवान प्रसिद्ध प्रमुख सेनापति आणि सचिव व अपर= खालच्या प्रतीचे जे बलवान यूथपति आहेत त्यांच्या मनात प्रभूच्या बरोबर अयोध्येस जाण्याची प्रबल इच्छा आहे. प्रभूच्या राजधानीचे दर्शन, ज्या भरतासाठी प्रभु इतके तळमळत आहेत त्या परमोत्तम रामभक्ताचे दर्शन, व शत्रुघ्न आणि राममाता, रामगुरू इत्यादींचे दर्शन घ्यावे, राज्यारोहणाचा सोहळा पाहावा असे फार फार वाटत आहे. पण (क) वदुं न शकति मुळी- सर्वांनी घरी जावे अशी प्रभूची आज्ञा असल्यामुळे आम्ही अयोध्येस येतो असे म्हणण्याची कोणाची छाती होईना. घरी जाऊ नये असे वाटत आहे, पण 'दे उत्तर ऐकुनि आज्ञेला। तो सेवक लाजवि लाजेला.' (२।२६९।५) असा सेवक धर्म असल्याने आज्ञेविरूद्ध काही बोलता येत नाही. अशी कुचंबणा होऊन राम प्रेमाने हृदय भरून आले, नेत्रांत अश्रू आले, प्रभूंनीच कृपाळूपणे 'चला' म्हणून सांगितले तर महा भाग्य! असे वाटून दीनमुद्रेने प्रभूच्या मुखाकडे टक लाऊन बघत राहिले. ल.ठे.वा.रा. रामाज्ञा झाल्यावर कोणीही कपि गेले नाहीत किंवा असे प्रेम विव्हळ होऊन बघत राहिले नाहीत. सर्वांनी आपली इच्छा निवेदन केली व अयोध्येत न्यावे आम्हाला अशी विनंती केली आहे, व सर्व कपिसेनेला अयोध्येस नेली आहे. मानस आदर्शनीति शिक्षक आहे. अशा प्रेमळांच्या हृदयांतील तळमळ प्रभु जाणतात. व ते शब्दांनी सांगवत नव्हते ते या सर्वांनी आपल्या प्रेमव्याकुळतेने व नेत्रांनी सांगितले! अशांची निराशा प्रभु कसे करतील! 'राम सदासेवकरुचि राखिति'

हिं. *।अतिसय प्रीति देखि रघुराई।लीन्हे सकल बिमान चढाई।।१।।*
।मन महुँ बिप्र चरन सिरु नायो।उत्तर दिसिहि बिमान चलायो।।२।।
।चलत बिमान कोलाहल होई।जय रघुबीर कहइ सब कोई।।३।।
।सिंहासन अति उच्च मनोहर।श्री समेत प्रभु बैठे तापर।।४।।
।राजत रामु सहित भामिनि।मेरू सृंग जनु घन दामिनि।।५।।
।रूचिर बिमानु चलेउ अति आतुर।कीन्ही सुमन बृष्टि हरषे सुर।।६।।

म. *।प्रीति अति रघुराजा पाहुनि।सकला घेति विमानी बसवुनि।।१।।*
।मनी विप्रचरणी शिर नमिले।उत्तर दिशे विमान निघाले।।२।।
।निघता विमान गलका भारी।जय रघुवीर वदति जय सारी।।३।।

।सिंहासन अति उच्च मनोहर।श्री समेत बसलेले प्रभु वर।।४।।
।राजति राम सहित भामिनि।मेरू शृंगि जणु घन-दामिनी।।५।।
।चाले रुचिर विमान सुसत्वर।हर्षित वर्षति सुमने सुरवर।।६।।

अर्थ- सुग्रीवादि त्या सर्वांची अतिशय प्रीती पाहून रघुराजानी सर्वांना विमानात बसवून घेतले.।।१।। मनात विप्र चरणास नमस्कार केला व विमान उत्तर दिशेला निघाले. चालविले.।।२।। विमान निघताना फारच मोठा गलका (कोलाहल) झाला कारण की सगळीच मंडळी 'जय जय रघुवीर' असे म्हणाली.।।३।। (विमानात) अति उंच व मनोहर सिंहासन असून श्री (सीते) सहित प्रभु त्यावर बसलेले आहेत.।।४।। भामिनि (सुंदर सीते) सहित रामचंद्र असे विराजत आहेत की जणु मेरू पर्वताच्या शिखरावर सौदामिनी (विद्युल्लते) सहित मेघच.।।५।। ते सुंदर (रूचिर) विमान अति त्वरेने चालू लागले तेव्हा सुरवरानी हर्षित होऊन पुष्पवृष्टी केली.।।६।।

टीका. चौ.१-(१) सकला घेति विमानी बसवुनि- यावरून व पुढील चौपायांवरून ठरते की राम लक्ष्मण आणि सीता या पूर्वीच विमानात बसलेली आहेत. 'आता निज निज गृहि तुम्हि जावे। स्मरा मजसि कोणा ना भ्यावे' असा सर्वांना निरोप दिला आणि प्रभु विमानात बसले. म्हणूनच कपि समजले की आपल्याला नेत नाहीत हे ठरले. (क) अतिशय प्रीति- प्रेम पाहिल्याशिवाय प्रभु आपल्या अनन्य सेवकास सुद्धा आपल्या धामाला नेत नाहीत हे येथे सुचविले.

चौ. २-३-(१) वक्षस्थळावर असलेल्या विप्र चरणाला प्रयाणारंभी नमन केले. रथात ब[illegible] युद्धास निघताना असेच [illegible] केले आहे. 'तदा रथा रघुनाथ चालविति। विप्रचरण पंकजि शिर नमविति' (९।१). येथे मनात नमन केले इतकाच फरक. (क) जय रघुवीर वदति जय सारी. विमान हळुहळू चालू लागले तेव्हा विमानातील सर्व राम सेवक व लंकेतील सर्व मंडळी (स्त्री पुरुष) यानी 'जयजय रघुवीर' असा जयघोष अशा गर्जना केल्या.

चौ.४-६-(१) सिंहासन अति उच्च मनोहर- पुष्पक विमानात अति उच्च स्थानी एक दिव्य सिंहासन आहे. ते मेरूपर्वताच्या शिखरासारखे देदिप्यमान रत्नजडित सुवर्णाचे सोन्याचे आहे, असे पुढील उत्प्रेक्षेने ठरते. विमान मेरूपर्वत, सिंहासन त्याचे शिखर शृंग, त्यावर बसलेला नील मेघ रामचंद्र व त्या मेघात म्हणजे रामचंद्रांच्या वामांकावर, चमकत असलेली सौदामिनी म्हणजे भामिनी= सीता. भामिनी= सुंदर युवती. सुदामा= मेघ, त्यांच्यात होणारी, असणारी, ती सौदामिनी, सौदामिनी= दामिनी. सुचविले की विजेसारखा पीतवर्ण असलेली सीता रामचंद्रांच्या मांडीवर आरूढ झालेली आहे. (क) ल.ठे. 'राजत राम...' या चौपाईच्या प्रत्येक चरणात १।१ मात्रा कमी आहे. दाखविले की सीता लाजत आहे. 'आरूरोह ततो राम स्तद्विमानमनुत्तमम्। अंकेनादाय वैदेहीं लज्जमानां यशस्विनीम्।। लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा...' ।।१२।। (वा.रा.१२५). गूढभाव सूचित करण्याची ही कला किती मधुर आहे! (ख) चाले विमान सुसत्वर- प्रथम हळुहळू चालू लागले, पण आता अति वेगाने चालले. प्रयाणाच्या वेळी जयजयकार हा शुभ शकून प्रथम झाला, नंतर देवांनी केलेली पुष्पवृष्टी हा दुसरा शुभ शकुन झाला. अद्याप विमान लंकेच्या हद्दीतच आहे.

हिं. *।परम सुखद चलि त्रिविध बयारी।सागर सर सरि निर्मल बारी।।७।।*
।सगुन होहि सुंदर चहुँ पासा।मन प्रसन्न निर्मल नभ आसा।।८।।
।कह रघुबीर देखु रन सीता।लछिमन इहाँ हत्यो इंद्रजीता।।९।।
।हनुमान अंगद के मारे।रन महि परे निसाचर भारे।।१०।।
।कुंभकरन रावन द्वौ भाई।इहाँ हते सुर मुनि दुखदाई।।११।।

म. *।त्रिविधा पवन परम सुखकारी।सागर सर सरि निर्मल वारी।।७।।*
।शकुन होति सर्वत्र हि सुंदर।सुप्रसन्न मन विमल दिगंबर।।८।।
।रघुविर वदले सीते! बघ रण।इंद्रजिता वधि इथेच लक्ष्मण।।९।।
।हनुमान अंगद यांच्या मारे।पडले बघ रणि निशिचर भारे।।१०।।
।कुंभकर्ण रावण दो भाई।येथे हत सुरमुनि दुखदाई।।११।।

अर्थ- शीतल मंद सुगंधि असा त्रिविध वारा परम सुखदायक वाहू लागला. सागर, सरोवरे व सरिता यांचे जल निर्मल झाले.।।७।। सर्वत्र सुंदर शुभ शकुन होऊ लागले, सर्वांचे मन सुप्रसन्न झाले व दिशा व आकाश (अंबर) निर्मल दिसू लागली.।।८।। रघुवीर म्हणाले की सीते! हे रणांगण पहा. येथेच लक्ष्मणाने इंद्रजिताचा वध केला (बरं का!).।।९।। हे पहा! हनुमान आणि अंगद यांच्या माराने राक्षसांचे भारेच्या भारे मरून पडले आहेत.।।१०।। आणि हे पहा ठिकाण, सुरमुनींना दुःख देणारे दोघे भाऊ कुंभकर्ण आणि रावण इथे मारले गेले.।।११।।

टीका. चौ. ७-८-(१) वनवास संपून लक्ष्मण आणि जानकी यांच्यासह राम अयोध्येस जाण्यास निघाल्या बरोबर सर्व सृष्टि सहजच प्रसन्न झाली. अशा प्रकारचे वर्णन वा.रा. रावण वध झाल्याबरोबर आहे. (क) वायु प्रसन्नतेने वाहू लागला व सर्व जलाशय प्रसन्न झाले, हे चौ.७ मध्ये दाखविले. दिगंबर= दिक्= दिशा+अंबर= आकाश. सर्व दिशा व आकाशही प्रसन्न झाले. याप्रमाणे आकाश, वायु, व जल ही तीन तत्वे प्रसन्न झाल्याचे स्पष्ट दाखवून सर्व पाच भौतिक सृष्टि प्रसन्न झाल्याचे सुचविले. सूर्य प्रसन्न असल्याशिवाय वायु प्रसन्न होत नाही, कारण सूर्याचा ताप जास्त झाला तर वायु गरम होतो, व सूर्याचा ताप फार कमी झाला तर वायु फार थंड होतो. पृथ्वी तत्व प्रसन्न नसेल तर जलाशय प्रसन्न दिसणार नाहीत. कारण 'स्थलविण जल कधि राहु न शकते' वायूतील सुगंध हा पृथ्वीतत्त्वाचा गुण आहे.

चौ.९-११-(१) यात राम सीतेला रणांगण, रणभूमि दाखवून कोणी कोणास मारले हे सांगून कोठे मारले ते स्थान दाखवितात. वा.रा. सर्ग १२६ मध्ये हे वर्णन अगदी विस्तारपूर्वक आहे. मांसरक्ताच्या चिखलाने भरलेले हे रणांगण पहा असा उपक्रम करून पुढे विविध राक्षसांना कोणी मारले इत्यादि वर्णन आहे. मानसांत निशाचरयुद्ध, कुंभकर्णयुद्ध, मेघनादयुद्ध व रावणयुद्ध या चारांचेच वर्णन आहे व वरील तिघांशिवाय इतरांची नावे युद्धवर्णनात वध केलेल्यांत नाहीत. म्हणून येथेही तिघांचीच नावे आहेत. विमान अति वेगाने चालले असल्याने जास्त स्थळे दाखविणेच शक्य नव्हते. रक्तमासांच्या

उल्लेखाने सीतेला किळस आला असता म्हणून ते वर्णन नाही. (क) मेघनाद युद्धात इंद्रजित हे नाव एकदा सुद्धा आले नसता येथे इंद्रजिताचा उल्लेख मुद्दाम करून लक्ष्मणाच्या अतुलनीय प्रतापाची प्रौढी दाखविली. (ख) कुंभकर्ण रावण मारले गेले इतकेच सांगितले. मी मारले असे म्हटले नाही, कारण आपल्या मुखाने आपला प्रताप वर्णन केल्याचा दोष लागला असता. मर्यादा पालनाची ही दक्षता प्रशंसनीय नाही असे कोण म्हणेल? 'तव हे तो विशालाक्षी रावणो निहत्ये मया (वा.रा. १२६।५) तुझ्यासाठी हे विशालाक्षी! मी रावणाला मारला, असे स्पष्ट सांगितले आहे. 'अत्र मे निहतःशेते रावणो। राक्षसेश्वरः' (अ.रा.) राक्षसेश्वर रावणाला मी मारला असे अ.रा.रामाने सांगितले आहे, पण विशेष विपरित म्हणजे इंद्रजिताचा वध सांगून कोणी मारला हे मात्र सांगितले नाही. मानस आदर्शनीति-शिक्षक असे म्हणतात ते यामुळेच. वा.रा. व अ.रा. यात सेतु मी बांधला असे व अ.रा. रामेश्वरस्थापना मी केली असे मी मी सर्वत्र आहे. मानसात असे मुळीच नाही, हे पुढे आणखी स्पष्ट होत आहे. अजून विमान लंकेच्या बाहेरील रणभूमीवरूनच चालले आहे.

हिं.दो. ।इहाँ सेतु बाँध्यो अरु थापेउ सिव सुखधाम।।
।।सीता सहित कृपानिधि संभुहि कीन्ह प्रनाम।।११८रा।।
।जहँजहँ कृपासिंधु बन कीन्ह बास बिश्राम।।
।।सकल देखाए जानकिहि कहे सबन्हि के नाम।।११९म।।

म.दो. इथे बद्ध सेतू पहा स्थापित शिव सुखधाम।।
।।सीतेसहित कृपाब्धिने कृत शंभुला प्रणाम।।११८रा।।
।कृपाब्धिने वनि जिथ जिथे कृत वस्ती विश्राम।।
।सकल दाविली जानकिस सांगुनि ते ते नाम।।११९म।।

अर्थ- इथे सेतू बांधला गेला व इथे सुखधाम शिवाची स्थापना केली गेली, असे सांगून कृपासिंधूने सीतेसह शंभूला प्रणाम केला.।।दो.रा।। कृपा सागराने (लंकेत येताना) जेथे जेथे वनात वस्ती किंवा विश्राम केला होता ती सर्व स्थाने जानकीला दाखविली व त्या त्या ठिकाणी नाव सांगितले.।।११९म।।

टीका-(१) मी सेतु बांधला, मी शिवाची स्थापना केली असे म्हटले नाही. (क) सुखधाम शिव- श्रीरामेश्वर शिवाच्या कृपेनेच शिव= कल्याण झाले व त्यांच्याच कृपेने तुला मला व सर्वांना सुखाचे दिवस पाहण्यास सापडले, व आपण आता सुखात राहू शकू. (ख) कृपाब्धिने शंभुला प्रणाम कृत- स्वतः कृपासागर असून सुद्धा शंभूला प्रणाम केला. भाव हा की या शंकरास नुसता प्रणाम केला तरि शं भवति सुख व कल्याण होते. आपल्या परम प्रिय भक्ताचा शंकराचा महिमा वाढविण्यासाठी प्रणाम केला ही शंकरावर कृपाच केली, म्हणून कृपाब्धि म्हटले.

दो.म. (१) कृपाब्धिने वनि....विश्राम- एक रात्र किंवा अधिक जेथे राहिले ते वस्तीचे स्थान, व जेथे थोडावेळ विश्रांती घेतली ते विश्रामस्थान अशी सर्व स्थाने त्यांचे नाव प्रत्येक ठिकाणी सांगून दाखविली. जेथे जेथे राहिले वा विश्रांती घेतली त्या सर्व स्थानांवर प्रभूंनी कृपाच केली त्यामुळे. त्यांचा महिमा वाढविला, सीतेला सांगून ते माहात्म्य दृढ केले, म्हणून कृपाब्धि म्हटले. 'धन्य देश वन शैल ठाव ते। जिथ जिथ जाती धन्य ठाव ते' (२।१२२।६) असे वनवासी लोक म्हणाले आहेत. 'जे पुर गाव पथी त्या असती। त्यां अहि सुर पुर सेर्षा स्तवती।। चालत राम जिथे पदि जाती। त्या सभान अमरावति ना ती।। प्रभु ज्या तरू तळी जाउन बसती। तया कल्पतरू महान म्हणती' (२।११३।१-८ पहा) म्हणून कृपाब्धि म्हटले. (क) जानकी शब्दाने सुचविले की ती स्थाने पाहून व त्यांची नावे प्रभुमुखाने ऐकून सीतेला फार आनंद झाला. ती जानकी= चिदानंदलहरी बनली. येथे लंकेचा संबंध सुटला. पुढील दोन दोहे उपसंहारात्मक आहेत.

हिं. ।तुरत बिमान तहाँ चलि आवा।दंडक बन जहँ परम सुहावा।।१।।
।कुंभजादि मुनिनायक नाना।गए रामु सब के अस्थाना।।२।।
।सकल रिषिन्ह सन पाइ असीसा।चित्रकूट आए जगदीसा।।३।।
।तहँ करि मुनिन्ह केर संतोषा।चला बिमान तहाँ ते चोखा।।४।।
।बहुरि राम जानकिहि देखाई।जमुना कलिमल हरनि सुहाई।।५।।

।पुनि देखि सुरसरी पुनीता।राम कहा प्रनाम करु सीता।।६।।

म. *।येइ तिथे मग विमान सत्वर।दंडक वन जेथे अति सुंदर।।१।।*
।कुंभजादि मुनिनायक नाना।जाति राम सकलांचे स्थाना।।२।।
।आशीर्वाद सकल मुनि देती।चित्रकूटि जगदीश्वर येती।।३।।
।सकल मुनींना तिथे तोषवुनि।तडक निघाले विमान तेथुनि।।४।।
।राम जानकिस पुढे दाखवित।यमुना कलिमलहरणि सुशोभित।।५।।
।दिसत पुढे सुरनदी पुनीता।म्हणती राम कर नमना सीता!।।६।।

अर्थ- मग जिथे अति सुंदर दंडकारण्य होते तेथे विमान अगदी त्वरेने आले.।।१।। अगस्ति (कुंभज) आदि जे मुनिश्रेष्ठ होते त्या सर्वांच्या आश्रमात (स्थानात) राम गेले.।।२।। त्या सर्व मुनींनी आशीर्वाद दिले आणि मग जगदीश्वर चित्रकूटला आले.।।३।। तेथे (अत्रि आदि) सर्व मुनींना संतुष्ट केल्यावर तेथून विमान तडक निघाले.।।४।। पुढे रामचंद्रांनी कलिमल हरण करणारी सुशोभित यमुना नदी सीतेला दाखविली.।।५।। मग पुढे पुनीत देवनदी दिसली तेव्हा राम म्हणाले की सीते! गंगेला प्रणाम कर.।।६।।

टीका. चौ.१-(१) दंडकवन जेथे अति सुंदर- मलय पर्वतापासून विंध्य पर्वतापर्यंतचा सर्वच भाग दंडकारण्य नावाने प्रसिद्ध होता. त्यातील अति परम सुंदर भागात विमान आले. म्हणून येथे ऋष्यमूकगिरि, प्रवर्षण गिरी, पंपा शबरी आश्रम इत्यादि परम रमणीय वन असलेला विभाग ग्रहण करणे योग्य आहे. मात्र येथे विमान उतरले नाही. वा.रा. व अध्यात्म रामायणातील किष्किंधेजवळ विमान उतरून तेथील स्त्रियांना विमानात घेणे वगैरे कथा भाग येथे गृहित करता येत नाही. कारण पुढे उत्तरकांडात तारा रूमा वगैरे वानरींचा एकदा सुद्धा उल्लेख नाही.

चौ.२-६-(१) कुंभजादि मुनिनायक....स्थाना- वा.रा.व अ.रा. यात सर्व मुनींचे आश्रम विमानातूनच दाखविले आहेत. येथे प्रभु अगस्ति सुतीक्ष्ण

वगैरे मुनींच्या आश्रमात गेले व त्यांना प्रणाम केला तेव्हा त्यांनी आशीर्वाद दिले. सीता व लक्ष्मण यांच्यासह विमानातून त्या त्या ठिकाणी उतरून जाऊन भेटले. (क) अगस्त्यादींच्या उल्लेखानंतर एकदम चित्रकूटचा उल्लेख आहे, यावरून पंचवटीस गेले नाहीत हे ठरते. पंचवटीचा उल्लेख मुद्दाम टाळलेला दिसतो. त्या उल्लेखाने सीताहरण, जटायुमरण इ. अति दुःखद प्रसंगाची स्मृति मुद्दाम जागृत करून सीतेला व इतर सर्वांना दुःखी करणे रघुनाथास इष्ट वाटले नाही. रणांगणातील मांसरक्त कर्दमांचा उल्लेख मानसांत ज्या हेतूने टाळला त्याच हेतूने पंचवटीचा उल्लेख येथे टाळला. सीतेला दुःख होऊ नये म्हणून राम किती दक्षता बाळगतात हे येथे दाखविले आहे. (ख) चित्रकूटि जगदीश्वर येती. भाव हा की अत्रि आदि मुनींनी ते विमान पाहिले व सर्व म्हणून लागले की 'आले, जगदीश्वर आले!' चित्रकूटास परमसुखात व परमानंदात काळ गेला होता म्हणून तेथे पुन्हा विमान थांबवून रामजानकी लक्ष्मण यानी सकल मुनींचे दर्शन घेतले. त्या सर्वांना परम संतोष झाला. (ग) तडक निघाले विमान तेथुनि यापूर्वी अगस्त्याश्रमापासून विमान वारंवार थांबवावे लागेल, त्यामुळे त्याची गति बरीच कमी होती. पण आता तसे करण्याची आवश्यकता नसल्याने विमान खूप वेगाने सरळ चालले. इतक्यात प्रयागच्या अलीकडे यमुनेचे दर्शन झाले. यमुना बध वगैरे सांगतात तोच परम पावन देवनदी गंगा दिसू लागली.

हिं. ।तीरथपति पुनि देखु प्रयागा।निरखत जन्म कोटि अघ भागा।।७।।
।देखु परम पावनि पुनि बेनी।हरनि सोक हरि लोक निसेनी।।८।।
।पुनि देखु अवधपुरी अति पावनि।त्रिविध ताप भव रोग नसावनि।।९।।
दो. ।सीता सहित अवध कहुँ कीन्ह कृपाल प्रनाम।।
।।सजल नयन तन पुलकित पुनि पुनि हरषित राम।।१२०रा।।
।पुनि प्रभु आइ त्रिबेनी हरषित मज्जनु कीन्ह।।
।।कपिन्ह सहित बिप्रन्ह कहुँ दान बिबिध बिधि दीन्ह।।१२०म।।

म. ।पहा प्रयागा तीर्थ पतीते।निरखत जन्मकोटि अघ जाते।।७।।
।परम पुनीता पहा त्रिवेणी।शोक हरणि हरिपद निःश्रेणी।।८।।
।पुरी अयोध्या बघ अति पावनि।त्रिविधताप-भवरोग-विनाशनि।।९।।

दो. ।करिति अयोध्ये कृपानिधि सहजानकी प्रणाम।।
।।सजल नयन तनु पुलकिता घडि घडि हर्षित राम।।१२०रा।।
।प्रभु परतुनी त्रिवेणी हर्षित केले स्नान।।
।।कपीसहित विप्रां बहु दिले विविध विध दान।।१२०म।।

अर्थ- सीते! हा तीर्थराज प्रयाग पहा, याच्या (नुसत्या) दर्शनाने कोटि जन्मातील कोट्यावधी पापे नष्ट होतात.।।७।। (आता) ही पहा परम पावन त्रिवेणी, ही शोक हरण करणारी व हरिपदास नेणारी शिडी (निःश्रेणी) आहे.।।८।। ती पहा त्रिविधताप हरण करणारी व भवरोग विनाश करणारी अति पावन अयोध्या पुरी.।।९।। कृपालु रामचंद्रांनी सीतेसह अयोध्येला प्रणाम केला. तेव्हा राम हर्षित होऊन त्यांचे नेत्र अश्रूंनी भरले व शरीर वारंवार रोमांचित होऊ लागले.।।१२०रा।। मग प्रभु त्रिवेणीला परत आले व हर्षाने त्रिवेणी स्नान केले, आणि कपींनी व प्रभूंनी पुष्कळ ब्राह्मणांना नाना प्रकारचे दान दिले.।।दो.१२०म.।।

टीका. चौ.७-९-(१) विमानातून पुष्कळ दूरची स्थळे सहज दिसतात, तसे प्रथम तीर्थराज प्रयागक्षेत्राचे दर्शन झाले. त्याचा महिमा थोडक्यात सांगतात तोच त्रिवेणी दिसली. त्रिवेणीचे दर्शन घेतले पण विमान तेथे न थांबता तसेच पुढे गेले, तेव्हा लांबून श्रीअयोध्यापुरीचे दर्शन झाले. त्रिवेणीस्नान करण्यापूर्वीच अयोध्येचे दर्शन घडावे अशी तीव्र इच्छा प्रभूला झाली, व विमान इच्छागामी असल्याने ते पुढे गेले व जेथून अयोध्येचे दर्शन होऊ शकेल अशा ठिकाणी थांबले. (क) प्रयाग व त्रिवेणी यांचे महत्त्व अयोध्याकांडात सविस्तर वर्णिले आहे. अयोध्येचा महिमा १।१६।१-३ व १।३५।२-५ यात वर्णिला आहे. येथे अगदी संक्षेपाने वर्णिला आहे 'हरिपद=हरिलोक=नित्य वैकुंठ पद=स्थान. निःश्रेणी= शिडी, जिना.

दो.रा. (१) करिति अयोध्ये....प्रणाम- रघुनाथास अयोध्या किती प्रिय आहे हे या दोह्यात दाखविले आहे. अयोध्यापुरी दुरून दिसताच राम व जानकी यांनी तिला प्रणाम केला. तेव्हा रामहृदय प्रेमाने व आनंदाने उचंबळले. रोमांच व अश्रु हे सात्विक भाव प्रगट झाले. दण्डकारण्यात

सीताविरही रघुपतीचे, आपल्या इष्ट देवांचे चिरकांक्षित पण अशक्य वाटणारे दर्शन शंकरांस दुरून होताच हर्षाने व प्रेमाने त्यांची जशी दशा झाली तशीच वनवास संपवून अयोध्येस जाण्यासाठी परत आलेल्या श्रीरामाची एकाएकी अयोध्यापुरीचे दुरून दर्शन झाल्यामुळे झाली. 'शंभु समयिं त्या रामा पाहति। हर्ष हृदयि अति विशेष पावती।..घडि घडि कृपानिकेत पुलकिती' (१।५०।३-४ व दो ४८ पहा) भरताच्या व कौसल्यादि मातांच्या स्मरणाने शरीर पुनःपुन्हा पुलकित होऊ लागले. या प्रमाणे अयोध्येचे दुरून डोळे भरून दर्शन घेतले. (क) या सर्व वर्णनात लक्ष्मणाने कुठेच प्रणाम केल्याचे वर्णन नसले तरी लक्ष्मण पडछायेसारखा रामानुगामी असल्यामुळे सीतारामानी जेथे जेथे प्रणाम केला तेथे तेथे लक्ष्मणाने केला असे गृहीत धरणे भाग आहे.त्रिवेणीस्नान व भरद्वाजदर्शन करण्यासाठी विमान पुन्हा त्रिवेणीवर परत आले.

दो.म.(१) प्रभु व विमानातील सर्वच मंडळी त्रिवेणीला विमानातून खाली उतरली. वैशाख शुद्ध चतुर्थीला विमान लंकेतून निघाले व वैशाख शुद्ध पंचमीला मंडळी स्नासाठी त्रिवेणीवर उतरली. सर्वांनी स्नाने केली. प्रभूंनी स्नान करून शिव पूजन करून यथाविधि तीर्थदेवार्चन केले. 'मोदे स्नान करूनि शिवपूजन। केले सविधि तीर्थ देवार्चन' (२।१०६।६) नंतर सर्व कपि, बिभीषण व प्रभु यांनी ब्राह्मणांना विविध दाने दिली. लंकेत मिळालेले वस्त्रालंकारादि पदार्थ कपींच्या जवळ होतेच म्हणून त्यांनी दान कोठून दिले या शंकेला मुळीच जागा नाही, व प्रभु रघुनाथाने दाने कुठून दिली अशी शंका येण्यास सुद्धा कवींनी जागा ठेवली नाही. प्रभु शब्दाने कवींनी सुचविले आहे की ते सर्व समर्थ असल्याने सर्व सिद्धी सेवेची वाटच पाहात असल्याने त्यांनी आपल्या ऐश्वर्याने तत्काळ सर्व निर्माण केले व दिले. शिवाय 'तुझे कोष गृह ममचि सब' असे सखा बिभीषणाला म्हटलेच आहे. बिभीषणाने मणिवसनभूषणानी विमान भरून आणून आतील सर्व पदार्थासह ते रामचंद्रास समर्पण केले होते, त्यातील पदार्थाचा वर्षाव केला तरि काही शिल्लक असणारच. ते सर्व जिन्नस दान दिले. ते त्यांचे स्वतःचेच द्रव्य होते. (प.पु.आधार पूर्वी दिला आहे.) म्हणून शंकेला जागा नाही.

हिं. /प्रभु हनुमंतहि कहा बुझाई /धरि बटु रूप अवधपुर जाई ।।१।।
/भरतहि कुसल हमारि सुनाएहु /समाचार लै तुम्ह चलि आएहु ।।२।।
/तुरत पवनसुत गवनत भयऊ /तब प्रभु भरद्वाज पहि गयऊ ।।३।।
/नाना बिधि मुनि पूजा कीन्ही /अस्तुति करि पुनि आसिष दीन्ही ।।४।।
/मुनि पद बंदि जुगल कर जोरी /चढ़ि बिमान प्रभु चले बहोरी ।।५।।
/इहाँ निषाद सुना प्रभु आए /नाव नाव कहँ लोग बोलाए ।।६।।

म. /प्रभु हनुमंता वदति समजाउनि /अयोध्येत बटुरूपे जाउनि ।।१।।
/भरता अमचे कुशल वदावे /समाचार घेउनि तुम्हि यावे ।।२।।
/शीघ्र पवनसुत जाते झाले /प्रभू भरद्वाजाश्रमिं आले ।।३।।
/मुनिं नानापरिं पूजन करूनि /देती आशीर्वादां स्तवुनी ।।४।।
/जोडुनि कर युग मुनिपदिं नमुनि /परत निघति प्रभु विमानिं बसुनी ।।५।।
/इथें श्रवत गुह कीं प्रभु आले /नाव नाव कुठ ?लोक जमविले ।।६।।

अर्थ- प्रभुनी हनुमंतास समजाऊन सांगितले की तुम्ही बटुरूप घेऊन अयोध्येत जा.।।१।। भरताला आमचे (तिघांचे) कुशल सांगा व त्यांच्याकडील (कुशल) समाचार घेऊन तुम्ही (लवकर) परत या.।।२।। लगेच पवनसुत शीघ्र गतीने निघाला व प्रभु (सर्व कपि मंडळीसह विमानाने) भरद्वाज मुनींच्या आश्रमात आले.।।३।। मुनींनी नाना प्रकारे पूजा केली आणि स्तुती करून मग आशीर्वाद दिले.।।४।। मुनींच्या चरणांना वंदन करून व दोन्ही होत जोडून (निरोप घेऊन) प्रभु विमानात बसून परत निघाले.।।५।। इकडे निषादराज गुहाने ऐकले की प्रभु आले. तेव्हा अरे नाव? नाव कुठे आहे? (असे म्हणून त्याने) लोक जमविले.।।६।।

टीका. चौ.१-३-(१) प्रभु= सर्वज्ञ, सर्वदर्शी असून लोकाचार व राजनीति यांचे पालन करण्यासाठी हनुमंतास अयोध्येत पाठवीत आहेत. काय समजावून सांगितले या विषयी तर्क करीत बसण्याची आवश्यकता नाही, कारण पुढील तीन चरणात तेच सांगितले आहे. सूचना- वा.रा. सर्ग १२८।१-१७ यात जे समजाऊन सांगितले आहे ते येथे गृहित धरणे

मानसकथेशी अगदी विसंगत ठरेल. कारण की भरताच्या चित्ताची प्रवृत्ती, त्याची राहणी इत्यादींचे ज्ञान हनुमंताच्या मुखाने मानसांतील रघुनाथास सुमारे २।२।। महिन्यापूर्वीच झालेले आहे, व तसे प्रभूंनी बिभीषणाला बोलूनही दाखविले आहे. 'भरतदशा स्मरता मज निमिष कल्पसम जाइ।। तापस वेष गात्र कृश सतत जपत मजलाहिं' (११६रा) पासून पुढील दोहे पहा. येथील दुसऱ्या चौपाईचा विस्तारच करावयाचा असेल तर म्हणता येईल की नन्दिग्रामी जाऊन, आमचे तिघांचे कुशल भरतास सांगून भरताचे कुशल नगरातील व मातादिकांचे कुशल विचारून लवकर परत या, यापेक्षा काही अधिक चौकशी करण्याबद्दल सांगितले असे मानण्याचे कारण नाही व वा.रा.व अ.रा. यातील गुहाला निरोप सांगण्याविषयीचा उल्लेखही येथे गृहीत धरता येत नाही, कारण तसे असते तर येथील निषाद राजाची जी त्रेधातिरपीट उडाली आहे ती उडण्याचे कारण नाही.

चौ.४-५-(१) नानापरि पूजन करुनि- प्रथम पाद्य व अर्घ्य समर्पण करून प्रभूंना जानकी लक्ष्मणासह पर्णकुटीत आणले व मग षोडशोपचार, राजोपचारयुक्त पूजा केली व स्तुति केली. अ.रा. १४।२१-३६ यात स्तुति व आशिर्वाद या दोन्ही गोष्टी आहेत. 'बहुवर्ण सहस्त्राणि मानुषं देहमाश्रितः।।३४।।कुर्वन् दुष्कर कर्माणि लोकद्वयहितायच।। पापहारिणी यशस्या भुवनं पूरयिष्यसि।।३५।। हा आशिर्वाद आहे. 'प्रार्थयामि जगन्नाथ पवित्रं कुरुमे गृहं।। स्थित्वाध भुक्त्या सबलःश्वो गामिष्यति पत्तनम्।।३६।। पुष्कळ हजार वर्षे या मनुष्य देहात राहून दोन्ही लोकांच्या हितासाठी पापहारक दुष्कर कर्मे करून आपल्या कीर्तीने त्रिभुवन भरून टाकशील, असा आशीर्वाद दिला, व प्रार्थना केली की हे जगन्नाथ! माझे घर (आश्रम) आपण पावन करावे, आजचा दिवस राहून सैन्यासह भोजन करून उद्या आपल्या नगरास जावे. ही प्रार्थना राघवाने मान्य केल्यावर मग हनुमंतास पाठविला आहे.

ल.ठे.- पूर्णे चतुर्दशे वर्षे पंचम्याः लक्ष्मणाग्रजः।। भरद्वाजाश्रम प्राप्य ववन्दे नियतो मुनिम्।। (वा.रा.१२७।१) पंचमीला चौदा वर्षे पूर्ण झाली. त्या

दिवशी राम भरद्वाजाश्रमात आले. पद्म. पु.व स्कंद पुराण यात उल्लेख आहे की वैशाख शुद्ध पंचमीला चौदा वर्षे पूर्ण झाली त्या दिवशी प्रभु भरद्वाजाश्रमात आले व तेथे राहिले. षष्ठीला नन्दिग्रामी जाऊन भरतास भेटून तेथे राहिले. व वैशाख शुद्ध सप्तमीचे दिवशी अयोध्येत प्रवेश करून राज्याभिषेक झाला. मानसांतील कालनिदर्शक गुप्त संकेत पद्मपुराणास अनुसरून आहेत, याबद्दल पूर्ण खात्री झाली आहे. तपशीलाच्या बाबतीत काही गोष्टींचा क्रम पुढे मागे आहे इतकेच. भरद्वाजाश्रमात राहून दुसऱ्या दिवशी गेल्याचा उल्लेख वा.रा. सुद्धा आहेच. (१२७।१७-१८) म्हणून पंचमीच्या दिवशी भरद्वाजाश्रमात राहिले असे या चार आधारांवरून मानणे संयुक्तिक आहे. (क) अयोध्येचे दर्शन विमानातून घेऊन मागे वळले होते म्हणून परत निघाले असे म्हटले.

चौ.६-(१) इथे श्रवत गुह की प्रभु आले- शृंगवेरपुर दिसू लागताच कपींनी केलेला जयजयकार निषाद राज गुहाच्या कानी गेला. तो तर भगवंताच्या आगमनाचे दिवस मोजीत बसला असेल. काल चौदा वर्षे पुरी झाली, तेव्हा आज प्रभु येणारच असा दृढविश्वास व शुभशकुनांनी त्याची पुष्टि झालेली असणारच. त्यामुळे जयजयकार ऐकताच त्याला कळले की प्रभु येत आहेत आले. (क) नाव? नाव कुठे? लोक जमविले. या शब्दांनी निषादराजाच्या प्रेमाची व आदराची सुस्पष्ट कल्पना येते व तो प्रभु दर्शनासाठी किती उतावीळ झाला आहे हे हि दिसते. प्रभु पायीच आले असतील असे त्यास वाटले. नावेसाठी प्रभूला गंगेच्या तीरावर तिष्ठत बसावे लागले तर मी निषादराजा असून उपयोग काय? असे वाटून अरे नाव! अरे नाव कुठे आहे? चला लवकर नाव घेऊन पलीकडे! प्रभू आले नि काय बघत बसलात? किती उशीर हा! असे आपल्या सेवकादिकांना म्हणून लोक जमवितो तोच चमत्कार दिसला. अयोध्येत जाताना हनुमंताने जर निरोप सांगितला असता की प्रभु सीता व लक्ष्मण कुशल आहेत व तुमच्या भेटीस येत आहेत तर गुहाने आधीच गंगेच्या पलीकडे सुंदर नाव व नावाडी तयार ठेवले असते व प्रयागाच्या वाटेकडे डोळे लावून वाट पहात राहीला असता. अयोध्येतून परत प्रयागास जाताना तेवढाच निरोप सांगितला असता तरि तसेच घडले असते. अशी त्रेधा तिरपीट व धावपळ करण्याची वेळच आली

नसती.

हिं. *।सुरसरि नाघि जान तब आयो।उतरेउ तट प्रभु आयसु पायो।।७।।*
।तब सीताँ पूजी सुरसरी।बहु प्रकार पुनि चरनन्हि परी।।८।।
।दीन्हि असीस हरषि मन गंगा।सुंदरि तव अहिवात अभंगा।।९।।
।सुनत गुहा धायउ प्रेमाकुल।आयउ निकट परम सुख संकुल।।१०।।
।प्रभुहि सहित बिलोकि बैदेही।परेउ अवनि तन सुधि नहि तेही।।११।।
।प्रीती परम बिलोकी रघुराई।हरषि उठाइ लियो उर लाई।।१२।।

म. *।यान येत तो सुरसरि लंघुनि।तटि उतरे प्रभु आज्ञा पावुनि।।७।।*
।तै सीता पूजी सुरनदी।बहुपरिं करि वंदन मग पदी।।८।।
।गंगा दे आशीस मुदित मन।सुंदरि तव सौभाग्या भंग न।।९।।
।ऐकुनि गुह धावे प्रेमाकुल।आला निकट परम सुख संकुल।।१०।।
।प्रभुस विलोकुनि सह वैदेही।पडे अवनि तनु भान नुरेही।।११।।
।प्रीती परम रघुराजा पाहुनि।हृदयीं धरिला हर्षे उठवुनि।।१२।।

अर्थ- (निषादराज नाव नाव! करून धांदल करीत आहे) तोच यान (विमान) गंगा ओलांडून आले (सुद्धा), व प्रभुच्या आज्ञेने तीरावर उतरले.।।७।। मग सीतेने नानापरींनी गंगेची पूजा केली व नानापरींनी तिच्या पायांना वंदन केले.।।८।। गंगेने प्रसन्न मनाने आशीर्वाद दिली की हे सुंदरी! तुझे सौभाग्य अभंग-अखंड राहील.।।९।। (इतक्यात गुहाने ऐकले की प्रभु गंगेच्या या तीरावर आले आहेत) हे ऐकताच गुह प्रेमाकुळ होऊन धावला तिकडे, व परम सुखाने भरलेला (परिपूर्ण) प्रभूच्या जवळ आला.।।१०।। वैदेही सहित प्रभूला पाहताच तो अवनीवर (भूमीवर) पडला व त्याला देहभान राहिले नाही.।।११।। त्याची परम प्रीती पाहून रघुराजानी त्याला हर्षाने उठवून हृदयाशी धरला.।।१२।।

टीका. चौ. ८-(१) ल.ठे. या चौपाईच्या प्रत्येक चरणात १।१ मात्रा कमी आहे. वनवासात जाताना गंगेच्या पलीकडे गेल्यावर सीतेने गंगेला प्रार्थना करून नवस केला होता की 'पतिदीरासह येता मागे।कुशल करिन की तव पूजा गे।।' (२।१११३।३) गंगेने त्यावेळी दिलेल्या आशीर्वादाप्रमाणे

सीता पतिदीरासह कुशल परत आली आहे म्हणून केलेला नवस फेडला. (क) स्वतःस रावणाने महासागराच्या पलीकडे चोरून नेलेली, लक्ष्मण शक्ति लागून मृतप्राय झाला, प्रभु रघुवीर नागपाशात अडकून मृतप्राय झालेले व रावणासारखा शत्रु! पण अशाही प्राणसंकटातून जिच्या आशिर्वादाने सीता सुटली तिची पूजा करीत असता सीतेचे हृदय प्रेम, कृतज्ञता इत्यादि भावनांनी किती उचंबळून आले असेल याची कल्पना सहृदयवाचक अल्प प्रमाणात करू शकतील. तिच्या हृदयाची झालेली ही स्थिती येथे १।१ मात्रा कमी करून वाणीच्या गतीचा भंग करून दाखविली आहे. सीता गंगेला म्हणाली असेल की हे परम पावन देवि गंगे! १) तुझ्या आशीर्वादानेच आज आम्ही तुझे दर्शन करीत आहोत. २) तुझ्याच आशीर्वादाने लक्ष्मण भावोजींचा पुनर्जन्म झाला. ३) तुझ्याच आशीर्वादाने रघुकुलनायकांचे प्राण संकट दूर झाले. ४) तुझ्याच कृपासामर्थ्याने श्रीरघुवीरास सुयश लाभले. ५) हे माते! गंगे! तुझे उपकार मी कसे कोणत्या प्रकारे फेडू! इत्यादि प्रार्थना करताना सीतेच्या नेत्रात अश्रू देहावर वारंवार रोमांच, कंठ दाटून येणे, इत्यादि सात्विक भाव वारंवार प्रगट झाले असतील. तिच्या त्या वेळच्या भावनांचे कोणालाही शब्दांनी यथार्थ वर्णन करता येणे शक्य नाही. हे 'बहुपरि' पर्यंतच्या शब्दांनी सुचविले. शेष उत्तरार्धाने सुचविले की देवि! मी तुला काय देणार! कितीही व काहीही दिले तरि तुझ्या उपकाराची फेड मला करता येणार नाही, म्हणून 'चरणवंदिते वारंवार' असे म्हणून किती वेळा नाक घासले असेल हात जोडले असतील, पदर पसरला असेल व कितीदा तटस्थ झाली असेल. या सर्व गोष्टींची अंधुक कल्पना देण्यासाठी १।१ मात्रा कमी ही अजब युक्ती योजली आहे.

चौ.१०-११-(१) प्रभु रघुवीर नदीतीरी आले आहेत असा समाचार गुहाला त्याच्या सेवकाकडून कळला व तो दर्शनासाठी इतका अधीर झाला की भेट घेऊन जाण्याची सुद्धा आठवण राहिली नाही. मी राजा आहे, धावत गेलो तर लोक हसतील ही कल्पना आली नाही. त्याला जणू काय प्रेमोन्माद, आनंदोन्मादच झाला, तो जग विसरला व गेला धावत. वैदेही सहित प्रभु आहेत असे पाहताच धाडकन दंडासारखा भूमीवर पडला. दण्डवत प्रणाम केला व देहभान विसरला. (क) वैदेही- सीता अगदीच कृश

झालेली दिसली. सीताहरणाची बातमी गुहाला कळली होती, त्यामुळे सीता जिवंत परत येण्याची आशा वाटत नव्हती, म्हणून वैदेही का होईना आलेली पाहून परम हर्ष झाला, म्हणून 'वैदेही सह प्रभुस' असा उल्लेख केला. लक्ष्मणाविषयी चिंता नव्हती, यावरून लक्ष्मणाच्या मूर्च्छेची हकीगत कळलेली नाही असे ठरते. लक्ष्मण प्रभूच्या पाठीमागे असल्यामुळे तो दिसला नसेल म्हणून उल्लेख नाही.

चौ.१२-(१) प्रीति परम रघुराजा पाहुनि- निषादराज आधीच राम प्रेमाची मूर्ती, त्यात १४ वर्षाच्या विरहानंतर दर्शन झाले, मग प्रीती परम दिसेल यात नवल काय? सुग्रीवादि कपींची 'प्रीती अति रघुराजा पाहुनि। सकलां घेति विमानि बसवुनि' (११९।१) येथील पहिला चरण द्विरूक्ति आहे, अति प्रीती= परम प्रीती हे दाखविले व सुचविले की याला विमानात बसवून अयोध्येस नेणार.

हिं.छं. *।लियो हृदय लाइ कृपानिधान सुजान रायँ रमापती।।*
।।बैठारि परम समीप बूझी कुसल सो कर बीनती।।
।अब कुसल पद पंकज बिलोकि बिरंचि संकर सेव्य जे।।
।।सुखधाम पूरन काम राम नमामि राम नमामि ते।।१।।
।सब भाँति अधम निषाद सो हरि भरत ज्यों उर लाइयो।।
।।मतिमंद तुलसीदास सो प्रभु मोह बस बिसराइयो।।
।यह रावनारि चरित्र पावन राम पद रतिप्रद सदा।।
।।कामादिहर बिग्यान कर सुर सिद्ध मुनि गावहि मुदा।।२।।

म.छं. *।निज हृदयिं धरिती कृपानिधान सुजाणराय रमापती।*
।बसवून परम समीप पुसलें कुशल, करि ते सुविनती।।
।की कुशल पद पंकज बघून विरंचि शंकर सेव्य जे।
।सुखधाम पूरित काम राम नमामि राम नमामि ते।।१।।
।सबरीति अधम निषाद त्या हरि भरत सम हृदयीं धरी।
।मति मंद तुलसीदास तो प्रभु मोहवश विसरे तरी।।
।हे रावणारि चरित्र पावन रामपदरति दे सदा।।

।कामादिहर विज्ञानकर सुरसिद्धमुनि गाती मुदा।।२।।

अर्थ- सुजाणांचे राजा (शिरोमणी) लक्ष्मीपती (सीतापती) कृपानिधान श्रीरामचंद्रांनी त्याला हृदयाशी धरला! व अत्यंत जवळ बसवून त्याला कुशल विचारले, तेव्हा त्याने सुंदर विनंती केली की, ज्या चरण कमलांची सेवा ब्रह्मदेव व शंकर करतात त्या आपल्या चरणकमलांच्या दर्शनाने कुशल आहे. हे सुखधाम! हे पूरितकाम (=पूर्णकाम) राम मी नमस्कार करतो, राम मी तुम्हाला नमस्कार करतो.।।छं१।। सर्व प्रकारे नीच असलेल्या निषादाला श्रीहरीने भरतासारखा हृदयाशी धरला! तरीही मतिमंद तुलसीदास मोहवश होऊन त्या प्रभूला विसरला! हे रावणारीचे पावन करणारे पावन चरित्र सदा रामचरणी परम प्रीति (=रति) देणारे आहे. हे कामादि विकारांचा विनाश करणारे व विज्ञान (अन्वय ज्ञान) उत्पन्न करणारे आहे. सुर, सिद्ध व मुनि यांचे आनंदाने गान- (वर्णन) करीत असतात.।।छं.२।।

टीका. छं-१-(१) सुजाणराय= सुजाणांचे राजे, सुजाणशिरोमणी. गुह राजा आहे, सखा आहे, परम भक्तिसंपन्न,परम लीन व पूर्ण निरभिमानी आहे हे जाणले, म्हणून त्याला हृदयाशी धरला. साक्षात रमापती असून एका निषादाला हृदयाशी धरला याचे कारण ते कृपानिधान आहेत. (क) बसवून परम समीप- हनुमंताला हात धरून परम समीप बसविला आहे. हनुमंताच्या खालोखाल सन्मान त्याला दिला व कुशल विचारले. (ख) कुशल पदपंकज बघून....जे . (२।८८।५) पहा. जोपर्यंत भगवच्चरणांचे दर्शन होत नाही, झाले नाही तोपर्यंत जीवाचे कुशल= कल्याण होणे शक्य नाही हे दाखविले. (ग) सुखधाम- आपल्या दर्शनाने मी आज पूर्ण सुखी झालो मला सुखी करण्यासाठी तुम्ही मुद्दाम येथे आलात. सुखधामच जवळ आल्यावर व सुखधामाने हृदयाशी धरल्यावर सुखाला काय तोटा! (घ) पूरितकाम= पूर्णकाम, ज्यांच्या सर्व कामना पूर्ण झाल्या आहेत, ज्यांना कोणतीच कामना नाही असे. माझ्याकडून आपल्याला काही मिळवावयाचे नसून, मला आपण मुद्दाम येऊन भेटलात हे माझ्यावर अनंत उपकार केलेत, यातून उत्तीर्ण होण्याची शक्ती माझ्यात नाही, म्हणून मी आपल्याला वारंवार नमन करतो.

या उदाहरणावरून बोध काय घ्यावा ते आता सुचवितात.

छं.२-(१) सबरीति अधम निषाद- 'लोकिं वेदि जो नीच सर्वपरी। छायास्पर्शे स्नान वदति तरि' (२।१९४।३) टी.पहा. यातील भावच येथे आहेत. असा नीच असून श्रीहरी रघुराज त्यास भेटले. भरताला जितक्या प्रेमाने व जसे भेटले तसे याला भेटले. याचे कारण फक्त एकच की त्याच्याजवळ परम प्रीति, निर्मल रामप्रेम आहे. तो भरतासारखाच रामप्रेममूर्ती आहे. यावरून सुजाण असतील त्यांनी बोध घ्यावा की 'भक्ति अवशा वश करी' भगवान फक्त शुद्ध प्रेमालाच वश होतात. दो.११७ शिववचन पाहावे. (क) मतिमंद...विसरे तरी याने दाखविले की निषादाचे हे उदाहरण ऐकून सुद्धा जे प्रभु रघुनाथाला विसरतील, त्यांचे अनन्य भजन करणार नाहीत, ते मोहाने आंधळे झालेले, बुद्धिहीन महामूर्ख आहेत असे समजावे. आता पुढील दोन चरणात व दोह्यात या काण्डाची फलश्रुती सांगून उपसंहार करतात.

(२) रावणारि चरित्र पावन- हे चरित्र पवित्र असून पावन करणारे आहे. सदा पावन आहे. अमक्याच काळी किंवा अमक्यानेच याचे श्रवण पठण करावे व अमक्याच काळी अमक्यानेच करू नये असे नाही. रामचरणरति- रति=परम प्रीति, परम प्रेम, प्रभु चरणी दृढ अनुराग देणारे आहे. ज्या भक्तीमुळे भगवान पूर्ण कृपा करतात ती भक्ती या चरित्राच्या श्रवण पठण कथनादिकानी मिळते. (क) कामादिहर- कामक्रोधादि विकार, मानसरोग असतात तोपर्यंत प्रेमभक्ति प्राप्त होत नाही. हे चरित्र प्रथम या सर्व विकारांचा विनाश करते. परंतु 'सर्व खलु इदं ब्रह्म, (श्रुती) ब्रह्म समान सकल जगि पाही' (३।१५। ७) हे विज्ञान, हे विमल ज्ञान झाल्याशिवाय भक्ति हृदयांत निवास करीत नाही. 'ज्ञान विमल जलिं करी स्नान जै। रामभक्ति उरिं करी स्थान तैं' (७।१२२।११). म्हणून सांगितले की ही कथा, हे चरित्र विमलज्ञान= विज्ञान देणारे आहे. (ख) देव सिद्ध मुनि सुद्धा या चरित्राचे आनंदाने (मुदा) प्रसन्न चित्ताने गान करतात, मग मनुष्य जर याचे गान करणार नाही तर त्याला सुखधाम कसे मिळेल?

हिं.दो. *।समर विजय रघुबीरके चरित जे सुनहि सुजान।।*
।।बिजय बिबेक बिभूति नित तिन्हहि देहिं भगवान।।१२१रा.।।
दो. *।यह कलिकाल मलायतन मन करि देखु बिचार।।*
।।श्रीरघुनाथ नाम तजि नाहिन आन अधार।।१२१म।।

म.दो. *।जे रघुवीर-समर-जय-चरिता श्रवति सुजाण।।*
।।विजय विवेक विभूती त्या नित्य देति भगवान।।१२१रा.।।
।हा कलिकाल मलायतन मन! बघ करून विचार।।
।।श्रीरघुनाथ-नाम विण नाहि अन्य आधार।।१२१म.।।

अर्थ- रघुवीराच्या युद्धातील जयाचे-विजयाचे हे चरित्र जे सुजाण श्रवण करतील त्यांना भगवान नित्य विजय, नित्य विवेक व नित्य विभूती (ऐश्वर्य) देतात-देतील.।।दो.१२१२रा.।। हे मना! तू विचार करून पहा की हा कलिकाल पापांचे निवासस्थान (घर) आहे, म्हणून श्रीरघुनाथाच्या नामाशिवाय दुसरा आधार नाही.।।दो.१२१म.।।

टीका. दो.रा.(१) मागल्या छंदात निष्कामांच्यासाठी प्रेमभक्ति व विज्ञान प्राप्ती हे फळ भक्तिमार्गी व ज्ञानमार्गी लोकांसाठी सांगितले. या दोह्यात आर्त जिज्ञासु व अर्थार्थी या सकामांच्यासाठी फलश्रुती सांगितली आहे. (क) जय= शत्रुं विजय मिळविल्यामुळे देवांची संकटे, दुःखे टळली, देव अति आर्त होते, ते सुखी झाले. संकटे, दुःखे, रोग हे शत्रूच आहेत. म्हणून येथे 'जय' (विजय) शब्दाने आर्ति हरण सुचविले आहे. (ख) विवेक- विशिष्ट ज्ञान मिळवून देणारी बुद्धिशक्ती. 'गूढ गती जे जाणू पाहती। नाम जिभेने जपता जाणति' (१।२२।३) यात ज्या जाणू पाहणारांचा विचार सांगितला त्यांचाच उल्लेख येथे विवेक प्राप्त करून घेणारे या शब्दांनी सुचविला, म्हणून येथे विवेक= गूढ गतीचे ज्ञान (१।२२।३ टी.पहा) हे ज्यांना पाहिजे असेल असे जे जिज्ञासू व असतील, त्यांना ते मिळेल. (ग) विभूती= ऐश्वर्य, धन, संपत्ती, सत्ता इ. पाहिजे असणारे जे अर्थार्थी त्यांना ते ऐश्वर्यादि मिळेल. याप्रमाणेभक्त, ज्ञानी, आर्त, जिज्ञासु व अर्थार्थी यांना जे पाहिजे असते ते भगवान देतात. त्यांनी रघुवीराच्या या कांडातील चरित्राचे

श्रवण मात्र मन लाऊन श्रद्धेने केले पाहिजे.

(२) ही सर्व फलश्रुती या काण्डारंभी उपक्रमात सुद्धा सुचविली आहे. (क) भवभयहरणं- भक्ति देणारे हे सुचविले. रामभक्तिशिवाय भवभयविनाश होत नाही, हा मानसातील मुख्य सिद्धांत आहे. (ख) योगीन्द्रं- याने ज्ञानदायकत्व सुचविले. 'योग दे ज्ञाना' (३।१६।१) (ग) अजितं- विजय सुचविला आहे. (घ) देवं= दिव्यगतिज्ञान= विवेक सुचविला आहे. (ङ) उर्वीशरूप- याने विभूतिदायकत्व सुचविले. याप्रमाणे उपक्रम व उपसंहार यांचे पूर्ण साम्य सिद्ध झाले. ही सार्वकालिक फलश्रुती सांगितली. ही फलश्रुती या कराल कलिकालांत पदरात पडण्यास आधार कोणता तो सांगून उपसंहार करतात.

दो.म.(१) हा कलिकाल कराल आहे. तो मलायतन आहे, पापपयोनिधि आहे, म्हणून नुसत्या चरित्रश्रवणाने भागणार नाही, त्याला रामनामाचा आधार पाहिजे. रघुनाथाच्या 'राम' नामाच्या आधारावर जर रघुवीर समर विजय चरित्र ठेवले असेल तरच कलियुगात ही फलश्रुती पदरात पडेल असे तुलसीदास आपल्या मनाला सांगत आहेत.

श्री मानस गूढार्थ चंद्रीका लंकाकांड अध्याय १३ वा समाप्त.

लंकाकाण्ड समाप्त

इति श्रीमद्रामचरित-मानसे सकलकलिकलुषविध्वंसने षष्ठः सोपानः

लंकाकाण्ड समाप्त

इति श्रीरामचरितमानस- गूढार्थचंद्रिका-टीकायां लंकाकाण्डटीका समाप्ता

श्रीरघुवीरचरणांबुजयोः समर्पिताऽस्तु.

लंकाकाण्ड परिशिष्टे

परिशिष्ट १ले.

गीतावलीतील हनुमान-भरत-भेट वर्णन- गीतावली लं.कां. पदे ११-१४ अनुवाद.

भरताचा बोथट बाण लागून आलेल्या मूर्छेतून हनुमान शुध्दीवर आल्यानंतरचे वर्णन या चार पदात आहे. पहिल्या पदाचा अनुवाद चौपायात आहे.

पद ११वे. ।भरत शत्रुसूदनास बघता ।कपि झाला अति विस्मित चित्ता ।।१।।
।येति रामलक्ष्मण विजयी घरि ।की भ्रम मज, की कपट कोणि करि ।।२।।
।प्रेमे पुलके ओळख पटता ।झाला तैं पदपद्‌मी नमता ।।३।।
।बंधु उभय हृदि धरती स्नेहे ।त्याचे वर्णन वचनी नोहे ।।४।।
।वृत्त निवेदि, 'उशीर मज झाला' ।परिसुनि दुःख बहुत भरताला ।।५।।
।चढा सपर्वत मम बाणावर ।पोचवितो मी तुम्हास सत्वर ।।६।।
।कपिहृदि गूढ गर्वतरू रूजला ।सहित कुधर तीरावर चढला ।।७।।
।परि उतरे, यश वर्णु इच्छतो ।परि भरतगुणगणी विजित तो ।।८।।
।धन्य भरत अति धन्य भरत अति ।वदत राहि, अनुरागि मग्न मति ।।९।।
तुलसी पयनिधि खात मथितही ।लंघित वानरबद्ध पीत ही ।।१०।।
।परि रघुवीर बंधु महिमा निधि ।सिंधु तरे कवि कोण कसा कधिं ।।११।।

हनुमत्कृत भरतस्तुती पद १२ वे.

होता जर जगिं जन्म न भरता ।।
कुणि, कपि वदत, कृपाणधार पथ प्रेमव्रत आचरता ।।१।।
धैर्य-धर्म-धुर-धरणी धरणीधर- धुर-गुरू को धरता ।
अघ अवगुण खणुनी, सब सद्‌गुण-सिंधु कोण हृदिं भरता ।।२।।
शिवा सुगम ना स्नेह रामपद सुजन सुलभ को करता ।
निज यश सुरतरु सृजुनि तुलसिला अभिमत फळ को फळता ।।३।।

लक्ष्मण मूर्च्छित पडल्याचे ऐकून झालेली सुमित्रेची दशा- पद१३वे.

परिसुनि लक्ष्मण रणभुविं पडले।।
स्वामिकार्यि संग्रामिं महारिपु सह धैर्य जैं लढले।।१।।
तनय-शोक,संतोष सुमित्रे रघुपति-भक्तिस वरले।।
सुकते शोके तनू क्षणोक्षणिं हर्ष सुपल्लव फुटले।।२।।
म्हणे स्वभावे कपिला अंबा, अंबकि अंबू भरले।।
बंधुहीन रघुनंदन कुसमयिं जरि कार्मुककर असले।।३।।
'जा कपिसंगे तात'! रिपुघ्न हि उठले करयुग जुळले।।
प्रमुदित पुलकित जणु भाग्यें अति पुण्य महानिधि फळले।।४।।
अंबानुज-गति बघुनि पवनसुत भरतादिक हळहळले।।
तुलसी बोधुनि सावध केले मातेने ते सगळे।।५।।

भरत व कौसल्या हनुमंताबरोबर रघुवीरास निरोप पाठवितात- पद १४वे.

विनति निवेदा धरूनी पाय।।
सहज सुहृद कपीश! तुम्ही शुचि, सुमति सांगू काय।।१।।
स्वामि संकट हेतु मूढा जन्म दे या माय।।
योग येता दास म्हणुनि करित नाहि सहाय।।२।।
वदत झाले स्नेह शिथिल किं धीर लागत धाय।।
बघुनि गति सब होति माता वावडी विण वाय(वायु)।।३।।
सांग भेटून हे कि सांगे कठिनमानस माय।।
बाळ! कोमल लक्ष्मणासह ललित नाम न काय?।।४।।
बघुनि बंधूस्नेह, अंबा-शील लक्ष्मण-घाय।।
जळत तुलसी! तरणिदाहक तापि या कपिराय।।५।।

सूचना- मुळांतील उपमादिकात व अर्थामध्ये बदल न करणे हे अनुवादकाचे कर्तव्य असल्याने वायु=वाय हा शब्द वापरावा लागला. या अर्थाने तो रूढ नाही असे नाही. वाय बार, वायगोळा यात तो आहे व अशिक्षित खेडवळ हा नुसताही वापरतात. को=कोण, वावडी=पतंग. कठिनमानस= कठोर हृदयी. चौथ्या पदाच्या चौथ्या कडव्यात कौसल्येचा निरोप आहे. त्यातील गूढभाव हा आहे की लक्ष्मणासह परत येण्यातच तुमची

शोभा आहे, एकटे परत येऊ नका. १२, १३, १४ या पदांचा अनुवाद समच्छंद आहे.

परिशिष्ठ दुसरे- अपशकुन वर्णन.

खरादि राक्षस आणि रावण युद्धासाठी निघाले तेव्हा त्यांना अनेक अपशकुन झाले. अनेक उत्पात होत असलेले त्यांना दिसले. मानसांत या दोन्ही ठिकाणी अगदीच संक्षिप्त वर्णन आहे. वा.रा. बरेच सविस्तर वर्णन आहे त्याचा गोषवारा पुढे दिला आहे. विस्तारभयास्तव संस्कृत श्लोक दिले नाहीत.

खरदूषणास दिसलेले उत्पात वा.रा. ३।२३- खर राक्षस जनस्थानातून निघाल्याबरोबर जोराचा रक्ताचा पाऊस पडू लागला. चांगल्या सरळ सपाट राजमार्गावर त्याच्या रथाचे घोडे पडले. सूर्याच्या भोवती काळे, मोठे व रक्तासारखे लाल होत जाणारे खळे पडले. त्याच्या रथाच्या ध्वजावर सुवर्णदंडावर गिधाड येऊन बसले. जनस्थानाजवळ येऊन पशुपक्षी कठोर कर्कश स्वराने रडू ओरडू लागले. कोल्हे व भालू यांच्या रडण्याचा घोर आवाज येऊ लागला. रक्ताने भरलेल्या पर्वतावर मेघांनी आकाश इतके व्यापले की ते दिसेनासे झाले. सर्वत्र इतका निबिड अंधार पडला की दिशा ओळखणे अशक्य झाले. तो अंधार अंगावर काटा आणण्यासारखा भयंकर होता. संध्याकाळ नसता सर्व दिशा रक्ताने ओल्या झाल्यासारख्या फुलल्या. खरांच्या समोर येऊन त्याच्यासमोर तोंड करून पशुपक्षी घोर आवाज करू लागले. गिधाडे, कोल्हे, करकोचे भयसूचक आक्रोश करू लागले. सदा अपशकुनी असलेले भालूंचे रडणे व दर्शन सुरू झाले. सैन्याकडे तोंडे करून ज्वाला ओकीत असलेल्या भालू घोर नाद करू लागल्या. परिघासारखा भासणारा कबंध सूर्याच्या जवळ दिसू लागला. अमावस्या पर्वणी नसता राहूने सूर्याचा ग्रास केला. जोराचा वारा सुटला, दिवाकर निष्प्रभ झाला. दिवसाढवळ्या काजव्यांच्या सारखे चमकणारे तारे पडू लागले. तलावातील कमळे सुकली वृक्ष पुष्पफलहीन झाले. (सर्व गळून पडली) = वारा नसताच रक्तासारखे लाल धुळीचे ढग उडू लागले. साळुंक्या कूची-कूची असा घोर

शब्द करू लागल्या. भयंकर दिसणाऱ्या उल्का घोर कडकडाड करीत पडू लागल्या. पर्वत अरण्यासह सर्व भूमी कंपायमान झाली. खरांचा डावा बाहू स्फुरू लागला. डोळ्यात अश्रू आले, कपाळशूळ उठला. इतके सगळे उत्पात पाहून सुद्धा तो घाबरला नाही किंवा परतही फिरला नाही.

रावणाला झालेले अपशकून. वा.रा.६।१०८- रावणाच्या रथावर रक्ताचा पाऊस पडला. झंझावात त्याच्या रथाला उलटी प्रदक्षिणा घालू लागला. गिधाडांच्या झुंडी त्याच्या डोक्यावर घिरट्या घालू लागल्या. ज्या ज्या मार्गाने रथ भरधाव गेला त्या त्या मार्गाने गिधाडांच्या झुंडी डोक्यावर भ्रमण करू लागल्या. संध्याकाळ नसता सर्व लंका इतकी लाल दिसूं लागली की जणू लंकेत आगच लागली आहे. मोठ्या कडकडाटाने दिवसा उल्कापात झाले. रावणाच्या रथाखाली भूकंप होऊ लागला. राक्षस शत्रूंवर प्रहार करीत असता त्यास वाटू लागले की आपले (राक्षसांचे) बाहू कोणी पकडले आहेत. लाल, काळे, पिवळे, पांढरे असे सूर्य किरण रावणाच्या मांडीवर पडलेले दिसू लागले. भालू रावणाकडे तोंड करून आग ओकीत घोर नाद करू लागल्या. वारा उलट वाहू लागून धुळीने रावणाची दृष्टी लोपू लागली. रावणाच्या सैन्यात जिकडे तिकडे विजा पडू लागल्या, पण मेघांचा गडगडाट मुळीच नाही. घोर अंधाराने दाही दिशा भरल्या व धुळीने सैन्याला दिसत नाहीसे झाले. शेकडो साळुंक्या घोर आवाजाने कलह करीत रावणाच्या रथावर पडू लागल्या. त्याच्या घोड्यांच्या नेत्रातून जलधारा वाहू लागल्या व त्यांच्या मांड्याजवळून अग्नीसारख्या ठिणग्या पडू लागल्या, इत्यादि अनेक उत्पात, अपशकुन झाले.

परिशिष्ठ तिसरे- श्री रघुपतिवनवास तिथिपत्र-

पद्म पुराण पाताळ खंड अ.३६ मधील आवश्यक रामचरित्र- आरण्यक मुनीला लोमशानी थोडक्यात रामकथा सांगितली आहे. ।अवतारं चकारात्र चतुर्थी सश्रियान्वितः।।७। पुरात्रेतायुगे प्राप्ते पूर्णांशो रघुनन्दनः। सूर्यवंशे रामुत्पन्नो रामो राजीवलोचनं।।८।। ईश्वरस्य धनुर्भग्नं जनकस्य गृहे स्थितं।। रामः पंचदशे वर्षे षडूर्षामथ मैथिलीम्।।६५।। उपयेमे विवाहेन रम्यां

सीतामयोनिजाम्।।....जानकी लक्ष्मणसखं रामं प्राप्नाजयन्नृपः।। त्रिरात्रमुदकाहार श्चतुर्थेऽन्हि फलाशनः।।२०।। पंचमे चित्रकूटे तु रामः स्थानमकल्पयत्। अथ त्रयोदशे वर्षे पंचवट्यां महामुने।।२१।। रामो विरूपयामास शूर्पणखां निशाचरीम्।। वने विचरतस्तस्य जानक्या सहितस्य च।।२२।। आगतो राक्षस स्त्वां तु हर्तुं पापविपाकतः।। ततो माघाऽसीताष्टम्यां मुहूर्ते वृंद संज्ञिते।।२३।। राघवाभ्यां सीतां जहार दशकंधरः।। ...२४।। मार्ग शुक्ल नवम्यां तु वसन्तीं रावणालये।।२७।। संपातिदर्शमे मास आचरव्यो वानरेषु ताम्।। एकादश्या महेंद्राद्रेः पुप्लुवे शतयोजनम्।।२८।। हनुमान्त्रिशि तस्यां तु लंकायां पर्यकालयत्।। तद्रात्रिशेषै सीताया दर्शनं हि हनूमतः।।२९।। द्वादश्यां शिंशपावृक्षे हनूमान्पर्यनस्थितः।। तस्यां निशायां जानक्या विश्वसायच संकथा।।३०।। अक्षाभिस्त्रयोदश्यां ततो युद्धमवर्तत।। ब्रह्मास्त्रेण चतुर्दश्यां बद्धः शक्राजिता कपिः।।३१।। वन्हिना पुच्छयुक्तेन लंकाया दहनं कृतम्।। पूर्णिमायां महेंद्राद्रौ पुनरागमनंकपेः।।३२।। मार्गाऽसितप्रतिपदः पंचभिः पथिवासरैः।। पुनरागत्य षष्ठेऽन्हि ध्वस्तं मधुवनं किल।।३३।। सप्तम्यां प्रत्यभिज्ञान-दानं सर्वनिवेदनम्। अष्टम्युत्तर फल्गुन्यां मुहूर्ते विजयाभिद्ये।।३४।। मध्यं प्राप्ते सहस्त्रांशौ प्रस्थानं राघवस्यच।। रामः कृत्वा प्रतिज्ञां तु प्रयातो दक्षिणां दिशम्।।३५।। तीत्वाऽहं सागरमपि हनिष्ये राक्षसेश्वरम्।। दक्षिणाशां प्रयातस्य सुग्रीवोऽप्यभवत्सखा।।३६।। वासरैः सप्तभिः सिंधोः स्कंधावार निवेशनम्।। पौषशुक्लप्रतिपदस्तृतीया यावदम्बुधेः।।३७।। उपस्थानं ससैन्यस्य राघवस्य बभूव हं।। बिभीषण श्चतुर्थ्यांतु रामेण सह संगतः।।३८।। समुद्रतरणार्थाय पंचम्यां मंत्र उद्यतः।। प्रायोपवेशनं चक्रे रामो दिन चतुष्टयम्।।३९।। समुद्रवरलाभश्च सहोपाय प्रदर्शनम्।। ततो दशम्यामारम्भ स्त्रयोदश्या समापनम्।।४०।। चतुर्दश्यां सुवेलाद्रौ रामः सैन्यं न्यवेशत्।। पौर्णमास्यां द्वितीयान्तं त्रिदिनैः सैन्यतारणम्।।४१।। ती त्वा तोयनिधिं रामो वानरेश्वरसैन्यवान् रूरोध च पुरी लंका सीतार्थं सह लक्ष्मणः।।४२।। तृतीयादि दशम्यन्तं निवेशश्च दिनाष्टकम्।। शुकसारणयोस्तत्र प्रप्तिरेकादशे दिने।।४३।। पौषाऽसिताख्य द्वादश्यां सैन्य संख्यानमेवच।। शार्दूलेन कपींद्राणां सहसा रोषवर्णनम्।।४४।। त्रयोदश्या अमावस्यां लंकाया दिवसै स्त्रिभिः। रावणः सैन्य संख्यानं रणोत्साहं तदाऽकरोत्।।४५।। प्रथमावंगदो दौत्यं माघशुक्लाद्य वासरे। सीतायाश्च ततो

भर्तुर्मायामूर्धादिदर्शनम्।।४६।। माघ द्वितीयादि दिनैः सप्तभिर्यावदष्टमी। रक्षसां वानराणांच युद्धमासीच्च संकुलम्।।४७।। माघ शुक्ल नवम्या तु रामाविद्रजिता रणे। रामलक्ष्मणयोर्नागपाशबंधः कृतः किल.।।४८।। आकुलेषु कपीशेषु निरूत्साहेषु सर्वशः।। नागपाशविमोक्षार्थं दशम्यां पवनोऽजपत.।।४९।। कर्णे स्वरूपं राम्यस्य गरूडागमन ततः।. एकादश्यांच द्वादश्या धूम्राक्षस्य वधः कृतः।।५०।। त्रयोदश्यां तु तेनैव निहतोऽकम्पननो रणे।। माघशुक्ल चतुर्दश्या यावत्कृष्णादिवासरम्।।५१।। त्रिदिनेन प्रहस्तस्य. १) वेदसंज्ञिते पाठभेद. २) प्रतर्दनम् पा.भे. नीलेन विहितो वधः।। माघकृष्णद्वितीयाया श्चतुर्थ्यन्तं त्रिभिर्दिनैः।।५२।। रामेण तुमुले युद्धे रावणो द्रावितो रणात्।। पंचम्या अष्टमी यावद्रावणेन प्रबोधितः।।५३।। कुंभकर्ण स्तदाचक्रेऽभ्यवहारं चतुर्दिनम्।। कुंभकर्णो दिनैः षड्भिर्नवम्यास्तु चतुर्दशीम्।।५४।। रामेण निहतो युद्धे बहुवानर भक्षकः।। अमावस्यादिने शोकादवहारो बभूव च।।५५।। फाल्गुनादि प्रतिपदश्चचुर्थ्यन्तं चतुर्दिनैः।। बिसतंतु प्रभृतयो निहतः पंचराक्षसाः।।५६।। पंचम्याः सप्तमी यावद् अतिकायवधस्तथा।। अष्यम्या द्वादशी यावत्रिहतौ दिनपंचकात्।।५७।। निकुंभ कुंभावूर्ध्वतु मकराक्ष स्त्रिभिर्दिनैः।। फाल्गुनासित द्वितीयाया दिने शक्रजिता जितम्।।५८।। तृतीयादि सप्तम्यन्तं दिनपंचकमेव च।। ओषध्यानयन ब्यग्रादवहारो बभूव हं।।५९।। ततस्त्रयोदशी यावद्दिनैः पंचभिरिंद्रजित्। लक्ष्मणेन हतो युद्धे विख्यात बलपौरूषः।।६०।। चतुर्दश्यां दशग्रीवो दीक्षा प्रापावहाररतः।. अमावास्या दिने प्रायाद्युध्दाय दशकंधरः।।६१।। चैत्रशुक्लप्रतिपदः पंचमी दिन पंचकैः।। रावणे युध्यमाने तु प्रचुरो रक्षसां वधः।।६२।। चैत्र षष्ठयाष्टमी यावन्महापार्श्वादिमारणम्।। चैत्र शुक्ल नवम्या तु सौमित्रः शक्ति भेदनम्।।६३।। कोपाविष्टेन रामेण द्रावितो दशकंधरः।। द्रोणाद्रिराञ्जनेयेन लक्ष्मणार्थमुपाहतः।।६४।। दशम्याम वहारोभूद्राज्ञौ युध्दे तु रक्षसाम्।। एकादश्या तु रामाय रथं मातलिसारथिः।।६५।। प्रेरितो वासवेनाजावर्धयामास भक्तितः।।कोपवानथद्वादश्या यावत्कृष्णचतुर्दशी।।६६।। अष्टादशदिने रामो रावणं द्वैरथेऽवधीत्।। संग्रामे तुमुले जाते रामो जयमवाप्तवान्।।६७।। माघ शुक्ल द्वितीयाया श्चैत्रकृष्ण चतुर्दशीम्।। सप्ताशीती दिनेष्वेव मध्ये पंचदशाहकम्।।६८।। युद्धावहारः संग्रामो द्वाराप्तति दिनान्यभूत्।। संस्कारो रावणादीना ममावस्या दिनेऽभवत्।।६९।।

वैशाखादि तिथौ राम उवास रणभूमिषु।। अभिषिक्तो द्वितीयाया लंकाराज्ये बिभीषणः।।७०।। सीताशुद्धी स्तृ-तीयायां दैवेभ्यो वर लंभनम्।।...७१।। वैशाखस्य चतुर्थ्यां तु रामः पुष्पकर्माश्रितः।. विहायसा निवृत्तस्तु भूयोऽयोध्यांपुरीं प्रति।।७३।। पूर्णे चतुर्दशे वर्षे पंचम्यां माधवस्य तु।। भरद्वाजाश्रमे रामः खगणः समुपाविशत्।।७४।। नन्दिग्रामे तु षष्ठयां स भरतेन समागतः।। सप्तम्यामभिषि तोऽस्तवयोध्यायां रघूद्वहः।।७५।।

याप्रमाणे पद्म पु. पाताळखंडात सीता हरणतिथींचा व संपाति भेटीपासून पुढील महत्त्वाच्या घटनांचा उल्लेख आहे. उत्तरखंडात यापेक्षा पुष्कळ सविस्तर रामकथा आहे. ही कथा रामावतार काळातच लोमशानी आरण्यक मुनीला सांगितली आहे. ही माहिती खाली कोष्टक रूपाने दिली आहे.

पद्म पुराणानुसार श्रीरामविवाह पंध्राव्या वर्षी झाला, सीता सहा वर्षांची होची. वैशाख शुद्ध पंचमीला वनवासारंभ झाला.

क्रमांक	*काळाचा उल्लेख*	*घटना*
१	वैशाख शुक्ल पंचमी	वनवासारंभ
२	तीन दिवस	केवळ जलाहार
३	चौथे दिवशी	फलाहार
४	पाचवे दिवशी	चित्रकूटास गेले. मानसात साहव्या दिवशी.
५	तेराव्या वर्षी	पंचवटीत शूर्पणखा विरूपीकरण.
६	माघ कृष्ण अष्टमी	सीताहरण.
७	मार्गशीर्ष शुद्ध नवमी (१४ वर्ष)	दाहव्या महिन्यात कपि संपाति भेट, व सीता शोध.
८	मार्गशीर्ष एकादशी	मारूती सागर लंघन करतो. पाहटेस सीतादर्शन.
९	मार्गशीर्ष द्वादशी	शिंशपावृक्षात लपून

		राहिला, पाहटेस सीताभेट.
१०	मार्गशीर्ष त्रयोदशी	अशोकवाटिकाविध्वंस, अक्षादिकाशीं युद्ध.
११	मार्ग-चतुर्दशी	मेघनादयुद्ध, ब्रह्मास्त्रप्रयोग, बंधन, लंकादहन.
१२	मार्गशीर्ष शुद्ध पौर्णिमा	पुन्हा सागरलंघन करून हनुमान परत.
१३	मार्गशीर्ष कृष्ण षष्ठी	मधुवनात प्रवेश, मधुबन विनाश.
१४	मार्गशीर्ष कृष्ण सप्तमी	रामदर्शन, समाचार कथन.
१५	मार्गशीर्ष कृष्ण अष्टमी मध्यान्ह उत्तरा फाल्गुनी, विजय मुहूर्त	कपिसेनेसह श्रीरघुनाथाचे रावणवधार्थ दक्षिणेकडे प्रयाण.
१६	मार्ग, कृष्ण ८ अमावस्या	सात दिवसात सागरतीरावर पोचून तळ दिला.
१७	पौष शुद्ध १-३ तीन दिवस	सैन्यासह सागरतीरावरच राहिले.
१८	पौष शुद्ध चतुर्थी	बिभीषण शरण आला.
१९	पौष शुद्ध पंचमी	सागरतरणोपाय-विचार.
२०	पौष शुद्ध ६-९ चार दिवस	राम प्रायोपवेशन, सागरभेट, उपाय कळला.
२१	पौष शुद्ध १०	सेतुबंधनारंभ.
२२	पौश शुद्ध १३	सेतुबंधन समाप्त, चार दिवसात.
२३	पौष शुद्ध १४	सुवेल पर्वतावर थोड्या सैन्यासह राम उतरले.
२४	पौष १५ वद्य द्वितीया	सर्व सैन्य सेतुवरून आले. तीन दिवसात.
२५	पौष वद्य ३-१०, आठ दिवस	कपिसेनेसह लंकेला वेढा देऊन राहिले.

२६	पौष कृष्ण ११	शुकसारण या हेरांचे आगमन.
२७	पौष कृष्ण १२	कपिसैन्य गणना व युद्धाची तयारी.
२८	पौष कृष्ण १३ अमावास्या	लंकेत रावण सैन्याची तयारी करतो.
२९	माघ शुद्ध प्रतिपदा	शिष्टाईसाठी अंगद लंकेत जातो.
३०	माघ शुद्ध २-८ सात दिवस	वानर निशाचर युद्ध.
३१	माघ शुक्ल ९ रात्री	इंद्रजिताने रामलक्ष्मणास नागपाशबद्ध केले.
३२	माघ शुक्ल १०	गरूडागमन व नागपाश मोचन.
३३	माघ शुद्ध ११-१२	धूम्राक्षवध हनुमंताने केला. दोन दिवस.
३४	माघ शुद्ध१३	हनुमंतानेच अकंपनाचा वध केला.
३५	माघ शुद्ध १४ कृष्ण १०	तीन दिवसात नीलाने प्रहस्ताचा वध केला.
३६	माघ कृ.२-४, तीन दिवस	राम रावण तुमुल युद्ध, रावणास पळवून लावला.
३७	माघ कृ.५-८ चार दिवस	रावणाने कुंभकर्णास जागा केला, व त्याने आहार केला.
३८	माघ कृ.९-१४ सहा दिवस	राम कुंभकर्ण घोर युद्ध व त्याचा वध.
३९	माघ कृ.अमावस्या	कुंभकर्ण मरणानिमित्त युद्ध बंद.
४०	फाल्गुन शु.१-४ चार दिवस	बिसतंतु वगैरे पाच राक्षसांचा वध.

४१	फाल्गुन शुद्ध ५-७ तीन दिवस	अति काय राक्षसांचा वध.
४२	फा.शु.८-१२ पाच दिवस	कुंभनिकुंभ यांचा वध.
४३	फा.शु.१३ पौर्णिमा	तीन दिवसात मकराक्षाचा वध.
४४	फा. कृष्ण द्वितीया	मेघनादाला जय मिळतो.
४५	फा.कृ.३-७ पाच दिवस	औषधी आणणे वगैरे मुळे युद्ध बंद.
४६	फा.कृ. त्रयोदशी पर्यंत	पाच दिवस युद्ध करून लक्ष्मणाने इंद्रजिताचा वध. (अष्टमीचा दिवस यज्ञविध्वंसन, पण उल्लेख नाही.)
४७	फा.कृष्ण १४	मेघनादमरणास्तव युद्ध बंद रावण दिक्षा घेतो.
४८	फाल्गुन अमावस्या	रावण युद्धास येतो.
४९	चैत्र शुद्ध १-५ पाच दिवस	रावण युद्धात विपुल राक्षसांचा संहार.
५०	चैत्रशुद्ध ६-८ तीन दिवस	महापार्श्वादिकांचा वध.
५१	चैत्र शुद्ध ९	लक्ष्मणास रावणाची शक्ति लागली. रघुवीराने रावणास पळवून लावला. मारुतीने द्रोणाद्रि आणला.
५२	चैत्र शुद्ध १०	युद्ध दिवसा बंद
५३	चैत्र शुद्ध ११	इंद्राने पाठविलेला रथ मातलीने भक्तीने अर्पण केला.
५४	चैत्रशुद्ध १२ ते कृष्ण चतुर्दशी	१८ दिवस रामरावणयुद्ध व रावणाचा वध.
५५	चैत्र कृष्ण अमावस्या	रावणादिकांचा संस्कार.
५६	वैशाख शुद्ध प्रतिपदा	राम रणभूमीतच राहिले.

५७	वैशाख शुद्ध द्वितीया	बिभीषणास राज्याभिषेक.
५८	वैशाख शुद्ध तृतीया	सीतेने अग्निदिव्य केले. देवांनी वर दिले.
५९	वैशाख शुद्ध चतुर्थी	सीतेसह पुष्पकाने लंकेतून निघाले.
६०	वैशाख शुद्ध पंचमी	वनवासाचे १४ वे वर्ष पूर्ण झाले. त्यादिवशी भरद्वाजाश्रमात राहिले.
६१	वैशाख शुद्ध षष्ठी	नन्दिग्रामी आगमन, भरतभेट व तेथे राहिले.
६२	वैशाख शुद्ध सप्तमी	अयोध्याप्रवेश व राज्याभिषेक.

ल.ठे. १) तेराव्या वर्षाच्या माघ वद्य अष्टमी पासून चौदाव्या वर्षाच्या वैशाख शुद्ध तृतीयेपर्यंत म्हणजे १४ महिने १० दिवस सीतेला लंकेत राहावे लागले.

२) प.पु. मधील वरील कालगणनेत अमावस्येनंतर महिन्यांची नावे बदलली आहेत, म्हणजेच त्या काळी अयोध्येपासून लंकेपर्यंत आमावस्यान्त मासगणना होती. स्कंदपुराणातही अशीच गणना आहे. स्कंद पुराणातील तिथीपत्र प्रस्तावनाखंडात (प.६९६) छापले आहे. यात व त्यात फारसा महत्त्वाचा फरक नाही, अगदी तंतोतंत साम्य आहे.

३) १४ वर्षे वैशाख शुद्ध पंचमीला पूर्ण झाल्याचा उल्लेख या दोन्ही पुराणात आहे, म्हणून राज्यत्याग व वनगमन वैशाख शुद्ध पंचमीलाच घडले असे सहजच ठरते.

४) वा.रा.६।१२७।१- 'पूर्णे चतुर्दशे वर्षे पंचम्या लक्ष्मणाग्रजः। भरद्वाजाश्रमं प्राप्य ववन्दे नियतो मुनिम्'. यावरून ही वनवासाची तिथी पंचमीच ठरते. जो यौवराज्याभिषेकाचा मास व दिवस तोच वनवासाचा मास व दिवस. (क) चैत्रःश्रीमान अथं मासः पुण्यः पुष्पित काननः। यौवराज्याय

रामस्य सर्वमेवोषकल्प्यताम्' (२।३।४) या उल्लेखावरून चैत्रमास ठरतो. परंतु पुढील उल्लेखावरून ठरते की चैत्रमास असणे शक्य नाही. 'श्व एव पुष्यो भविता श्वोऽभिषेच्यस्तु मे सुतः' (२।४।२) उद्या (पंचमीला) पुष्य नक्षत्र आहे म्हणून रामचंद्रांना राज्याभिषेक करण्याचा बेत केला. (ख) लंकाकांडात हनुमान भरत भेटीत उल्लेख आहे की 'अविघ्नं पुष्ययोगेनं श्वो रामं द्रष्टुमर्हसि' उद्या पुष्य नक्षत्राच्या योगावर तुम्ही रामचंद्रास भेटणे योग्य असे षष्ठीच्या दिवशी हनुमान भरतास म्हणाले, म्हणजे सप्तमीच्या दिवशी पुष्य नक्षत्र होते हे ठरले. (ग) चैत्रात शुद्ध पंचमी षष्ठी, सप्तमीला पुष्य नक्षत्र असणे अगदी अशक्य आहे. चैत्र शुद्ध नवमीला रामजन्म पुनर्वसु नक्षत्रावर झाल्याचा उल्लेख वा.रा.च आहे. चैत्र शुद्ध नवमीला जर पुनर्वसु नक्षत्र असू शकते तर पुनर्वसुच्या पुढले नक्षत्र पुष्य चैत्र शुद्ध पंचमीला असणे शक्यच नाही. कोणाही पंचांगकर्त्या ज्योतिषाला विचारावे, किंवा १००।२०० वर्षाची पंचांगे चाळून पहावी.

५) वैशाख शुद्ध पंचमीला पुष्य नक्षत्र असू शकेल, पण फार क्वचित. षष्ठी, सप्तमी,अष्टमी या तिथीपर्यंत वैशाखात पंचमीपासून पुष्य नक्षत्र असू शकते. शके १८७६ वै.शु.६ पुष्य १.३७ नंतर. १८७७ वै.शु.७ मी १८।५५ नंतर, पुष्य १८७८ वै. शु.६, पुष्य ६।४७ नंतर व सप्तमीला २।३० पर्यंत. १८७९ वै.शु.षष्ठीला ४१।२५ नंतर पुष्य व सप्तमीला ३८।५ पर्यंत १८८० वै.शु.सप्तमी १०।५ नंतर व अष्टमीला ९।१० घटकापर्यंत पुष्य आहे. यावरूनच विचार करावा की चैत्र शुक्ल पंचमीला पुष्य असू शकेल काय?

म्हणून श्रीराम वनवासाची तिथी वैशाख शुद्ध पंचमी हे ठरले. या तिथीपत्रातील उल्लेख टीकेत ठिकठिकाणी केलेले आहेत.

तिसरे परिशिष्ट समाप्त.

लंकाकांड परिशिष्टे समाप्त.

श्रीमानसगूढार्थचंद्रिका लंकाकांड टीका परिशिष्टासह समाप्त.